شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

19

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

شىنجاڭنىڭ تارىخ ماتېرىياللىرى

(19)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇندەرىجە

شىنجاڭ يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسىدىكى كۈنلەر.....

شياۋ شيەنچىڭ 1

ئە.ئەلى تەرجىمىسى

1930 ـ يىللارنىڭ دەسلىپىدە يەتتەقۇدۇقتا بولغان ئۇرۇش

ئاپىتى ..... شىن خۇڭدې 17

ئە.ئەلى تەرجىمىسى

1932 ـ يىلىدىكى تۇرپان ئۆزگىرىشى ..... سەي جېڭسېڭ

يېزىپ قالدۇرغان، سەي خېڭسېڭ رەتلىگەن 30

ئە.ئەلى تەرجىمىسى

ئاچچىقسۇ ۋەقەسى ..... لىيۇ يىڭلىن 51

ئە. ئەلى تەرجىمىسى

1933 ـ، 1934 ـ يىللاردىكى ئۇرۇمچى شەھرىنى قوغداش

ئۇرۇشىنىڭ ئەھۋالى ..... جىن گوجېن 57

ئە.ئەلى تەرجىمىسى

شىنجاڭ موڭغۇل، قازاق مەكتىپىنىڭ قۇرۇلغانلىقىغا دائىر

قىسقىچە ئەسلىمە ..... سەي خېڭسېڭ 75

ئىمىن غازى تەرجىمىسى

شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۇقۇغۇچى چىقىرىش ئەھۋالى توغرىسىدا ..... سەي خېڭسېڭ 90

تۇرسۇن نىياز تەرجىمىسى

قۇتقۇلى ناھەيىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ياپون باسقۇنچىلىرىغا
قارشى پائالىيەتلەردىن پارچىلار ..... لىيۇ خۇڭيىڭ 101
تۇرسۇن نىياز تەرجىمىسى
«دۆلەتئاتىسى ناملىق سودا-سانائەت تەكشۈرۈش ئۆمىكى»
نىڭ شىنجاڭغا كېلىشتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى
ئەھۋالى ..... لۇ گۈيسېڭ 106
ئەيسا ھوشۇر تەرجىمىسى
1944 - يىلى دۇنخۇاڭدىن چارقىلىققىچە بولغان يىپەك
يولى سەپىرىم ..... لۇ گۈيسېڭ 156
ئىمىن غازى تەرجىمىسى
بەيتىك ۋەقەسى ۋە ئۇنىڭ جەريانى ..... خەن يۈۋېن 170
مەمتىمىن سادىق تەرجىمىسى
«كۆرەش گېزىتى» نىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ
كېيىنكى ئەھۋالى ..... لى ۋېنخۇا 179
ئەيسا ھوشۇر تەرجىمىسى
كۈچا ۋەقەسىنىڭ باش ئاخىرى ..... لى رۇخەن 201
مەمتىمىن سادىق تەرجىمىسى
ئەنسەندىكى باندىتلارنى يوقىتىش خاتىرىسى .....
..... يۈەن شيۇكەي 208
ئەيسا ھوشۇر تەرجىمىسى
دۇجۇڭيۈەننىڭ شىنجاڭغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچراش جەريانى ھەققىدە بىلىدىغانلىرىم
..... لى مىڭجاڭ 239
تۇرسۇن نىياز تەرجىمىسى

يورۇقلۇققا ئىنتىلگەن ھايات
— قوزغىلاڭ كۆتىرىپ ھەقمەتكە قايتقان گېنېرال

جاڭ فېڭيى توغرىسىدا ..... چېن شىمىڭ 245
ئەيسا ھوشۇر تەرجىمىسى
چېن يەنچيۇ شىنجاڭدا ..... جاڭ ۋېنجۇڭ 254
ئىمىن غازى تەرجىمىسى
ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبېينى سېغىنىش ..... لۇ گۈيسېڭ 259
ئىمىن غازى تەرجىمىسى
فۇكاڭ ئاق ھارىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى .....
..... خې زاۋشىن 270
ئە. ئەلى تەرجىمىسى
ئۇرۇمچىدە تىياتىر ۋە ئەلنەغمىنىڭ تەرەققىياتى .....
..... جاڭ ۋېنجۇڭ 287
ئەيسا ھوشۇر تەرجىمىسى

شىنجاڭ يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسىدىكى كۈنلەر

شياۋ شيەنچىڭ

غەربىي يول ئارمىيىسى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، 30-جۈندە ئاران 1500 چە ئادەم قالدى. 1937 - يىلى 4 - ئايدىن ئوتتۇرىلىرى، چىلىيەنشەن تېغىدىن ئوتتۇرا قىسىمدىكى بىر جىلغىدا، بىز ئۆزىمىزنى سول يول تارماق ئەترەت قىلىپ ئۆزگەرتتۇق. كېيىنرەك يەنە باش ئەترەت قىلىپ ئۆزگەرتتۇق. ئۇنىڭ قارمىقىدا 3 تارماق ئەترەت بولۇپ، 1 -، 2 - تارماق ئەترەتلەر جەڭگىۋار ئەترەت ئىدى، 3 - تارماق ئەترەت بولسا ئورگان ۋە دىيەنتەيدىن ئىبارەت ئىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە، پارتىيىنىڭ يېڭى رەھبەرلىك ئورگىنى — خىزمەت كومىتېتىغا لى جورەن (ئەسلىدىكى غەربىي يول ئارمىيىسى سىياسى بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى) سېكرېتار بولدى، لى تيې (ئەسلىدىكى غەربىي يول ئارمىيىسىنىڭ سەنمۇجاڭى)، لى شيەننيەن (ئەسلىدىكى 30 - جۈننىڭ سىياسىي كومىسسارى)، چېڭ شىسەي (ئەسلىدىكى 30 - جۈننىڭ جۈنجاڭى)، لى تيەنخۇەن (ئەسلىدىكى قىزىل 30 - جۈن سىياسىي بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى)، گو تيەنمىن (ئەسلىدىكى 30 - جۈننىڭ سەنمۇجاڭى)، خۇاڭ چاۋ (ئەسلىدىكى 5 - جۈننىڭ سىياسىي كومىس-

ساری) قاتارلىقلار ئەزا بولدى. خىزمەت كومىتېتىنىڭ مۇزاكىرىسى بويىچە چىلىيەنشەن تېغىدىن غەربكە قاراپ پارتىزانلىق ئۇرۇش ئېلىپ بېرىش قارار قىلىندى.

شۇ يىلى 4 - ئاينىڭ 20 -كۈنى ئۆپچۆرسىدە، بىز ئەنشىدىكى بەيدۇنزى دېگەن جايدا دۇشمەن بىلەن ئىككى كېچە - كۈندۈز ئېلىشتۇق. بىز ئىلگىرى كېيىن بولۇپ دۇشمەننىڭ قورشاۋىدىن بۆسۈپ چىقىپ شىنجاڭنىڭ شىڭشىڭشىيا دېگەن يېرىگە كەلدۇق. ئېسىمدە قېلىشچە، بىرىنچى كۈنى كەچتە شىڭشىڭشىياغا ئاران 13 يولداش يېتىپ كەلگەن بولۇپ، ئىككىنچى كۈنى ئاخشىمى 30 نەچچە ئادىمىمىز يېتىپ كەلدى. بىز شىڭشىڭشىياغا يېتىپ كېلىپ 2 - كۈنى ئاخشىمى، شېڭ شىسەيىنىڭ چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسى (يەنى شىنجاڭ بىلەن گەنسۇ چېگرىسى ئارىلىقىدىكى قاراۋۇلخانا) نىڭ مۇدىرى ۋاڭ شياۋدېيەن بىز بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئۆزىنىڭ ئىشخانىسىنى بوشۇتۇپ، بىزنىڭ تارماق ئەتىرىتىمىزنىڭ شتابى قىلىپ بەردى ھەمدە شېڭ شىسەيىنىڭ بىزگە بەرگەن بىرىنچى تېلېفونىنى بىزگە يەتكۈزدى. تېلېفوننىڭ ئاساسىي مەزمۇنى، 1 - يولۇاس ئاسىيلىق قىلىپ يۈز ئۆرىدى، سىلەرنىڭ قورالىنى تارتىۋېلىشى مۇمكىن، ئالاھىدە دىققەت قىلىڭلار؛ 2 - سىلەرنىڭ قانچە ئادىمىڭلار يېتىپ كەلدى؟ قورالىڭلار يېتەمدۇ - يوق؟ بىزنىڭ چېگرا ئىشلار باشقارمىسىدىكى ئىككى بەننىڭ قورالىنى (شۇ چاغدا بۇ قاراۋۇلخانىدا ئىككى بەن بار ئىدى) سىلەرگە بېرەيلى، بۇنىڭغا ۋاڭ مۇدىر مەسئۇل بولىدۇ؛ سىلەرنىڭ يەنە قانداق ئەھمىيەتلىك تەلىپىڭلار بار، بىز ئايرۇپىلان ئەۋەتىپ ياردەم قىلايلى، دېگەنلەردىن ئىبارەت.

3 - كۈنى مەن پوستا تۇرۇۋاتقاندا، يىراق بىر جايدا

كىچىك دۆڭگە ئوخشايدىغان نەرسىنىڭ بىز تەرەپكە ئاستا - ئاستا سۈرۈلۈپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدىم. بۇ ئەھۋالنى دەرھال ئەتىرەت باشلىقىغا دوكلات قىلدىم. تارماق ئەتىرەت باشلىقى يالاڭ شيۇكۇن ئۇنىڭغا ئىنچىكىلەپ سەپ سالغاندىن كېيىن: «ماشىنا ئىكەن، تېز جەڭگە تەييارلىنىڭلار!» دېدى. دەرۋەقە، يولۇاس بىزنىڭ قورالىنىمىزنى تارتىۋېلىشقا كەلگەن ئىكەن. بىز 30 نەچچە ئادەمنىڭ كۆپىنچىسى قوغدىغۇچى ئەسكەر بولۇپ، پۈتۈنلەي ماۋزېر بىلەن قوراللانغان ئىدۇق. بىز تېزدىن يوشۇرۇنۇپ، دۇشمەن يېقىن كېلىشى بىلەن تەرەپ - تەرەپتىن ئوق يېغىدۇردۇق. دۇشمەن ماشىنىسىنىڭ ئوتى ئۆچۈشى بىلەنلا بىز ئېتىلىپ بېرىپ، ماشىنىدا ئولتۇرغان بىر فوگۇەننى تارتىپ چۈشۈپ چېگرا ئىشلىرى باشقارمىسىنىڭ ئۆيىگە (يەنى بىزنىڭ تارماق ئەتىرەت چۈشكەن ئۆي) ئەپكىردۇق. بىز ئۇنى يولۇاس بىلەن تېلېفوندا سۆزلىشىشكە مەجبۇر قىلغاندىن كېيىن، ئۇ قۇمۇلدىكى يولۇاسنىڭ تېلېفونىنى چاقىرتىپ، بىزنىڭ دېگىنىمىز بويىچە: «قىزىل ئارمىيىنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمى بار ئىكەن، ھەممىسىدىلا ئوزۇن قورال، تاپانچا ۋە قېلىچ بار ئىكەن، ئارقىسىدا يەنە قىسىملىرى كېلىۋېتىپتۇ، چېقىلمىش مۇمكىن ئەمەس» دېدى. تېلېفوننى بېرىپ بولغاندىن كېيىن، بىز بۇ فوگۇەننى ئېتىپ تاشلىدۇق.

بىز غەنىمەت ئالغان ماشىنىغا ئولتۇرۇپ، ھەربىي بايراقنى قادىپ، كاناي چېلىپ ئۆز يولداشلىرىمىزنى ئىزلەشكە كىرىشتۇق، قىزىل ئارمىيىنىڭ ھەيۋىسىنى كۆرسەتتۇق. بۇنىڭ بىلەن يولۇاس بىز تەرەپكە كېلەلمەي، چىڭخەي تەرەپكە قېچىپ كەتتى. بۇ چاغدا بىزنىڭ نۇرغۇن يولداشلىرىمىز يېتىپ

كېلىپ بىز بىلەن جەم بولدى. خىزمەت كومىتېتىدىكى بىر
نەچچە رەھبىرىي يولداشلارمۇ كاناي ئاۋازىنى ئاڭلاپ بىر
مۇنچە يولداشلارنى باشلاپ كەلدى. بىز شىڭشىڭشيادا ئون
نەچچە كۈن تۇردۇق، مەقسەت قورشاۋدىن بۆسۈپ چىققان يول
داشلىرىمىزنى ئىزلەپ تېپىش ئىدى. بىز بۇ كۈنلەردە قۇم-
لۇق جاڭگالدا 500 گە يېقىن ئادىمىمىزنى تېپىۋالدۇق. رەھ-
بەرلىك يېڭى ئەھۋالنى چىقىش قىلىپ تۇرۇپ، تەشكىلنى
تەرتىپكە سېلىشنى قارار قىلدى. ئەسلىدىكى 1 ـ، 2 ـ تارماق
ئەترەتنى قوشۇۋېتىپ بىر تارماق ئەترەت قىلدى. يالاڭ شيۇكۈن
ئەترەت باشلىقى، ليۇ چىڭنەن سىياسى كومىسسار بولدى. ئۇنىڭ
قارمىقىدا چوڭ تۆت ئەترەت قۇرۇلدى. ئەسلىدىكى 3 ـ تارماق
ئەترەت كادىرلار چوڭ ئەترىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. بۇنىڭ
بىلەن يېڭى ئاپپارات تەشكىل قىلىندى؛ باش ئەترەت شتابى
(خىزمەت كومىتېتى) قارمىقىدا كادىرلار چوڭ ئەترىتى، 1 ـ
تارماق ئەترەت قويۇلدى. باش ئەترەت شتابىدا بىر مۇھاپە-
زەتچىلەر پەيى بار ئىدى. 1 ـ تارماق ئەترەتنىڭ قارمىقىدا
1 ـ، 2 ـ، 3 ـ، 4 ـ چوڭ ئەترەتلەر بار ئىدى. بۇلار جەڭ
قىلغۇچى قىسىملار بولۇپ، 1 ـ چوڭ ئەترەتكە جيەنزۇگۇ ئەترەت
باشلىقى، جۇچۈنلىن سىياسىي كومىسسار (ھازىر نەنجىڭ
ھەربىي رايونىنىڭ مۇئاۋىن سىلكىيۈەنى) بولدى. 2 ـ چوڭ
ئەترەتكە جاۋ جېڭخۇڭ ئەترەت باشلىقى، چېڭ دېرىن سىياسىي
كومىسسار بولدى. 3 ـ چوڭ ئەترەتكە جېن جۈجاڭ ئەترەت
باشلىقى، ۋاڭ شىدېڭ سىياسىي كومىسسار بولدى. 4 ـ چوڭ
ئەترەتكە سۇڭ جېڭجۈ ئەترەت باشلىقى، خۇ بىڭجاڭ سىياسىي
كومىسسار بولدى. مۇھاپىزەتچىلەر پەيىدە 3 بەن بولۇپ، 1 ـ
بەن باشلىقلارنى مۇھاپىزەت قىلاتتى.

5 ـ ئاينىڭ 1 ـ كۈنى بىز شىڭشىڭشيادىن ماشىنىغا
ئولتۇرۇپ تۆت كۈن يول يۈرگەندىن كېيىن دېخۇاغا (ھازىرقى
ئۇرۇمچى) يېگىرمە نەچچە كىلومېتر كېلىدىغان خۇڭيەنچى
كۆلى بويىدا توختىدۇق. ئۇچ سائەتتىن كېيىن، قاراڭغۇ چۈشكەندە
بىز شەھەر رايونىغا كىردۇق ۋە چوڭ كۆۋرۈكنىڭ قېشىدىكى
بىر زاۋۇتقا كېلىپ تۇختاپ ماشىنىدىن چۈشتۇق. ئەسلىدە
بۇ شېڭ شىسەي يېڭىدىن سالغان فابرىكا زاۋۇتىنىڭ ئايال
ئىشچىلار ياتىقى ئىكەن، ئۇنىڭ ئۈسكۈنە ۋە باشقا جەھەتلىرى
شۇ چاغدا يامان ئەھەس سانىلاتتى. قۇرۇلۇش پۈتكەندىن كېيىن
تېخى ئىشلىتىشكە بېرىلمىگەن بولۇپ، بىزگە گازارما قىلىپ
بەردى. ئۇلار يەنە بىزگە مونچا ئورۇنلاشتۇرۇپ بەردى. بىزنىڭ
ئارىسىدا نۇرغۇن يولداشلار ئۆمرىدە ۋاننا كۆرۈپ باقمىغان
بولۇپ، نۇرغۇن قىزىق ئىشلار چىقتى. كېيىنچە بىلىشىمىزچە
شېڭ شىسەي ئەينى ۋاقىتتا، جاھانگىرلىكىكە قارشى تۇرۇش،
سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئىناق بولۇش، مىللەتلەر باراۋەر بولۇش،
تىنچلىق، شىنجاڭنى تەمىرە قىلىش، خىيانەتچىلىككە قارشى
تۇرۇشتىن ئىبارەت ئالتە بۈيۈك سىياسەتنى يولغا قويغان بولۇپ،
سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئىناق بولۇپ گۈڭچەڭداڭ بىلەن ھەم-
كارلىشىدىغان قىياپەتتە ئوتتۇرىغا چىققان، شۇڭلاشقا ئۇ بىزنىڭ
يۈرۈش تۇرۇشىمىزنى ئوبدان ئورۇنلاشتۇرغان ئىدى. بىز بەنـ
چۈاڭدا قاتارلىشىپ ياتاتتۇق. ھەر بىرىمىزگە بىر يۈرۈش-
تىن يوتقان ـ كۆرپە، كىرلىك، تەكىي تارقىتىپ بەردى.
2 ـ كۈنى سەھەردە ئورنىمىزدىن تۇرغاندا ھەممەيلەننىڭ گۈل
قەغەلىرى ئېچىلىپ كەتتى، بىز ئۆمرىمىزدە تا ھازىرغىچە بۇنـ
داق راھەتنى كۆرۈپ باقمىغان. ئەينى چاغدا، بىز گازارمىدا
تۇڭەندىكىدەك بىر قانچە بەلگىلىمىلەرنى تۈزۈپ چىقتۇق:

(1) مەخپىيەتلىكنى ساقلاش ئۈچۈن سىرتقا چىقماي تۇرۇشلۇق جايىدىلا پائالىيەت ئېلىپ بېرىش؛ (2) كونا ۋەتۈرىكى چىقىپ كەتكەن كىيىم - كېچەكلەرنى يۇيۇپ تازىلاپ سۇغۇبت ئىتتىپاقى مۇزېيىغا تاپشۇرۇش؛ (3) ھەر بىر چوك ئەترەتتە پارتىيە ياچېيكىسى قۇرۇش، ھەر قايسى پارتىيە ئەزالىرىنىڭ تەشكىلىي مۇناسىۋىتىنى تەكشۈرۈش؛ بۇنىڭدا خىزمەت ئورنى ئىسپات كۆرسەتسە ياكى ئۇچ نەپەردىن يۇقىرى پارتىيە ئەزاسى ئىسپات بەرسە ئاندىن تەشكىلىي تۇرمۇشقا قاتنىشىشقا بولاتتى. 5 - ئاينىك 20 - كۈنى ئەتراپىدا يەنە: (1) كادىر، مۇھاپىزەتچى ۋە خەۋەرچى ئەسكەرلەر غەربىي يول ئارمىيىسى مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئايرىم - ئايرىم ھالدا ساقلاشقا بېرىلگەن ئالتۇن، كۈمۈش ۋاھاكازالارنى پۈتۈنلەي يۇقىرىغا رەھبەرلىككە تاپشۇرۇشى كېرەك، بەزىلەردە سانى تولۇق بولمىسا، تەشكىلگە ئەھۋالنى ئېيتىشۇن، قىزىل ئارمىيە جەڭچىلىرى قانداقلا بولمىسۇن ئىقتىسادىي جەھەتتە خاتالىق ئۆتكەزمەسلىكى كېرەك (بۇ ئۇقتۇرۇش چۈشتىن بۇرۇن كەلدى، پۈتۈنلەي تارماق ئەترەت شتابىغا تاپشۇرۇلدى، چۈشتىن كېيىن باش ئەترەت شتابىغا تاپشۇرۇلدى)، (2) بىزنىڭ بۇ بەرىكى ۋەزىپىسىز سۇغۇبت ئىتتىپاقىغا بارىدىغان بۇيرۇقنى كۆتۈش، بىرەرسى سىلەر قەيەرنىڭ ئادىمى، نەگە بارىسىلەر، دەپ سورىسا، شېك شەھەرلىنىڭ يېڭى ئەسكىرى، قەيەرگە تەقسىم قىلىدىغانلىقىنى تېخى بىلمىدۇق، دەڭلار؛ (3) ھەر بىر يولداش سالامەتلىكىنى تەكشۈرتۈپ، كېسەل بولسا دەرھال داۋالىنىشى كېرەك، بولمىسا سۇغۇبت ئىتتىپاقىغا بارغىلى بولمايدۇ؛ (4) تاماقنى ياخشىلاش (شۇ چاغدىكى تاماق ھەقىقەتەن ئوبدان

بولۇپ، كۈندە گۈرۈچ، ئۇن، گۆش تاماقلىرى بېرىلەتتى)؛ (5) ئوزۇقلۇق ۋە ماشىنا تەرەددۇتى قىلىنىۋاتىدۇ، كۆپچىلىكمۇ تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىسۇن؛ (6) ھەھەر تۇرمۇشى ۋە تازىلىق توغرىسىدا تەلىم - تەربىيە ئېلىپ بېرىلىدۇ، دېگەن مەزمۇندا يېڭى يولىيورۇق كەلدى.

بىز بۇ يەردە ئىككى ئايدىن ئوشۇق ۋاقىت تۇرغاندىن كېيىن «7 - ئىيۇل» ۋەقەسى پارتلاپ، ۋەزىيەت ئۆزگىرىشى بولۇپ، يۇقىرى رەھبەرلىك بىزدىن 500 دىن ئارتۇق كىشىنى سۇغۇبت ئىتتىپاقىغا ئەۋەتمەسلىكنى قارار قىلدى. شۇ چاغدا بىزگە، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى يىراقتىن باسقۇنچىلىرىغا ئوموميۈزلۈك قارشى تۇرۇش توغرىسىدا چاقىرىق چىقاردى، بىزمۇ يىراقتىن باسقۇنچىلىرىغا ئوموميۈزلۈك قارشى تۇرۇشنىڭ ئېھتىياجىغا بويسۇنۇشىمىز كېرەك، دېگەندىن ئىبارەت تەربىيىنى بەردى. تارماق ئەترەت باشلىقى يالغۇ شيۇكۇن، سىياسىي كومىسسار ليۇچىڭنەن باش ئەترەت شتابىدا ئۆتكۈزۈلگەن يىغىنغا قاتنىشىپ كەلگەندىن كېيىن بىزگە: 1 - سۇغۇبت ئىتتىپاقىغا بارىدىغان پىلان ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى؛ 2 - بۇندىن كېيىنكى ۋەزىپىمىز مەدەنىيەت ئۆگىنىش، ۋاقىت قانچىلىك، ئېنىق ئەمەس، دېگەن مەزمۇندىكى يولىيورۇقنى يەتكۈزدى.

7 - ئاينىك ئاخىرلىرى، بىز فابرىكا ياتقىدىن شەرقىي دەرۋازا سىرتىدىكى گازارمىغا (بۇيەر ھازىرقى بەش يۈلتۈز يولى) كۆچۈپ بېرىپ، شېك شەھەرلىنىڭ قىسمىلىرى بىلەن بىللە تۇردۇق. بىزنى بۇ چاغدا سىرتقا قارىتا «يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى» دەپ ئاتىدى. گازارما رايونىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە شېك شەھەرلىنىڭ تەلىم - تەربىيە پولكى، شىمالىدا تانكا ئەترىتى بار ئىدى. خىزمەت كومىتېتى بىلەن باش ئەترەت شتابى

يولنىڭ جەنۇبىي قېتىدا تۇراتتى (يەنى تانكا ئەترىتىنىڭ ئۇدۇلى). شېك شىمسەي ئۆزىنىڭ بىر كانۇبىنى بىزنىڭ خوجۇلۇق بۆلۈمىمىزگە فۇگۇەن قىلىپ ئەۋەتتى، تاشقىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىشىدىغان ئىشلارغا مۇشۇ فۇگۇەن مەسئۇل ئىدى، ئۇنىڭ ئىسمىنى يادىمدىن چىقىرىپ قويۇپتىمەن، ئۇ شەرقىي شىمالىلىق بولۇپ، شۇ چاغدا 25، 26 ياشلاردا بار ئىدى. ئۇ خىزمەتتە ناھايىتى مەسئۇلىيەتچان بولۇپ، بىز نېمىنى تەلەپ قىلساق ئۇ ئىلاجى بار ھەل قىلىپ بېرەتتى. بىزنىڭ قۇدۇقنىڭ سۈيى ساپ بولمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇ بىزگە ھارۇدا سۇ ئەكىلىپ بېرىشنى ئورۇنلاشتۇردى. 9 ـ ئاينىڭ ئاخىرلىرى سوغ كىرىشى بىلەن بىزگە جۇۋا، خۇرۇم ئاياق، خۇرۇم قۇلاقچا، پېيما قاتارلىقلارنى تارقىتىپ بەردى. بىز نىڭ تۇرمۇشىمىزنى ياخشىلاش ئۈچۈن، يولداش چېن يۈن شېك شىمسەي بىلەن ئالاقىلىشىپ، ھەر بىر جەڭچىگە ھەر ئايدا شىنجاڭ پۇلىدىن 1500 سوم (ھازىرقى بىر يۈەن 50 پۇڭ بىلەن باراۋەر)، پەيچاڭلارغا 5000 سوم (بەش يۈەن)، چوڭ ئەترەت كادىرلىرىغا 10 مىڭ سوم (10يۈەن)، تارماق ئەترەت كادىرلىرىغا 15 مىڭ سوم (15 يۈەن) تارقىتىپ بېرىدىغان بولدى. باش ئەترەت باشلىقلىرىغا ۋە خىزمەت كومىتېتىنىڭ مەسئۇللىرىغا كۆپرەك بەردى.

8 ـ ئايدا رەسمىي دەرس باشلىنىپ مەدەنىيەت ئۆگىنىشكە كىرىشتۇق. ئالدى بىلەن ئاساس دەرسلىرىدىن تىل، ھېساب ئۆگەندۇق. كۆپ يولداشلار ئولتۇرۇپ ئۆگىنىشكە چىداشلىق بېرەلمىدى، ئەمما ئاز سانىدىكى يولداشلار ئۆگىنىش ئىلىپ بېرىشقا كۆنەلمىدى. تارماق ئەترەت باشلىقى يالغۇز شىۋكۈن ئۇرۇش قىلىشتا ھەقىقەتەن باتۇر بولسىمۇ، لېكىن

مەدەنىيەت ئۆگىنىشتە شۇ دەرىجىدىكى كادىرلارنىڭ ئارقىدا قالىدى. بەزى كادىرلار ئۇنىڭغا: «ئۇرۇش قىلغاندا بىز سېنىڭكىنى ئاڭلايمىز، بىزاق مەدەنىيەت ئۆگىنىشتە سەن بىزنىڭ سۆزىمىزنى ئاڭلىساڭ بولغىدەك» دەپ چاقچاق قىلىشاتتى. سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارىدىغان پىلان ئەمەلدىن قالدۇرۇلغانلىقتىن ۋە مۇشۇنداق چاقچاقلار تۈپەيلىدىن، ئۇ بەزىلەرگە نارازى بولۇپ ئاچچىقىدا ئۆزىنى تاپانچا بىلەن ئېتىۋالدى. قۇتقۇزۇش ئارقىلىق ئۇ خەتەردىن قۇتۇلۇپ، ئىككى ئايدىن كېيىن دوختۇرخانىدىن چىقتى. يولداش لى تېيىنىڭ كانۇبىسىمۇ ئۆگىنىشتە ياخشى بولمىغانلىقتىن ماۋزېر بىلەن ئۆزىنى ئېتىۋالدى، ئۇ ئۆزىگە يەتتە پاي ئوق ئاتقان بولۇپ قۇتقۇزۇش مۇمكىن بولمىدى. بۇ شۇ چاغدىكى ئىدىيەۋى خىزمەتسىزلىكنىڭ ئاجىزلىقىنى بىلدۇرىدۇ. كېيىنچە ئىدىيەۋى خىزمەتنى كۈچەيتكەنلىكتىن قايتا مەسىلە سادىر بولمىدى.

9 ـ ئاينىڭ بىر كۈنى مەن پوستا تۇراتتىم. يولداش چېن يۈن (شۇ چاغدا باش ئەترەتتىكى باشلىقلار بىلەن بىرگە تۇراتتى) ناھايىتى قىزغىنلىق بىلەن مېنىڭ يېنىمغا كەلدى ۋە مۇلايىم ھالدا: «سىلەرنىڭ ئۆگىنىشىڭلاردا نېمە قىيىنچىلىق بار. سىلەر ئۇرۇش قىلىپ ئۆگىنىپ قالغان، ئولتۇرۇپ ئۆگىنىش قىلىشقا ئادەتلىنەلەمدىكەنسىلەر؟» دەپ سورىدى. مەن: «ئولتۇرالايمىز، شۇنىسى ئۇرۇش قىلغاندەك خۇما چىقمايدىكەن» دېدىم. ئۇ مېنىڭ سۆزۈمنى ئاڭلاپ كۈلۈپ كەتتى ۋە: «ئۇرۇشمۇ قىلالايدىغان، ئولتۇرۇپ مەدەنىيەتمۇ ئۆگىنەلەيدىغان بولۇش كېرەك، بۇلارنىڭ ھەممىسى كىلەچەكتە تېخىمۇ ياخشى ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن ئەمەسمۇ» دېدى. بۇ ماڭا زور ئىلھام بولدى.

1938ـيىلى 1ـئايدا، مەدەنىيەت ئۆگىنىش ئاياقلىشىپ، ھەربىي

تېخنىكا ئۆگىنىش ۋە ھەربىي مەشىق باشلاندى. 1 ـ تارماق ئەترەتكە قاراشلىق 1 ـ، 2 ـ چوڭ ئەترەتلەر ماشىنا ھەيدەشنى ئۆگەندى. 3 ـ، 4 ـ چوڭ ئەترەتلەر زەمبىرەك ئېتىشنى ئۆگەندى (كېيىن ئالاھىدە خىزمەت چوڭ ئەترىتى قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن). مۇھاپىزەتچىلەر پەيى تانكا ھەيدەشنى ئۆگەندى. كادىرلار چوڭ ئەترىتىدە ئۆزگىرىش چوڭراق بولۇپ، بەزىلەر يەنئەنگە قايتتى، بەزىلەر شېڭ شىسەي قىسمىلىرىدا خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. قالغانلىرى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا دوختۇرلۇق (ھەربىي مېدىتسىنا، مال دوختۇرلۇق) كەسپىنى ۋە سىمسىز تېلېگراممىنى ئۆگەندى. 25 نەپەر يولداشنى ئايروپىلان ھەيدەشنى ئۆگىنىشكە تاللاپ ئەۋەتتى. بۇ چاغدا بىزنىك قىسمىدا يەنە ئازراق ئىدىيەۋى داۋالغۇش پەيدا بولدى. بولۇپمۇ، 12 ـ ئاينىك 24 ـ كۈنى ۋە 27 ـ كۈنى يولداش چېن يۈن ۋە خىزمەت كومىتېتنىك بىرنەچچە مەسئۇللىرى يەنئەنگە قايتقاندىن كېيىن، خىزمەت كومىتېتى ۋە باش ئەترەت شتابىنىك نامى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، تارماق ئەترەت شتابى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. ئۇنىك ئۈستىگە چوڭ ئەترەت شتابىدىكى ئايرىم كادىرلار شېڭ شىسەينىك قىسمىلىرىدا خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇنىك بىلەن قىسمەنلەردە يەنە دەرھال ئالدىنقى سەپكە بېرىش ئىدىيىسى پەيدا بولۇپ قالدى. كېيىنچە مۇزىكىچى يېڭى قورالارنى ئۆگىنىش باسقۇچىغا كىرگەنلىكتىن ۋە ئىدىيەۋى خىزمەت ئىلىپ بېرىلغانلىقتىن، كۆپچىلىك خاتىرجەم تېخنىكا ئۆگىنىش بىلەن بەنت بولدى. شۇ چاغدا بىزنىك پەي شېڭ شىسەينىك تانكا ئەترىتىدە ئۆگىنىش قىلدى. كۈندە ئۆزىمىزنىك گازارمىسىغا قايتىپ تاماق يەيتتۇق، ھەر ھەپتىنىك ئالتىسى تەشكىلىي تۇرمۇش ئۆتكۈزەتتۇق. مەخپىيەتلىكنى ساقلاش ئۈچۈن بىز

ئۆز ئارا ئىسىملىرىنى ئاتىماي، شەرتلىك بەلگە بىلەن چاقىراتتۇق. ھەربىي ئوقۇتقۇچى بىزنىك بۇنداق قىلىشىمىزدىن قاتتىق بىزار بولدى، چۈنكى شەرتلىك بەلگە بەكمۇ كۆپ بولغانلىقتىن ئادەم چاقىرىش مۇمكىن بولماي قالاتتى. بۇ ھالدا بىز شەرتلىك بەلگىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، يالغان ئىسىم قويۇۋالدۇق.

1938 ـ يىلى كىرىشى بىلەن يەنئەندىن بىزنىك يېڭى ئەسكەرلەر لاگېرىغا نەچچە ئونلىغان ياش ئوقۇغۇچىلار كەلدى. ئۇلارنىك ئىچىدىن ئالتە ئايال يولداش بىلەن تېەن باۋ قاتارلىق ئۈچ ئەر يولداش بىزگە مەدەنىيەت ئوقۇتقۇچىسى بولدى. قالغان 19 كىشى ئايروپىلان ئۆگىنىشكە كەتتى. ئاۋىئاتسىيە ئەترىتىدىكى يولداشلارمۇ بىزگە ئوخشاش يالغان ئىسىم قوللاندى.

يولداش چېن يۈن كەتكەندىن كېيىن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى يولداش دېڭ فانى شىنجاڭنىك خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتتى.

1938 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ماۋجۇشى يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسىغا تېلېگراممىا ئەۋەتىپ، بىزنىك ياخشى ئۆگىنىشىمىزنى، ئۆگىنىشنى تېز تاماملاپ بالدۇر ئالدىنقى سەپكە قايتىشىمىزنى تەلەپ قىلدى. بۇ بىزگە زور ئىلھام بولدى.

مەن شۇ چاغدا مۇھاپىزەتچىلەر پەيىدە بولۇپ تانكا ھەيدەشنى ئۆگىنىۋاتاتتىم. يولداش دېڭ فا بىزنى تېخنىكىنى ياخشى ئۆگىنىشكە رىغبەتلەندۇردى ۋە جاك گوتاۋنى پىچەن قىلىشنى باشلىدى. كېيىنچە ئالدىنقى سەپكە مىلتىق كېرەك دەپ، مۇھاپىزەتچىلەر پەيىنىك تاپانچىلىرىنى يىغىۋالدى (بۇ ئىش بەزى يولداشلارنىك كاللىسىدىن ئۆتمەي بىر نەچچە تاپانچىنى بۇزۇپ تاشلىدى). ئۇزۇن ئۆتمەي، مۇھاپىزەتچىلەرپەيى 1 ـ تارماق ئەترىتىنىك ئۈچىنچى چوڭ ئەترىتىگە قوشۇۋېتىلدى،

كېيىن يەنە 1 ـ چوڭ ئەترەتنىڭ 4 ـ پەيى قىلىندى.

يولداش چېن تەنچيۇ شىنجاڭدىكى پارتىيە خىزمىتىگە مەسئۇل بولغاندىن كېيىن، كۆپىنچە ۋاقىتلاردا بىزنىڭ يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسىنىڭ تارماق ئەترەت شتابىدا يېتىپ قوپۇپ يۈردى. ئۇ دائىم بىز بىلەن سىردىشاتتى.

1939 ـ يىلى 9 ـ ئايدا بىز تانكا ھەيدەشنى ئۆگەنگەنلەر شېڭ شىسەينىڭ بىرلەشمە ھەربىي مانۇبرىغا قاتناشتۇق. مانۇبر ئۆچ كۈن ئېلىپ بېرىلدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەسلىھەتچىسى بىزنى ھەرخىل ئۇسۇللار بىلەن سىنايتتى. بۇ مانۇبردىن كېيىن بىزدە خېلى زور ئىلگىرىلەش بولدى، نەزەر دائىرىسىمۇ كېڭەيدى. ئايرۇپلان، ئېغىر زەمبىرەك، تانكا، ئاتلىق قىسىملار ۋە سىمسىز تېلېگرافى بىلەن ئالاقىلىشىش قاتارلىق جەھەتلەردە نۇرغۇن نەرسىلەرنى كۆردۇق.

1939 ـ يىلى 9 ـ ئايدا، مۇئاۋىن رەئىس جۇئېنلەي سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىشىدا دىخۇادا توختىدى ۋە يېڭى ئەسكەرلەر لاگېرىغا كېلىپ بىزنى يوقلىدى. ئۇ: «سىلەر بىزنىڭ ئارمىيىمىزنىڭ ئەڭ بالدۇر قۇرۇلغان ۋە ئەڭ ئالدىدا ماڭغان ھەربىي تېخنىكا مەكتىپى بولۇسىلەر» دېدى. ئۇ بىزنىڭ ياتقىمىزنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ: «سىلەرنىڭ ئۆگىنىش، تۇرمۇش شارائىتىڭلار ناھايىتى ياخشى ئىكەن، ۋاقتىنى چېكىڭ تۇتۇپ ياخشى ئۆگىنىڭلار، كۆپرەك ئۆگىنىڭلار، بىزنىڭ ئارمىيىمىزدە بۇنداق ياخشى شەرت ـ شارائىت بولۇپ باققان ئەمەس، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ بۇيرۇقى چۈشۈشى بىلەنلا ئالدىنقى سەپكە ئاتلىنىسىلەر» دېدى.

1939 ـ يىلى يىل ئاخىرىسىدا ئىمتىھان ئېلىندى. بىز ھەيدەش، رېمونت قىلىش، تاكتىكا، قاردىغا ئېتىش قاتارلىق

دەرسلىكلەردە ياخشى نەتىجىگە ئېرىشتۇق. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەسلىھەتچىسىمۇ بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىزدىن مىننەتدار بولدى. ئازادلىق ئۇرۇشى دەۋرىدە بىز ئۆگەنگەن تېخنىكىلار ناھايىتى ئەسقاتتى.

يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى شېڭ شىسەينىڭ قىسىملىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتكە بەك دىققەت قىلدى، ئۇرۇش-تالاش قىلىپ باقمىدى، كۆزگە چېلىقىدىغان ۋەقەلەر كۆرۈلمىدى. بىز چوڭ ـ كىچىك ئوفىتسېرلارنىڭ ھەممىسىگە سالام بېرەتتۇق، شۇڭلاشقا ئۇلارنىڭ بىزگە بولغان مۇئامىلىسى ياخشى ئىدى. پۇقرالار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىمىزمۇ ناھايىتى ياخشى ئىدى. ئىككى يىل سەككىز ئاي ۋاقىت ئىچىدە، بىرەرمۇ قىزىل ئارمىيە جەڭچىسى ئاممىۋى ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلمىدى.

شېڭ شىسەي بىزنىڭ يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسىغا بىر نەچچە قېتىم كەلگەنىدى. شېڭ شىسەي ئۆتكۈزگەن چوڭ پائالىيەتلەرگە بىزمۇ بېرىپ قاتنىشاتتۇق. ھەر بىر بارغىنىمىزدا ئۇ بىزنى رەئىس سەھنىسىنىڭ ئالدىنقى قاتارىغا ئولتۇرغۇزاتتى.

بۇ مەزگىلدە شېڭ شىسەي بىزنىڭ تۇرمۇش سەۋىيىمىزنى ۋېي دەرىجىلىك ئوفىتسېرلار دەرىجىسىگە كۆتۈرىدىكەن، دېگەن سۆز پەيدا بولۇپ قالدى. بىزنىڭ ۋەكىللىمىز بۇ ئىشنى مەركەزگە دوكلات قىلدى. ماۋ جۇشى بىزگە يېڭى ئەسكەرلەر گازارمىسى تەن سالامەتلىكىنى ئاسراپ، ئۆگىنىشنى ياخشى تۈتسا بولدى، باشقا جەھەتلەردە بىھۇدە ئاۋارە بولماڭلار، دېگەن يولىيورۇقنى ئەۋەتتى. ئەمەلىيەتتە، بۇ چاغدا

بىزنىڭ تۇرمۇش سەۋىيەمىز ناھايىتى ئۇستۈن ئىدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي ، شېڭ شىسەينىڭ تۇتقان سىياسىتىدە ئۆزگىرىش بولۇشقا باشلىدى. 1939 - يىلى قىش پەسلىدە، بىزنىڭ شېڭ شىسەي ئورگانلىرىدا ئىشلەۋاتقان كادىرلىرىمىزنى تۇتقۇن قىلىشتەك ۋەقە سادىر بولدى. 1938 - يىلى شېڭ شىسەي بىزنىڭ يىڭ، تۆەن دەرىجىلىك كادىرلىرىمىزنىڭ ئۇنىڭ ھەربىي قوشۇنىدا ئوقۇتقۇچى ۋە مەسئۇل كادىر بولۇشىغا ماقۇل بولغان ۋە شۇ چاغدا ئېلان قىلغان بۇيرۇقىدا بىزنى «خۇاڭپۇ ھەربىي مەكتىپى»نىڭ پالانچى قارارىنى پۈتتۈرگەن دەپ تونۇشتۇرغان ئىدى. كېيىنچە شېڭ شىسەي قىسمىلىرىدىكى بەزى ئادەملەر بىزگە بەكمۇ بويسۇنۇپ كەتمىدى، بۇنىڭدىكى بىر سەۋەب بىزنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىمىزنىڭ تۆۋەنلىكىدىن بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئاڭلىشىمىزچە، جياڭ جېيشى شېڭ شىسەينىڭ قىسمىلىرىغا نۇرغۇن ئىشپىيون ئەۋەتكەن ئىكەن. ئېسىمدە قېلىشىچە، شۇ چاغدا تۇتقۇن قىلىنغانلار ئىچىدە جۇ چۇنلىن، زېڭ يۈلياڭ، جاۋ خەيفېڭ (ۋاپات بولۇپ كەتتى) قاتارلىقلار بار ئىدى.

1939 - يىلى 12 - ئاي مەزگىلى، ھاۋا ئىنتايىن سوغاق بولۇپ، بىزنىڭ تىنچ كېتىۋاتقان تۇرمۇشىمىزدا ئۆزگىرىش پەيدا بولدى. بۇرۇن ھەر ئايدا 2 - 4 مەيدانغىچە كىنو قويۇپ بەرگەن بولسا، 12 - ئاي كىرىشى بىلەن كۇن ئارىلاپ بىر قېتىم كىنو قويۇدىغان بولدى. بىزنىڭ بۇ ئەھۋالغا قارىتا گۇمانىمىز پەيدا بولۇپ قالدى. باشلىقتىن سوراق جاۋاب بەرمىدى، خۇددى بىرەر مەخپىيەتلىكى بارەدەك كۆرۈنەتتى. 12 ئاينىڭ 10 - كۇنى، بىزگە قايتىدىن يېڭى پاختىلىق چاپان، يوتقان - كۆرپە، خۇرۇم ئاياق، پىيما تارقىتىپ بەردى. تاماقلىرىمىزمۇ ناھايىتى ياخشى بولۇپ كەتتى. 20 - كۇنى كۆپچىلىكىنىڭ گۇمانى يېشىلدى. شۇ كۇنى يەنىگە قايتىش توغرىسىدا سەپەرۋەرلىك يىغىنى ئېچىلىپ، يولداش چېن تەنچيۇ سۆز قىلدى. ئۇ بىزگە: «خەلقئارا ۋە مەملىكىتىمىز ۋەزىيىتىدە يېڭى ئۆزگىرىش پەيدا بولۇشى تۈپەيلىدىن، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى سىلەرنىڭ يەنىگە قايتىشىڭلارنى قارار قىلدى. ئالدىنقى سەپنىڭ جەڭگىۋار تايانچىلارغا بولغان ئېھتىياجى بويىچە، سىلەرنىڭ ئىچىڭلاردىكى كۆپ قىسىم يولداشلار ياپونغا قارشى ئالدىنقى سەپكە ئاتلىنىدۇ. سىلەر، دېخۇاغا كەلگەنگە ئىككى يىل سەككىز ئاي بولدى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ يولىيۇرۇقى بويىچە، يولداش چېن يۈن، دېڭ فانىڭ رەھبەرلىكىدە ئۆگىنىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىدىڭلار، نەتىجەڭلار ئەلا، بۇنى مەن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىغا دوكلات قىلدىم. سوۋېت ئىتتىپاقى مەسلىھەتچىلىرىمۇ سىلەرنىڭ ئۆگىنىشىڭلاردىن بەك مىننەتدار بولدى. مەن سەل كېيىنرەك كېلىپ قالدىم، يولداشلارغا قىلغان ياردىمىمىمۇ يېتەرلىك بولمىدى، كۆپرەك تەنقىد بېرەرسىلەر» دېدى ۋە بىزنىڭ يول ئۈستىدىكى بىخەتەرلىكىمىز توغرىسىدا، ئۇ يەنە: «بۇ ھەقتە مەركەز نۇرغۇن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى، بۇ قېتىمقى ھەربىكەت توغرىلىق يەنىمەن، موسكۋا، دېخۇا، چۇڭچىڭلار ئوتتۇرىسىدا كېلىشىم تۈزۈلگەن، سىلەر خاتىرجەم بولۇڭلار، سىلەر سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالدىنقى سەپكە ماددىي ئەشيا توشۇۋاتقان ماشىنىلىرى بىلەن بىللە ماڭىسىلەر» دېدى. ئۇ يەنە بىر قىسىم دېخۇادا قېپقالغان يولداشلارنىڭ تەشكىلىنىڭ قارارىغا بويسۇ

نۇشىنى، ئومۇمى ۋەزىيەتكە بويسۇنۇشىنى تەلەپ قىلدى.

1940 - يىل 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى (ياكى 2 - كۈنى) بىز يەنئەنگە قاراپ يول ئالدۇق. چىن تەنچيۇ بىلەن شېڭ شىسەينىڭ ئوكىسى بىزنى 30 كىلومېتر يىراقتىچە ئوزۇتۇپ قويدى. يەنئەنگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى بىزنى داغدۇغىلىق قارشى ئالدى. ماۋ جۇشى بىزگە بىر قېتىم ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ۋەزىيىتى توغرىسىدا دوكلات بەردى.

30 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە يەتتەقۇدۇقتا بولغان ئۇرۇش ئاپىتى

شەن خۇگدې

قۇمۇلنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان يەتتەقۇدۇق ئادەم شالاڭ ۋە شامال ئېغىزى ئۇستىدىكى جاي بولسىمۇ، بىراق مۇھىم ھەربىي تۇگۈن بولۇپ، ئەسكەر باشلىغۇچىلار چوقۇم تالاش - تارتىش قىلىدىغان ئورۇندۇر. 30 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە، يەنى جەن شۇرېن شىنجاڭنىڭ ھەربىي - سىياسىي ھوقۇقىنى قولغا ئېلىپ ئۇچ يىلدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇرۇش - خۇمارلىقى ۋە سىنىپىي زىددىيەتنىڭ كۈنسېرى كەسكىنلىشىشى سەۋەبلىك، پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەممىلا يېرىگە ئوت تۇتۇشۇپ ئۇرۇش ئاپىتى پەيدا بولغانىدى. مۇشۇنداق بىر ۋەزىيەتتە، يەتتەقۇدۇق شىنجاڭنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى مۇھىم ئۇرۇش مەيدانىغا ئايلانىدى.

1928 - يىلى 7 - ئايدا ھەربىي ۋازارەتنىڭ ۋازىرى فەن ياۋنەن شىنجاڭنى 17 يىلدىن بېرى سوراپ كېلىۋاتقان ياڭ زېڭشىننى ئۆلتۈردى. جەن شۇرېن بۇنىڭ پايدىسىنى كۆرۈپ ئۆلكە رەئىسلىك تەختىگە ئولتۇردى. ئۇ تەختكە چىقىشى بىلەنلا ياڭ زېڭشىننىڭ ھەربىي - مەمۇرىي خادىملىرىنى تارقىتىۋېتىپ، گەنسۇلۇق ئوفىتسېر - ئەسكەرلەر ئاساسىي

گەۋدە قىلىنغان بېقىندى قوشۇن تەشكىل قىلدى. ئۇ بىر تەرەپتىن قوشۇننى كېڭەيتىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆز يېنىغا ئىشەنچىلىك ئادەملىرىنى تارتىپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى. 1930 - يىلى 6 - ئايدا قۇمۇل ۋاڭى شامەخسۇت ۋاپات بولغاندىن كېيىن، يەر، سۇ ئۆزگەرتىش يولغا قويۇلدى. جىن شۇرېن كەڭ دېھقانلارنىڭ ئارزۇسى ۋە تەلىپىگە پىسەنت قىلماي، يەرلىك ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى باشقىدىن بوز يەر ئېچىشقا مەجبۇرلاپ، باج - سېلىقىنى كۆپەيتتى. جايلاردىكى ھەربىي قىسىملار ئاھالىلەرگە خالىغانچە چېقىلدى. بۇنىڭ بىلەن دېھقانلار بىلەن فېئودال مىلىتارىستلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت كۈنسېرى كەسكىنلەشتى. 1931 - يىلى 2 - ئاي ئىچىدە، قۇمۇلنىڭ شۇپۇل دېگەن يېرىدىكى چازىدا تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ ئوفىتسېرى جاڭ × بىر ئۇيغۇر قىزىغا مەجبۇرىي ئۆيلەنمەكچى بولغان. بۇ قۇمۇل دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ قوزغىلىشىغا سەۋەبچى بولدى. خوجىنىياز ھاجى قوزغىلاڭنىڭ قوماندانى ۋە تەشكىلاتچىسى بولدى. قوزغىلاڭچى قىسىملار ھەر قايسى ئۆتكەللەردىكى ھەربىي قىسىملارنى يوقىتىپ، ئۇلارنىڭ قورال - ياراق، ئوق - دورىلىرىنى تارتىۋېلىپ تېخىمۇ ھەيۋەتلىك بولۇپ كەتتى. جىن شۇرېن ۋە قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىملارنىڭ شىجائى لېۋ شىزبىڭ (گېنېرال) كەينى - كەينىلەپ ئەسكەر ئەۋەتىپ باستۇرماقچى بولغان بولسىمۇ، ئەكسىچە خوجىنىياز ھاجى قوشۇنى تەرىپىدىن پۈتۈنلەي تارمار قىلىندى. جاڭ لېۋشىۋ ئۆز تۇغۇنى بىلەن ساۋۇقلاقتا قامىلىپ قالدى. ئەل مۇشۇ چاغدا ئىچكىرى ئۆلكىدىن فرانسىيىنىڭ بىر تەكشۈرۈش ئۆمىكى يېگىرمە نەچچە يېڭى تېپتىكى ماشىنىغا ئولتۇرۇپ ساۋۇلاقتا كېلىدۇ. خوجىنىياز

ھاجى قوشۇنى ئۇلارنى ئىچكىرىدىن يارىمىگە چىققان قوشۇنلار ئوخشايدۇ دەپ خاتا چۈشىنىپ ئالدىراش چېكىنىپ كېتىدۇ. تەكشۈرۈش ئۆمىكى قۇمۇلغا يېتىپ كەلگەندە، قوزغىلاڭچى ئاساسىي ئەل شەھەرنى مۇھاسىرىگە ئېلىۋالغانىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ شەھەرگە كىرىش ئىمكانىيىتى بولمىدى. شۇ چاغدا جۇلىجۇڭ ئىسىملىك بىر قەيسەر ئوفىتسېر پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ شەھەردىن قېچىپ چىقىپ، تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ ماشىنىسىغا ئولتۇرۇپ يەتتەقۇدۇققا كېلىدۇ. جۇلىجۇڭ بىر پارچە قارا تولكە تېرىسىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ باشلىقىغا بۇ ئانىغا ھەدىيە قىلغانىدى. بۇ تەكشۈرۈش ئۆمىكىنى جۇڭگو بىلەن فرانسىيە بىرلىشىپ ئۇيۇشتۇرغان بولۇپ، جۇڭگو تەرەپتىن دۇمىنىيى، ياۋ شىجيۇ قاتارلىقلار بار. ئۆمەكتە جەمئىي 30 نەچچە ئادەم بار ئىدى، ئۇلار يەنە ئۇزۇن - قىسقا قوراللارنىمۇ زاپاس ئېلىۋالغانىدى. ئۇلار يەتتەقۇدۇق ئارقىلىق تۇرپان، پىچاننى بويلاپ دىخۇاغا قاراپ يول ئالدى.

لېۋ شىزبىڭ قوشۇنى كەينى - كەينىلەپ يېڭىلگەندىن كېيىن خوجىنىياز ھاجى بىلەن سۆھبەت ئېلىپ بېرىپ ئۇنى تەسلىم بولۇشقا تەۋسىيە قىلدى. بۇنى خوجىنىياز ھاجى رەت قىلىپ تاشلىدى. جىن شۇرېن ۋەزىيەتنىڭ ئېغىرلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ لېۋ شىزبىڭنى ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ قۇدىسى، ئاقسۇغا ۋالى بولغان جۇرۇيشىنى شىجاڭ قىلىپ تەينىلىدى. سۇۋەنجۇن (گېنېرال لىكشيادىن)، شيۇكفايۇ (لىكشيادىن) لارنىڭ ئىككى تۇغىنى ۋە دۇڭ چىڭلىڭ (لىكشيالىق، كېيىنچە چىقىشى سودىگەر) نىڭ بىر يىگىنى يارىمىگە ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا جۇرۇيشى بىلەن شيۇكفايۇنى ئايرىم - ئايرىم ھالدا قۇمۇل كونىشەھەر بىلەن يېڭىشەھەرنى ساقلاشقا قويدى.

شەرقىي تاغ قاتارلىق جايلارنى تازىلاشقا قوشۇن ئەۋەتتى. لېكىن ئۇلار ھېچقانداق مۇقاۋىمەتكە ئۇچرىمىدى. خوجىنىيازھاجى جىن شۇرېننىڭ ھۆجۇمىغا كېلىۋاتقان قوشۇنلىرىغا زەربە بېرىش ئۈچۈن بىر تەرەپتىن ئاساسىي قىسمىنى تاغلىق رايونغا چېكىنىدۇرۇپ يۈزمۇ-يۈز تۇتۇشۇپ قېلىشتىن ساقلاندى؛ يەنە بىر تەرەپتىن غەربىي كارىدورغا ئادەم ئەۋەتىپ ما جۇڭيىڭنى شىنجاڭغا كېلىپ مەدەت بولۇشقا تەكلىپ قىلدى. 1932-يىلى 5-ئايدا ماجۇڭيىڭ قوشۇنىنى باشلاپ شىنجاڭغا كىردى ۋە جېڭشى (ھازىرقى بارىكۆل)، شى يېاۋچۈەن ئۇرۇمچىدا جىن شۇرېننىڭ بىر تۈەنىنى يوقاتتى. جىن شۇرېن خې جېڭشېڭ (لېڭشيالىق) تۈەنىنى يارىدەمگە ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار قارشى تەرەپ بىلەن تۇتۇشا-تۇتۇشمايلا قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ تەسلىم بولدى. ما جۇڭيىڭ قوشۇنى نۇرغۇن قورال-ياراق، ئوق-دورا ۋە ھەربىي ئەسلىھەلەرنى ئولجا ئېلىپ قۇمۇلغا قارشى ھۆجۇمغا ئاتلاندى. بۇ پىلانى ئىشقا ئاشقاندىن كېيىن شەرقىي يول بىلەن شىمالغا قاراپ يۈرۈش قىلىپ، قۇمۇلدىن چۆرىدەپ ئۆتۈپ يەتتەقۇدۇققا ھۇجۇم قىلىپ ئۇلكە مەركىزىگە بىۋاستە تەھدىت سالدى. شۇ چاغدا مەن يەتتە قۇدۇققىكى تېلېگراف بۆلۈمىدە ئىشلەيتتىم، جىن شۇرېنغا ئەۋەتىلگەن ئەھۋالنىڭ جىددىيلىكى ھەققىدىكى تېلېگراممىلار كېچە-كۈندۈز ئۈزۈلمەي ئۇرۇلۇپ تۇراتتى. رادىستلارمۇ 8-9 ئادەمگە كۆپەيتىلدى. بەزىدە تېلېگراف ئىدارىسىنىڭ مەسئۇلى جاڭ گەن شەخسەن ئۆزى تېلېگراف بۆلۈمىگە چۈشۈپ يېتەكچىلىك قىلاتتى. جىن شۇرېن ھەربىي ئىشلاردىن مەلۇماتى يوق ۋە قوماندانلىق ئىقتىدارى يوق ئادەم بولۇپ، پەقەت قول ئاستىدىكىلەرنى ئەيىپلەشنىلا بىلەتتى.

خې جېڭشېڭ جىن شۇرېننىڭ تېلېگراممىسىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن تەسلىم بولغانىدى. جىن شۇرېن بىر قېتىم قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قىسىملارنىڭ تۈەنجاڭى دۇۋەنجۇنگە تېلېگراممىا ئەۋەتىپ، سەن ئادەتتە خۇددى چوڭ سەركەردىلەردەك پو ئېتىشنىلا بىلمەسەن، ئۇرۇش مەيدانىغا كەلگەندە قورۇلۇپ قالمىسەن، سۆزۈڭ بىلەن ھەرىكىتىڭ ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرمامدۇ، دەپ ئەيىپلىگەن ئىدى. جىن شۇرېن ھەربىي ئىشلارغا مانا مۇشۇنداق قوماندانلىق قىلاتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ كەينى-كەينىلەپ يېڭىلدى. ئاخىرى ئۇ ئۆزى ئەڭ ياراملىق دەپ قارىغان دۇگوجۆز لۇيجاڭنى ئالدىنقى سەپ قوماندانى قىلىپ يارىدەمگە ئەۋەتتى. دۇگوجۆز نېڭشيالىق بولۇپ، دادىسى دۇفارۇڭ ياڭ زېڭشىن دەۋرىدە لۇيجاڭ بولغان، فەن-ياۋنەن ياڭ زېڭشىنىڭ ئۆلتۈرگەندە ئۇنىمۇ بىللە ئېتىپ تاشلىغان ئىدى. شۇ چاغدا دۇگوجۆز يېڭجاڭ بولۇپ، جاڭ پېيىۋەن، فېڭ لياڭ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە جىن شۇرېننى ئۆلكە رەئىسى قىلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، لۇيجاڭ قىلىپ كۆتۈرىلگەنىدى. دۇگوجۆز جىن شۇرېننىڭ بۇيرۇقى بويىچە بىيەن يۈكچېڭنىڭ بىر يېڭىنى، باتۇناسىن (موڭغۇل) نىڭ بىر ئاتلىق تۈەنىنى، ئەردەن (موڭغۇل) نىڭ بىر ئاتلىق لىيەنىنى ھەمدە ۋاڭداتۇڭنىڭ بىر لىيەنى بولۇپ جەمئىي تۆت مېڭدىن ئارتۇق ئەسكەرنى باشلاپ شەرقىي يولغا يۈرۈش قىلدى. ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ باش كاتىپى لىيۇشياۋزۇ (لېڭشيالىق، كېلىپ چىقىشى جۇيېرېن) نى شەرقىي يول باندىت تازىلاش باش قوماندانى قىلىپ، بىر پىيادە لىيەن ۋە ئىككى زەمبىرەك بىلەن يەتتەقۇدۇققا تۇرغۇزدى. دۇگوجۆز بايۇەتچىلەردىن بولۇپ ئەپ-يېتىنى قاتتىق چىكەتتى، ماجاڭ ئويناشقا بەك بېرىلەتتى،

ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىش جەھەتتە قىلچە خەۋىرى يوق ئىدى. ئۇ قىسىملىرىنى باشلاپ يەتتەقۇدۇققا كەلگەندىن كېيىن ھەربىي كۆچنى تەرتىپكە سېلىش نامى بىلەن يۇرۇشتىن توختاپ يېتىۋالدى. ئۇنىڭ ئەسكىرى كۆچى نامدا بىر لۈي بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بىر تۈەنلا ئەسكەر بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى تەلىم - تەربىيە كۆرمىگەن يېڭى ئەسكەرلەردىن ئىدى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئەپيۇنكەش ۋە قىمارۋازلارمۇ بارىدى، جەڭگۋارلىق كۆچ دېگەندىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. دۇگوجۇ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتكە جايلىشىپ، كۈنبۇيى ئۆزىنىڭ ئەمەلدارلىرى بىلەن ئەپيۇن چېكىشىپ، قىمار ئويناپ كۆڭۈل ئېچىشاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئەسكەرلەرنى كوچىدا قىمار ئويناشقا، ئەپيۇن سېتىشقا ۋە ئاھالىلەرنى ئاناي تېپىشقا يول قويدى. دۇگوجۇ قىسىملىرى يەتتەقۇدۇقتا يېرىم ئايچە تۇرغاندىن كېيىن، جەن شۇرېننىڭ قايتا - قايتا تېلېگراممىسىغا ئەۋەتىپ ھەيدەكچىلىك قىلمىشى بىلەن ئاران دېگەندە لياۋدۇنگە كەلدى. قىسىملار تېخى چېدىرلىرىنى تىكىپ ئورۇنلىشىپ بولماي تۇرۇپلا ماجۇڭيىڭ تۇيۇقسىز ئەسكەر ئەۋەتىپ ھوجۇم قىلدى. دۇگوجۇ قوشۇنى تامامەن بىت - چېت بولدى. موڭغۇل تۇەنجاڭ باتۇناسىن نەق مەيداندىلا قازا بولدى. دۇگوجۇ ئۆزىنىڭ بىر نەچچە يېقىن مۇھاپىزەتچىلىرىنى باشلاپ يەۋەنچۇەنگە قېچىپ كېلىۋالدى، ئۇنىڭ خۇمارى تۆتۈپ كېتىپ تاغ ئېتىگىدىكى دالدا جايدا راسا ئەپيۇن تارتىۋاتقاندا، ئۇنىڭ كەينىدىن قوغلۇشۇپ كەلگەن ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى سېزىپ قېلىپ شۇ جايىنىڭ ئۆزىدىلا ئېتىپ تاشلايدۇ ھەمدە ئۇنىڭ كاللىسىنى كېسىۋېلىپ ئەپكېتىدۇ. يەتتەقۇدۇقتا تۇرغان شەرقىي يول باندىت تازىلاش باش قوماندانى لیۇشياۋزۇ دۇگوجۇ

لۇيىنىڭ بىت - چېت بولغانلىقىنى، دۇنىڭ ئۆزىنىڭمۇ جېنىدىن ئايرىلغانلىقىنى ئاڭلاپ، يەتتەقۇدۇقتا ساقلىنىۋاتقان ئاشلىق، يەم - خەشەك ۋە ھەربىي بۇيۇملارنى تامامەن كۆيدۈرۈپ تاشلاپ ئالمان - تالمان كەينىگە چېكىنىدى. ئىككى زەمبىرەكنىمۇ ئالمىدى. لیۇنىڭ ئۆزى ئالدى بىلەن ماشىنىغا ئولتۇرۇپ تىكىۋەتتى. يەتتەقۇدۇقتىكى ئاشلىق پونكىتى، تېلېگراف بۆلۈمى، پوچتا بېكىتى قاتارلىق ئورۇنلارنىڭ خادىملىرى نەرسە جابدۇقلىرىنى تاشلاپ قوشۇنغا ئەگىشىپ چوڭتاشقا قاراپ چېكىنىدى. بۇ چاغدا لیۇشاۋزۇنىڭ ئەس - ھوشى تېخى جايىغا كەلمىگەن بولۇپ، داۋاملىق گۈچۈڭغا قاراپ چېكىنمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، جەن شۇرېن تېلېگرامما ئەۋەتىپ ئۇنى توختىتىپ قويدى. لیاۋدۇندىن يېڭىلىپ چېكىنگەن ۋاڭ داتۇڭ لیەنجاڭ بىلەن بىيەن يۈڭچىڭ يەڭجاڭ (ئىككىلىسى گەنسۇلۇق) جەن شۇرېن تەرىپىدىن جەڭ مەيدانىدىن قاچتى دېگەن جىنايەتكە بۇيرۇلۇپ چوڭتاشتا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئېتىپ تاشلاندى. ماجۇڭيىڭ لیاۋدۇندە يارىلانغان ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆلكە قىسىملىرىنىڭ ئېنىق ئەھۋالىدىن خەۋەر تاپالماي داۋاملىق ھوجۇم قىلىشتىن توختىدى.

جەن شۇرېن شەرقىي يول ۋەزىيىتىنىڭ كۈنسېرى يامانلىشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قاتتىق ئەندىشە ئىچىدە قالغانىدى. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى قاتتىق چىقىمغا ئۇچراپ، قوماندانلىرىمۇ قازا تاپتى. لیۇشىزبىڭ، جۇرۇيشى، دۇگوجۇلارنىڭ بىرەرسىمۇ كارغا كەلمىدى. بۇ ئەھۋالدا ئۇ ئەڭ ئاخىرقى كۆزىرىنى ئىشقا سالدى، يەنى ئىلى بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش مەھكىمىسىنىڭ ۋالىسى جاڭ پېيىۋەننى ئالدىنقى سەپ باندىت تازىلاش قىسىملىرىنىڭ باش قوماندانى قىلىپ يۆتكىدى (جاڭ پېيىۋەن

لىكشيالىق بولۇپ، كېيىنچە شېكى شىمسەيگە قارشى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى)، شېكى شىمسەينى سەنەمۇجاك قىلىپ تەيىنلىدى. جاك پېيىۋەن بىرنەچچە لىيەن ئاق ئوروس قىسىملىرىنى ئاۋانگارت قىلىپ تازىلاش ئىشىغا ئاتىلاندى. قالغان كۆپ قىسمى ھەربىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى ۋە يېڭى ئەسكەرلەردىن بولۇپ ئۇرۇش تۈتەكلىرىنى تېخى بېشىدىن ئۆتكۈزمىگەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن گۈچۈكدىن يولغا چىقىقاندىن كېيىن ئۇلاردا چېچىلاڭغۇلۇق ۋە سەۋەبسىزلا ئوق چىقىرىش ئەھۋاللىرى يۈز بەردى. جاك پېيىۋەن چوكىتاشقا كەلگەندىن كېيىن تېلېگىراف بۆلۈمىنىڭ ۋەيرانە بولۇپ تېلېگرامما ئۇرۇش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى كۆرۈپ، مېنى دەرھال گۈچۈكىغا بېرىپ تېلېگىراف ماتېرىياللىرىنى ئېكىلىشكە ئەۋەتتى. مەن چوكىتاشتىن ئايرىلغاندىن كېيىن جاك پېيىۋەن، شېكى شىسەي ئىككىسى قوشۇننى باشلاپ يەتتەقۇدۇققا، ئاندىن داۋاملىق قۇمۇلغا قاراپ يۈرۈش قىلدى. ماجۇكېيىنىڭ قۇمۇل ۋە بارىكۆلدىكى سوقۇشلاردا نۇرغۇن ھەربىي ئەشيا ۋە قورال - ياراق، ئوق - دورا ئولجا قىلغاندىن كېيىن داۋاملىق سوقۇشۇشقا قىزىقمىدى. ئۇ جاك پېيىۋەن قوشۇنى بىلەن بىرئاز توتوشۇپ قويۇپلا ئۆزلۈكىدىن شەرق تەرەپكە چېكىنىپ كېتىپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن جاك پېيىۋەن توسالغۇسىز ھالدا قۇمۇل شەھىرىگە كىردى. ئۇزۇن ئۆتمەي جاك پېيىۋەن بۈيرۇققا بىنائەن ئىلىدىكى ۋەزىپىسىگە قايتىپ كەتتى. چۆچەكنىڭ ۋالىسى لى خەيرۇ قوشۇمچە شەرقىي يول گارنىزون قوماندانى قىلىپ تەيىنلىنىپ، قۇمۇلدا تازىلاش ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئول بولدى. بۇ چاغدا تەڭرى تېغىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە ۋەزىيەت بىر مەزگىل مۇقىملىشىپ قاتناش تەدرىجى ئەسلىگە كەلدى. قۇمۇلنىڭ ھەر

قايسى جايلىرىدا قاسلىپ قالغان سودا كارۋانلىرى تەرەپ - تەرەپلەپ يولغا چىقىشقا باشلىدى. چوڭ - كىچىك سودىگەرلەر دىخۇا تەرەپتىن نۇرغۇن توۋار مال يۆتكەپ كەلدى، ئۇلارنىڭ مال باھاسى يۇقىرى ئىدى. يەتتەقۇدۇقتا بازار ياشناپ كەتتى. بۇ چاغدا فاك جۇگۇ، جاۋفاجۇن ۋە مەن داۋاملىق تېلېگرافى بۆلۈمىدە ئىشلىدۇق.

ماجۇكېيىنىڭ قىسىملىرى غەربىي كاربىدورغا چېكىنىپ كەتىپ، قۇمۇل مۇھاسىرىدىن بوشىغان بولسىمۇ، بىراق خوجىنىياز ھاجى بىلەن يولۇاس قاتارلىقلارنىڭ ئاساسىي كۈچى يەنىلا شەرقىي تاغ ئەتراپىدا بولۇپ، ھەربىكەت دائىرىسى تۇرپان، پىچان قاتارلىق جەنۇبىي يولغا قاراپ كېڭەيگەن ئىدى، ئەھۋال يەنىلا بىر قەدەر ئېغىر ئىدى. يەتتەقۇدۇق مۇھىم ھەربىي تۈگۈن بولغاچقا، جىن شۇرېن ئۆزىنىڭ يۇرتىدىشى ياك جېڭجۇگىغا تۇنجاك ئۇنۇانى بېرىپ بىر يىك ئەسكەر بىلەن يەتتە قۇدۇققا ئەۋەتىپ، لى زۇشياڭنىڭ قىسمى بىلەن بىرلىكتە ئۆتكەللەرنى ساقلاشقا ۋە يولۇچىلارنى تەكشۈرۈشكە ئورۇنلاشتۇردى. ياك جېڭجۇك لىكشيالىق بولۇپ فېك يۈشياڭنىڭ قوشۇندا ئەسكەر بولغان، ھەربىي ئىشلار جەھەتتە ساۋاتسىز بولسىمۇ، بىراق ئادەم ئۆلتۈرۈپ ئادەتتىلەنگەن ئىدى. ئۇ لىزۇشياڭنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن جىن شۇرېنغا يېقىن مۇھاپىزەتچى بولغان ئىدى، لى زۇشياك ئىككىسى دائىم شىنجاك - گەنسۇ ئارىلىقىدا قاتناپ جىن شۇرېن ئۈچۈن ئىش بېجىرەتتى. قۇمۇلدا ئۆزگىرىش بولغاندىن كېيىن بۇ ئىككىسى يىڭجاڭلىققا ئۆستۈرۈلگەن ئىدى. ياك جېڭجۇك يەتتەقۇدۇققا يۆتكەلگەندىن كېيىن لى زۇشياك ئۇنىڭ تەۋەلىكىدە بولۇپ قالدى. ئۇ كەلگەندىن كېيىن بىرنەچچە يەرگە كۈندىلىك ئاكوپلارنى قازدۇردى، چوشقا

مېيى قاچىلىغان تۇڭلارنى دۆۋىلەپ بىر كۈزىتىش پەشتىقى ياسىدى. ياڭ جېڭجۇڭ بەك قەبمە ئادەم ئىدى، قاچقان ئەسكەرلەرنى ئىنتايىن رەھىمسىزلىك بىلەن قىزىل سۆگەت چۆنقىنى ھۆللەپ تاكى گۆشى كۆرۈنۈپ قالغىچە ئۇراتتى، ئارقىدىن ئۆلتۈرۈۋېتەتتى. بۇ خىل جازاغا ئۇچرىغانلارنىڭ ئۆلمىگەنلىرىمۇ چوقۇم ناكا بولۇپ قېلىشى تۇرغان گەپ ئىدى. قۇمۇل مۇھاسىرىدىن بوشىغاندىن كېيىن قۇمۇلدا قامىلىپ قالغان ھەر مىللەت سودا كارۋانلىرى ئىشەك ھارۋىلىرى ۋە تۆگىلىرىنى ھەيدىشىپ يەتتەقۇدۇق ئارقىلىق جەنۇبىي يولغا مېڭىشقا باشلىغانىدى، بىراق يەتتەقۇدۇقتىكى ساراي، دۇكانلارنى ياكىنىك قىسىملىرى ئىگەللىۋالغانىدى. ياڭ كۆرۈنۈشتە كېلىشىپ كېتىپ يۈرگەن سودىگەرلەرگە غەمخورلۇق قىلغانىدەك قىلىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنى توپىلاڭچى ئۇنسۇرلار دەپ قاراپ دائىم خۇپىيانە ھالدا ئۆلتۈرۈپ جەسەتلىرىنى قۇم دۆۋىلىرى ئارىسىغا قالايمىقان تاشلىۋېتەتتى. 1932 ـ يىلى باھاردا يەتتە قۇدۇقتا پەيدا بولغان ۋابانى ئەنە شۇ جەسەتلەر كەلتۈرۈپ چىقارغان. بىر قېتىم ياكىنىك ئەسكەرلىرى قۇملۇقتىن 20 نەچچە ئادەمنىڭ جەسىتىنى كولاپ چىقارغاندا پۈتۈن بەدىنىنى تىترەك بېسىپ كەتكەن ئىدى. ياڭ جېڭجۇڭ قىسىملىرى يەتتە قۇدۇقتا تۇرغان مەزگىلدە ھارۋا، ئات، ئىشەك ۋە ھەر خىل نەرسە ـ كېرەكلەر كۆپۈيۈپ كەتكەنىدى. ھازىر ئويلىسام بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىگىلىرىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن بۇلاپ كېلىنگەن نەرسىلەر ئىكەن. بىر قېتىم قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قىسىملارنىڭ شىجائى جۇرۇيشى يەتتە قۇدۇقتىن ئۆتكەندە، ياڭ جېڭجۇڭ ئۆزىنىڭ تۆھپىسىنى نامايەن قىلىش ئۈچۈن ئىككى ئادەم كاللىسىنى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مېھمانخانىنىڭ قېشىغا

ۋە تېلېگىراف بۆلۈمىنىڭ باش سىمتاناپ تۆۋرۈكىگە ئېسىپ قويغان ئىدى. جۇرۇيشى بۇنى كۆرگەندىن كېيىن نەق مەيدانىدىلا ياڭ جېڭجۇڭغا تەنبىھ بېرىپ: «قۇمۇل مەسىلىسى تېخى بىر تەرەپ بولماي تۇرۇپلا بۇنداق ئىشنى قىلساڭ، بۇ ئاخماقلىق ئەمەسمۇ!» دېگەن ئىدى ھەمدە ئادەم كاللىسىنى ئېلىپ چۈشۈپ كۆمگۈزۈۋەتكەن ئىدى. ياڭ جېڭجۇڭ كېيىنچە بالداقمۇ ـ بالداق كۆتۈرۈلدى. ئۇ جىن شۇرېننىڭ قول ئاستىدىكى چوڭ جاللات ئىدى.

1932 ـ يىلى قىشتا، خوجىنىياز ھاجى بىلەن يولۇاسنىڭ ئىنتىپاقداش قوشۇنلىرى شەرقىي تاغدىكى باغداش ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرۈپ توساتتىن ھۇجۇمغا ئۆتۈپ قۇمۇلغا تەھدىت سېلىپ قويياتتى. بۇ چاغدا قۇمۇل گارنىزون قوماندانى لى خەيرۇ ئامالسىز قالغان بولۇپ، ۋەزىيەت يەنە جىددىيلىشىشكە باشلىدى. جىن شۇرېن شېڭ شىسەينى باشقىدىن ئالدىنقى سەپ باش قوماندانى قىلىپ ئەۋەتتى. خوجىن (مەنزۇ)، جاڭ لىيۇشيۇ، ياڭ جېڭجۇڭنى ئۇچ يولغا قوماندان قىلىپ تەيىنلىدى. 4 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر توپلاپ ئۇچ يولغا بۆلۈنۈپ شەرقىي تاغدىكى باغداشقا ھۇجۇم قوزغاپ خوجىنىياز ھاجىنى تاراتى تېغىدا مۇھاسىرىگە ئېلىۋالدى، ۋەزىيەت كەسكىن ئىدى. خوجىنىياز ھاجى شېڭ شىسەي بىلەن سۆلمە قىلىۋاتقان مەزگىلدە توساتتىن تۆگە، ئاتلىرىنى تاشلاپ، قىسىملىرىنى ئېلىپ لام ـ جىم دېمەي چېكىنىپ قېچىپ كەتتى. شېڭ كۈچىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئارقىدىن قوغلىمىدى.

ياڭ جېڭجۇڭ 3 ـ يول قوماندانى بولۇپ كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن قىسىملىرىنى باشلاپ يەتتەقۇدۇقتىن يۆتكىلىپ كەتتى. لى زۇشياڭ يەنىلا ئۆز جايىدا قالدى. جىن شۇرېن شيۇڭ فايۇ

باشچىلىقىدا بىر ليەن ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىنى يەتتەقۇ-
دۇقتا تۇرۇشقا ئەۋەتتى. شيۇك فايۇمۇ لىگىيالىق بولۇپ
مىجەزى چۈس ئىدى، ئۇ ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتـ
كەنلىكى ئۈچۈن بۇ چاغدا لۇيجاڭلىققا ئۆستۈرۈلگەن ئىدى.
شيۇفايۇنىڭ يېنىدا قاۋۇل مۇھاپىزەتچىلەردىن يىگىرمە نەچچەيلەن
بولۇپ، ئۇلار دۇيجاڭ شيې شۇاڭشۇ (بېيجىڭلىق، جىڭجۇي تىيا-
نىردا قىزىقچى قبلىچۋاز رولىنى ئوينىغان) نىڭ باشلامچىلىـ
قىدا ھەر كۈنى قبلىچ ماھارىتىنى مەشق قىلاتتى، ئادەتتە ئۇلار
قبلىچۋازلار ئەترىتى دەپ ئاتىلاتتى. شيۇك سەرتقا چىققانـدا
قبلىچۋازلار ئەترىتى ئۇنى قورشاپ ماڭاتتى، ئۇنى مارشال
دەپ چاقىرسا ئۇ بەكمۇ مەغرورلىنىپ كېتەتتى.

1932 ـ يىلى 11 ـ ئاي ئىچىدە قۇمۇلدىكى خوجىنىياز ھا-
جىنىڭ ئاساسلىق كۆچى ئۆزلۈكسىز تۇرپان، پىچان تەرەپكە
يۆتكۈلۈشكە باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ماجۇڭـ
يىڭ قۇمۇلدا قالدۇرۇپ كەتكەن ماشىنىڭ، ماجەنسالڭ قاتارلىق
نەچچە ئون كىشى تۇرپان، پىچانلارغا بېرىپ دېھقانلارنى قوز-
غىلىشقا ھەرىكەتلەندۈردى. پىچان ناھىيىسىدىكى چوڭ خۇيزۇ
باي ماجۇڭخې قاتارلىقلار خۇيزۇ، ئۇيغۇر دېھقانلىرىدىن نەچچە
مىڭ كىشىنى باشلاپ ناھىيە بازىرىغا بېسىپ كىرىپ يول
بويىدىكى ئۆيلەرنى كۆيدۈرۈپ تاشلىدى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنى
ئىشغال قىلدى. شۇ چاغدا ناھىيە بازىرىدا ئۆلكە ئارمىيىسى-
دىن چىن جىڭيۇنىڭ بىر يىڭ ئەسكىرى بار ئىدى. جىن شۇ-
رېن ھەر بىر ئەسكەرگە ئاران 5 تالدىنلا ئوق تارقىتىپ بەرگەن
بولۇپ، ئۇلارنىڭ قارشىلىق كۆرسىتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.
جىن شۇرېن بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن شيۇك فايۇغا
جىددى تېلېگراممىا يولـلاپ ئۇنى يارەمگە ئەۋەتتى. شيۇك

پىچانغا يېتىپ كەلگەندە ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرى ئاللىبۇرۇنلا
ناھىيە بازىرىغا كىرىپ بولغانىدى. شيۇك شەھەرگە كىر-
گەندىن كېيىن ھە دەپ قىرغىنچىلىق قىلدى. ئەھۋال ناھايىتى
مۇچىنىشلىق ئىدى. ئارقىدىن شيۇك فايۇ يىگىرمە نەچچە مۇ-
ھاپىزەتچىسىنى ئېلىپ تۇرپانغا ئىچكىرىلەپ كىردى. بۇ چاغدا
قوزغىلاڭچىلارغا تەسلىم بولغان ھاكىم دېڭ فىنۇۋ ۋە شۇ جايدا
تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ باشلىقى مافۇمىڭلار شيۇك فايۇنى تۇرپان
شەھىرىگە ئالداپ ئەكىرىدۇ، قوزغىلاڭچىلار شيۇكنى چېپىپ ساق
يېرىنى قويمايدۇ. مانا شۇنداق قىلىپ بىر مەزگىل ئۆزىنى
چاغلىمايى يۈرگەن بۇ مەلئۇن ئاخىرى ئۆزىنىڭ تېگىشلىك
ئاقىۋىتىنى كۆردى.

1932 - يىلدىكى تۇرپان ئۆزگىرىشى

(سەي جېڭسېڭ) ئەسىرى
سەي خېڭسېڭ رەتلىگەن

ئاكام سەي جېڭسېڭ ئۇزۇن ۋاقىتلاردىن بېرى ئۆزىنىڭ كۆرگەن - ئاڭلىغان ۋە سۆھبەتلەر جەريانىدا توپلىغان ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن تۇرپان ئۆزگىرىشىنىڭ ئۆتمۈشىنى رەتلەپ خاتىرە يازمىقچى بولغان ئىدى، 1971 - يىلى ئۇ بەختكە قارشى كېسەل بىلەن قازا بولۇپ ئۇنىڭ خاتىرە يېزىش ئارزۇسى ئەمەلگە ئاشمىدى. كېيىنچە مەن ئاكامنىڭ قالدۇرۇپ كەتكەن نەرسىلىرى ئارىسىدىن ئۇنىڭ «تۇرپان ئۆزگىرىشى» توغرىلىق يازغان قوليازمىلىرىنى تېپىپ رەتلەپ، بىر ئاز تولۇقلاش ئاساسىدا مۇشۇ ماقالىنى ئىشلەپ چىقتىم.

بۇ ماقالىدا سۆزلەردە ۋە بايان قىلىشتا مۇۋاپىق بولمىغان جايلار بولۇشى مۇمكىن، مەسىلەن، ماشىنىڭغا قوشۇلغان ئۇيغۇر، خۇيزۇ ئاممىسى «ئۆزگىرىش قىلغان خەلق» دېيىلگەن. ماشىنىڭ قوشۇنى «ئۆزگىرىش قىلغان قوشۇن» ياكى «ما قوشۇنى» دېيىلگەن، ئۇلارنىڭ ھەربىي پائالىيەتلىرى «ئىش تېرىش» ياكى «ۋەقە پەيدا قىلىش» دەپ ئاتالغان، ۋەھاكازالار. بۇنداق بولۇشى، ئاپتورنىڭ نەزەرىچە، ئۇلار قوزغىلاڭنىڭ دەسلەپىدە بىر تەرەپتىن ئېنىق بىر شوئارنى ئوتتۇرىغا قويمىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن مىللىي قىرغىنچىلىقنى توسىمىغان.

تارىخنىڭ ئەينى قىياپىتى بويىچە تارىخ يېزىش ۋە قانلىق ساۋاقلارنى قوبۇل قىلىش ئۈچۈن، ئەندىشە بىلەن گەپنى يۇرتۇشنى لايىق كۆرمىدىم. بۇ خىل پاجىئەنىڭ پەيدا بولۇشىدا رېئاكسىئون ھۆكۈمران سىنىپلار مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىشى لازىم، خەلق ئاممىسى بىلەن قىلچە مۇناسىۋىتى يوق.

1. ئۆزگىرىشتىن ئىلگىرىكى ھەربىي، سىياسىي ۋەزىيەت

1931 - يىلى باھاردا، خېشى كارىدورىدا تۇرۇۋاتقان ما جۇڭيىڭ قۇمۇلدىكى ئۆزگىرىش قىلغان قوشۇنلارنىڭ باشلىقى خوجىنىياز ھاجىنىڭ تەكلىپى بىلەن تۇنجى قېتىم شىنجاڭغا كىردى، ئۇلار بىر نەچچە يۈز ئاتلىق ئەسكەر بولۇپ، قۇمۇلغا كەلگەندىن كېيىن ئۆزگىرىش قىلغان قوشۇنلار بىلەن بىرلىشىپ قۇمۇل ناھىيە شەھىرىنى مۇھاسىرە قىلدى. قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قىسىملارنىڭ شىجائى جۇرۇيشىنىڭ ئىلكىدە تەخمىنەن 2 - 3 مىڭ ئەسكەر بار ئىدى. ئۇ ما جۇڭيىڭ ئادەملىرىنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى بىلمىگەچكە ھۇجۇمغا ئاتلىنىشقا جۇرئەت قىلالماي، ئەكسىچە شەھەرگە مەھكەم قامىلىۋېلىپ يارداەم كۈتۈپ ياخشى پۇرسەتنى قولدىن چىقىرىپ قويىدى. ئۆلكە مەركىزىدىن ئەۋەتىلگەن شەرقىي يول باندىت تازىلاش باش قوماندانى لۇ شياۋزۇ، ئالدىنقى سەپ قوماندانى دۇ گوجۇ باشچىلىقىدىكى يارداەمچى قىسىملارنىڭ ھەربىكىتى بىردەك بولمىدى، ئىلگىرىلىشىمۇ ناھايىتى ئاستا بولۇپ ئارىلىقنى ئۇزاق تاشلاپ كەتتى. دۇ گوجۇ باشچىلىقىدىكى ئالدىنقى قىسىملار لىياۋدۇنغا كېلىپ چېدىر تىكىپ يېتىشىغا غەرب تەرەپتىكى تۆپىلىكتە يوشۇرۇنغان ما قوشۇنى يېرىم كېچىدە ئۇشتۇمتۇت

تۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى پۈتۈنلەي يوقاتتى، دۇ گوجۈمۇ قازا بولدى. بۇ چاغدا يەتتەقۇدۇقتا تۇرغان لۇ شياۋزۇ باش-چىلىقىدىكى چوڭ قوشۇن خەۋەرنى ئاڭلاپ قېچىپ، ئۇرۇشماي تۇرۇپلا ئۆزلۈكىدىن تېرە-پېرەك بولۇپ كەتتى. ئاشلىق، ھەربىي لازىمەتلىكلەر كەڭ دالىغا تاشلىنىپ كەتتى. بۇ خەۋەر پېتىپ كېلىشى بىلەن قاتتىق چۆچىگەن ئۆلكە رەئىسى جىن-شۇرېن ئىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەھكىمىسىنىڭ ۋالىسى جاڭ پېيىۋەننى جەددىي يۆتكەپ كېلىپ باندىت تازىلاش باش قوماندانلىقىغا، شېڭ شىسەينى سەنمۇجاڭلىققا تەينىلەپ ئون مىڭ ئەسكەر (ئەمەلىيەتتە 3 - 4 مىڭلا ئادەم بار) بىلەن قو-مۇلنى مۇھاسىرىدىن بوشىتىشقا ئەۋەتتى. ما جۇڭيىڭ ئۆلكە قو-شۇنىنىڭ كۈچلۈك ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۆزىنىڭ ئاساسلىق كۈچىنىڭ ئۇلار بىلەن تۇتۇشۇپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئولجا ئالغان ماددىي ئەشيالارنى ئېلىپ گەنسۇغا قايتىپ كەتتى. مېڭىش ئالدىدا ئۆزىنىڭ ئاتالمىش چىلان تورۇق ئاتلىق ئەس-كەرلىرىنىڭ مۇئاۋىن پولك باشلىقى ماشىمىڭغا ئوتتۇز نەچچە نەپەر چەبدەس ئاتلىق ئەسكەرلەرنى قوشۇپ بېرىپ، بارىكۆل ۋە نوم تاغلىرىغا چىقىپ خوجىنىياز ھاجى بىلەن بىرگە ھەربىكەت ئېلىپ بېرىشقا ماڭدۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ماشىمىڭنىڭ مۇسۇلمانلار نامىدىن ئالاقە-مۇناسىۋىت ئېلىپ بېرىپ، شىنجاڭغا 2 - قېتىم كىرىش ئۇ-چۈن پۇرسەت ھازىرلاشقا تەييارلىق كۆرۈشنى تاپىلىدى. شۇ-نىڭ بىلەن قۇمۇل مۇھاسىرىسى بوشىدى، جاڭ پېيىۋەن يەنە ئىلغا كەتتى. جىن شۇرېن شېڭ شىسەينى باندىت تازىلاش باش قوماندانى قىلىپ قۇمۇلدا تازىلاش ئېلىپ باردى، خو-جىنىياز ھاجى قىسمىلىرى بىلەن ئارىلاپ كىچىك تۇتۇشۇشلار

بولۇپ تۇردى. 1932 - يىلى ئەمدىلا قىش كىرىشى بىلەن ھەربىي ۋەزىيەتتە جىددىي ئۆزگىرىش پەيدا بولدى، شۇندىن ئېتىبارەن ئوت يالقۇنى بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ جىن شۇرېننىڭ چىرىك ھاكىمىيىتىنى يەكسان قىلىپلا قالماي، ئەڭ ئېغىرى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكىگە مۆلچەر-لىگۈسىز زىيان كەلتۈردى.

1930 - يىلى قۇمۇل ئۆزگىرىشى بولغاندىن تارتىپ، ئۆلكە دائىرىلىرى ھەدىسىلا ئەسكەر قوبۇل قىلىپ ئاشلىق يىغدى، بۇنىڭ بىلەن ئۆلكە شەھىرىنىڭ ئەتراپىدىكى ناھىيىلەر، مەسىلەن: سانجى، قۇتۇبى، ماناس، مىچۇەن، فۇكاڭ، جىمسار، گۇچۇڭ قاتارلىق جايلاردىكى ياش يىگىتلەر قېچىپ كەتتى، ئاشلىق مەھسۇلاتى كېمىيىپ مال باھاسى ئۆرلەپ كەتتى، خەلق تەرەپ - تەرەپتىن قاخشىغىلى تۇردى. تۇرپان، پىچان قاتارلىق ناھىيىلەر ئەسكەر ۋە ئاشلىق يۆتكەشتە چوقۇم مەجبۇرلىنىدىغان ئۇرۇن بولغاچقا دېھقانلارنىڭ يۈكى تېخىمۇ ئېغىر ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە سىياسەتنىڭ چىرىكلىكى ۋە ھەربىي جەھەتتىكى ئوڭۇشسىزلىق سەۋەبىمۇ، ھۆكۈمەتنىڭ ئىناۋىتى تۆكۈلۈپ تۇگىگەن ئىدى. خەلق كۈن كەچۈرەلمەيدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىپ يېڭى ئۆزگىرىشكە تەشنا بولۇپ تۇر-غان بۇ پەيتتە، ماشىمىڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ «مۇسۇلمان خەلقنى قۇتقۇزۇش» شوئارى ئاستىدا قۇتراتقۇلۇق قىلىپ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خەلق ئاممىسىنىڭ ھېس-داشلىقىنى ۋە ھىمايىسىنى قولغا كەلتۈردى. مانا بۇ ماشىمىڭ-نىڭ 30 نەچچە ئادەم بىلەن تۇرپان، پىچان ناھىيىسىنى ئىگەللىشىدىكى مۇھىم ئامىل.

جىن شۇرېننىڭ قۇمۇل، بارىكۆلدىكى تازىلاش ھەرىكىتى

بىر يىلدىن كۆپ ۋاقىت ئىچىدە غەلىبىگە ئېرىشەلمىدى، قوشۇن بىھۇدە هەرىكەت قىلىپ چارچىدى، خىراجەت ئىسراپ بولدى. دېهقانلارنىڭ يۈكى بارغانسېرى ئېغىرلاشتى. 1932 - يىلى 11 - ئايدا خوجىنىياز هاجى قوشۇنى ئۆلكىدىن نۇرغۇن هەربىي ئاشلىقنىڭ قۇمۇلغا يۆتكەپ كېلىنىۋاتقانلىقىنى بىلىپ قالدۇ. ماشىنىڭ پىداكارلىق بىلەن ئۆزىنىڭ 30 نەچچە ئاتلىق ئەسكىرىنى ۋە خوجىنىياز هاجىنىڭ 20 نەچچە مەرگەن يىگىتلىرىنى ئېلىپ ئون ئۈچ ئوي دېگەن جايدا ئۆلكە تەرەپنىڭ بارلىق هەربىي ئاشلىقىنى غەنىمەت ئالدۇ. قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق قىسىملار بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ تۇمنجاڭ شيۇڭ فايۇنى يېنىك ئاتلىق ئەسكەر بىلەن قوغلاشقا ئەۋەتىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان ماشىنىڭ 20 نەچچە ئاتلىقنى ئاشلىقنى قوغداپ ماڭدۇرۇۋېتىپ، ئۆزى 30 نەچچە ئاتلىقنى باشلاپ شيۇڭ تۇمنى بىلەن ئېتىشىدۇ، بىر تەرەپتىن سوقۇشۇپ هەم چېكىنىپ تا چىقتىمغا كەلگەندە پىلانىنى ئۆزگەرتىپ، ئۇدۇل پىچانغا قاراپ يول ئالدۇ. قەمەرىيە 11 - ئاينىڭ 20 - كۈنى ئۆپچۆرىسىدە پىچاننىڭ يېقىن ئەتراپى بولغان دۆڭبازارغا كېلىدۇ. دۆڭبازار خۇيزۇلار توپلۇشۇپ ئولتۇرغان رايون بولۇپ، ئۇلار ئالدى بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ قويغان ئىدى. ماشىنىڭلار دۆڭبازارغا يېتىپ كەلگەندە شۇ جايدىكى ئۇيغۇر، خۇيزۇ ئاممىسى ئۇنىڭ ئالدىغا چىقىپ قارشى ئالدۇ. ماشىنىڭ يېزا ئاقساقىلى ماجۇڭخېنىڭ ئۆيىگە چۈشىدۇ ۋە يېزا مۆتىۋەرلىرىدىن ماۋەنشياڭ، سۇ × × قاتارلىقلارنى ماجۇڭخېنىڭ ئۆيىگە كېلىپ مەسلىھەت قىلىشقا تەكلىپ قىلىدۇ. سۇ × × نىڭ بەش ئوغلى بار ئىدى. ماجۇڭخې ئۇنى چاقىرىشقا كەلگەندە ئۇ قەتئىي رەت قىلىدۇ هەمدە بەش ئوغلىنى ئالدىغا ئۆزى

چاقىرىپ، بىز گۇاڭشۇي خانىنىڭ يىللىرى گەنسۇدا خۇيزۇلار ئىسيان كۆتەرگەندە شىنجاڭغا قېچىپ كېلىپ مۇشۇ جايدا سەرەمجانلاشقان، قايتا قوزغىلىشقا بولمايدۇ دەپ نەسىھەت قىلىدۇ ۋە قولىغا چەيدونى ئېلىپ ئىشىكنى توساپ بەش ئوغلىنى سىرتقا چىقاتمايدۇ. سۇ × × نىڭ شۇ جايدا خېلى ئابرويى بولۇپ، بۇ چاغدا نۇرغۇن خۇيزۇ مۆتىۋەرلىرى قارىشىپ تۇرغان ئىدى، لېكىن ئۇلار سۇ × × غا ئاۋاز قوشمايدۇ. ئىككىنچى كۈنى ماشىنىڭ ئۆزىنىڭ 30 نەچچە ئاتلىق ئەسكىرىنى ۋە تۆت ناهىيىدىن ئاۋاز قوشقان 3 — 4 مىڭ ئىسيانچى خەلقنى باشلاپ پىچان ناهىيە شەهرىگە قورشاپ هۇجۇم قىلىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي شەهەر ئىچىدىكى خۇيزۇ، ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى قوراللىق هالدا سىپىلدىن چۈشۈپ ماشىنىڭغا قوشۇلىدۇ. شەهەر ئىچىدىكى ئاز سانلىق ئۇيغۇر ئاهالىلىرى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شەهەر دەرۋازىسىنى ئېچىۋەتكەچكە كېچىسى ئىسيانچى خەلق شەهەرگە كىرىدۇ، شەهەر ئىچىدە بىر مەزگىل «ئۇر، سوق» دېگەن چۇقان كۆتىرىلىپ، مىلىتق توختىماي ئېتىلىدۇ، يىگىت چېنى چىگىيۇ بىلەن هاكىم مۇ × × گازارما ۋە ناهىيىلىك هۆكۈمەتتە داۋاملىق قارشىلىق كۆرسىتىدۇ، بىراق كۈچ پەرقى زور بولغاچقا بۇ ئىككى جاي قولدىن كېتىدۇ. پۈتۈن شەهەردىكى خەنزۇ ئاهالىسى ئىچىدىن 3 — 2 كىشى قېچىپ چىققانلىدىن باشقا قالغانلىرى ئىسيانچى خەلق تەرىپىدىن تامامەن قىرىپ تاشلىنىدۇ. ماشىنىڭ خەلقنى يېغىپ ئىسيان قوزغاپ شەهەرنى ئىشغال قىلغانلىدىن كېيىن ئىسيانچى خەلق كەينى - كەينىلەپ يېتىپ كېلىپ توسۇۋېلىشقا ئىمكان بولمايدۇ، شەهەر ئىچىدىكى خەنزۇ ئاهالىلىرى زور زىيانغا ئۇچرايدۇ. پىچان قولدىن كەتكەندىن كېيىن، يىراقتىكى خاندو، لۇكچۇن يېزىلىرىغىمۇ

خەۋەر يېتىپ كېلىپ ئىسيان كۆتۈرىلىدۇ. ئىسيانچىلار خەنـ زۇلارنـى ئولتۇرۇش، ئولارنىڭ مال ـ مۈلۈكلىرىنى تارتىۋېلىش شوئارى ئاستىدا قوزغىلىدۇ. شۇ چاغدا خاندونىڭ ئۆزىدىلا خەنزۇ خەلقىدىن 130 نەچچە كىشى ئولتۇرۇلگەن، پەقەت بېـ رەيلەنلا قېچىپ چىققان، ئۇچ ئەۋلات پۈتۈنلەي قىرىپ تاشـ لانغانلارمۇ بار. قەمەرىيە 12 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى تۇرپان نا ـ ھىيىسىگە قاراشلىق سەنباۋ دېگەن جايدىكى چوڭ يەر ئىگەـ سى، چوڭ سودىگەر ماموت ئاممىنى توپلاپ ئىسيان كۆتەردى. كېيىن ئۇ ئۆز كۈچىنىڭ ئاجىزلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ قىسىم ئەـ ۋەتىپ ماشىمىكىنى تۇرپانغا تەكلىپ قىلدى.

شېۋك فايۇ ماشىمىكىنى قوغلاپ ئۇچرىشالمىغاندىن كې ـ يىن چىقتىمغا جايلىشىپ ئارقىدا كېلىۋاتقان قوشۇننى ساقـ لايدۇ، پىچان ناھىيە شەھىرىنىڭ قولىدىن كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ دەرھال ئۆز قوشۇنىنى ۋە ئاق ئورۇس ئەسكەرلىرىدىن 200 دىن كۆپ ئادەمنى باشلاپ ماشىمىكىنى شەھەر ئىچىگە قامال قىلىۋالىدۇ. ماشىمىك يەرلىك ئىسيانچى خەلقنىڭ ئە ـ مەلىي ئۇرۇش تەجرىبىسى يوقلۇقىنى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆلـ گەن، يارىدار بولغانلارنىڭ ناھايىتى كۆپلۈكىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۆز قىسمىنى باشلاپ مۇھاسىرىنى بۇزۇپ چىقىپ ئۇدۇل لۈكـ چۈنگە بېرىپ كېچىلەيدۇ. بۇ جايدا ماموت ئۇنى سەنباۋغا تەكلىپ قىلىپ ئەكىرىپ تۇرپانغا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قوزغـ ماقچى بولىدۇ. بۇ چاغ قەمەرىيە 12 ـ ئاينىڭ 5 ـ كۈنى ئىدى.

2. تۇرپان ئۆزگىرىشىنىڭ ئومۇمىي جەريانى

تۇرپان سەنباۋدىكى چوڭ يەر ئىگىسى، چوڭ سودىگەر

مۇسۇلمانلىك ئىنىسى ماموت نەپسى يامان ئادەم بولۇپ، بىر يېزىنىڭ زومىگىرى بولۇپلا قالماي پۈتۈن ناھىيىدىمۇ مەشھۇر ئىدى. قۇمۇل ئۆزگىرىشىدىن بۇيان تۇرپاندا تەمىنات ۋە ئاشلىق، يەم ـ خەشەك جەھەتتىكى ئېغىرچىلىق يىلدىن يىلغا زىيادە بولدى، چوڭ باي ماموتنىڭ جەمەتىمۇ بۇنىڭدىن قۇتۇلۇپ كېتەلمىدى. ئۇ پۈتۈن ناھىيىدىكى ئەڭ چوڭ باي بولغاچقا ئۇنىڭ ئۇستىگە ئارتىلغان ئاشلىق، يەم ـ خەـ شەك، ھارۋا، ئات قاتارلىق سېلىنمىلار باشقا بايلاردىن ئېغىر ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇ سېلىق تۆلەشكە قارشىلىق قىلىپ كەلگەن ئىدى. 1932 ـ يىلى 8 ـ ئايدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتە چاقىرىلـ غان ئاشلىق يىغىش يىغىنىدا ئۇ ئۆزىگە يۈكلەنگەن ئاشلىق تاپشۇرۇش ۋەزىپىسىنى ئاشكارا رەت قىلدى. يىغىندىن كېيىن مۇشۇ يېزىنىڭ دېھقانلىرىغا: «قارىغاندا بىز بىر قوزغالمـ ساق بولمىغىدەك» دېگەن. شۇنىدىن كېيىن ئۇ نومۇغا ئادەم ئەۋەتىپ خوجىنىياز ھاجى ۋە ماشىمىكىلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ، ماشىمىكنى ۋاختى كەلگەندە تۇرپانغا ھۇجۇم قىلىشقا تەكلىپ قىلىدۇ.

ماموت ماشىمىكنى سەنباۋغا تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەندىن كېيىن ئۇچ كۈن تەييارلىق كۆرۈش ئارقىلىق يېقىن ئەتراپـ تىكى يېزىلارنى ئومۇميۈزلۈك قوزغايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇ يەنە تۇرپانغا ئالاقە قىلىشقا كىشى ئەۋەتىپ، ئىچكى قىسىمدا ماسلىشىش ھەققىدە پۈتۈشىدۇ. 12 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى كېچىسى ماشىمىك ئاتلىق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ يېگىشەھەرگە (تۇرپاندا يېڭى، كونا ئىككى شەھەر بولۇپ ئارىلىقى تەخمىنەن 3 كىلومېتر بار) كەلگەندە شەھەر ئىچىگە يوشۇرۇنغان ماسلاشقۇچىلار دەرۋازىنى ئېچىپ ئۇلارنى كىرگۈـ

زېدۇ. يېڭىشەھەرنى ساقلاپ ياتقان يېڭى لېيەنجاڭنىڭ بىر لېيەن ئۆلكە ئەسكىرى بۇ چاغدا تېخى شىرىن ئۈيقىدا بولۇپ قىلچە سەزمىگەن ئىدى. سەھەردە ماشىمىڭنىڭ ئەسكەرلىرى لېيەن شتابىنى قورشىۋالدۇ، يېڭى ئەسكەرلىرى قىلچە قارشىلىق كۆرسەتمەي قوراللىرىنى تاپشۇرۇپ تەسلىم بولىدۇ. ماشىمىڭ ئۆزىنى باندىت تازىلاش ياش قوماندانى دەپ ئېلان قىلىپ، خەلقنى تېنچلاندۇرۇشقا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. شەھەرنىڭ ئىچى - سىرتىدىكى ئىسيانچى خەلقمۇ شۇ كۈنى چوڭ مەسچىتكە توپلۇشۇپ، ئاق بايراق چىقىرىپ، ماشىمىڭنىڭ قوماندانلىقىغا ئىتائەت قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈرىشىدۇ.

تۇرپان يېڭىشەھەرنىڭ قولدىن كەتكەنلىك خەۋىرى ئۆلكە مەركىزىگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، جەن شۇرېن بىر تەرەپتىن لى شىچاڭنى قوماندان قىلىپ ئۆزىنىڭ مۇھاپىزەتچىلەر تۇەنىدىن ئۈچ لېيەن ئەسكەرنى تۇرپانغا ماڭدۇرىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن گۇچۇڭدا تۇرۇشلۇق يېڭجاڭ تاڭ جېنگوغا تېلېگرامما ئەۋەتىپ ئۈنى بەش يۈز ئەسكىرىنى ئېلىپ تەڭرى تېغىدىكى ئاچا يول ئارقىلىق تۇرپانغا چۈشۈپ لى شىچاڭ بىلەن بىرگە پىچاننى قايتۇرۇۋېلىشقا بۇيرۇيدۇ. بىراق تۇرپان يېڭىشەھەر قوۋدىن كېيىپ ئىككىنچى كۈنى لى شىچاڭنىڭ قوشۇنى يار ئېغىز (يېڭىشەھەردىن 20 كىلومېتر ئارىلىقتا) غا يېتىپ كەلگەندە بۇ يەردە يۇشۇرۇنغان ماشىمىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ ئېغىز چېقىم تارتىدۇ، قالغان قىسمى يول ئايلىنىپ كونىشەھەرگە كىرىپ كېتىدۇ. ئىككىنچى كۈنى، گۇچۇڭدىن كەلگەن تاڭ جېنگو يېڭى شىمالىي گوبىنغا كەلگەندە يەنە ماشىمىڭ قىسىملىرىنىڭ زەربىسىگە ئۇچرايدۇ. بىراق ئۇلارنىڭ قورالى ياخشى بولغاچقا مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ

كونىشەھەرنىڭ غەربىي دەرۋازىسىغا كېلىۋالىدۇ. شۇ چاغدا كونىشەھەردىكى خەنزۇ ئاھالىلىرى پۈتۈنلەي مۇشۇ يەردە تۇرۇشاتتى. ھاكىم دېڭ فېنۇۇ، يېڭجاڭ شىڭ زۇۋۇ ۋە شەھەر مۇداپىئە قوماندانى مافۇمىڭلارمۇ مۇشۇ جايدا ئىدى. تاڭ جېنگو قىسىملىرى غەربىي دەرۋازىغا ئۇسسۇپ كەلگەندە شەھەر مۇداپىئە قوماندانى مافۇمىڭ ئۈنى قارشى ئېلىش بۇيىقتا تۇرسۇن، دەرۋازىنى تاقاپ ئېچىپ بەرمەيدۇ ھەمدە غەربىي دەرۋازا يېڭىشەھەرگە يېقىن، يەرنىم كېچىدە دەرۋازا ئېچىشقا بولمايدۇ، دەپ ئۇلارنى غەربىي دەرۋازىنىڭ سىرتىدىكى دېھقانچىلىق سىناق مەيدانىدا تۇنلەشنى بۇيرۇيدۇ. 2 - كۈنى سەھەردە تاڭ جېنگو قىسىملىرى يول ئەگىپ شەرقىي دەرۋازىدىن شەھەرگە كىرىدۇ. بۇ چاغدا شەھەر ئىچىدە مافۇمىڭنىڭ 200 دىن ئارتۇق ئادىمى، تاڭ جېنگونىڭ 500 دەك ئادىمى، لى شىچاڭنىڭ قالدۇق ئەسكەرلىرىدىن 200 دەك ئادەم بولۇپ جەمى 1200 دىن ئارتۇق ئادەم بار ئىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە قوراللارمۇ تولۇق بولۇپ ھەربىي كۈچى خېلى كۈچلۈك ئىدى. لېكىن ئۇلار شەھەرگە قامىلىۋېلىپ شەھەر سىرتىدىكى ھەر قايسى مۇھىم جايلاردا مۇداپىئە كۈرمىدى ھەمدە ئىسيانچىلار قوشۇنىنىڭ تەييارلىقى تېخى پۈتمىگەن ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ يېڭىشەھەرنى قايتۇرۇۋېلىش توغرىسىدا ئويلۇشۇپمۇ قويمىدى. بىر نەچچە كۈن ئۆتۈپ، يەنى قەمەرىيە 12 - ئاينىڭ 13 - كۈنى ماشىمىڭ ئۆزىنىڭ يېڭى - كونا ئەسكەرلىرى ۋە ئىسيانچى خەلقتىن ئون نەچچە مىڭ كىشىنى باشلاپ كونىشەھەرنى مۇھاسىرە قىلىۋالدى. چۇقان سادالىرى يەر - جاھاننى زىلزىلىگە كەلتۈردى. شەھەر ئىچىدىكى ھەربىي - خەلق قورقۇنىدىن جان - مانى چىقىپ كەتتى. خوتۇن - قىزلار، بالىلار بىرىبىرسىگە قارىشىپ يىغلىشاتتى. بىر ئازدىن كېيىن دۇشمەن

قوشۇنى شەھەر يېنىغا كەلدى، يۇغان تۇڭدا كىرسەن ئەكىلىپ شەھەر دەرۋازىسىنى كۆيدۈردى، بىراق مافۇمىڭ ئۆز قىسمىغا ئاسمانغا قارىتىپ ئوق ئېتىۋىلار، ئادەمگە تەگمىسۇن دەپ بۇيرۇق چۈشەردى. شەھەرنى ساقلاۋاتقان ئەسكەرلەر ئىچىدىكى بىر قىسىم ئۇيغۇر ئەسكەرلىرى قوراللىرىنى ئىلىپ سىپىلدىن سىرىلىپ چۈشۈشتى. قالغان قىسمى شەھەردىكى يىگىتلىرىگا قارىتىپ ئوق چىقاردى. ئاشلىق ئىسكىلاتىنى ساقلاۋاتقان ئۇيغۇر ئەسكەرلەر يېقىن ئەتراپتىكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنى ئوققا تۇتتى. شۇنىڭ بىلەن شەھەر ئىچى دەرھال قالايمىقانلىشىپ كەتتى. ھەربىي - مەمۇرى ئەمەلدارلار يېگىلگەنلىكىگە كۆزى يېتىپ، پۈتۈن شەھەردىكى خەلقنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن باشتا ئاق بايراق چىقىرىپ ئۇرۇشنى توختاتتى، ئاندىن شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىپ تەسلىم بولدى. ماشىمىڭ شەھىرگە كىرگەندىن كېيىن ئالدى بىلەن قانۇن ئىجرا قىلىش ئەتىرىتىنى ھەر قايسى شەھەر دەرۋازىلىرىنى ساقلاشقا ئەۋەتىپ، ھەربىي قىسىم ۋە ئىسيانچى خەلقنىڭ شەھەر ئىچىگە كىرىشىنى مەنئىي قىلدى، بۇنىڭ بىلەن كونىشەھەردىكى خەنزۇ ئاھالىلىرى تالان - تاراج بولۇشتىن قۇتۇلۇپ قالدى.

ماشىمىڭ كونىشەھەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن تەسلىم بولغان ھەربىي ئەمەلدارلار مافۇمىڭنى مۇئاۋىن باش قوماندان قىلىپ تەيىنلىدى. سابىق پىچان ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى دۇڭ شىلىننى (پىچانلىقى ۋەزىپىسىدىن ئىستىپا بەرگەنىدىن كېيىن تۇرپاندا ۋاقىتلىق تۇرۇپ قالغان ئىدى) باش كاتىپ لىققا، سۇ جىنشۇ (يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەن دۆڭبازارلىقى سۇ فامىلىلىك چالنىڭ ئوغلى، ئەسلى ئۇرۇمچىدە بولۇپ سىياسىي قانۇن ئىنىستىتۇتىنى يېڭىلا پۈتتۈرگەن، پىچانغا تۇغقان يوقلاشقا كەلگەندە ئۆزگىرىشكە دۇچ كېلىپقالغان ئىدى) نى فۇگۇەنجاڭلىققا تەيىنلىدى. مامۇتنى سەنمۇجاڭ، قوشۇمچە ئىسيانچى خەلقتىن ئۇيۇشتۇرۇلغان قىسىمغا شىجاڭ قىلىپ تەيىنلىدى. تەسلىم بولغان باشقا ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلار بۇرۇنقى خىزمىتىدە قېلىۋەردى، پەقەتلا تەسلىم بولغان ئەسكەرلەرنىڭ قورال - ياراق، ئوق - دورىلىرى پۈتۈنلەي يىغىۋېلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ھەر قايسى يېزا - كەنتلەردە ئېلانلار چاپلىنىپ جەن شۇرېننىڭ جىنايىتى ئۇستىدە شىكايەت قىلىندى، ئېلان تاراتقۇچىلار قاراشلىق داۋانچىڭ ئەتراپىغىچە چاپلاندى. يەنە بىر تەرەپتىن ئەسكەر ئەۋەتىپ توخسۇننى ئىشغال قىلىپ، ئۆلكە مەركىزىدىن جەنۇبىي شىنجاڭغا ماڭىدىغان چوڭ يولنى توسۋالدى. بۇ مەزگىلدە جەنۇبىي شىنجاڭدىن دىخۇاغا تاپشۇرۇش ئۈچۈن يۆتكەپ كېلىنىۋاتقان نۇرغۇن قەشقەر پۇلى (قەشقەر تەرەپلەردە ئىشلەيدۇ، ھەر بىر سەرلىك پۇل ئۈچ سەرلىك ئۆلكە پۇلى بىلەن تەڭ) نى غەنىمەت ئېلىپ ھەربىي مۇئاش تارقىتىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بىر مەزگىل بازار ئاۋاتلىشىپ، توۋار - مالالار توشۇپ زادى كۆرۈلۈپ باقمىغان گۈللىنىش ۋەزىيىتى بارلىققا كېلىدۇ. ماشىمىڭ بۇ چاغدا ھاكاۋۇرلىشىپ ئۆزىنى دۇنياغا بىرلا سانايدۇ. خەلق ئىچىدىن قىزلارنى ئۆزىگە ۋاقىتلىق خوتۇنلۇققا تالليالىپ ئەيشى - ئىشرەت ئىچىدە راھەت كۆرىدۇ.

شيۇك فايۇ پىچاننى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن لۇيجاڭلىققا كۆتۈرۈلۈپ پىچان تەرەپتە سەرەمجانلاشتۇرۇش ئىشلىرىنى بېجىرىشكە مەسئۇل بولىدۇ. بىراق ئۇ ماشىمىڭغا قوشۇلغان ئىسيانچى خەلقنى ئىزدەپ يۈرۈپ قىرىدۇ. ئەينى چاغدا شيۇك فايۇ نۇرپانىڭ قولدىن كەتكەنلىكى ھەققىدىكى ئەمەلىي ئەھۋالدىن مەخپۇر بولغاچقا ئاساسلىق ئەسكىرىي قىسمىنى لۇكچۇنگە جايلا

لاشتۇرۇپ، ئۆزى نەچچە كىشى بىلەن ماشىنىلىق تۇرپانغا قاراپ يول ئالىدۇ. قاغاتۇرغا كەلگەندە شۇ جايدىكى ئىسيانچى خەلق يول بويىدىكى سىمتاناپلارنى ئۆرۈپ يولنى توسۇپ قويغاچقا ماشىنا ماڭالماي توختاپ قالىدۇ. خەلق بۇ ئىشنى ماشىمىڭغا مەلۇم قىلىدۇ، ماشىمىك دەرھال چەبدەس ئاتلىقلاردىن ئون نەچچەيلەننى يول بويىغا يوشۇرۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن تەسلىم بولغان ھاكىم دېگەن قېنۇۋ ۋە چوڭ ئاخۇن، دامولا قاتارلىق ئۇيغۇر مۆتىۋەرلەرنى شيۇڭغا پايدا - زىيانىنى چۈشەندۈرۈپ ئۇنى تەسلىم بولۇشقا ئۇندەشكە ئەۋەتىدۇ، شيۇك ئۆزىنىڭ يالغۇز ھېچنىمىنى باشقا ئەپچىقالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ ئۆزىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن تەسلىم بولىدۇ (بۇ تۇغرىلىق باشقا ئوخشىمىغان ئېيتىشلار بار، مۇشۇ بويىچە ئېلىۋەردۇق — تەھرىر). ئۇنىڭ لۇكچۇنده قالغان 200 دىن ئارتۇق ئەسكىرىنى شۇ جايدىكى ئىسيانچى خەلق كېچىدە قورشۇۋېلىپ يوقىتىدۇ. شيۇك تەسلىم بولغاندىن كېيىن كۆڭلىدە يەنىلا نارازى بولىدۇ ھەمدە ماشىمىك ئەسكەرلىرىنى مەڭىستەيدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ پۈتۈن چاندا سەرەمجانلاشتۇرۇش ئىشلىرىنى بېجىرىشتە بەزى ئادەملەرنى ئۆلتۈرگەن ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرنى ھاقارەتلەيدىغان سۆزلەرنى قىلغاچقا خەلقنىڭ غەزىۋى قاتتىق ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ ئۇزۇن ئۆتمەي ماشىمىك تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇ ۋاقىتتا يەنە شيۇڭنىڭ مۇھاپىزەتچىلىرىدىن 17 - 18 ئادەم قەتلى قىلىنغان ئىدى.

3. تۇرپان ئۆزگىرىشىدىن ھاسىل بولغان يالقۇن

شيۇك فايۇ تەسلىم بولغاندىن كېيىن پىچانىنى ئىسيانچى

خەلق قايتا ئىگەللىدى. ماشىمىك ئۆلكە مەركىزىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ تۇرۇش ئۈچۈن ئۇششاق بۆلەكلەرگە ئايرىلىپ پارچە ئۇرۇش قىلىش، جەنۇب - شىمالغا ئوخشاش كىرىشتەك تاكتىكىنى قوللاندى. شىمالىي شىنجاڭدا ئۆلار تۆت - بەشەيلەن بىر بۆلەك بولۇپ فۇكاك، جىمىسار، سانجى، مىچۇەن، ماناس قاتارلىق جايلاردىكى يېزا - كەنتلەرگە يوشۇرۇنچە بېرىپ مۇناسىۋەت باغلاپ پاراكەندىچىلىك قىلدى. ماخۇەيچىك (ئاتالمىش خېخۇك تۇەنجاك) باش - چىلىقىدا 400 نەچچە نەپەر ئاتلىق ئەسكەرنى داۋانچىگىنىك شەرقىي جىلغىسىدا ھەربىكەت قىلىشقا ئەۋەتىپ، شۇ جايدىكى خۇيزۇلاردىن 300 نەچچە ئادەمنى توپلاپ، 12 - ئاينىك 30 - كۈنى جەنۇبىي تاققا چىقىپ ماچۇەنلۇ بىلەن بىرگە يەنە نەچچە يۈز خۇيزۇلارنى ئۈيۈشتۇرۇپ، ئىككىنچى يىلى 1 - ئاينىك 3 - كۈنى تېز يۈرۈش قىلىپ ئۇرۇمچى شەھرىدىن 20 كىلومېتر كېلىدىغان جىجىساۋزىغا كېلىپ تاقالدى. بۇ چاغدا جىجىساۋزىدا بىر تۇەن ئۆلكە ئەسكىرى (ئەمەلىيەتتە 400 دىن ئارتۇقلا ئادەم) بار ئىدى. شۇ ئاخشىمى دەل قەمەرىيە يېڭى يىل بايرام ۋاقتى بولۇپ، بارلىق ئوفىتسېر - ئەسكەرلەر ھاراق - شاراپ ئىچىشىپ «پاسىتەي - گاسىتەي» ئويۇنىشۇاتقان ياكى قىمار ئويناشۇاتقان، نەشە چېكىشۇاتقانىدى، ماخۇەيچىك 400 دىن ئارتۇق ئەسكىرنى كېچە قاراڭغۇسىدىن پايدىلىنىپ گازارمىنىك تۆت ئەتراپىدىكى تۆپىلىككە ئورۇنلاشتۇرۇپ، تاك ئېتىشتىن ئىلگىرى ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قوزغىدى. ئۆلكە ئەسكەرلىرى ھېچقانداق مۇداپىئە تەييارلىقى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا نېمە قىلارىنى بىلمەي تەرەپ - تەرەپكە جان ئېلىپ قاچتى، قىلچە قارشىلىق كۆرسەتمىدى. ئۇخلاپ ياتقان ئەسكەرلەر ما ئەسكەرلىرىنىك قېلىچى ۋە خەنجىرى ئاستىدا جان بەردى. تۇەنجاك زۇ ۋېيشىن (لەقەمى

توكۇر) ئارانلا ئوتتۇز نەچچە ئادەمنى ئېلىپ ئۆلكە مەركىزىگە
قېچىپ كىرىۋالدى. بۇ چاغدا ئۆلكە مەركىزىدە پەتنە - ئىغۋا
يېيىلىپ جامائەت ئالاقزادە بولۇپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە
سانجى، قۇتۇبى، مەچۇەن، فۇكاڭ، جەنىسار تەرەپلەردىكى يېزا-
كەنتلەردىمۇ خەلق ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈپ ۋەقە تۇغدۇردى،
قاتناشنى ئۈزۈۋۈەتتى، ئۆلكە مەركىزى ھايات - مامات خەۋپى
ئىچىدە قالغان ئىدى. جەنشۇرېن خاتىرجەم بولالماي قۇمۇل،
باربكۆلدىكى باندىت تازىلاش خىزمىتىنى توختىتىپ، شېڭشىسەينى
تۇرپان، پىچاننى قايتۇرۇۋېلىپ ئۆلكە مەركىزىنى قوغداشقا
ياندۇرۇپ ئەپكەلدى، جەجىساۋزى سوۋۇشى جەنشۇرېننىڭ
ھەربىي ئورۇنلاشتۇرۇشىنى بۇزۇۋەتكەنىدى. ماشىمىڭ ئىچكە -
لەپ كىرىشكە تېخى ۋاقىت بولمىدى دەپ بىلىپ، ئازلا ئاتلىق
ئەسكەرلىرىنى جەنۇبىي تاغ ۋە داۋانچىغىنىڭ شەرقىي، غەربىي
جىلغىلىرىدا پارتىزانلىق - پاراكەندىچىلىك قىلىشقا قالدۇردى.
جەنۇبىي شىنجاڭدا، ماشىمىڭ تۇرپانىنى ئىگەللىگەندىن
كېيىن ماچۇەنلۇ (لەقەمى گالاۋخەن) نى ئاز سانلىق
ئاتلىق ئەسكەر بىلەن قاراشەھەر رگە يوشۇرۇن كىرگۈزدى.
ئۇلار ئۇشتالا، چىڭشۇي خېزى، لىۇشىخۇ قاتارلىقئىدى.
جايلاردىن ئۆتكەندە، شۇ جايدىكى ئاھالىلەر ئاۋاز قوشۇپ
ئىسيان كۆتىرىپ، ئالدى بىلەن خەنزۇ ئاھالىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ
ئىراده بىلدۇرۇشتى. قاراشەھەر دەرياسىنىڭ جەنۇبى خۇيزۇلار
توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، ئۇلار ماچۇەنلۇنىڭ
لىۇشىخۇداھەربكەتكە كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، دەرھال تۇغ ئېچىپ
ئاۋاز قوشۇدۇ ۋە چوڭ ئاخۇنۇمنىڭ باشچىلىقىدا ماچۇەنلۇنىڭ
ئالدىغا چىقىپ دەريانىڭ جەنۇبىغا باشلاپ كېلىدۇ. بۇ چاغدىكەندىن كېيىن قالدۇق قىسىملىرىنى باشلاپ مۇھاسىرىنى
ھەر قايسى جايلاردىن كەلگەن ئىسيانچى خەلق دەريانىڭ ئوسۇپ ئۆتكەنده، ئارقىدىن قوغلاپ كەلگەن ئەسكەرلەر تەرە-

جەنۇبىغا توپلىشىپ، ماچۇەنلۇنىڭ قوماندانلىقىغا ئىتائەت
قىلىدۇ. ما نەچچە مىڭ ئىسيانچى خەلقنى باشلاپ دەريادىن
ئۆتۈپ قاراشەھەر ناھىيە بازىرىنى قورشۇۋالىدۇ. شۇ چاغدە-
كى مەمۇرىي باشلىق نيۇشى بولۇپ، ھاكىم مالياڭزۇ ئىدى.
شۇ جايدا تۇرۇشلۇق تۇەنناڭ تۇەنجاڭى شەنيۇسەي،
ياڭ، جەن دەۋرىدىن قالغان كونا خۇيزۇ ئوفىتسېر بولۇپ،
ئىسيانچى ئاممىنىڭ قۇدرىتىنى، ئۆزىنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنىڭ
ئاجىزلىقىنى كۆرۈپ ئۇرۇشۇشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ. لۇيجاڭ
جەن شىگۈيىنىڭ ئەسكىرىي كۈچى كۈچلۈك بولسىمۇ، بىراق
كورلىدا تۇراتتى، يىراقتىكى سۇ ئوت ئۆچۈرۈشكە ئەسقاتمايدۇ،
ئەلۋەتتە. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئۇچەيلەن تەسلىم بولۇشقا ئىرادە
باغلايدۇ. ماچۇەنلۇ ئۇرۇشماي تۇرۇپلا قاراشەھەرنى ئالىدۇ ۋە
كورلىغا قاراپ جىددىي يۈرۈش قىلىدۇ. جەن شىكۈيىنىڭ قول
ئاستىدا گەرچە ئاران 300 دىن ئارتۇق ئەسكەر بولسىمۇ،
بىراق قوراللىرى تولۇق، جەڭگىۋارلىقى كۈچلۈك ئىدى. ئۇچ
كېيىن ماچۇەنلۇ (لەقەمى گالاۋخەن) نى ئاز سانلىق كۈنلۈك جىددىي جەڭدىن كېيىن ئىككى تەرەپتىن كۆپ ئادەم
ئاتلىق ئەسكەر بىلەن قاراشەھەرگە يوشۇرۇن كىرگۈزدى. چىقىم بولىدۇ. جەن شىكۈي ئادەم تولۇقلاشقا ئىمكانىيەتسىز
ئۇلار ئۇشتالا، چىڭشۇي خېزى، لىۇشىخۇ قاتارلىقئىدى. ما قىسىملىرىغا قاتناشقان ئىسيانچى ئامما بولسا بارغانسېرى كۆپىيىشكە باشلىدى، روھىي كەيپىياتىمۇ يۇقىرى ئىدى.
جايلاردىن ئۆتكەندە، شۇ جايدىكى ئاھالىلەر ئاۋاز قوشۇپ
ئىسيان كۆتىرىپ، ئالدى بىلەن خەنزۇ ئاھالىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ
ئىراده بىلدۇرۇشتى. قاراشەھەر دەرياسىنىڭ جەنۇبى خۇيزۇلار
توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بولۇپ، ئۇلار ماچۇەنلۇنىڭ
لىۇشىخۇداھەربكەتكە كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، دەرھال تۇغ ئېچىپ
ئاۋاز قوشۇدۇ ۋە چوڭ ئاخۇنۇمنىڭ باشچىلىقىدا ماچۇەنلۇنىڭ
ئالدىغا چىقىپ دەريانىڭ جەنۇبىغا باشلاپ كېلىدۇ. بۇ چاغدىكەندىن كېيىن قالدۇق قىسىملىرىنى باشلاپ مۇھاسىرىنى
ھەر قايسى جايلاردىن كەلگەن ئىسيانچى خەلق دەريانىڭ ئوسۇپ ئۆتكەنده، ئارقىدىن قوغلاپ كەلگەن ئەسكەرلەر تەرە-

پىددىن ئۆلتۈرۈلىدۇ.

نيۇشى، مالياڭزۇ، شەن يۈسەي تەسلىم بولغاندىن كېيىن، يەنىلا بۇرۇنقى ۋەزىپىسىدە قالغان بولسىمۇ ئەمما ئەمەلىي خىزمەتكە ئارىلاشتۇرۇلمايدۇ. ئۇزۇن ۋاقىت بولماي ماشىمىڭ قاراشەھەرگە چېكىنىپ كېلىدۇ. نيۇشى قاتارلىق ئۇچەيلەن تۈرپانىڭ ئۆلكە ئارمىيىسى تەرىپىدىن قايتۇرۇۋېلىنغانلىقىنى، ماشىمىڭنىڭ ئەمەلىي كۈچىنىڭ زور ئەمەسلىكىنى، باشقىلارنىڭ تەرتىپسىز مالمان ۋە نىشانسىز خەلقتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ھەمدە ما قىسمىلىرىنىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىنى يازما دوكلات قىلىپ يېزىپ، شۇ جايدىكى موڭغۇل چارۋىچى ئارقىلىق تاغ يولى بىلەن ئۆلكە مەركىزىگە ئەۋەتىدۇ. بىراق بۇ چاغدا ماشىمىڭ ئورۇمچى، سانجى، قۇتۇبى، ماناس قاتارلىق جايلارنىڭ تاغ ئېغىزلىرىدا يولۇچىلارنى تەكشۈرۈشكە پوست قويغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دوكلات ناھايىتى ئاساندا ئاشكارا بولۇپ قېلىپ ماشىمىڭنىڭ قولىغا يەتكۈزۈلمىدۇ، ماشىمىڭ ئۇنى كۆرۈپ قاتتىق غەزەپلىنىدۇ ۋە مۇھاپىزەتچىسىگە بۇ ئۇچەيلەننى چاقىرىشقا بۇيرۇق قىلىدۇ. نيۇشى ئۆيىدىن ئايرىلىش ئالدىدا ئۆزىنىڭ چوڭ - كىچىك خوتۇنلىرىغا: «مېنىڭ بۇ مېڭىشىمدا يامانلىق ئالامىتى كۆپرەك قىلىپ تۇرىدۇ، سىلەر مىلتىق ئاۋازىنى ئاڭلاش بىلەنلا ئىشىكنى تاقاپ ئۆزەڭلەرگە ئوت يېقىڭلار، ما ئەسكەرلىرىنىڭ ھاقارىتىگە قالماڭلار» دەيدۇ. ئاقسۇغىتە، نيۇشىنىڭ پۇتۇن ئائىلىسى ئوتتا كۆيۈپ ئۆلىدۇ. مالياڭزۇنى ئۆلتەرگەندىن كېيىن، ما شىمىڭ يەنە ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇنىڭ پۇتۇن ئائىلىسىنى قىرىپ تاشلايدۇ.

قاراشەھەر قولدىن كەتكەندىن كېيىن ئۇرۇش ئوتى ناھا

يىتى تېزلا جەنۇبقا قاراپ يېيىلىدۇ. بۇگۈردە ئىسيانچى خەلق قوزغىلىپ ھاكىم جاۋ شاڭجۇ ۋە شۇ جايدىكى خەنزۇ ئاھالىلىرىنى قىرىپ تاشلايدۇ، كۈچادا ھارۇنكەشلەرنىڭ نوچىسى تۆمۈرنىڭ باشچىلىقىدا خەلق قوزغىلىپ پۇقرالارنى ئۆلتۈرۈپ ئولجا ئېلىپ بېيىمىدۇ. ھاكىم جاڭ رۇينىڭ قىزى كۈچانىڭ يەرلىك پادىشاھى قادىرغا خوتۇن بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ ئۆز جېنىنى ساقلاپ قالىدۇ. ئارقىدىنلا بايدىمۇ ۋەقە تۈغۇلۇپ، خەنزۇ پۇقرالىرى ۋە ھاكىم يۈ بوخۇەن قىرىپ تاشلىنىدۇ. بۇ چاغدا ئاقسۇنىڭ ۋالىسى شۆچيەن ئاقسۇنى قوغداشقا ئەسكەر يوقلۇقىنى، ئۇنىڭ ئۇستىگە يەرلىك خەلقنىڭ قوزغىلاقچى بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، قەمەرىيە 1 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئەترايىدا ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى جاڭ جاۋجى، ئاقسۇ ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى يۈەن فاتۇڭ، كۈچا ناھىيىسىنىڭ سابىق ھاكىمى يۈ لياڭلار ئۆز ئائىلىلىرىنى ئېلىپ قەشقەرگە قېچىپ بېرىۋالىدۇ. ئۇلار قەشقەردە جەن شۇجۈنىڭ بىر دۇئىزىيە ئەسكىرى بولغاچقا جاننى ساقلاپ قېلىش مۇمكىن، دەپ ئويلاشقان ئىدى. بىراق ئۇلار خەلقنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە چېكىنىشكە سەپەرۋەر قىلمىغاچقا، قېچىقالغان مۇتلەق كۆپ سانلىق خەنزۇ پۇقرالىرىنى ئىسيانچى خەلق ئۆلتۈرۈپ تاشلىدى.

4. تۇرپاننى قايتۇرۇپ ئېلىش ۋە ۋاز كېچىش

باش قوماندان شېڭ شىسەي جەن شۇرېننىڭ بۇيرۇقى بويىچە قۇمۇلدىن ۋاز كېچىپ، تۇرپاننى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئۆلكە مەركىزىنى قوغداشقا قايتىپ كېلىدۇ. شېڭ شىسەي ئۆزىگە قاراشلىق تۆت تۇەننى باشلاپ باردىكۆلدىن تاغ يولى

ئارقىلىق قەمەرىيە 1 ـ ئاينىڭ ئاخىرى پەچانىڭ قاغىتۇر دېگەن يېرىگە كېلىدۇ. ما قوشۇنى ئازراق قارشىلىق كۆرسىتىپ بېقىپ تۇرپانغا چېكىنىدۇ. بۇنىڭ بىلەن پەچان قايتۇرۇۋېلىنىدۇ. شېڭ بىر تۈەن ئەسكەرنى پەچاننى ساقلاشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى باشقا قىسىملىرى بىلەن تۇرپانغا قاراپ يول ئالىدۇ. ما قوشۇنى سېگگىم ئېغىزىدىن توساپ زەربە بېرىشتە يېڭىلگەندىن كېيىن بۇيلۇققا چېكىنىپ بىر ئاز قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. ما شىمىڭ ۋە مامۇت قىسىملىرىنى باشلاپ قارا شەھەرگە چېكىنىدۇ، بۇنىڭ بىلەن تۇرپان قايتۇرۇۋېلىنىدۇ. شېڭ تۇرپاندا بىر نەچچە كۈن تۇرۇپ بىر ئاز ئورۇنلاشتۇرۇش قىلىپ ئاندىن كېيىن تۈەنجاڭ ياڭ جېڭجۇڭنى تۇرپانغا قويۇپ، ئۆزى قالغان قىسىملىرىنى ئېلىپ ئۆلكە مەركىزىگە قايتىپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا ئۆلكە مەركىزىنىڭ شىمالىي ۋە غەربىدىكى چاڭشەنزى، گۇمۇدى، ياڭ ماۋگۇڭ، تېچاڭگۇ قاتارلىق جايلاردا ما قوشۇنلىرى ۋە ئىسيانچى ئاما ھەربىكەت قىلىۋاتقانىدى. جەنۇبىي تاغ، ئولانباي ئەتراپىدىمۇ ما قوشۇنلىرىنىڭ ھەربىتى بار ئىدى. ئۆلار ئۆلكە ئارمىيىسى زەربە بېرىشكە ئاتلانسا چېكىنىپ، ئۆلكە ئارمىيىسى كەينىگە قايتسا يەنە كېلەتتى. بۇنىڭ بىلەن ئۆلكە ئارمىيىسى قاتتىق چارچاپ، ھەربىي كۈچى چېچىلىپ، دۇشمەننى تازىلاش مۇمكىن بولمىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە شىخو، ساۋەن، ماناس، قۇتۇبى قاتارلىق يېراق ناھىيىلەردىنمۇ ئۇرۇش سىگنالى كېلىپ تۇردى. جەن شۇرېن ئۆلكە مەركىزىنى قوغداپ قېلىش ۋە ئۆز جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، تۇرپان، پىچاندا تۇرۇشلۇق قوشۇنلارغا بۇ ئىككى ناھىيىنى تاشلاپ ئۆلكە مەركىزىگە قايتىپ كېلىشنى بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن پىچاندا تۇرۇشلۇق قىسىملارنىڭ قوماندانى دۇڭ × × قىسمىنى ۋە ئىككى مىڭدىن

ئارتۇق ئاھالىنى باشلاپ گۇچۇڭغا چېكىنىپ كەلدى. شۇ چاغدا تۇرپاندا قوماندان جاڭ لىيۇشيۇ بىلەن تۈەنجاڭ ياڭ جېڭجۇڭ تۇراتتى. ياڭ چېكىنىشتىن ئۈچ كۈن بۇرۇن ھاكىم دېڭ فېنۇۇ (تۇرپان قايتۇرۇپ ئېلىنغاندىن كېيىن يەنىلا ھاكىم بولغان ئىدى) غا خەنزۇ پۇقرالىرىنى قوشۇن بىلەن بىللە چېكىنىشكە ئۇقتۇرۇش قىلىشنى بۇيرۇدى. ئۆزى بىر قىسىم ئاتلىق ئەسكەرلىرى بىلەن ئالدىدا يۇرۇپ كېتتى. بىراق دېڭ فېنۇۇ خەنزۇ پۇقرالىرىغا ۋاقتىدا ئۇقتۇرۇش قىلماي، قوشۇن يولغا چىقىش ئالدىدا ئاندىن ئاشكارا ئېلان قىلدى، بۇ چاغ كۈن قايرىلغان ۋاقىت بولۇپ، پۇقرالار قاتناش قورالى (ھارۋا، ئىشەك ۋە ئات) ۋە ئوزۇقلۇق، جۇگا تېپىشقا ئامالسىز قالغان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن نۇرغۇن قېرى ـ ئاجىزلار يول ئۈستىدە توڭلاپ ئۆلدى ياكى ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كەتتى. ماڭىدىغان بالىلار، بوۋاقلار تاشلىنىپ كەتتى. شۇ جايدىكى ئىسيانچى خەلق ھەربىي قوشۇننىڭ قېچىپ كەتكەنلىكىنى، خەنزۇ پۇقرالىرىنىڭمۇ بىللە كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ، بەزىلەر شەھەرگە كىرىپ ئولجا بۇلۇشۇپ، ئۆيلەرنى بۇزۇپ لىملارنى ئېلىپ كېتىشتى. يەنە بىر قىسمى سەپتىن چۈشۈپ قالغانلارنى قوغلاپ نۇرغۇن ئادەمنى قىرغىن قىلدى. مۇلچەرگە قارىغاندا، شۇ چاغدا شەھەردىن قېچىپ چىققان خەنزۇ ئاھالىلىرى 800 دىن ئارتۇق ئائىلە بولۇپ، 5 كۈنلۈك جاپالىق يۇرۇش قىلىپ يېتىپ كەلگەندە ئاران 200 دىن ئارتۇق ئائىلىلىكلا قالغان. بۇ 1933 ـ يىلى قەمەرىيە 2 ـ ئاينىڭ 28 ـ كۈنى ئىدى.

ياڭ جېڭجۇڭنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى 3 كۈن ئىلگىرى داۋانچىڭغا يېتىپ كېلىپ قالغان قىسمى ۋە مۇساپىرلارنى كۈتىدۇ. چېكىنىشتە بولغان ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن دېڭ فېنۇۇنى

چاقىرىپ: «سېنى پۇقرالارنى چېكىنىشكە 3 كۈن بۇرۇن ئۇقتۇرۇش قىل دېگەن ئىدىم، نېمە ئۈچۈن مېڭىش ئالدىدا ئاندىن ئۇقتۇرۇش قىلمىسەن. ئۆزەڭ بەش چوڭ ھارۋىغا مال - بايلىق قاچىلاپ، پۇقرالار بىلەن كارىڭ يوق يۈرۈپسەن، سەندەك ھاكىمنىڭ نېمە كېرىكى بار؟» دەپ ئۆز قولى بىلەن ئۇنى ئېتىپ تاشلايدۇ.

تۇرپان ئۆزگىرىشى پۈتۈن شىنجاڭدا زور قالايمىقانچىلىق كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ گەرچە تارىختىكى كونا داغ بولسىمۇ، بىراق بۈگۈنكى كۈندە بۇ ئىشلارنى ئەسلىگىنىمىزدە، كۆپ مىللەتلىك رايونلاردا بۇ قېتىمقى قانلىق ساۋاقنى ئەينەك تىنچىپ، قالغان ئىشلارنى شەرقىي يول گارنىزون قوماندانى قىلىشىمىزنىڭ لازىملىقىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقىنى ياخشىلاشنىڭ، مىللەتلەر ئارىسىدا ئۆزئارا ھۆرمەت قىلىش، بىر - بىرىگە ياردەم بېرىشنىڭ لازىملىقىنى ھېس قىلىمىز، بۇ قېتىمقى ئىشلارنى بېجىرىش كومىتېتى دېكى ئادەتتىكى تۈگىتىشنىڭ لازىملىقىنى ھېس قىلىپ، بۇ قوراللاندۇرۇپ ھەربىي قىسىملار، ھاجى قاتارلىق شۇنداقلا كۆپچىلىكنىڭ ئۆز ئۈستىگە چوقۇم ئېلىشقا تېگىشلىك كىشىلەرگە «قورال - ياراقنى تاپشۇرۇڭلار، خەلق تارقىلىپ قايتىپ كېتىپ دېھقانچىلىق ئىشىنى قىلسۇن، قائىدە قانۇن بويىچە سانا قىلىڭلار، قايتا ئىش تېرىماڭلار» دېگەن بۇيرۇقنى چۈشۈردى. شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئۇيغۇرلار ئىچىدىكى چوڭ مۆتىۋەر روزى ھاجىنى ھال سورىغۇچى ئەلچى سۈپىتىدە تاغقا كىرىپ نەسىھەت قىلىش ئۈچۈن قۇمۇلغا ئەۋەتتى. بۇ مەزگىلدە جاھان تېنچلىنىپ، يىراق - يېقىندىكى خەلق خۇشاللىقتا چۆمدى. شۇ چاغلاردا شىنجاڭدىن گەنسۇغا سودا قىلىشقا بارغان نۇرغۇن سودىگەرلەر ئۆزۈن يوللىق قالايمىقانچىلىق تۈپەيلىدىن سەرتتا قاپقىراپ قايتىپ كېلەلمەي يۈرگەن ئىدى. قالايمىقانچىلىقنىڭ تىنچىپ ھەربىي ھەرىكەتنىڭ توختىغىنىنى ئاڭلاپ ئىنتايىن خۇشال بولۇشۇپ شۇ زامانلا قايتىپ كەتكىسى كېلىشتى، بىرەر پىشكەللىكنىڭ

ئاچچىقسۇ ۋەقەسى

لىۋ يىڭلىن

1931 - يىلى قۇمۇل ئۆزگىرىشى ئاساسىي جەھەتتىن

سادىر بولۇشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئۇلار گەنسۇدىن قۇمۇلدىكى چوڭ سودىگەر ھەسەنئاخۇن دۇكىنىغا ۋە باشقا يار بۇرادەرلىرىگە خەت يېزىپ قايتىش - قايتماسلىق توغرىسىدا ئەھۋال ئۇقۇشتى. ھەسەنئاخۇن دۇكىنىدا خوجايىنلىق قىلىۋاتقان غوپۇر ھاجى راستچىل، يۈۋاش ئادەم بولۇپ خەلق ئارىسىدا ئىناۋىتى بار ئىدى. ئۇ قايتىپ كېلىشكە بولمىدۇ، دەپ خەت ئەۋەتكەندىن كېيىن سودىگەرلەر تۈركۈملەپ قايتىپ كېلىشكە باشلىدى. قۇمۇل، تۇرپان، توخسۇن، كۇچا، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىن كەلگەن 12 نەپەر ئۇيغۇر سودىگەرلىرى بىر - بىرىگە ھەمراھ بولۇشۇپ گەنسۇ، شىنجاڭ چېگرىسى ئارىلىقىغا كېلىپ قۇمۇلنىڭ شەرقىدىكى، شىڭشىڭشىيانىڭ غەربىدىكى ئاچچىقسۇ دېگەن جايدا دەم ئېلىشىدۇ. ئاچچىقسۇ چۆللۈكىنىڭ ئوتتۇرىسىدا جايلاشقان بىكەت بولۇپ، كەلدى - كەتتى يولۇچىلار مۇشۇ جايدىكى بىر نەچچە دەكدە قونۇشاتتى، ئۇلاردىن باشقا ئىنسان جىن يوق ياكى ئېتىز ئېرىق كۆزگە چېلىقمايتتى. قۇمۇل ئۆزگىرىشىدىن بۇيان سارايۇەنلەرنىڭ ھەممىسى قېچىپ كەتكەن بولۇپ، ئۆيلەر بۇزۇلۇپ، ساق جايى قالمىغان ئىدى. كەلدى - كەتتى قوناقلار بۇ يەرگە كەلگەندە ئەنە شۇ بۇزۇلۇپ ياتقان خارابىلىقتا بىر كېچە قونۇپ ئەتىسى يۇرۇشۇپ كېتىشەتتى. بۇ، ئاچچىقسۇ دېگەن جايدىكى شۇ چاغدىكى ئەھۋالى. شۇ چاغدا قۇمۇلدا تۇرۇشلۇق شەرقىي يول گارنىزون قوماندانى لى خەيرۇ چېگرىنىڭ تېخى تېنچسىز ئىكەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ شىڭشىڭشيا (گەنسۇ - شىنجاڭ چېگرىسى ئارىلىقىدا ئەزەلدىن تارتىپ شىنجاڭ تەرەپ ئەسكەر تۇرغۇزاتتى) دا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ نۇقتىلىق مۇھاپىزەت قىلىشنى بەلگىلىدى ئۇ 1 - يول قوماندانى لىيۇ رۇڭشېڭنى ئۆز قوشۇنىدىن بە-

تۇرکۇم ئادەمنى تاللاپ شۇ جايدا تۇرۇشقا ئەۋەتمىشنى بۇيرۇق قىلدى. لىيۇ رۇڭشېڭنىڭ پەۋقۇلئاددە بۇيرۇقىغا بىنائەن، جاڭ يىڭجاڭ بىر پەي جەمئىي 29 ئەسكەرنى پەيجاڭ چى فۇجياڭ، مۇئاۋىن پەيجاڭ سۇڭ زۇڭيۈننىڭ باشچىلىقىدا شىڭشىڭشياغا ئەۋەتىدۇ. ئۇلار ئاچچىقسۇغا كەلگەندە شىنجاڭغا قايتىپ كېلىۋاتقان 12 نەپەر ئۇيغۇر سودىگەر بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ. ئۇلار ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ يۇك - تاقلىرىنى كۆرۈپ يامان غەرەز پەيدا بولۇپ، كېچىدە بۇلىماقچى بولۇشىدۇ ۋە سودىگەرلەر ئۇخلاپ قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ نەق مەيدانىدىلا ئونبەرەيلەننى ئېتىپ تاشلايدۇ. قېچىشقا ئۈلگۈرگەن يەنە بەرەيلەننى ئەسكەرلەر قوغلاپ ئېتىپ تاشلايدۇ. سودىگەرلەرنىڭ مال - مۈلكىنى ئولجا قىلىشىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلار يەنە، «بىز ئاچچىقسۇدا 12 نەپەر ئۇيغۇر باندىت بىلەن دوقۇرۇشۇپ قېلىپ، سوراق قىلغىنىمىزدا، ئۇلار يۇك تاقىسى ئىچىدىن نەيزە - قېلىچلىرىنى چىقىرىپ بىزگە قاراپ ئېتىلىپ كەلدى. بۇ جەددىي پەيتتە بىزنىڭ 12 نەپەر ئۇيغۇر باندىتنى ئېتىپ تاشلىماقتىن باشقا ئامالىمىز بولمىدى» دېگەن پەتۋانى ئويدۇرۇپ چىقىرىدۇ ۋە ئولجا ئالغان ئىشەكلەرنى، كىيىم - كېچەكلەرنى قوماندانلىق شتابىغا تاپشۇرىدۇ. بۇ چاغدا مەن قوماندانلىق شتابىدا ھەربىي قانۇن خىزمىتىنى ئىشلەيتتىم. قوماندان لى خەيرۇ دوكلاتنى كۆرۈپ، ھەربىي قانۇن باشقارمىسىنىڭ دەرھال بىر چارە قىلىشىنى تاپشۇردى، مەن دوكلاتنى تەپسىلى كۆرگەندىن كېيىن لى خەيرۇ بىلەن كۆرۈشۈپ نېمە چارە قوللىنىشنى سوردىم ھەمدە «12 ئۇيغۇر سودىگەردە قورال يوق تۇرۇغلۇق قانداقمۇ قوراللىق قىسمىنىڭ قورالىنى تارتىۋېلىشقا

جۇرئەت قىلسۇن؟ ئولجا قىلىنغان نەرسە - كېرەكلەر ئىچىدىمۇچى، سۇئال ئىككەيلەن مەخپىي باش قوشۇپ، بارلىق ئەسكەرلەرگە ھېچقانداق قاتتىلىق قورالى يوق، بۇ چوقۇم ئولجا ئۈچۈن 1 نەپەر ئۇيغۇر سودىگەرنى ئۆلتۈرۈپ بايلىقنى تەڭ تەقسىم قىلىشقا قىلىنغان مۇھىم قاتتىلىق دېلوسى » دەپ ئېيتتىم. قۇمۇلداۋىروق قىلغان، شۇنىڭ بىلەن بۇ جىنايى قىلمىش يۈز بەرگەن. قېيقالغان ھەربىي ئىشلار بىر تەرەپ قىلىنمۇاتقان، روزى ھاجىمۇ ئېنىقلانغاندىن كېيىن چى، سۇئال ئىككىسىنى قەتلى چۈشەندۈرۈش، ھال سوراش خىزمىتىگە ماڭغان بۇ پەيتتە بۇنداق ئىلماقچى بولدۇق. ئۇ ئىككىسى بىر پەينىك كاتتىبېشى ۋەقەنىڭ سادىر بولۇشى چوڭ ۋەزىيەتكە چوقۇم تەسىر يەتكۈزىدۇ ۋەلغانلىقى ئۈچۈن، ئەسكەرلەرنىڭ بۇيرۇقنى ئىجرا قىلمىشتىن ئېغىرلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىش، ھەرگىز بىمەزگىل ئاماللى يوقتە! ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋەقە يۈز بەرگەندىن قىلماسلىق كېرەك دېدىم. مېنىڭ بۇ پىكرىمنى لى لايىقىيىن ئۇلار يالغان پەتۋا ئويدۇرۇپ چىقىپ جىنايىتىدىن كۆردى ۋە ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە تېلېگراممىا يوللىدى. بىراچماقچى بولغان، بۇ، قانۇنغا تېخىمۇ خىلاپ ئىش. قانۇن ئازدىن كېيىن جىن شۇرىنىدىن شىڭشىكشياغا ئەۋەتىلگەن بىرىيىچە چى فۇجياڭ، سۇئال زۇڭيۈن ئىككەيلەنگە ئۆلۈم پەيدىن 12 ئادەم ئېتىلىپ قان بەدىلى تۆلەنسۇن، دېگەن جاۋابىازاسى بېرىلىپ ئېتىپ تاشلاندى. قالغان 29 ئەسكەر چى، سۇئال كەلدى. بۇ توغرىلىق لى خەيرۇ بىر قارارغا كېلەلمەي مەندىنىككىسى جىنايەت ئۆتكۈزۈشكە كۈشكۈرتكەندە دەس تۇرۇپ مەسلىھەت سورىدى. مەن ئاۋۋال بۇ پەينى پۈتۈنلەي يۆتكەپوسۇشقا جۇرئەت قىلمىغان ھەمدە ئولجا ماللارنى تەقسىم كېلىپ، ئاندىن سوراققا تارتىپ، باش جىنايەتچىنى تېپىپىلىشقا شېرىك بولغان، ئۇلاردىمۇ جىنايەت ئېغىر. بىراق بۇ قانۇنغا بىنائەن جازالاش كېرەك، دېدىم. مۇھىمى بۇ پەيەرىكەتكە چى، سۇئال ئىككىسى باشلامچىلىق قىلغان، ئەگەردە يىراقتىكى گەنسۇ - شىنجاڭ چېگرىسىدا بولۇپ ياخشى بىر تەرەپئۇلاردا بۇ خىل يامان غەرەز تۇغۇلمىغان بولسا ئەسكەرلەر قىلىنمىسا ئۇلارنىڭ گەنسۇغا كىرىپ كېتىش ئېھتىمالى باشتىلىق قىلىشقا جۇرئەت قىلمىغان بولاتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئىدى، بۇ ھالدا ئىش تېخىمۇ تەسلىشىپ كېتەتتى. شۇنىڭئۇلارغا ئوخشاش ئېغىر جازا كۆرۈش لايىق ئەمەس ئىدى. ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۇلارنى تېنچ - ئامان ياندۇرۇپ ئەپكېلىش 29 ئەسكەرنىڭ ئۆز خاتالىقىنى يۈيۈش ۋە ئۇلارغا تەربىيە قولغا ئېلىش، بىرسىنمۇ قاچۇرۇپ قويماسلىق لازىم ئىدىبىرىش ئۈچۈن ئۆلكە مەركىزىدىكى ھەرقايسى قىسىملارغا قوشۇۋېتىش؛ بۇ ھالدا ئىش ئاسان ھەل بولاتتى، ئەكسىچە بولسا ئاقۇمۇلگۈچىلەرنىڭ ئائىلىسىنى چاقىرتىپ كېلىپ مال - مۈلكىنى يامان بولاتتى. لى خەيرۇ مەلۇم يېڭىنى باشقا جايغا مۇداپىئەگېتىرۇش ۋە ئۇلارغا نەپەقە پۇلى بېرىپ خىزمەت ئىشلەش يۆتكىمەكچى بولدۇق دەپ بۇ پەينى تامامەن يۆتكەپ كەلدىبوغرىسىدا يۇقىرىغا دوكلات يېزىپ، تەستىق چۈشكەندىن ھەربىي قانۇن باشقارمىسى ئايرىم - ئايرىم سوراق قىلىشىيىن شۇ بويىچە ئىجرا قىلدۇق.

بىر - بىرسىگە دەللىلەش ئارقىلىق ھەقىقىي ئەھۋالنى ئاچقىسۇ ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن ئۆلگۈچىلەرنىڭ ئېنىقلىدى: ئۇلار ئولجا ئېلىش ئۈچۈن قاتتىلىق قىلغانئىلە تەۋەسى نۇرغۇن ئۇيغۇر جامائەتى بىلەن دىخۇاغا كېلىپ

ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە ئەرز بېرىپ، ھەربىيلەرنىڭ سو
كارۋانلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغانلىق مەسئۇلىيىتىنى ھۆكۈمە
پۇتۇنلەي ئۆز ئۈستىگە ئېلىشى كېرەك، بولمىسا بىگۇناھ خەلقنى
ھايات كۆچۈرۈش مۇمكىنچىلىكى بولمايدۇ، قاتىللار قاتتى
جازاغا تارتىلسۇن دەپ دەۋا قىلىشتى. بۇ چاغدا ئۆلكىلىك
ھۆكۈمەت قۇمۇل ھەربىي قىسىملىرىنىڭ قوماندانى لى خەيرۇنى
بۇ دېلونى بىر تەرەپ قىلغانلىق ھەققىدىكى تەپسىلىي ئەھۋالنى
ئېلان قىلىپ جامائەتنى تىنچلاندۇردى. بولمىسا بۇ خىل يې
ئۇچى بىلەن پۇتۇن شىنجاڭنىڭ قايتا مالىماتاڭچىلىق
قاينىمىغا پېتىپ قېلىش ئېھتىمالى بار ئىدى. بۇ بىر زور ۋ
بولغانلىقنى ئۇچۇن ئالاھىدە ئېسىلەپ ئۆتتۇم، بىراق نەچ
ئون يىللار ئۆتۈپ كەتكەنلىكى ئۈچۇن ناتونۇغا جايلى
بولۇشى مۇمكىن، تۇزىتىپ كېتىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن.

1933 - 1934 - يىللاردىكى ئۇرۇمچى شەھىرىنى قوغداش ئۇرۇشىنىڭ ئەھۋالى

جىن گوجېن

1. ما جۇڭيىڭ بىلەن جاڭ پېيىۋەننىڭ شېڭ شىسەينى ئاغدۇرۇۋېتىش ئۈچۇن قۇرغان «ھەربىي ئىتتىپاقى»

1933 - يىلى ياز پەسلىدە، ئەنشىدە ھەربىي كۈچىنى
ئۇستەھكەملەپ، شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيەت ھوقۇقىنى تارتىۋېلىش
ھەرىزىدە بولۇۋاتقان گومىنجۇن ئارمىيىسى 36 - شىسىنىڭ شىجاڭى
ما جۇڭيىڭ ئۆز قىسىملىرىنى باشلاپ شىنجاڭنىڭ قۇمۇل ناھە-
يىسىگە كىردى. ئۇلار تېز سۈرئەتتە ئۇرۇش قىلىش تاكتىكە-
سىنى قوللىنىپ، موري دەريا‌سى، گۇچۇڭ ۋە جىمىسار ناھىيە-
لىرىنى ئىشغال قىلىپ فۇكاڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى زىنە-
چۇەنزى بازىرىغا قىستاپ كەلگەندە شېڭ شىسەي باشلىغان
ئۆلكە ئارمىيىسى بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى. ئىككى تەرەپ
ھىددىي جەڭ قىلغاندىن كېيىن، ما جۇڭيىڭ قوشۇنلىرى تارمار
بولۇپ پىچان، تۇرپان، توخسۇن قاتارلىق ناھىيىلەرگە چېكىنىپ
بېرىپ، خەتەرلىك جايلارنى دالدا قىلىپ مۇداپىئە كۆردى.

شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەسكەر تۇتۇپ، قوشۇننى تەرتىپكە سالىپ، ھەربىي مەشقنى كۈچەيتىپ، قايتا باش كۆتەرمەكچى بولدى. شۇ چاغدا شېك شىمسەي ئۇرۇشنى توختىتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، نەچچە يىلدىن بېرى بولۇۋاتقان ئاپەتنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن، ئۆلكىلىك دۆيەن مەكىمىسىدىن لەن يەنشۇ، ۋۇجاۋشيۇك، لىيۇبىك، شېك شىجى قاتارلىقلارنى ۋەكىل قىلىپ ما جۈگىيىك بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن توخسۇنغا ئەۋەتتى ھەمدە ما جۈگىيىڭنىڭ شەرقىي شىنجاڭ گارنىزون باش قوماندانى بولۇپ، قۇمۇل، باركۆل، تۇرپان، پىچان، توخسۇن قاتارلىق رايونلارنى باشقۇرۇشىغا ماقۇل بولغانلىقىنى ئەۋەتتى. جاك پېيىۋەن، ما جۈگىيىك ئىككىسى بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئاستىرتىن كېڭىشىپ، شېك شىمسەينى بىرلىكتە ئاغدۇرۇش ئۈچۈن، شەرق، غەرب تەرەپتىن تەڭ ئەسكەر قوزغاپ قورشاپ ھۇجۇم قىلىش ئاساسىدا ھەربىي ئىنتىپاق ھاسىل قىلدى.

شۇ يىلى قەمەرىيە 10 ـ ئايدا، شېك شىمسەي جاك پېيىۋەننىڭ بۇ غەرەزلىدىن خەۋەر تېپىپ، جاك پېيىۋەننى بېسىپ چۈشۈش ۋە ۋەزىيەتنى يېنىكلەشتۈرۈش ئۈچۈن، تەمىرە نازارەتچىسى نازىرى شى شىجاڭ (گەنسۇلۇق)، شىن جەنچىڭ (غەربىي شىمال پىدائىلار ئارمىيىسىنىڭ دۆلىتى باشلىقى) ئىككەيلەننى ۋەكىل قىلىپ ئۇلارغا ئەۋەتىپ، جاك پېيىۋەننى شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى (يارەمچى) قىلىپ تەيىنلىگەنلىكىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە شىنجاڭنى ئىدارە قىلىش ئارزۇسىنىڭ بارلىقىنى بىلدۈردى. بۇ ئىشتىن كېيىن، شىن جەنچىڭ ئۆلكە مەركىزىگە قايتىپ كېلىپ ۋاقىتنىڭ لۇ يىجاك ياك جېڭجۇك تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاشلاندى. شى شىجاڭ ئۆلكە مەركىزىگە قېچىپ كېلىپ ۋاقىتلا جاك پېيىۋەن ياك جېڭجۇكنى ئەسكەر بىلەن ئەۋەتىپ

كونترول قىلىش ئۈچۈن، ئىلىدا ھەربىي كۈچىنى كېڭەيتىپ بىرپىيادە ئەسكەر دىۋىزىيەسىنى تەشكىل قىلدى، جەن شۇرېننىڭ بۇرۇنقى ئادەملىرىنى يېنىغا تارتىپ شېك شىمسەينى ئاغدۇرغاندىن كېيىن تەختكە چىقماق بولۇپ پۇرسەت كۈتۈپ ياتتى.

شۇ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى، نەنجىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى لىيۇ ژېنلۇك، چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى شېك شىمسەي، ئىلى بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈش مەھكىمىسىنىڭ ۋالىسى جاك پېيىۋەنلەرنىڭ خىزمەت تاپشۇرۇۋېلىش مۇراسىمىغا نازارەت قىلىش ئۈچۈن مىنىستىر لوۋېنگەنىنى ئەۋەتتى. جاك پېيىۋەن، ما جۈگىيىك ئىككىسى بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئاستىرتىن كېڭىشىپ، شېك شىمسەينى بىرلىكتە ئاغدۇرۇش ئۈچۈن، شەرق، غەرب تەرەپتىن تەڭ ئەسكەر قوزغاپ قورشاپ ھۇجۇم قىلىش ئاساسىدا ھەربىي ئىنتىپاق ھاسىل قىلدى.

شۇ يىلى قەمەرىيە 10 ـ ئايدا، شېك شىمسەي جاك پېيىۋەنىڭ بۇ غەرەزلىدىن خەۋەر تېپىپ، جاك پېيىۋەننى بېسىپ چۈشۈش ۋە ۋەزىيەتنى يېنىكلەشتۈرۈش ئۈچۈن، تەمىرە نازارەتچىسى نازىرى شى شىجاڭ (گەنسۇلۇق)، شىن جەنچىڭ (غەربىي شىمال پىدائىلار ئارمىيىسىنىڭ دۆلىتى باشلىقى) ئىككەيلەننى ۋەكىل قىلىپ ئۇلارغا ئەۋەتىپ، جاك پېيىۋەننى شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەنى (يارەمچى) قىلىپ تەيىنلىگەنلىكىنى ۋە ئۆزىنىڭ ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە شىنجاڭنى ئىدارە قىلىش ئارزۇسىنىڭ بارلىقىنى بىلدۈردى. بۇ ئىشتىن كېيىن، شىن جەنچىڭ ئۆلكە مەركىزىگە قايتىپ كېلىپ ۋاقىتنىڭ لۇ يىجاك ياك جېڭجۇك تەرىپىدىن ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاشلاندى. شى شىجاڭ ئۆلكە مەركىزىگە قېچىپ كېلىپ ۋاقىتلا جاك پېيىۋەن ياك جېڭجۇكنى ئەسكەر بىلەن ئەۋەتىپ

2. ياك جېڭجۇك قوشۇنلىرىنىڭ سەندۇخوزىدا مەغلۇپ بولۇشى ۋە جاك پېيىۋەننىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشى

1933 ـ يىلى قەمەرىيە 11 ـ ئاي ئىچىدە، شېك شىسەي ئۆزىنىڭ ئىلىدىن جېنىنى ئېلىپ قېچىپ كەلگەن ۋەكىلى شىچاڭنى قوبۇل قىلدى، شىجاك شىن جەنچىڭنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ھەمدە ياك جېڭجۇك قىسمىنىڭ شىخوغا كىرگەنلىكىنى ئاڭلاپ، دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ سەنمۇ چۈجاڭ لیۇبىڭنى ئاتلىق ئەسكەرلەر بىلەن ماناسقا بېرىپ، ماناستا تۇرۇشلۇق ئارىلاشما لۇينىڭ ئاتلىق 1 ـ تۈەن بىلەن بىرلىكتە دۇشمەننى يوقۇتۇشقا بۇيرۇدى. شۇ چاغدا بىزنىڭ تۈەننىڭ جاك ۋېيزۇ تۈەنجاك، سۇ شىجيې بىلەن مەن مۇئاۋەن تۈەنجاك ئىدىم. قوماندان لیۇبىڭ بىزنىڭ تۈەننى ئاۋانگارد ئاتلىق ئەسكەر قىلىپ بەلگىلەپ، ئىلىدىن كەلگەن دۇشمەنگە زەربە بېرىشنى بۇيرۇدى. بىزنىڭ تۈەن 1 ـ كۈنى كېچىسى ئولاۋسۇدا قوندى، 2 ـ كۈنى سەھەردە سەندۇخوزىغا كەلگەندە ياك جېڭجۇكنىڭ ئاۋانگارد قىسمىلىرى بىلەن دوقۇرۇشقا قالدى. ئىككى تەرەپ ئۆز ئارا ۋاقىراش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئۆزئارا قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىشنى خالىمايدىغانلىقىنى، مىلتىق ئاتقاندا ئاسمانغا قارىتىپ ئوق چىقىرىدىغانلىقىنى بىلدۇرۇشتى. ئۇلار «سىلەر ئالدىغا ھۇجۇم قىلىدىغان قوشۇنلارنى توساشقا ئەۋەتكەنلىكىن كېيىن، دەرھال ئۇرۇم

جىك ۋە شىخونى ئىشغال قىلدى. ئۇلار شىخودا بىر ھەپتىلىگىنىدە قورال تاپشۇرۇپ تەسلىم بولمىسا» دېيىشتى. دەم ئالغاندىن كېيىن ماناسقا قاراپ ئاتلاندى. سەندۇخوزىدىكى خالايىدىغانلار قورالىنى تاپشۇرغاندىن كېيىن يېزا ـ قىشلاق يولى بىلەن قايتىپ كەتسە كەلگەندە ئۆلكە قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تارمار ئېتىلدى. ولىدۇ» دېدۇق. شۇنىڭ بىلەن بىز دەرھال ئاتقا چىقىپ ئوجۇمغا ئۆتتۇق. ياك جېڭجۇكنىڭ قىسمىلىرى قورالىرىنى اشلىشىپ تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كەتتى. بىز ئۇدۇل ئەنـ سخەيگىچە ھۇجۇم قىلىپ باردۇق. ياك جېڭجۇك ئۆزىنىڭ ۋانگارد قىسمىنىڭ تارمار بولغانلىقىنى كۆرۈپ، 30 ـ 40 اتلىق ئەسكىرى بىلەن شىخو ئارقىلىق ئىلى تەرەپكە كەتتى. لار تاشلاپ كەتكەن 200 دىن ئارتۇق ئات ھارۋىسى، ھەربىي شىيا قاتارلىقلارنى بىز غەنىمەت ئالدۇق. 3 ـ ، 4 ـ كۈنلىرى ز سىكىشۇغا كىردۇق. يول ئۈستىدە ئىلى تەرەپنىڭ ھەچ ندىق قارشىلىقىغا ئۇچرىمىدۇق. 6 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن ش قوماندان لیۇبىڭ قىسمىلارنى باشلاپ يېتىپ كەلدى بىزنىڭ تۈەننى شىخوغا قايتىشقا بۇيرۇدى. بىز بىر ەن ئەسكەرنى سىكىشۇنى ساقلاشقا ۋە ياك جېڭجۇكنىڭ چىلىپ كەتكەن ئەسكەرلىرىنى يىغىۋېلىشقا قالدۇردۇق. ۇ بىڭ جاك ۋېيزۇغا يەنە مۇنۇلارنى دېدى: «ئىلى تەرەپتە ۇۋېيت قىزىل ئارمىيىسى بىزگە مەدەت بولۇپ قورغاسقا ئۇيىۋەن) ھۇجۇم قىلىپ جاك پېيىۋەننى قوغلاپ چىقاردى. ياك يول ئۈستىدە ياك جېڭجۇكنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى لاپ ئۆزىنى ئۆلتۈرىۋاپتۇ». 2 ـ كۈنى سەھەردە لیۇبىڭ لى گارنىزون باش قوماندانى سۈپىتى بىلەن ئىلىغا قاراپ ول ئالدى. بىزمۇ شىخوغا قايتىپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇق. يىن ئۇقۇشمىچە، شېك شىسەي لیۇ بىڭنى ئىلىدىن كەلـ ن قوشۇنلارنى توساشقا ئەۋەتكەنلىكىن كېيىن، دەرھال ئۇرۇم

چمده تۇرۇشلۇق سوۋېت كونسۇلى ئابرازوف بىلەن ئۇچرىشىپ، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلغان ۋە بۇ ھەقتە تېلېگراممۇ يوللىغان. قورغاس (خۇيېۇەن)نى ئىشغال قىلىپ، جاڭ پېيېۇەننى چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلغان. جاڭ بولسا يول ئۈستىدە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان.

شۇنىڭ بىلەن، جاڭ ـ مانىڭ شېڭنى ئاغدۇرۇش «ھەربىي ئىتتىپاقى» شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تارمار قىلىندى، جاڭ پېيېۇەننىڭ يەرلىك كېنەز بولۇش ئارزۇسىمۇ بەربات بولدى.

3. شېڭ شىسەينىڭ ئۆلكە مەركىزىدىكى مۇداپىئەسى

جاڭ پېيېۇەن شەرقە قاراپ ئەسكەر ماڭدۇرغاندا شېڭ شىسەي دەرھال دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ سەنمۇچۇجاڭ لىيۇبىڭنى قىسىم قوماندانى قىلىپ دۇشمەننى توساشقا ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، شېڭ شىسەي يەنە سوۋېت كونسۇلى ئابرازوف بىلەن مەسلىھەتلىشىپ سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەسكەر چىقىرىپ ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلىپ تېلېگراممۇ يوللىدى، شۇنىڭ بىلەن جاڭ پېيېۇەننىڭ ئارقا تەرىپىدىن زەربە بېرىپ غەلبىنى قازاندى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە جاڭ ـ مانىڭ شەرق ـ غەرب تەرەپتىكى، ھەربىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى، ئۆلكىلىك سەۋەن تىن ئەسكەر چىقىرىپ ئۆلكە مەركىزىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىشقا قارشى تەدبىر قوللىنىپ، ھەر قايسى شى، لۇ بولغان.

شۇ چاغدا ئۆلكە مەركىزىدە تۇرۇشلۇق ئەسكەرلەر تەخمىنەن 9 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، ھەر قايسى ئالىي مەكتەپ، خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. ئەينى ۋاقىتتا شېڭ شىسەيگە فۇگۇەنجاەن بولغان جاۋ جيەنفېڭنىڭ ئېيتىشىچە، شۇ چاغدىكى مۇداپىئە رايونىدا ئەسكەرلەر ئۇلارنىڭ مەسئۇللىرى تۆۋەندىكىچە ئىكەن:

(1) شەھەر مۇداپىئە باش سىلىكى شېڭ شىسەي؛

(2) باش قوماندان دەسلەپتە يىڭ ياۋجۇن، كېيىنچە خا يۈلياڭ؛

(3) ئۇلانباي، ساڭفاڭكو ئەترايلىرىغا ئاق ئورۇسلارنىڭ لۇيجاڭى بېكزىيېۋ باشچىلىقىدىكى ئىككى ئاتلىق تۈەن مەسئۇل بولغان؛

(4) داۋان، نىكىشياۋەن، دا جياۋچاڭ ئەترايلىرىغا جاڭ فېڭيى، يۇ دېشىڭ، سۈن چىڭلىن، جياڭ يۈفېن قاتارلىقلارنىڭ قىسىملىرى مەسئۇل بولغان؛

(5) خۇكسەن، لىيۇداۋان، جەنچۈەنزىگۇ، شىمىگو ئەترايلىرىغا مېڭ شىنىڭ پىيادە ئەسكەر لۇيى، لى × × نىڭ تۈەنى مەسئۇل بولغان؛

(6) نىيەنزىگو ۋە چوڭ كۆۋرۈك ئەترايىغا فۇچۈەن ۋە ياڭ شۆتاڭنىڭ قىسىملىرى مەسئۇل بولغان؛

(7) نەنگۈەن، شىگۈەن سېپىللىرىنى قوغداشقا لۇ لىيۇ لىڭنىڭ ئەسكەرلىرى ۋە پۇقرا پىدائىلار مەسئۇل بولغان؛

(8) دۇبەن مەھكىمىسىنى قوغداشقا شېڭ شىچى باشچىلىقىدىكى قوغداش تۈەنى مەسئۇل بولغان؛

(9) خەنچېڭ، لۇمەنچىڭنى قوغداشقا تەلىم ـ تەربىيە كۆرگەن ھەربىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى، ئۆلكىلىك سەۋەن ئەسكەر چىقىرىپ ئۆلكە مەركىزىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىشقا قارشى تەدبىر قوللىنىپ، ھەر قايسى شى، لۇ بولغان.

كۆرسىتىلگەن جايلاردا نۆۋەت بىلەن مۇداپىئە كۆرۈشكە قاتناشتى. 1933 - يىلى قەمبەريە 11 - ئاينىڭ 28 - كۈنى (مىلادى 1934 - يىلى 1 - ئاينىڭ 12 - كۈنى) ما جۇكيىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكىرنى باشلاپ تۇرپان ئارقىلىق ئۆلكە مەركىزىگە ھۇجۇم قوزغىدى. ئۇنىڭ لۇيجاڭى ما خۇسەن چىلانتورۇق ئاتلىقلىرىنى باشلاپ تۇدۇڭخابانى ئىگىلەپ سانجى ناھىيە بازىرىغا ھۇجۇم قوزغىدى. سانجىنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرۇۋاتقان جاڭ يۈتاڭ تۇەنجاڭنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى ۋە خەلقنىڭ پۈتۈن كۈچى بىلەن توسۇشى ئارقىسىدا، ماخۇسەن قىسىملىرى گەرچە ئۇدا نەچچە كۈن ئاتاكا قىلغان بولسىمۇ نەتىجە قازىنالمىدى. پەقەت ئۇلارنىڭ قايمۇقتۇرىشىغا ئۇچرىغان ئازسانلىق ئەسكەرلەر ئۇلارغا قوشۇلۇپ تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىمغا ھۇجۇم قىلدى. ماخۇسەن يەنە شۇ ئەتراپتا ئولتۇرۇشلۇق خۇيزۇ، ئۇيغۇر پۇقرالىرىنى تۇدۇڭخابا يېنىسىغا ھەيدەپ كېلىپ، دەريانىڭ تۆۋەن ئېقىمىدا ئاكوپ ياساشقا سالدى. پات - پات ئەسكەر ئەۋەتىپ سانجى بازىرىنى ئوققا تۇتۇپ پاراكەندىچىلىك قىلدى.

ما جۇكيىڭ ئاساسلىق قىسىملىرىنى باشلاپ مۇداپىئەدىكى تۇرۇۋاتقان ھەر قايسى بازىلارغا توختىماي ھۇجۇم قىلدى جەڭ ئىنتايىن جىددىي بولدى. شېڭ شىسەي مۇداپىئە تەييارلىقىنى پۇختا قىلغاچقا ۋە ئارمىيە، خەلقنىڭ ئىتتىپاق بولۇپ بىر نىيەتتە جەسۇرانە كۈرەش قىلىشى نەتىجىسىدە ما جۇكيىڭ قوشۇنلىرى مۇھىم بازىلارنى قولغا چۈشۈرەلمىدى، ئەكسىچە زور چىقىم تارتتى. شۇ چاغدا ئۆلكە مەركىزىنى قوغداشقا قاتناشقان ھەربىي - خەلق قاتتىق سوغ ۋە ئوزۇق - تۇلۇكنىڭ قىسلىقىغا قارىماي جەسۇرانىلىق بىلەن كۈرەشنى

داۋاملاشتۇردى، بۇنىڭدا ئاساسەن:

1 . ما جۇكيىڭ قىسىملىرى ئىزچىل ھالدا خۇيزۇلارنى گۇللەندۇرۇپ خەنزۇلارنى يوقىتىشنى تەرغىپ قىلدى. مىللىي قىرغىنچىلىق پەيدا قىلىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان خەلقنى قىرغىن قىلدى. شۇڭلاشقا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلمايدىغان خەلقلەر ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئىتتىپاقلىشىپ ما جۇكيىڭ بىلەن ئېلىشتى.

2 . شېڭ شىسەي زىنچۇەنزىدە ما جۇكيىڭنى مەغلۇپ قىلغاندا، ما ئۇچۇن تېلېگراممىسى ئۇرۇپ بېرىدىغان ياپون جاسۇسى دا شىجۇڭنى قولغا چۈشۈرگەن ئىدى. شېڭ شىسەي بۇنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ ماجۇكيىڭنى ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ جاسۇسى دەپ ئېلان قىلىپ، ياپون جاھانگىرلىكى دۆلىتىمىزنىڭ شەرقىدىكى 3 ئۆلكىنى بېسىۋالدى، شەرقىي شىمال خەلقنى قىرغىن قىلدى، ھازىر ئەمدى ما جۇكيىڭنى شىنجاڭغاتاجاۋۇز قىلىشقا ئەۋەتتى، ما جۇكيىڭ بىزنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنىمىز، دەپ تەشۋىق ئېلىپ باردى. بۇ ھەربىي - خەلقنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھېسسىياتىنى ئۇرغۇتتى، بولۇپمۇ شىنجاڭغا كەلگەن شەرقىي شىمال ياپونغا قارشى ئارمىيىسىنىڭ غەزىۋىنى ۋە ئۆچمەنلىكىنى قوزغىدى.

3 . شېڭ شىسەي تەختكە چىققاندىن كېيىن سىياسىي پروگراممىسى ئېلان قىلىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ پۈتۈنلەي بارلىقىنى، ۋاڭ - گۇڭ، ئىمام، ئاخۇنلارنىڭ ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى جاكالىغان بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن ئىدى.

4 . ماجۇكيىڭ قوشۇنلىرى ئۆلكە مەركىزىگە ھۇجۇم قىلىپ

ۆەزىيەت جەدىيلەشكەندىن كېيىن، بىر قېتىملىق ھەربىي
يىغىندا ئاق ئوروس قىسىملىرىنىڭ قوماندانى بىكزايئۇ
شېك شىمسەيگە: يوشۇرۇن ئاپەتنى يوقىتىش ۆە شەھەر ئىچى
دىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ما جۇڭيىك بىلەن تىل
بىرىكتۈرۈپ توپىلاڭ كۆتىرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، ئاخۇن
ۆە مۆتىۋەر ئادەملەرنى تۈتقۇن قىلىپ قەتلى قىلىش كېرەك.
دېگەن تەكلىپنى بەردى. شېك شىمسەيىنىڭ فۇگۇەنجائى جاۋ
جيەنفېك: تەسادىپىي ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىش
ئۈچۈن، ئاخۇن، مۆتىۋەرلەرنى ۆە يېزا باشلىقلىرىنى يىغىپ
قىزلار مەكتىپىگە (ھازىرقى قىزلار ئوتتۇرا مەكتىپى) جايلا
لاشتۇرۇپ، بىر ئادەمنى ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىغا مەسئۇل قىلىپ
بولىدۇ ھەمدە ئۇلارنىڭ ھاياتىي بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك
قىلىش كېرەك. ئۇلارنىڭ تۇققان، يار ـ بۇرادەرلىرى بىلەن
ئۇچرىشىشىغا رۇخسەت قىلىپ، تالا ـ تۈزگە چىقىشىغا رۇخسەت
قىلمىساق، شەھەرگە بولغان تەھدىت تۇغدىلگەندىن كېيىن ئائىلىسىگ
قايتۇرساق، دېگەن تەكلىپنى بەردى. شېك شىمسەيي ۆە باشقا
ئەمەلدارلار بۇ پىكىرگە قوشۇلدى. بۇنداق قىلىش بىلەن
بىر تەرەپتىن تۈتۈپ تۇرۇلغان ئاخۇن، مۆتىۋەرلەرنىڭ ھاياتى
ئامان قېلىپ ئۇلارنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى خاتىرجە
بولدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن تاسادىپىي ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىش
قېلىشىدىن ساقلىنىلدى.

شېك شىمسەيىنىڭ فۇگۇەنجائى جاۋجيەنفېكنىڭ ئېيتى
شىچە، ما جۇڭيىك ئۇلكە مەركىزىنى قورشاپ تۇرغان 30 نەچچ
كۈن جەريانىدا، شېك شىمسەيي ھەر كۈنى كېچىسى دېگىدە
سوۋېت كونسۇلخانىسىغا ماشىنا ئەۋەتىپ، باش كونسۇل ئابرا
زوفنى دۇبەن مەھكىمىسىگە تەكلىپ قىلىپ ئەكىلىپ، ئۇنى

بىلەن ھەربىي ئىشلار توغرىسىدا پىكىر ئالماشتۇرغان. سوۋېت
ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتىنىڭ تېزرەك ئەسكەر چىقىرىپ ياردەم
بېرىشىنى ئالدىراقتىقان. ئۇلارنىڭ سۆھبىتىگە تەرجىمان سۈپىتى
بىلەن قاتناشقان مالىيە نازارىتىنىڭ نازىرى چېن دېلىندىن
باشقا ئىككىنچى بىر شەخسى قاتناشمىغان. ئۇلارنىڭ سۆھبىتى
ھەر قېتىمدا 3 سائەتتىن ئارتۇق داۋام قىلغان. ئاخىرى
سوۋېت ئىتتىپاقى بىر ماشىنىلاشقان بىكتۇەننى شىنجاڭغا كىر
گۈزدى. شۇ چاغدا ئۇلار ئۆزلىرىنى «ئالتايىسكىلار» دەپ
ئاتايتتى. جاۋ جيەنفېكئەسلەپمۇنداق دېدى: «ماجۇڭيىكقوشۇنلىرى
ئۇلكە مەركىزىنى قورشىۋالغان ئەڭ جەددىي كۈنلەردە، مەن
شېك شىمسەيگە ئون نەچچە ئاپتوموبىلنى تەييارلاپ، مۇھىم
ئەشيا ۆە ماتېرىياللارنى قاچىلاپ، زۇرۇر بولغاندا ئېلىپ ماڭايلى، دېگەن تەكلىپنى بەرگەن. لېكىن شېك شىمسەي ماڭا
ھاجىتى يوق، خاتىرجەم بولغىن، دېدى. سوۋېت ئىتتىپاقى
ئەسكەر چىقىرىپ ياردەم بەرگەندىن كېيىن ئۇلكە مەركىزى
قورشاۋدىن بوشۇتۇلدى. بۇ ئىشتىن مەن شېك شىمسەيىنىڭ
ئاللىبۇرۇنلا تەييارلىق كۆرگەنلىكىنى ئۇقتۇم.»

جاۋ جيەنفېكنىڭ ئېيتىشىچە، ما جۇڭيىك ئۇلارنى قورشاپ
تۇرغاندا يىپاۋ چېكىگۈك دېگەن جايدا مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان
يېڭجاڭ جياڭ شيۇفېك دۇبەن مەھكىمىسىگە تېلېفون بېرىپ،
دۆشمەن ھۇجۇمىنىڭ كۈچلۈك بولۇۋاتقانلىقىنى، جەددىي ئەسكىرىي
ياردەم ۆە ئوق ـ دورىغا مۇھتاج ئىكەنلىكىنى ئېيتقان.
جاۋ جيەنفېكنىڭ ئۇنىڭغا: يەنە 20 مىنۇت تاقەت قىلىپ تۇرغىن،
ھازىرلا ياردەم ئەۋەتىمىز، دېگەن. دەرۋەقە، 15 مىنۇتقا قالماي سانجى تەرەپتىن نەچچە ئايروپىلان ئۇچۇپ كېلىپ ما
جۇڭيىك قوشۇنلىرىنى بومبارداسمان قىلىپ قاتتىق چىقىمغا

ئۇچراتقان. نەتىجىدە ما جۇڭيىڭ قوشۇنلىرى چېكىنگەن، بۇ چاغدا شېڭ شىسەي ئۇنىڭدىن: «نېمە ئۈچۈن يەنە 20 مىنۇت تاقەت قىلمپ تۇرۇڭلار دەپ جاۋاب بەرگەن ئىدىڭ؟» دەپ سورىغاندا، جاۋ جيەنفېڭ: ئۇلارنىڭ جەڭدە بەرداشلىق بېرىشىگە مەدەت بەرمەكچى بولغان ئىدىم دېگەن. شېڭ شىسەي ئاڭلىغاندىن كېيىن مىيىغىدا كۈلۈپلا قويغان.

بۇرھان شەھىدىگە كەلسەك، ئۇ ما جۇڭيىڭ ئۆلكە مەركىزىگە ھۇجۇم قىلىشتىن بۇرۇنلا ئالتاي، تارباغاتايغا ھال سوراش خىزمىتىگە ئەۋەتىلگەن بولۇپ، ماجۇڭيىڭ ئۆلكە مەركىزىگە ھۇجۇم باشلىغاندا ئۇ چۆچەكتە ئىدى. شېڭ شىسەي چۆچەككە بىر نەچچە قېتىم تېلېگراممۇ بېرىپ بۇرھان شەھىدى ۋە ياۋ شىيۇڭلاردىن قىزىل ئارمىيىنىڭ چېگرىدىن ئۆتكەن - ئۆتمىگەنلىكى ھەققىدە خەۋەر ئېلىپ تۇردى. بۇرھان شەھىدى «شىنجاڭدا 50 يىل» دېگەن كىتابىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «شېڭ شىسەي شۇ چاغدا پەقەتلا سوۋېت قىزىل ئارمىيىسىنىڭ تېزرەك كېلىپ ياردەم بېرىشىگە ئىنتىزار ئىدى. ئۇ چۆچەكتىكى ياۋ شىيۇڭ ۋە ماڭا ئارقا - ئارقىلاپ جىددىي تېلېگرامما ئەۋەتىپ قىزىل ئارمىيىنىڭ چېگرىدىن ئۆتۈش ئەھۋالىنى ئىگەللەپ تۇردى. قاتناش ئۇزۇلۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن، چۆچەكتىن جەنۇبقا قاراپ ماڭغان قىزىل ئارمىيە 2 - ئاينىڭ باشلىرى دېخۇانىڭ غەربىدىكى تۇدۇنخاباغا يېتىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ئاۋانگارد قىسمى ئۇرۇشتا يېڭىلىپ نۇرغۇن ئادەم قازا تاپتى. كېيىن ئېغىر قوراللارنىڭ تانكا ئىشلىتىش ئارقىلىق ما جۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ مۇداپىئە لىنىيىسىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ دېخۇاغا كىردى».

ما جۇڭيىڭغا كەلسەك، ئۇ داجياۋچاڭغا ھۇجۇم قىلغانلىقى

ئايروپلاندىن بىرنى غەنىمەت ئالغان بولۇپ لیۇتىچىڭ جاڭ شۇجۈنىمۇ تۇتۇۋالغان ئىدى. ما جۇڭيىڭ ئايروپلانغا چىقىپ جاڭ شۇجۈغا ناگانىنى تەڭلەپ تۇرۇپ شېڭ شىسەينىڭ دۇبەن مەھكىمىسىگە بومبا تاشلاشنى بۇيرۇغان. بۇ ئەھۋالدا جاڭ شۇجۈ ئايروپلانىنى ھەيدەپ دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىغا بىر بومبا، ئاتخانا ھويلىسىغا بىر بومبا، مەھكىمىنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى توساق تامغا بىر بومبا تاشلايدۇ ھەمدە تەسلىم بولۇش دەۋەت قىلىنغان تەشۋىق ۋەرەقلىرىنىمۇ چاچىدۇ، لېكىن بۇلارنىڭ ھېچقانداق رولى بولمىدى.

4. ئۆلكە مەركىزىنى قوراشۇدىن بوشىتىشتىكى ھالقا - تۇدۇنخابا ئۇرۇشى

1933 - يىلى قەمەرىيە 11 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى، بىزنىڭ ئارىلاشما لۇينىڭ 1 - تۇەنىي سىكىشۇدىن ئۇلاۋۇغا يېتىپ كەلدى. بىر ھەپتىدىن كېيىن شېڭ شىسەي بىزگە ئالتايىس-كىلار بىلەن بىللە قايتىپ كېلىپ ئۆلكە مەركىزىنى قوراشۇ-دىن بوشىتىشقا قاتنىشىڭلار دېگەن تېلېگراممىنى ئەۋەتتى. بىز دەرھال يولغا ئاتلىنىپ توختىماي يۈرۈپ كەتتۇق. 1934 - يىلى مىلادىيە 1 - ئاينىڭ 30 - كۈنى سانجىغا يېتىپ كەلدۇق. بۇ چاغ دەل سانجىدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىملار ۋە پۇقرالار ماجۇڭيىڭ قىسىملىرىنىڭ ھۇجۇمىغا ۋە تالان - تاراج قىلىشىغا ئۈچراپ تۇرغان ۋاقىت بولۇپ، بىزنىڭ كەلگەنلىكىمىزدىن ناھايىتى خۇشال بولۇشتى. 2 - كۈنى چۈشتىن كېيىن، چۆچەكتىن يولغا چىققان جاۋدېشۇ باشچىلىقىدىكى ئالتايىسكىلارمۇ يېتىپ كەلدى. شۇ كۈنى ئاخشىمى جاۋدېشۇ ھەربىي ئىشلار يىغىنى

چاقىردى. يىغىندا ئالدى بىلەن شەھەرنىڭ تۆت ئەتراپىدىكى ۆە ياردىار بولدى، بۇ ھالدا ماخۇسەن بىر قىسىم ئەسكىرىي
كى دۇشمەننى تازىلاش، ئاندىن تۇدۇنخاباديكى دۇشمەنگە ھۇ- كۈچىنى ۆە مەجبۇرىي ھەيدەپ كېلىنگەن پۇقرالارنى ئۆلكە
جۇم قىلىپ ئۆلكە مەركىزىگە يۇرۇش قىلىش قارار قىلىندى. مەركىزى ئەتراپىدىكى تاغلارغا ۆە جەمئىساۋزىغا يۆتكىلدى، بىر
3 ـ، 4 ـ كۈنلىرى ئەتراپتىكى ماجۇڭيىڭنىڭ بازىلىرى يوقىتىلدى. قىسىم ئەسكىرىنى تۇدۇنخابادا داۋاملىق ئۇرۇشۇشقا قالدۇردى.
5 ـ كۈنى تاڭ سەھەردە تۇدۇنخاباغا ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم باشـ 14 ـ كۈنى چۈش ۋاقتى بىلەن گۈچۈڭ ۆە فۇكاڭدا مۇداپىئەدە
لاندى. ئۇدۇل تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتۈشنى سۇۋېت قىزىل تۇرۇۋاتقان نېيۇجىنخەن، مادېشەننىڭ ئىككى ئاتلىق تۇەنى
ئارمىيىسى ئۇستىگە ئالدى. بىزنىڭ تۇەن بىلەن جاڭ يۈتاڭنىڭ مىچۇەندىن سانجىغا يېتىپ كەلدى. جاۋدېسۇ دەرھال ھەربىي
ئاتلىق تۇەنى ئوڭ ۆە سول تەرەپتىن تۇدۇنخاباغا قاراپ ئىلگىرىلەپ تاڭ سەھەردە (15 ـ كۈنى) ئۇمۇمىي
گىرىلىدى. ئىككى تەرەپ تاچۇشكە قەدەر جىددىي ئېلىشىپ ھۇجۇم قوزغاشنى قارار قىلدى. بىزنىڭ 1 ـ ئاتلىق تۇەن ئاۋانـ
قاندىن كېيىن، ئۇدۇل تەرەپتىن ھۇجۇمغا ئۆتكەن قىزىل ئارمىگارد بولۇپ ئۇدۇلدىن ھۇجۇمغا ئۆتىدىغان بولدى. ئالتايىسكىلار
مىيە ماجۇڭيىڭ قوشۇنلىرى ئىچىدىن بىر يوچۇق ئېچىپ، بىر كەينىمىزدىن ماڭىدىغان بولدى. نېيۇجىنخەن بىلەن مادېشەن
نەچچە ياردىار ئەسكەرلەر ئولتۇرغان ماشىنىنىڭ قېشىغا بېرىپ سوال قانات بولۇپ شىخودىن ئەرگۈك ئارقىلىق خۇڭسەنگە يېـ
ئۇنى كۆيدۇرۇۋەتتى، لېكىن قىزىل ئارمىيە بەرداشلىق بېرەلمەي كەلدى. ئالتايىسكىلارنىڭ ئاتلىق لىيەنى بىلەن جاڭ يۈـ
مەي يېڭىلىپ چېكىندى. بىزنىڭ ئىككى قاناتتىكى ئەتاڭنىڭ ئىككى لىيەنى ئوڭ قانات بولۇپ شىمىەندىن نېيەنزۇـ
كەرلىرىمىزمۇ كەينى ـ كەينىلەپ شەھەرگە قايتىپ كېلىدىگۇغا قاراپ سۈرۈلدى. ھەر قايسى قىسىملار يېتىپ كەلگەندىن
شۇنىڭ بىلەن بىرگە بىز مۇداپىئەنى كۈچەيتتۇق. 6 ـ كۈنى كېيىن بىز ئۆلكە مەركىزىدىكى مۇداپىئە قوشۇنلىرى بىلەن ماسلـ
جاۋدېشۇ بىزنىڭ تۇەننى ئالتايىسكىلارغا ئىگەرلەنگەن ئاتتەشىپ ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرىنى ئوتتۇرىغا قىسىۋېلىپ ئەدە ـ
100 نى بېرىشكە بۇيرۇدى، ئۇلار بىر ئاۋانگارد ئاتلىقۇنى بەرمەكچى بولدۇق. جاڭ يۈتاڭ تۇەنى سانجىنى قوغداشقا
لىيەن تەشكىللىمەكچى ئىكەن. ئالتايىسكىلار شەرقىي دەرۋازىدىن قالدۇرۇلدى. قارار بويىچە تاڭ سەھەردە ئومۇمىي ھۇجۇم باشـ
سىرتىغا 12 دانە زەمبىرەك ئورۇنلاشتۇرۇپ تۇدۇنخابادىكى ماجۇلاندى. زەمبىرەك ۆە ئايروپىلانلارنىڭ ماسلىشىشى ئارقىسىدا
يىنىڭ قىسىملىرىنىڭ ئىستىھكاملىرىنى ئۇدا يەتتە كۈن توپ 2 سائەت جىددىي ئېلىشقاندىن كېيىن ماجۇڭيىڭ ئەسكەرلىرى
تۇتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، جەمئىي ئالتە ئايروپىلانۇتۇنلەي تارمار بولۇپ قېچىشقا باشلىدى. بىز دۇشمەننىڭ
ئۇچىتىن بۇلۇنۇپ ئەتتىگەن سائەت 10 دىن چۈشتىن كېيىنكەينىدىن قوغلاپ چوڭ ـ كىچىك دۇۋېپو، لومەنچىگلاردىن ئۆتۈپ
سائەت 4 كەچە تۇدۇنخابانى نۇۋەت بىلەن ئوققا تۇتتى ۆە بوچوڭ كۆۋرۈككىچە كەلدۇق. يول بويى كىچىك قارشىلىقلار
باردىمان قىلدى. بۇنىڭدىن ماخۇسەن قىسىملىرى ۆە ياردەملىشىپ بولسىمۇ، دۇشمەن تەرەپ ـ تەرەپكە قېچىپ كەتتى. ئۆلـ
كەلگەن قىسىملار زور چىقىم تارتىپ نەچچە يۈز ئادىمى ئۆلۈپ مەركىزىدىكى مۇداپىئە قوشۇنلىرىمۇ دەل ۋاقتىدا ھۇجۇم

قوزغىدى. ئوتتۇرىدا قىسىلىپ قالغان دۇشمەن كەچقۇرۇن جەم جىساۋزىغا قاراپ قاچتى. كەچقۇرۇنلۇقى قېلىن تۇمان تۆت دالىنى قاپلىۋالغان بولۇپ، ئادەمنى پەرق ئەتكىلى بولمايتتى. شۇ سەۋەبتىن بىز دۇشمەننى قوغلاشنى توختىتىپ، ئەتراپقا قاراۋۇل قويۇپ تۇنلىدۇق. شۇنىڭ بىلەن 32 كۇنلۇك قورشاۋنى بوشىتىش ئۈچۈن ئايلىنىپ ئايلاشتى. بۇ كېچە دەل قەمەرىيە 12 ـ 30 ـ كۇنى، يەنى چاغان ھارپىسى بولۇپ، ئارمىيە بىلەن خەلقنىڭ بۇ كۇننى خۇشاللىق ئىچىدە ئۆتكۈزدى.

5. داۋانچىڭنى ئىگەللەپ ياتقان ماجۇڭىيىڭ قوشۇنى تارمار قىلىنغان ئەڭ ئاخىرقى جەڭ

ئۆلكە مەركىزى قورشاۋدىن بوشاپ 2 ـ كۇنى (2 ـ ئاينىڭ 14 ـ كۇنى) بىز بۇيرۇقنا بىنائەن ئاۋۋال جەنجىساۋزىنى ئىگىلەپ، ئاندىن داۋانچىڭغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدۇق. مۇشۇنداق قىلغاندىلا ماجۇڭىيىڭنىڭ ئۆلكە مەركىزىنى قايتا قورشاش خەۋپىنى يوقاتقىلى بولاتتى. بىز قېلىن تۇمان ئىچىدە ئېھتىياتلىق بىلەن يۈرۈش قىلىپ، 40 كىلومېتر كېلىدىغان يولنى بىر كۇندە ئاران بېسىپ تۈگىتىپ، كەچقۇرۇنلۇقى جەنجىساۋزىغا يېتىپ كەلدۇق. ئەتراپقا پوس قويۇپ شۇ جايدا تۇنىدۇق. زۇۋانىدىن تۇمەنى ئۇچۇرىغان پالاكەتكە ئۇچراپ قېلىشتىن ساقلانىدۇق. بىز بۇ جايدا 15 كۈن تۇردۇق. 16 ـ كۇنى تۇمان تارقاپ كەتكەندىن كېيىن، ماجۇڭىيىڭنىڭ قىسمەن ئەسكىرىي كۈچىنى ئەتراپتىكى يېزىلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئاساسلىق كۈچىنى تاغقا ئېلىپ چىقىپ كەتكەنلىكىنى ھەمدە تاغ ئۈستىدە ئىستىھكام ياساپ ئۆلكە ئارمىيىسى بىلەن قارشىلاشماقچى بولغانلىقىنى ئۇقتۇق. ئۇلار بۇگۈن بىزنىڭ كېلىدىغانلىقىمىزدىن خەۋەر تېپىپ پۈتۈنلەي تاغقا چىقىپ كەتكەن ئىكەن. شۇ كۇنى كېچىسى بىزنىڭ بارلىق قىسىملىرىمىز يېتىپ كەلدى. ھەمدە ھەربىي ئىشلار يىغىنى ئېچىلدى. يىغىندا، بىزنىڭ تۇمەنىمىز سول قانات، ئاق ئورۇسلار قوشۇنىنىڭ لۈيجاڭى بېكزايېنى باشچىلىقىدىكى 2 ئاتلىق تۇمەن ئوڭ قانات قىلىپ بەلگىلەندى. ئەرقىي شىمال ئارمىيىسىنىڭ پىيادە ئەسكەر لۈيى بىلەن ئالتايىسكىلار ئۇدۇلدىن ھۇجۇمغا ئۆتىدىغان بولدى. زەمبىرەكلەر ئۆت ئەتراپقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. 2 ـ كۇنى سەھەردە ھۇجۇم باشلىنىدى. بىراق ماڭنىڭ قوشۇنى تاغ ئۈستىدە بولغاچقا بىزنىڭ ھۇجۇمىمىز ئوڭۇشلۇق بولمىدى. ئىككى تەرەپ 2 ـ كۇنى چۈشكە يېقىن ھەدەر جىددىي ئېلىشتى. بىز تەرەپنىڭ ئايروپىلانلىرى ۋە زەمبىرەكلىرىنىڭ قاتتىق بومبارداىمان قىلىشى ۋە توپقا تۇتۇشى بىلەن ماجۇڭىيىڭ قوشۇنى ئېغىر چىقىمغا ئۇچرىدى. ئۇلار ھېياتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ئاخىرقى قېتىم قارشىلىق كۆرسەتتى. بۇ ئەھۋالدا ئۇلار توخسۇن ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭغا قاراپ قاچتى. شۇنىڭ بىلەن جاڭ پېيىۋەن ۋە ماجۇڭىيىڭ شېڭ شىسەينى ئاغدۇرۇش سۈيىقەستى پۈتۈنلەي بەربات بولدى. بىرسى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى، يەنە بىرسى قېچىپ كېتىپ، شېڭ شىسەي ئۆلكە مەركىزىنى قوغداش ئۇرۇشىدا غەلىبە

قىلدى. نەتىجىدە شىنجاڭنىڭ ۆەزىيىتى ۋاقتىنچە مۇقىملىشىپ ئىشلەپچىقىرىشىمۇ نورمالاشتى. يىللاردىن بېرى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان ئۇرۇش تۈپەيلىدىن توختاپ قالغان ۆە بۇزغۇنچى-لىققا ئۇچرىغان مەدەنىيەت، مائارىپ، قاتناش، قۇرۇلۇش ئىش-لىرى تەدرىجى هالدا گۈللىنىش يولىغا قاراپ قەدەم ئالدى.

مەن بۇ ماقالىنى ئەينى ۋاقىتتا ئۆزۈم شەخسەن قاتناش-قان ئۇرۇشلار، شۇنداقلا شېڭ شىسەيگە قۇگۇەنجاڭ بولۇپ ئىش-لىگەن جاۋ جىيەنفېڭنىڭ ئېيتىپ بېرىشىنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ ئىشلەپ چىقتىم. خاتا كەتكەن جايلىرى بولۇشى مۇمكىن شۇڭلاشقا مۇشۇ ئەھۋاللارنى بىلىدىغان يولداشلارنىڭ تولۇقلاپ تۈزىتىش بېرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

1985 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى.

شىنجاڭ موڭغۇل، قازاق مەكتىپىنىڭ قۇرۇلغانلىقىغا دائىر قىسقىچە ئەسلىمە

سەيي خېڭسېك

مەن 1935 ـ يىلى 3 ـ ئايدىن 9 ـ ئايغىچە دىخۇا (ئۈرۈمچى) دىكى موڭغۇل، قازاق مەكتىپىدە مۇئەللىملىك قىلدىم. ئۇ چاغدا بۇ مەكتەپنىڭ قۇرۇلغىنىغا ئانچە ئۇزاق ۋاقىت بولمىغان ئىدى. مەن ھەر مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە موڭغۇل، قازاق ئوقۇغۇ-چىلىرى بىلەن بىللە مەكتەپ قۇرۇش ئىشىغا قاتناشتىم. شۇ چاغدىكى تۈرمۇش مېنىڭدە چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى. بۇ ئىش-نىڭ بولغىنىغا 50 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتتى. بەزى ئىشلارنى ئەسلىسەم خۇددى تۈنۈگۈنكىدەكلا كۆز ئالدىمغا كېلىدۇ. بۇ جەر-يانىنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىپ ئۆتىمەن.

1. مەكتەپ قۇرۇلغان دەسلەپكى چاغدىكى ئومۇمى ئەھۋال

1935 ـ يىلى 2 ـ ئاي مەزگىلىدە مەن بىلەن جاڭ مىڭ-ھەننىڭ تەكلىپى بىلەن قۇرۇلغان مايتاغ نېفىت كانى (ئەينى چاغدا شىنجاڭ ئەنجىمەنى نېفىت ئايرىش زاۋۇتى دەپ ئاتىلاتتى)

راسخوت يېتىشمەي ئىشتىن توختاپ قالدى. بۇ سەۋەب
تىن مەن خىزمەتتىن ئىستىپا بېرىپ ئۇرۇمچى
خىزمەت قىلىش نىيىتىگە كەلدىم. شۇ چاغدا، مەن ئۆلكىلىك
سىفەن مەكتىپىدە مۇئەللىملىك قىلغان چاغدىكى خىزمەتدىشىم
شىنجاڭ موڭغۇل - قازاق مەكتىپىگە مۇدىرلىققا يۆتكەلگەن
خې شىجۇن بىلەن ئۇچرىشىپ قالدىم، ئۇ بۇ چاغدا مەكتەپ
قۇرۇش ئىشى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان بولۇپ، مېنى شۇ مەكتەپ
كە مۇئەللىملىككە تونۇشتۇردى. مېنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرى
قارشى پىدائىلار ئارمىيىسى بىلەن بىللە شىنجاڭغا كەلگىنىمگ
ئانچە ئۇزاق ۋاقىت بولمىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە موڭغۇل
چە ۋە قازاقچە تىلنى بىلمەيتتىم. مۇشۇ سەۋەبتىن ئوقۇتقۇ
چىلىق قىلىشقا ئانچە زور ئىشەنچ قىلالمىغان بولسامۇ، يەنە
بىر تەرەپتىن ئۆگىنىپ، بىر تەرەپتىن دەرس بېرەرمەن
دېگەن خىيال بىلەن باردىم.

مەزكۇر مەكتەپ دەسلەپ قۇرۇلغان چاغدا، مەكتەپنى
ئوقۇتقۇچىلىرى ۋە ئىشچى - خىزمەتچىلىرى 10 كىشىگە
يەتمەيتتى، موڭغۇل، قازاق ئوقۇتقۇچىلىرى تېخىمۇ ئاز ئىدى.
ئېسىمدە قېلىشچە موڭغۇل ئوقۇتقۇچىدىن دەسلەپتە پەقەت
ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتە ئىشلەيدىغان كۆكجا بار ئىدى، خەنزۇ
بىلگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭ قوشۇمچە ۋەزىپىسى كۆپ ئىدى.
بۇنىڭدىن باشقا، يەنە موڭغۇلچە دەرس بېرىدىغان گۇڭبو
ئىسىملىك بىر كىشى بار ئىدى. خۇخەيىن ئىسىملىك موڭغۇ
چە بىلىدىغان بىر خەنزۇ ئوقۇغۇچى بولۇپ، قوشۇمچە تەرج
مانلىق قىلاتتى. خەنزۇچە بىلىدىغان يۇدېلى ئىسىملىك بى
ياش قازاق مۇئەللىم بار ئىدى، كېيىن يەنە خەنزۇچە بىل

دىغان زىكىرنىيا ئىسىملىك قازاق مۇئەللىم تەكلىپ قىلىندى.
سىفەن مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن شى زىجېن ئىسىملىك بىر خەنزۇ
مۇئەللىم بار ئىدى. يەنە سىفەن ئوگىتىش - ئۆگىنىش كۇرسىنى
پۈتتۈرگەن جاك ۋە سۇن فامىلىلىك 2 نەپەر مۇئەللىممۇ بار
بولۇپ، ئۇلار مەندە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلار ئىدى. كېيىن يەنە
بۇرۇنقى شىنجاڭ ئوفىتسېرلار مەكتىپى پىيادە قىسىملار ئەترە
تىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ماتۇكېيى مۇئەللىملىككە تەكلىپ قىلىنـ
دى. يۇقۇرىدا ئېيتىلغانلارنىڭ كۆپىنچىسى تونۇشىدىغان ياشلار
بولۇپ، ئۇلارنىڭ مائارىپ خىزمىتىگە بولغان قىزغىنلىقى نا
ھايىتى يۇقىرى ئىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇددىر خې شىجۇن
مەكتەپ باشقۇرۇشتا تەجرىبىلىك، خىزمەتكە ئەستايىدىل مەسئۇل
بولمىدىغان، ياش ئوقۇغۇچىلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرالايدىغان كىشى
ئىدى. شۇڭلاشقا، كۆپچىلىكتە موڭغۇل، قازاق مائارىپىنى ئوبـ
دان يولغا قويۇشتەك ئورتاق ئارزۇ بار ئىدى.

مەكتەپ دەسلەپ قۇرۇلغاندا، شىنجاڭ بويىچە ھەر قايسى
چارۋىچىلىق رايونلىرىدىكى موڭغۇل، قازاقلاردىن قوبۇل قىلىنـ
غان تەخمىنەن 200 دىن ئارتۇق ئوقۇغۇچىدىن بۆلەك، يەنە
باشقا مىللەتلەردىن قوبۇل قىلىنغان ئازسانلىق ئوقۇغۇچىلارمۇ
بار ئىدى. تىل - ئەدەبىيات ئاساس قىلىناتتى، بۇنىڭدىن باشقا،
خەنزۇ تىلى، ھۆكۈمەت سىياسەتلىرى، تارىخ، جۇغراپىيە، مۇزىيغا
ئائىر ساۋات دەرسى بار ئىدى، دەرسلىك كىتاب بەك ئاز
بولۇپ، تولىسى كونىسپېك ئىدى. دەسلەپتە خەنزۇ ئوقۇتقۇچـ
لار تەرجىمان ئارقىلىق دەرس ئۆتتى، تەرجىمانلىنىڭ يېتىشمەسـ
لىكى سەۋەبىدىن خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇتۇشتا ناھايىتى كۆپ
قىيىنچىلىققا ئۇچ سەرپ قىلاتتى.

ئوقۇغۇچىلارنىڭ زور كۆپچىلىكى چارۋىچىلىق رايونلا
رىدىن كەلگەنلىكى ئۈچۈن، شەھەر تۇرمۇشىغا ۋە دەرسخانا
ئولتۇرۇپ ئوقۇش ئادىتىگە تازا دېگەندەك كۆنەلمىدى، بەزىلە
كېسەل بولۇپ قالدى، بەزىلەرنىڭ ئوقۇش قىزغىنلىقى تۆۋەن
لەپ، روھى چۈشۈپ چارۋىچىلىق رايونىغا قايتىپ كېتىش
تەلەپ قىلدى. بۇ ئەھۋالغا قارىتا مەكتەپ رەھبەرلىكى ۋە ھ
مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرى قايتا - قايتا مۇھاكىمە قىلىپ مۇنداق
تەدبىرلەرنى قوللاندى: دەرسخانىدا ئولتۇرۇپ ئوقۇش ۋاقتىنى
مۇۋاپىق قىسقارتىش، دەرستىن سىرتقى تەنھەرىكەت، ئويۇن
تاماشا قىلىش پائالىيىتىنى كۆپەيتىش، مەكتەپ شارائىتى
ئۆزگەرتىشكە كىرىشىشتىن ئىبارەت. ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇغۇچىلار
باشلاپ شەھەر سىرتىدىن چىم ئېلىپ كەلدى، مەكتەپ ئىچى
دەلدەرەخ تىكتى، گۈل - گىيا تەردى ۋە چىم يايدى. بىز گەرچە
تەنتەربىيە ئوقۇتۇشى بىلەن ئانچە تونۇش بولمىساقمۇ،
كىن جاك، سۇن قاتارلىق ياش مۇئەللىملەر بىلەن بىللە
تەربىيە ھەرىكەتلىرىنى ئۈيۇشتۇردۇق. شۇ چاغدا، مەكتەپنى
تارىخىنە قوروسى بار ئىدى، مەن يۆتكەپ يۇرۇشكە بولىدۇ،
ئۇرۇمچى بويىچە تۇنجى ۋاسكىتبول گارىنى لايىھىلەپ
تىم. شۇنداق قىلىپ بىر مەيدانغا ۋاسكىتبول، ۋالىبول،
توپ قاتارلىق توپ تۇرىدىكى كۆپخىل تەنھەرىكەتلەر ئوينىلى
غان بولدى، يەنە بىرمۇنچە تەنتەربىيە ئەسۋابلىرى سېتى
لىندى ھەم ياسالدى. ئوقۇتقۇچىلار ئوقۇغۇچىلارنى باشلاپ
ھەر كۈنى ئويۇن، تەنھەرىكەت قىلىدىغان بولدى. بۇ،
مەزگىللەردە موڭغۇل، قازاق ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ شىنجاڭ بوي
ئۆنكۈزۈلگەن تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدە كۆپ تۈرلەردە چەم
لۇققا ئېرىشىشىگە ئاساس بولدى.

2. موڭغۇل، قازاق دراما، ئۇسسۇل سەنئەت پائالىيىتىنىڭ باشلىنىشى

1935 - يىل ئەتىيازدا، شىنجاڭ موڭغۇل، قازاق مەكتىپى
ھىددىي تەسىس قىلىنىۋاتقاندا، «12 - ئاپرىل» نىڭ 2 يىللىق خاتىرە
ئۈنى يېتىپ كەلدى، ھەر مىللەت ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلىرى خاتىرە
پائالىيىتىنى قانات يايدۇردى. مەكتەپ بىناسى ۋە ياتاقلارنى
ئىننەتلەش، ئوقوغۇچىلارنى سەپكە تىزىپ مەشق قىلدۇرۇشتىن
باشقا يەنە كەچلىك كۆڭۈل ئېچىش ئۈچۈن «موڭغۇل، قازاق مىللەت
رىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت نومۇرلىرى تەييارلاندى. بارلىق
ئوقۇتقۇچىلار بىرلىكتە كوللېكتىپ «يېڭى شىنجاڭ
ئۇرايلى» دېگەن تېمىدا 3 پەردىلىك دراما ئىشلەپ چىقتۇق،
ئىنىڭ كاتىپلىقىنى مەن قىلدىم. بۇ، شۇ چاغدا، شىنجاڭ بويى
نە مەرىپەت دراما سى ھېسابلىنىپ، ئۇزۇن تۇزۇپ، ئۇزۇمز
ئۇسسورلۇق قىلغان ۋە رول ئالغان «مەدەنى تىياتىر» ئىدى.
شۇ چاغدا، مەكتەپنى
ئۆيىنى چاغدا موڭغۇل، قازاق مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيەت،
ئېلىپ بېرىشكە بولىدۇ، ئەينى چاغدا موڭغۇل، قازاق ياش ئۇسمۇرلىرىنىڭ قىزغىنلىقى ناھايىتى
ئۇرۇلدى. شۇنداق قىلىپ بىر مەيدانغا ۋاسكىتبول، ۋالىبول،
توپ تۇرىدىكى كۆپخىل تەنھەرىكەتلەر ئوينىلى
لىرىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا يايلاقلارغا
قازاقلارنىڭ كىيىم، كېگىز ئۆي قاتارلىق ئو
ن قويۇشقا كېرەكلىك نەرسىلىرىنى ئارىيەت ئېلىپ، كېچە -
ئۇز رەپتىس قىلدۇق.

موڭغۇل ۋە قازاقلار ئۆلەك ئېيتىش، ئۇسسۇل ئويناشقا
ھەر مىللەت. تاللاش ئارقىلىق، موڭغۇل، قازاق ئۇسسۇل گۇرۇپ-

لىرى ئۈيۇشتۇرۇلدى. ئوقۇتقۇچىلاردىن كۆكجا ۋە يۇدبللەر مەشىگە ماسلاشتۇرۇش ئۈچۈن، ئوقۇتۇش ۋە تەربىيە جەھەتتە لارنىڭ رەپتىس قىلىشقا رەھبەرلىك قىلدى. موڭغۇل ئايالىرى ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇزاق باشلىقى سېرىك مەنخەن ۋاڭ ئوردىسىدىكى موڭغۇل قىزلىرىنىڭ چارۋىچىلىق تۇرمۇشىنى باشتىن كەچۈرگەن دىن بىر مۇنچە كىشىنى تاللاپ، مېنى ئۇلارنىڭ قەدىمقى مۇھىتىغا موڭغۇل، قازاق ئوقۇغۇچىلىرى يەنىلا ئۇنىڭغا كۆنەلمىدى. غۇل ئۇسسۇلىنى رەپتىس قىلىشقا رەھبەرلىك قىلىشىمنى تەلەپ قىلدى. لېكىن ئوقۇشتىن چېكىنىدىغان ئوقۇغۇچىلار لىپ قىلدى. لېكىن موڭغۇلچە ئۇسسۇلدىن قىلچە خەۋىرىم يوقسىزلىنىش بىلەن ئوقۇشتىن چېكىنىدىغان ئوقۇغۇچىلار مىغان مەن بۇ «رېئېسسور» پەقەت يايلاق ۋە كىگىز ئۆيىلەيدىغان ئارغانسىزى كۆپەيتىپ كەتتى. ئەينى ۋاقىتتا، مائارىپ نازارىتى ئويىنىلىدىغان ئۇسسۇلنى سەھنىگە ئېلىپ چىقىپ ئويناش جەھەتتىمۇ زۇكىنىڭ غەربىي باغچا يېنىدىكى ئۇرۇمچى دەريالىسىنىڭ تە بەزى پىكىرلەرنىلا بېرەلمىدىم. غەربىي قىرغىقىدا يېڭى مەكتەپ بىناسى سېلىشنى تەس

يېرىم ئاي رەپتىس قىلىش ئارقىلىق، بارلىق ئوقۇتقۇچىلىغان ئىدى، لېكىن ئۇنىڭ پۈتۈشى ئۈچۈن يېرىم يىل ۋاقىت ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن مۇمكىن. كېيىن، مەكتەپ رەھبەرلىكى موڭغۇل، قازاق مەدەنىي غۇل، قازاق دراملىرى ۋە ئۇسسۇللىرى دۇبەن مەھكىمىسىدىكى ۋاقارتىش ئۈيۈشمىلىرى بىلەن بىرلىكتە مۇزاكىرىلىشىپ يېڭى قوروسىدا ئۆتكۈزۈلگەن «12 ـ ئاپرىل» نى تەبرىكلەش كۆلىكىتەپ بىناسى پۈتكەچە، مەكتەپنى نەنسەننىڭ بەييا ئۈچىش كېچىلىكىدە ئاخىر سەھنىگە ئېلىپ چىقىلدى. كىيىملىغىسىغا كۆچۈرۈپ كېتىپ، شۇ يەردە دەرس ئۆتۈشنى ئۈي سەھنىدە كۆرۈنگەندە پۈتۈن زالدىكى تاماشىبىنلار قارار قىلدى.

مۇراس ئالقىش ياڭراتتى، كۆپچىلىك موڭغۇل، قازاق مىللى شۇ يىلى 6 ـ ئايدا، مەكتەپ مۇدىرى خې شىجۈن لىرى دراملىرىنىڭ سەھنىدە ئويناپ چىقىلغانلىقىدىن مىلەن لاۋازىماتچى خادىمنى يېڭى مەكتەپ بىناسى لىقا چۆمدى ۋە ئىلهاملاندى. موڭغۇل، قازاقلارنىڭ تاللانغان قالدۇرۇش ئىشىغا نازارەتچىلىك قىلىش ئۈچۈن ناخشا ـ ئۇسسۇللىرى، بولۇپمۇ موڭغۇل قىزلىرىنىڭ قەدىمىي ئۇقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇ كىيىملىرىنى كىيىپ ئويىنىغان ئۇسسۇللىرى تاماشىبىنلارنىڭ ياخشى باھاسىغا ئېرىشتى.

3. لاگېر تۇرمۇشى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن ئوقۇتۇش ئۇسۇلى

مەكتەپ موڭغۇل، قازاق ياش ـ ئۆسمۈرلىرىنىڭ ئۇشال بولۇشتى ۋە يولغا چىقىش تەييارلىقىنى

تېزدىنلا تۇگەتتى.

نەنسەنگە كەلگەندە مەن ھەيرانلىق ۋە خۇشاللىق ئىچىدە قالدىم. ئاخشا ساداسى، كۆلكە ئاۋازلىرى ئۇزۇلمەي بۇ جىلغىنى چاك چەمگە چۆمدۇم. بىرپايان چۆللۈك دەپ نام ئالغان شۇ لاگېردىكى ئوقۇتۇش ۋاقتى مۇنداق ئىدى: ئەتىگەن جاڭدىمۇ، شەرقىي شىمالغا ئوخشاش ئىپتىدائى ئورمانلىقنى ئورۇندىن تۇرۇپ گىمناستىكا ئويناش، ئەتىگەنكى سۆرۈندە بارلىقىنى زادى خىيالىمغا كەلتۈرمىگەن ئىدىم. يىراق - يېز ئىككى سائەت دەرس ئۆتۈلۈپلمش، ئەتىگەنلىك تاماقتىن راقلارغا نەزەر سالغاندا قاتمۇ - قات يېشىللىققا پۈركەنگەن، ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلار گۈرۈپپىلارغا بۆلۈنۈپ، دالا تاغلار، جىرالاردىن شىلدىرلاپ ئېقىۋاتقان سۈلار، چەكسىز باشاشاسى قىلىپ، تاققا چىقىپ، ئۆسۈملۈك ئەۋرىشكىلىرى لاقلار، ئوتلاپ يۈرگەن ئات، كالا، قوي پادىلىرى كۆزگە بۆلىنىپ تۇرۇپ كېلىش، چۈشلۈك دەم ئېلىش ئۇ- لىقىدۇ، بۇ يەر سالقىنلايدىغان مەشھۇر جاي بولۇشقا مۇناسىۋەن ئىدى، چۈشتىن كېيىن 2 سائەت دەرس ئۆتۈش، كەچلىك ئىدى، بۇ كۆرۈنۈشلەر بىزنىك شىنجاڭغا بولغان قىزغىنلىقىمىزنى تاماشا قىلىش ھەم كەچقۇرۇنـ مۇھەببىتىمىزنى تېخىمۇ كۈچەيتتى. قالغان 2 سائەت شىنجاڭ بويىچە ئۆتكۈزۈلىدىغان تەنھەرىكەت

بىز ئەتراپنى تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، دەم ئېلىش ئۇسۇلىنى قانتىشىش ئۈچۈن، يېنىك ئاتلىتىكا تۈرى بو- نىنىك جەنۇب تەرىپىدە لاگېر مەشغۇلاتى ئېلىپ بېرىشقا مەسئۇل ئېلىپ بېرىش، ئۇنىڭدىن كېيىن دەم ئېلىپ قارار قىلىدۇق. ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلار بارىگۆخلاش ئىدى.

تىكلەش بىلەن ئالدىراش ئىدى. بۇ يەردىكى تەكشىلىك لاگېردا ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىش مۇڭغۇل، قازاق ياش خۇددى گىلەمگە ئوخشايدىغان چۆپلۈك ئىدى؛ سۇپ - سۈزۈك سۇلۇقلىرىنىڭ تۇرمۇش ئادىتىگە تازا ماس كېلەتتى. شۇنىڭ سۈلار شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇراتتى؛ چارۋىلار ۋە سالقىنلايدىغان ئۇلارنىڭ شەھەرديكىدەك ھېلىقى روھسىزلىق ھالىتى كىگىز ئۆيلەر ئاندا - ساندا كۆرۈنۈپ تۇراتتى؛ بۇ جايدا كۆتىرەڭگۇ روھلۇق كەيپىيات بارلىققا كەلدى، تىرە- ۋەتەنگە قايتقان بىر مۇھاجىر ئاچقان سودا دۇكىنىدەك ئوقۇيدىغان بولدى. ئەخلاقىي، ئەقلىي، جىسمانىي جە- ئىدى. دېمەك بۇنىڭدىن باشقا ياخشى يەر يوق ئىدى. ئەتلەردە تېز ئالغا باستى. دەسلەپ كەلگەندە نۇرغۇن ئوقۇغۇ- نىڭ لاگېرىمىز ئورۇنلاشقان كىگىز ئۆيلەر خۇددى ئېلىپلار بىر ئېغىزمۇ خەنزۇچە گەپ بىلمەيتتى. (تۇز - سىزىق) تىزىلغان، ئالدى تەرىپى تەكشى ئوتلاق. لاگېر تۇرمۇشى ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، 2 ئايغا يەتمەيلا كۈنـ قارىغاندا، ئارقا تەرىپى ئىگىز تاققا يانداشقان بولۇپ، بىلىك تۇرمۇشتىكى گەپ - سۆزلەرنى قىلالايدىغان بولدى. ۋە ئوتۇن - ياغاچ ئىشلىتىش بەك ئوڭاي ئىدى. بىز مەكتەپكە مۇڭغۇل، قازاق ياش ئۆسمۈرلىرىنىڭ باشقا مىللەتـ نى كۆچۈرۈپ بارغاندىن كېيىن، بۇ يەردىكى جەمجىتلىق ياش ئۆسمۈرلىرىگە ئوخشاشلا ئەقىل - پاراسەتلىك زۇلدى. خۇدانىڭ قۇتلۇق كۈنى ئەتىگەندىن كەچكىلىكىنى ھەمدە ئىشلەپچىقىرىشتا ۋە كەڭ تەبىئەتكە

قارشى كۆرەش قىلىش ماھارىتى جەھەتتە شەھەردە ئۆس ساھىپخانىنىڭ چىشىغا تېگمىپ قويماي، دەپ زورلاپ چىداپ كەن ياش ئۆسمۈرلەردىن يۇقىرى تۇرۇدىغانلىقىنى ئىچىۋەردىم، ئاخىر تازا چىڭقالغىچە ئىچىلەيدىغان بولدۇم. ئۇسپاتلىدى. كۈنلەر ئۆتۈۋەرگەنسىرى، بىزمۇ كۆنۈپ قالدۇق. موڭغۇللار-

نەنسەن چارۋىچىلىق رايونىدىكى ئوقۇتۇش داۋامىدا ئىككىگە مېھمان بولۇپ بارغاندا، بىمالال ئولتاردۇق.

بىز ھەم ئوقۇتقۇچى، ھەم ئوقۇغۇچى بولدۇق، چارۋىچىلار يەنە بىزگە ئات مىنىش، تاغقا چىقىش، مال رايونىدىكى ھەممە ئىشتا بىز خام ئىدۇق. دەرستىن چۈشۈپ، كىگىز ئۆي ياساش، مال سويۇش، بۆلدۈرگەن تېرىش، كەندە، بىز موڭغۇل، قازاق ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ كىچىك شاھمىز ئىچىتىش ھەم تېزەك قالاپ تاماق ئېتىش قاتارلىق گىرتى بولۇشقا رازى بولدۇق، يېزا - قىشلاقلارغا بارغاندا چارۋىچىلىق رايونىدىكى ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش بىلىملە-ئاممىنىڭ تۇرمۇش ئادەتىنى سوراپ بىلىۋېلىش كۆپ مىللەتلىرىنى ئۆگەتتى. قىسقىسى، بىز خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلار چارۋە-ئورتاق ياشاۋاتقان شىنجاڭدا تېخىمۇ مۇھىم ئىدى، بىز تاغچىلىق رايونىغا بېرىپ، نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگىنىۋالدۇق. بارغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن موڭغۇل، قازاقلارنىڭ تۇبۇ بىلىملەر موڭغۇل، قازاق مائارىپ خادىملىرى ئۈچۈن مۇش ئۆرپ - ئادەتلىرىنى، بولۇپمۇ ئۆزئارا مۇئامىلە قىلىيتقاندا ئىنتايىن زۆرۈر ئىدى.

لىشتىكى قائىدە - يوسۇنلىرىنى ۋە ھەر قايسى مىللەتلە-
يامان كۆرۈدىغان ئادەتلەرنى سوراپ ئۆگەندۇق. مەلۇم بى-
كۈنى، بىز بىر قازاق مېھمانغا باردۇق، ئا-
ۋال ئوقۇغۇچىلاردىن قازاقلارنىڭ ئادەتتىكى ئۆرپ - ئادە-
لىرىنى ۋە قائىدە - يوسۇنلىرىنى، جۈملىدىن دەسلەپ بى-
رىنىڭ بىرىدە، بىز كۆزدە پۇتۇن شىنجاڭ تەنھەرىكەت مۇسا-
كۆرۈشكەندە ئامانلىق سورىشىش، سوغا - سالام بېرىش،
ماقلىنىش، گۆش يېيىش، قىمىز ئىچىش ۋە خوشلىشىش
ۋە باشقا جەھەتتىكى «قائىدە» لەرنى سورىۋالدۇق. دەسلەپكى
بىرىنچىلىكنى ئېلىش خىيالىغا كەلدۇق.
بىرىنچىلىرىنىڭ ھەربىرىگە قاراپ ئېيدانىغا بېرىپ
قىلىدۇق، مەيلىمىزچە ئىش قىلمىدۇق. مەسىلەن، گۆشنى كەڭ ئوتلاقتا يېنىك ئاتلىتىكا سورۇنى تەييارلىدۇق. تەنە-
جىق يەيدىغان گەپ ئىكەن، قىمىزنى ساھىپخان قانچىلىك مەيدانىدا يۇگۈرۈش يولى ياساش، قوم كۆلچەك
قۇيسا، خوش ئېيتماي ئىچمۈبرىش كېرەك ئىكەن، بۇ قازاقلىرىش، ئېگىزگە سەكرەش جازىسى ئورنىتىش قاتارلىق
نىك قائىدىسى، بۇنداق قىلمىسا، ساھىپخان خاپا بولىدىكەنمىشلارنىڭ ھەممىسىگە بىز چالا تەنتەربىيە مۇئەللىملىرى يېتەك-
دەسلەپ قىمىز ئىچىشكە مەن ئانچە ئادەتلىنەلمىدىم، بىراقلىق قىلدۇق. ئىچكىرىدىن تەنتەربىيىگە دائىر نۇرغۇن

4. ئات ئۈستىدىكى باتۇرلار، تەنھەرىكەت مەيدانىدىكى ئەزىمەتلەر

1935 - يىلى لاگېر تۇرمۇشى ئۆتكۈزۈۋاتقان يار كۈنلە-

كىتاب - ژۇرنالىلارنى پوچتا ئارقىلىق سېتىۋالىدۇق ئازادە سېلىنغان 2 قاتار ھەشەمەتلىك يېڭى مەكتەپ بىنا-
موڭغۇل، قازاق ئوقۇغۇچىلارنى ھەر كۈنى 3 سائەت يېنىلسىغا كۆچۈپ كىردۇق. بۇ يەر باغچىغا يېقىن، دەريا-
ئاتلىتكا مۇسابىقىسى مەشق قىلىشقا تەشكىللەپ، ئۇلارغىداشقان، ساپ ھاۋالىق - مەنزىرىلىك جاي بولغاچقا، موڭغۇل،
تۇرلۈك تەنھەرىكەت مەشقلىرىنىڭ مۇھىم نۇقتىلىرى، نىزاملىرى قازاق ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش ۋە تۇرمۇشىغا تازا باپ
ۋە ماھارەتلىرىنى تەپسىلىي ئۆگەتتۇق. شۇنىڭ بىلەن بىكىلەتتى.
ۋاقىتتا، مەن ۋە ياش ئوقۇغۇچىلاردىن جاك، سۇنلەر بىلەن 9 - ئاي مەزگىلى، ئۇرۇمچىدە، سالقىن كۈز پېتىپ
بىللە باشلامچى بولۇپ تەنھەرىكەت پائالىيەتلىرىگە قاتناشتۇقەلدى، مۇھە - چۇنلەر پىشىپ خۇشپۇراق تارقىتاتتى. شىنە-
ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەنھەرىكەتكە بولغان قىزغىنلىقىغا ئىلھاجاك تەنھەرىكەت يىغىنى شىمالىي دەرۋازا سىرتىدىكى ھەربىي
بولسۇن ئۇچۇن مەن ھەر كۈنى 10 مىك مېتىرغا يۈگرەشمەكتەپنىڭ مەشق مەيدانىدا ئۆتكۈزۈلدى. مەكتەپتىكى
ئېگىزگە ۋە يىراقىا سەكرەش پائالىيىتىگە قاتناشتىم. بىيارلىق ئوقۇتقۇچى، ئوقۇغۇچىلار شاد - خورام ھالدا بۇ زور
مۇشۇنداق 3 ئاي جاپالىق مەشق قىلىش ئارقىلىقىغا قاتناشتى. 30 نەچچە نەپەر موڭغۇل، قازاق ياش
موڭغۇل، قازاق ياش ئۆسمۇرلىرى ئات ئۈستىدە باتۇتەنھەرىكەتچى باشلانغۇچ دەرىجىلىك گۇرۇپپىلارنىڭ مۇسابىقە-
ئاتتىن چۈشسە تاتۇر دېگەن سۆزنىڭ تۇغرى ئەمەسىغا قاتناشتى.
ئىكەنلىكىنى بايقىدۇق، ئۇلارنىڭ تېنى ساغلا موڭغۇل، قازاق ئوقۇغۇچىلار 50، 100، 400 مېترغا
چىداملىق، تەن ساپاسى ياخشى، بۇ ئۇلاردىكى ئەۋزەللىكلەرنىڭ ئۇلاپ يۈگرەش، ئېگىزگە سەكرەش، يىراقىا سەكرەش
3 ئاي جاپالىق مەشق ئارقىلىق، نەتىجىسى ياخشى بولغاتارلىق يېنىك ئاتلىتكا مۇسابىقىلىرىنىڭ چېمپىيونى بولدى.
موڭغۇل ئوقۇغۇچىلاردىن جاۋتەي، دورجى؛ قازاق ئوقۇغۇچىنى چاغدا، موڭغۇل، قازاق مەكتىپى ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ
لاردىن قوڭقازى قاتارلىق 30 نەچچە ئەلا تەنھەرىكەتچىنھەرىكەت كېيىمىگە قىزىل، كۆك، ئاق رەڭلىك 3 خىل چەم-
تاللاپ چىقتۇق. مەرەك، يەنى «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، تېنىچلىق، شىنجاڭنى

بىز نەنسەندە 9 - ئاينىڭ بېشىغىچە تۇردۇق. تانىمىرە قىلىش» تىن ئىبارەت 3 چوڭ سىياسەت سىموۋۇل
ياپراقلار تۆكۈلۈپ ئوت - چۆپلەر سارغىيىۋاتقان مەزگىلىلىنغان مەكتەپ بەلگىسى بېسىلغان بولۇپ «رەڭلىك
مۇدىر خې شىجۇن بىزگە: يېڭى مەكتەپ بىناسى پۈتتىلىق» قا بەكمۇ ئوخشايتتى. شۇڭا، ھەر قېتىملىق مۇسابىقە
شەھەرگە قايتىپ كېلىڭلار، دەپ ئۇقتۇرۇش ئەۋەتىپتۇ. بايراقلاشقاندا، كىشىلەر «يەنە بىزنىڭ رەڭلىك بىلىق»
قېتىمقى لاگېر تۇرمۇشىدىن ھەممە جەھەتتە ناھايىتى مەردىمزچىمپىيون بولدى،دېيىشىپ، چۇقان سېلىشاتتى. مۇسابىقە
ئىلگىرىلەشكە ئېرىشىپ، غەلىبە بىلەن قايتىپ كەلدۇق، دېيىشۇاندا، باشلانغۇچ دەرىجىلىكلەرنىڭ ھەممە مۇسابىقە
كە بولىدۇ. بىز قايتىپ كېلىپلا، غەربىي باغچا سىرتىدىكى كۇرلىرى ئاساسەن دېگۈدەك بىزدىن ئاشىمدى. موڭغۇل، قازاق

مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى تەنھەرىكەت يېغىندا، ھەممە كىشىنى
بىر دەملا ھەيران قالدۇردى. ئۇلار ھەم ئات مىنىشكە باتۇر،
ھەم تەنھەرىكەت مۇسابىقە مەيدانىدىكى ئەزمەتلەردىن بولۇپ
قالدى. بىزنىڭ قىلغان ئەجرىمىز ھەقىقەتەن زايا كەتمىدى،
موڭغۇل، قازاق مەكتىپى قۇرۇلۇپ بىر يىلغا يەتمەيلا
مەكتەپنىڭ رەھبەرلىكى ۋە بارلىق ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچى-
لارنىڭ ئورتاق تىرىشچانلىق كۆرسەتمىشى ھەم موڭغۇل، قازاق
مەدەنى ئاقارتىش ئۈيۈشمىلىرىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى
ئارقىسىدا، مەزكۇر مەكتەپ ئوقۇش - ئوقۇتۇش، ئەدەبىيات،
سەنئەت، ئويۇن قويۇش، تەنھەرىكەت قاتارلىق جەھەتلەردە
زور نەتىجىلەرگە ئېرىشتى. شۇڭا، يېڭى ئوقۇش مەۋسۈمى
باشلانغاندا، مەكتەپ بويىچە چوڭ يىغىن ئۆتكۈزۈلۈپ، مەك-
تەپ قۇرۇلغانلىقى ۋە تەنھەرىكەت مۇسابىقىسىدىكى غەلىبىلە-
تەبرىكلەنىدى. يىغىن مەيدانىغا 10 نەچچە لەۋھە ئېگىز
ئېسىلدى. ئوقۇتقۇچى ۋە ئوقۇغۇچىلارغا ئومۇمىيۈزلۈك زىياپەت
بېرىلدى، خاتىرە ئۈچۈن سۈرەتكە چۈشتى. كۆكجا، يۇدېلى
زىكىرىيا، ماتۇكچى قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار ۋە مەن قوشۇلۇپ
خەنزۇ، موڭغۇل، قازاق تىللىرىدا مەكتەپ ژۇرنىلى تەھرىرلەپ
تۈزۈپ چىقتۇق.

ئۇزۇن ئۆتمەي مەن ئىمتىھان بېرىپ شىنجاڭ پوچتە-
باشقۇرۇش ئىدارىسىغا يۆتكىلىپ، بۇ مەكتەپتىن ئايرىلدىم.
كېيىن موڭغۇل، قازاق مەكتىپى ئۆلكىلىك ئاددىي دارىلمۇ-
ئەللىمىن قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

50 يىلغا يېقىن ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. لېكىن مەن
شۇ يىللاردا بىللە تۇرمۇش كەچۈرگەن، كۆرەش قىلغان
مۇدىر خېي شىجۇنگە، ھەر مىللەت ئوقۇتقۇچىلىرىغا ۋە موڭغۇل

قازاق ياش - ئۆسمۈرلىرىگە چوڭقۇر مېھرى - مۇھەببىتىم بولغاچقا
ئۇلار دائىم مېنىڭ كۆز ئالدىمدا ئايان بولىدۇ. شۇ چاغدىكى
ئوقۇغۇچىلار بۈگۈنكى كۈندە، موڭغۇل، قازاقلارنىڭ شىنجاڭنى
گۈللەندۈرگۈچى تايانچىلىرىدىن بولۇپ قالدى، چاچلىرى ئاقار-
غان بوۋايلارغا ئايلاندى. جۈڭگو كومپارتىيەسىنىڭ پارتىيەسىنىڭ
رەھبەرلىكىدە موڭغۇل، قازاق مىللەتلىرىنىڭ مەدەنىيىتى،
مائارىپ ئىشلىرى ۋە ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا ئاسمان-
زېمىن پەرقىدەك زور ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى.

1984 - يىل 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى،
ئىچكى موڭغۇل كوكخوت شەھرى.

شېڭ شمسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇ غۇچى چىقىرىش ئەھۋالى توغرىسىدا

سەي خېڭسېڭ

شېڭ شمسەي 1933 - يىلى 4 - ئايدا پۇرسەتتىن پا
دىلىنىپ شىنجاڭ چېگرا مۇداپىئە دۇبەن ھوقۇقىغا ئولتۇرغ
دىن كېيىن ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ۋە ئۆز
يات بولغان كۈچلەرنى تازىلاش ئۈچۈن ناھايىتى ۋەھشىيانە ئۇس
لارنى قوللىنىپ، ئالدى بىلەن ئۇشتۇمتۇت زەربە بېرىش ئا
قىلىق «12 - ئاپرېل» ھەرىكىتىدە جىن شۇرېننى قوغلا
ئاساسلىق شەخسلەردىن چىن جۇڭ، لى شياۋتىيەن، تاۋ مېڭ
لەرنى ئۆلتۈردى. ئارقىدىنلا شەرقىي شىمال ياپون باسقۇنچا
رىغا قارشى تۇرۇش ئارمىيىسىنىڭ ئىناۋەتلىك ھەربىي باشلا
لىرىدىن جېڭ رۇنچېڭ، ياڭ ياۋجۇن قاتارلىق ئون نەچچە كىشى
قولغا ئالدى ۋە ئۆلتۈرۈۋەتتى. ئەڭ ئاخىرىدا ئۆزىدىن كۈچ
بولغان رەقىبلىرىگە تاقابىل تۇرۇشتا، ئىگىلىك ھوقۇقى
يوقىتىپ ۋەتەنگە ھاقارەت كەلتۈرۈشتىن باش تارتماستىن، سەرتتە
كۈچىدىن پايدىلىنىپ ئىلى بوزىيەر ئۆزلەشتۈرۈش ئەمەلدارى جاڭ
يۇەننىڭ قوراللىق قارشىلىقىنى باستۇردى،ما جۇڭيىڭنىڭ ھەربىي
ھاسىرىسىنى تارمار كەلتۈرۈپ، ماجۇڭيىڭنى تۇرپان، پىچانلارنى تاشا
جەنۇبىي شىنجاڭغا ۋە خوتەنگە چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. شۇندا

دېھقانلار قوزغىلىڭىنىڭ رەھبىرى خوجىنىياز ھاجىغا بىر تەرەپتىن ھەربىي بېسىم ئىشلەتسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭ بىلەن تىنچلىق سۆھبىتى ئۆتكۈزۈپ، ئۇنى ئۆزى بىلەن ھەمكارلىشىپ بىللە ئىشلەشكە كۆندۈردى. شېڭ شمسەيىنىڭ ھەربىي ۋە سىياسىي جەھەتتە قولغا كەلتۈرگەن بۇ غەلىبىلىرى، شىنجاڭدا ئۇزۇندىن بۇيان داۋاملىشىپ كەلگەن ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكىدىن ئىبارەت قالايمىقان ۋەزىيەتكە ئۆبېكتىپ جەھەتتىن خاتىمە بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىمۇ تىنچ ئارام ئېلىۋېلىش پۇرسىتىگە ئىگە بولدى.

تىنچ ۋەزىيەت قولغا كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، يېڭى ھۆ
كۈمران شېڭ شمسەيىنىڭ ئالدىغا ھەممە جەھەتتە خانە - ۋەيرانـ
چىلىقنى ئۈچرىغان، بارلىق كۈچ بىلەن باشقىدىن ئوڭشاشقا
تىرىغرا كېلىدىغان پاجىئەلىك مەنزىرە توغرا كەلگەن ئىدى. ئۆزـ
لىرىنىڭ ھاكىمىيىتىنى داۋاملىق مۇستەھكەملەش ئۈچۈن،
ئومۇم خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولۇش زۆرۈر بولۇپ قالدى.
ئۇنىڭغان ئىلغار سىياسىئون قىياپىتى بىلەن مەيدانغا چىقتى.
ئۇ ئالدى بىلەن يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىي پروگراممـ
ىنى ئېلان قىلىپ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت
ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، مىللىي باراۋەرلىكتىن ئىبارەت
چوڭ سىياسەت (كېيىن تەرەققىي قىلىپ جاھانگىرلىككە قارشى
رۇش،سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، مىللىي باراۋەرلىك،
ىخورلۇققا قارشى تۇرۇش، تىنچلىق، شىنجاڭنى تەمىرەقىلىشـ
ن ئىبارەت 6 بۆلۈك سىياسەت بولدى) نى ئوتتۇرىغا قويدى.
1934 - يىلىدىن ئېتىبارەن ئېلىپ بېرىلغان ئىشلار
ئاسىدىن يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى پۈتۈن كۈچ بىلەن

ئەسلىگە كەلتۈرۈش، مەخسۇس پۇل ئاجرىتىش، ئۇرۇقلۇق تارە
تىشتىن ئىبارەت بولىدى. شۇ چاغدا نۇرغۇن ھۆكۈمەت قالدى. ئەينى ۋاقىتتا شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا نۇرغۇن
خادىملىرى ۋە شىنجاڭ شۆيۈەنلىك ئوقۇغۇچىلىرى مىقدارداۋقۇغۇچى چىقىرىشى دەل مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە پەيدا بولغان.
ھەر قايسى ناھىيىلەردىكى يەرلىكلارغا چۈشۈرۈلگەن شېڭ شىسەي شۇ چاغدا سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان
دېھقانلارنىڭ ئەتىيازلىق تېرىلغۇ ئىشلىرىغا يارەملەشتۈرۈش ئوقۇغۇچىلارنى يۇقىرى تەمىنات بىلەن تەمىنلەپ ئالاھىدە ئورۇنلارغا
ئارقىدىنلا يەنە ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېنلەر ھۆكۈمرانلىق قىزىمەتكە ئورۇنلاشتۇرغان ھەمدە شەخسەن ئۆزى تەلىم-تەربىيە
لىگان دەۋردىكى ھەر دەرىجىلىك مەمۇرى ئەمەلدارلاردا كۆرۈلگەن ۋە دەرس ئوتكەن ئىدى. گەرچە بۇنىڭدا شېڭ شى-
سەن جىگەرسىزلىك ۋە قابىلىيەتسىزلىك، خىيانەتچىلىكتىسەينىڭ شەخسى مۇددىئاسى يوشۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن ئوبيېك-
تىپ ئەھۋاللارنى نەزەردە تۇتۇپ، «خىيانەتچىلىك ۋە مەسئۇلىيەتسىزلىك جەھەتتە ئەينى ۋاقىتلاردا شىنجاڭنىڭ مەدەنىيەت-مائارىپ
سىزلىك قىلغانلارنى جازالاش قائىدىلىرى» نى تۈزۈپ چىقىشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا خېلى چوڭ رول ئويناندى. بۇ
بۇنىڭدا ھۆكۈمەت خادىملىرىنىڭ خىيانەت قىلغان پۈتۈن ئاقالەمدە شېڭ شىسەينىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىغا بىر قانچە قې-
سەردىن ئېشىپ كەتكەنلەرگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلمىدى، ئىم ئوقۇغۇچى چىقىرىش جەريانى ۋە ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئۆگىنىش
بەلگىلەندى. مۇشۇ قائىدە ئېلان قىلىنغان يىلى، يەنى 35-ئەھۋالى ھەققىدە پايدىلىنىش ئۈچۈن قىسقىچە بايان قىلىپ
يىلى خىيانەتچىلىك جىنايىتىنى ئۆتكۈزگەن قۇتۇبى ناھىيىسىدە ئىلگىرى
نىڭ ھاكىمى شۈي ۋېنبىڭنى، گۇچۇڭ ناھىيىسىدە ئىلگىرى

1. سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن ئوقۇغۇچىلارنى تاللاش ۋە ئەۋەتىش جەريانى

كېيىن بولۇپ مالىيە ئىدارىسىگە باشلىق بولغان. ۋاڭ يىجۇ
ۋاڭ جۇنشيۇ قاتارلىقلارنى ئېتىۋەتتى. شېڭ شىسەينىڭ
تەدبىرلىرى، ئەينى ۋاقىتتىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇ
غا داۋام قىلغان قالايمىقانچىلىقلارنى تۈگىتىشتەك سەمە
ئارزۇسىغا ئۈيغۇن ئىدى. «يېڭى ھۆكۈمەت» نىڭ سىياسىغا قەدەر سوۋېت ئىتتىپاقى ئۆزبېكىستان جۇمھۇرىيىتىنىڭ
پروگراممىسىنى يۈرگۈزۈش، 6 بۆيۈك سىياسەتنىڭ روھىيىتەختى تاشكەنتتىكى دۆلەتلىك ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتى
تەشۋىق قىلىش ۋە ئىزچىللاشتۇرۇش ئۈچۈن زور تۈركۈمدۈسچە قىسقارتىپ CATY دەپ يېزىلىدۇ) گە جەمئىي 3 تۈر-
يېڭى ئىدىيىگە ئىگە بولغان قابىلىيەتلىك ياش تالانت ئوقۇغۇچى ئەۋەتتى، ھەر يىلى بىر تۈركۈم، ھەر بىر تۈر-
كۈچلەرگە جىددىي ئېھتىياجلىق ئىدى. شۇڭا، مائارىپنى راۋاجلاندۇرۇش مەنبەئى ئۆلكىلىك ئوتتۇرا مەكتەپ دارىلمۇئەللىمىنى
لاندۇرۇش ۋە بۇ خىلدىكى ئىختىساسلارنى تېزدىن يېتىشتۈرۈش ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلار بولۇپ، ئىختىيارىي تىزىمغا ئالدۇرۇش
چىقىش شۇ چاغدىكى مۇھىم ۋەزىپىلەرنىڭ بىرى بولۇپ
ئاساسىدا (يىللىق چەكلىمىسى يوق) مەدەنىيەت بىلىمىدىن

ئىمتىهان ئېلىش، تەن سالامەتلىكىنى تەكشۈرۈش ئارقىلىق قوبۇل قىلىناتتى. مەدەنىيەت بىلىمىدىن ئېلىنىدىغان ئىمتىهان
دا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەن سەۋىيىسى بولۇش
تەلەپ قىلىناتتى. تەن سالامەتلىكىنى ئولكىلىك دوختۇرخانا
دىكى سوۋېت دوختۇرى (ئۇ چاغدا ئۆلكىلىك دوختۇرخانا
سوۋېت ئىتتىپاقىدىن تەكلىپ قىلىنغان تەبىبى - دوك
گەرلىك مۇتەخەسسىسلىرى بار ئىدى) تەكشۈرەتتى. ئوقۇغۇچ
لارنىڭ مىللىي تەركىبى مۇنداق ئىدى: خەنزۇچە سۆزلەيدىغا
خەنزۇ، خۇيزۇ، مانجۇ، شىبە قاتارلىق ئوقۇغۇچىلار 40% نى
ئۇيغۇرلار 40% نى، موڭغۇل، قازاقلار ئايرىم - ئايرىم ھال
10% نى تەشكىل قىلاتتى. ئوقۇغۇچىلارنى تاللاپ بېكىتىپ بە
غاندىن كېيىن، ھۆكۈمەت تەرەپ ئوقۇغۇچىلارنى بىللە ئاپىرە
قويۇشقا مەخسۇس بىر ياكى ئىككى كىشى تەيىنلەيتتى. ئۇلا
ئايرىم ئاپتوموبىل ئاجرىتىپ دۆلەت چېگرىسىدىن ئۆتكۈزۈ
سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ چېگرا قاراۋۇلىغىچە ئاپىرىپ قوياتتى
ئاندىن ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنۇڤېرسىتېتى ئەۋەتكەن ئاپتوبۇس ئۇلار
ئاياگۆز ۋوگزالىغا (تۈركىستان — سىبىرىيە تۆمۈر يولى لېنىيە
دىكى بىر ۋوگزال) ئاپىرىپ قوياتتى. ئۇ يەردىن ئوقۇغۇچ
پويىزغا ئولتۇرۇپ ئۈدۈل تاشكەنتكە باراتتى. ئوقۇغۇچىلارن
يول ئۈستىدىكى ياتاق، تاماق، راسخوتلىرىنى ھۆكۈمەت ئورۇنلاش
راتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرىسىغا كىرگەندىن كېيىن،
بىر ئوقۇغۇچىغا كۈندىلىك پارچە - پۇرات خىراجىتى ئۈچ
100 روبلىدىن پۇل بېرەتتى. 1 - تۈركۈمدىكى ئوقۇغۇچىلار 193
يىلى 11 - ئايدا يولغا چىقتى. بۇلارنى ئاپىرىپ قويۇشقا
ساندا مۇۋەققەت كونسۇل بولۇپ تۇرغان چاك يىگىتياك مە
بولدى. 2 - تۈركۈمدىكى ئوقۇغۇچىلار 1935 - يىلى 11 - ئا

يولغا چىقتى. بۇلارنى ئاپىرىپ قويۇشقا ماتارىپ نازارىتىنىڭ
كاتىپى زۇنەيجۇ، مالىيە نازارىتىنىڭ كېجاڭى سەي خېڭسېڭلار
تەيىنلەندى. 3 - تۈركۈمدىكى ئوقۇغۇچىلار 1936 - يىلى 11 -
ئايدا يولغا چىقتى. بۇلارنى ئاپىرىپ قويۇشقا ماتارىپ نازارە-
تىنىڭ كاتىپى زۇنەيجۇ مەسئۇل بولدى.

شېڭ شىسەي ھاكىمىيەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ئوقۇ-
غۇچىلارنىڭ مەكتەپكە بېرىپ ئوقۇش ۋەزىپىسىنى ۋاقتىدا ئو-
رۇنلاش ئۈچۈن، ماتارىپ نازارىتىنىڭ نازىرى جاك چىك، مالىيە
نازارىتىنىڭ باشلىقى قوشۇمچە تاشقى ئىشلار باشقارمىسىنىڭ باشلىقى
چېن دېلىلەرنى رىياسەتچىلىك قىلىشقا ئالاھىدە تەيىنلىدى. شۇڭ-
لاشقا ئوقۇغۇچى ئەۋەتىش خىزمىتى ھەر يىلى ناھايىتى ئوڭۇشلۇق
بولۇپ ۋاقتىدا ئورۇنلاندى.

2، ئوقۇغۇچىلارنىڭ چەت ئەلدىكى ئۆگىنىش ئەھۋالى ۋە تۇرمۇش تەمىناتى

سوۋېت ئىتتىپاقى تاشكەنت دۆلەتلىك ئوتتۇرا ئاسىيا
ئۇنۇڤېرسىتېتى شىنجاڭلىق ئوقۇغۇچىلارنى قوبۇل قىلىش ئۈچۈن،
ئوقۇش مۇددىتى 2 يىل بولغان سىياسىي-قانۇن سىنىپى تەسىس
قىلدى، ھەر ھەپتىدە 36 سائەت، ھەر كۈنى 6 سائەت دەرس
ئۆتەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە رۇس تىلى نۇقتىلىق دەرس بولۇپ،
ھەر كۈنى 2 سائەت ئۆتۈلەتتى. ئاساس سىلىش دەرسلىرى
رۇس تىلىدىن تاشقىرى يەنە تارىخ، جۇغراپىيە، ماتېماتىكا،
ئىزىكا، خىمىيە، بوتانىكا قاتارلىقلار بولۇپ سەۋىيە جەھەتتە
ئۆلىتېزدىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ بىلەن باراۋەر ئىدى.
ئوندىن باشقا يەنە سىياسىي - ئىقتىساد، خەلقئارا قانۇن، دۆلەت

تۇزۇلمىسى، ئاناتومىيە، ئوپېراتسىيە، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلىملىرى قاتارلىق دەرسلەرمۇ ئېچىلدى.

دەرسلەر ئومۇمەن رۇس تىلىدا سۆزلىنەتتى، بەزى دەرسلەرگە تەرجىمان قويۇلاتتى، بەزىلىرىنى پۇتۇنلەي خەنزۇ تىلىدا ئۆتەتتى. مەسىلەن، سىياسىي ـ ئىقتىساد دەرسىنى لىكتور لىن شاڭلۇ دېگەن كىشى ئۆتەتتى، ئۇ ئەسلى ئۇرۇمچىلىك بولۇپ ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئىلىمدىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا كۆچۈپ كەتكەن. ئۇ ئىشچىلار بىلىم ئاشۇرۇش ئۇنىۋېرسىتېتى، شۇنداقلا موسكۋا ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئوقۇپ ماگىستىرلىق ئۇنىۋانىغا ئېرىشكەن. ئۇ دەرسنى جانلىق، چۈشىنىشلىك قىلىپ سۆزلەيتتى.

سىياسىي ـ قانۇن سىنىپىدا شىنجاڭدىن ئەۋەتىلگەن ئوقۇغۇچىلارنى گۇرۇپپىغا بۆلۈپ 8 دەرسخانىدا دەرس ئۆتتى. خەنزۇچە ۋە ئۇيغۇرچە سۆزلەيدىغان ئوقۇغۇچىلار سەۋىيىسىگە قاراپ سىنىپقا ئايرىلىدى، قازاقچە، موڭغۇلچە سۆزلەيدىغان ئوقۇغۇچىلار ئايرىم ـ ئايرىم سىنىپلاردا بولدى. ھەر قايسى سىنىپلاردىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى كۆپ بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئوقۇتۇش سۈپىلى ئۆكتەبىر بايرىمى، «1 ـ ماي» بايرىمى ۋاقتىدا ئوقۇغۇچىلار تەبرىكلەش پائالىيىتىگە تەكلىپ قىلىناتتى. شېئىر شىسەيتمۇ يېقىمرى ئىدى.

تۇرمۇش تەمىناتى جەھەتتە، ئوقۇغۇچىلار ئىككى يىللىنىڭ ئاتالمىش «12 ـ ئاپرىل» ئىنقىلابى بايرىمى ۋاقتىدا، ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇش داۋامىدا ھەر بىر كىشىنىڭ كىيىم ـ كېچەك خىراجىتى ئۈچۈن 2000 رۇبلى تارقىتىلىپ ئوقۇغۇچىلار ئۆز ئىختىيارى بويىچە كىيىم سېتىۋالاتتى. بۇنىڭدىن تاشقىرى، ھەربىر ئوقۇغۇچىغا ھەر ئايدا پارچە- پۇرات چىقىملىرى ئۈچۈن 10 رۇبلى بېرىلەتتى. ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم مونچىدا يۇيۇنۇش ئەدىيال ـ كىرلىكلىرى ھەپتىدە بىر قېتىم يۇيۇپ ئالماشتۇرۇلاتتى. ئوقۇغۇچىلار ئۆرگەنىدىن كېيىن، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 1936 ـ يىلى، 1937 ـ يىلى ۋە 1938 ـ يىلى كۈز پەسلىدە مەملىكىتىمىزگە كوللېكتىپ

ۋاقتىدا يۇيۇپ تازىلاپ بېرەتتى. قىش پەسلىدە كۈنىگە 3 ۋاخ تاماق، ياز پەسلىدە 4 ۋاخ تاماق بېرىلەتتى (ئىككى قېتىم ئەتىگەنلىك تاماق بېرەتتى)، تۆت ئادەم بىر ئۈستەلدە تاماق يەيتتى.

مەكتەپ ئىچىدە ماگىزىن، كىنوخانا بار ئىدى. ھەر ھەپتىدە بىر قېتىم كىنو قويۇپ بېرەتتى. مەدەنىي كۆڭۈل ئېچىش جەھەتتە، قارىغا ئېتىش، ماشىنا ھەيدەش، رەسىم تارتىش، مۇزىكا ـ ئۇسسۇل، تىياتىر قاتارلىقلارغا ئۇيۇشتۇرۇلاتتى، ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرى خالىغان پائالىيەتلەرگە قاتنىشاتتى ھەمدە يېتەكچىلىك قىلىشقا مەخسۇس ئادەم قويۇلاتتى.

ھەر بىر ئوقۇش مەۋسۇمىدە ئوقۇغۇچىلارنى دۆلەت ئىگىلىكىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانلىرى ياكى كولخوزلار، زاۋۇت ياكى مۇزېي-خانا، كۆرگەزمەخانىلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلىشقا ئۇيۇشتۇراتتى.

يازلىق تەتىل مەزگىلىدە يەنە سايياھەت قىلدۇراتتى، يىراق دېگەندە موسكۋا، لېنىنگرادلارغىچە ئاپىراتتى، يول ۋە تاماق خىراجىتىنىڭ ھەممىسى مەكتەپ چىقىمى قىلاتتى. ھەر قايسى سىنىپلاردىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇش تەربىكلەش پائالىيىتىگە تەكلىپ قىلىناتتى. شېئىر شىسەيتمۇ يېقىمرى ئىدى.

3 . ئوقۇغۇچىلارنىڭ دۆلەتكە قايتقاندىن كېيىنكى ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى

ھەر قايسى تۈركۈمدىكى ئوقۇغۇچىلار ئوقۇش پۈتۈرگەندىن كېيىن، ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا 1936 ـ يىلى، 1937 ـ يىلى ۋە 1938 ـ يىلى كۈز پەسلىدە مەملىكىتىمىزگە كوللېكتىپ

قايتىپ كەلدى. 1 - ۋە 2 - تۈركۈمدىكى ئوقۇغۇچىلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھەممىسى قىسقا مۇددەتلىك ئۆگىنىشكە ئۈيۇشتۇرۇلدى، شېڭشىسەي شەخسەن ئۆزى نۇتۇق سۆزلىدى ھەمدە ئىچكى، تاشقى ۋەزىيەت، نۆۋەتتىكى ۋەزىپىلەر، شۇنداقلا 6 بۈيۈك سىياسەتنىڭ ئەھمىيىتى توغرىسىدا لېكسىيە بېرىشكە مەخسۇس ئادەم بېكىتتى. 3 - تۈركۈمدىكى ئوقۇغۇچىلار مەكتەپنى كە ئەۋەتىلىپ ئىككىنچى يىلى، يەنى 1937 - يىلى، شېڭ شىسەي تېلېگراممىا ئەۋەتىپ ئىسمىنى ئاتاپ 30 نەچچە ئوقۇغۇچىنى قايتۇرۇپ كەلدى. بۇ دەل شېڭ شىسەي بەرىنچى قېتىملىق «چوڭ توپىلاڭ كۆتىرىش سۆيىقەست ئەنزىسى» ئويدۇرۇپ چىقىپ قارغان ۋاقىت بولۇپ، زور تۈركۈمدىكى ھۆكۈمەت خادىملىرىنى ۋە ئوقۇتقۇچىلارنى تۇتقۇن قىلغان ئىدى. بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇتقۇن قىلىنغانلار بىلەن بىۋاستە ياكى ۋاستىلىق مۇناسىۋىتى لىرى بار ئىدى، شېڭ شىسەي ئۇلارنىڭ چەت دۆلەتتە ئەركىلىك قىلىشىدىن قورقۇپ، ئۇلارنى مۇددەتتىن بۇرۇن قايتۇرۇپ كەلگەن ئىدى. قالغان 60 تىن ئارتۇق ئوقۇغۇچى 1938 يىلى كۈز پەسلىدە ئوقۇشنى پۈتتۈرۈپ مەملىكەتكە قايتقاندىن كېيىن، ئۇلارغا شىنجاڭ شۆيۈەنده يۇقىرىدەرىجىلىك تەلىم - تەربىيىنى تاماملىغان ئوقۇغۇچىلار كۇرسى ئېچىپ، يېرىم يىللىق قايتا تەربىيە ئېلىپ بارغاندىن كېيىن، ئۇلارغا شىنجاڭ شۆيۈەنده يۇقىرىدەرىجىلىك تەلىم - تەربىيىنى تاماملىغان ئوقۇغۇچىلار بۇ چاغدا پارتىيەنىڭ نۇرغۇن مۇنەۋۋەر كادىرلىرى دەل شۇلىق 10 نەپەر كىشىنى (بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار جاڭدا ئىدى. شېڭ شىسەي يولداش لېن جىلۇنى مۇدىرلىقىلاردىن 2 نەپەر بار) ۋە ئۇلكىلىك دوختۇرخانىدىكى ۋەزىپىلەرنى ھەمدە جۇڭگو ئىنقىلابىي مەسىلىلىرى ھەققىدە دەرس سۆزلىگەن - خوتۇن ئىككىسى بولۇپ جەمئىي 12 كىشىنى تاللاپ قويغان. ئۇنىڭدىن باشقا يولداش خۇاڭ مىڭفۇ بىۋۇل قىلىپ سوۋېت ئىتتىپاقى تاشكەنت مېدىتسىنا ئۇنىۋېرسىتېتىغا كە تەيىنلىدى. ئۇنىڭدىن باشقا يولداش لېكسىيە توغرىسىدا دەرس بەردى. يولداش شۇي لياڭ جۇڭگوقۇشقا ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ ئوقۇش مۇددىتى تەييارلىق سىنىپىنى ئىنقىلابىي تارىخىنى سۆزلىدى. يولداش چى تيەنمىڭ خەلقئارا ئىچىگە ئالغاندا 5 يىل ئىدى. ئۇيغۇرچىنى ئوبدان بىلىدىغان يۇي داشىن، شې چىيەن، جۇڭ مىڭجاۋ قاتارلىق 10 نەچە ۋەزىيەتنى سۆزلىدى. يولداش مېڭ يىمىڭ سىياسىي - ئىقتىسادىغان ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتى تارىخىنى سۆزلىدى. ئۇ چاغدا شېڭ شىسەيمۇ ماركسىزم - لېنىنىزمچى ئالىم سۈپىتىدە يېڭى پەلسەپە توغرىسىدا دەرس بەرگەن ئىدى.

ھەر قايسى تۈركۈمدىكى ۋەتەنگە قايتقان ئوقۇغۇچىلارنى تەقسىم قىلىش لايىھىسى ئۇلكىلىك ھۆكۈمەت بىلەن دۇبەن مەھكىمىسى تەرىپىدىن تۈزۈلدى. بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار گېزىتخانا، بانكا، ئالىي مەكتەپ ۋە ئوتتۇرا مەكتەپلەرگە، مەدەنىيەت - مائارىپ، سەھىيە، خارجى، جامائەت خەۋپسىزلىكى قاتارلىق مەمۇرىي ئورۇنلارغا تەقسىم قىلىندى. دەرىجە مۇئامىلىسى بۇلۇم باشلىقى دەرىجىسىدىن سەل تۆۋەنرەك بولدى. بىراق ناھايىتى تېزلا رەھبەرلىك ئورۇنلىرىغا ئۆستۈرۈلدى. لېكىن شېڭ شىسەيئويدۇرۇپچىقىقان كۆپ قېتىملىق ئاتالمىش «سۆيىقەست» ئەنزىلىرىدە نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار چېتىلىپ قولغا ئېلىنىندى، ھەتتا جانلىرىدىن ئايرىلدى.

شېڭ شىسەي يۇقىرىدىكى 3 تۈركۈم ئوقۇغۇچىلارنى ئوقۇشقا ئەۋەتكەندىن تاشقىرى، 1939 - يىلى يەنە شىنجاڭ

چه كىشىنى ئىمتىهان ئارقىلىق قوبۇل قىلىپ (بۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار كۆپ سانلىق ئىگەللەيتتى) سەمەرقەنت يېزا ئىگىلىك ئۇنۇملۇق ئىشلەپچىقىرىشنى ئوقۇشقا ئەۋەتتى. بۇ ئىككى تۈركۈمدىكى ئوقۇغۇچىلار 30 - يىللارنىڭ ئاخىرى ۋە 40 - يىللارنىڭ باشلىرىدا، شىنجاڭدا پەن - تېخنىكا ئىختىساسلىرى ئېغىر ھالدا كەمچىل بولۇۋاتقان ئەھۋالدا، يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى راۋاجلاندۇرۇش ۋە ھەر مىللەت خەلقلىرىنى داۋالاش جەھەتە ئاكتىپ رول ئويناندى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان 3 تۈركۈمدىكى ئوقۇغۇچىلار ۋە تاشكەنت مېدىتسىنا ئۇنۇۋېرسىتېتى ھەم سەمەرقەنت يېزا ئىگىلىك ئۇنۇۋېرسىتېتىغا ئوقۇشقا ئەۋەتىلگەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئوقۇش مەزگىلىدىكى ھەممە چىقىمى ۋە بېرىپ - كېلىش يولى خىراجىتىنىڭ ھەممىسىنى سوۋېت ئىتتىپاقى تۆلەپ، ئاخىرىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شىنجاڭغا بەرگەن قەرز پۇلىدىن ئېچىدىن ھېساب - كىتاب قىلىنغان.

قۇتۇبى ناھىيىسىدە ئېلىپ بېرىلغان ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى پائالىيەتلەردىن پارچىلار

لىيۇ خۇڭيىك

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئۇرۇشى مەزگىلىدە شىنجاڭ شۆيۈەن، ئۆلكىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ، دارىلمۇئەللىمىن، قىزلار گىمنازىيىسىدە ئوقۇۋاتقان قۇتۇبى ناھىيىسىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى بىر تەرەپتىن ئوقۇشنى قىزغىنلىق بىلەن ئېلىپ بارسا، يەنە بىر تەرەپتىن يازلىق، قىشلىق تەتىلدىن پايدىلىنىپ، دېخۇا (ئۇرۇمچى) دىن ناھىيىگە قايتىپ كېلىپ، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قوغداش ئۇرۇشىغا يۆزىسىدىن تۇرلۈك تەشۋىقات پائالىيەتلىرىنى ئېلىپ باردى. بۇ پائالىيەتلەر كۆرۈنۈشتە ئاددىيلىكى پائالىيەتلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇ يېنى ۋاقىتتا ئاممىنى ئويغىتىش، ئاممىنىڭ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قوغداش قىزغىنلىقىنى قوزغاشتا ئاكتىپ رول ئويناندى.

1939 - يىلى يازدا، قۇتۇبى ناھىيىسىدىن كېلىپ ئۇرۇمچى دارىلمۇئەللىمىن ۋە ئۆلكىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تولۇق

سىز، تولۇق ئوتتۇرا سىنىپلىرىدا ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچىلاردىن بىز ئارقا سەپتە تۇرۇپ، تىكتۇق بىر نەچچە قۇر پاختىلىق ئەن ۋېيچىيەن، شۇي تەيخې، سۇي جاۋمىن، لى چاڭچىك قاتارلىق چاپان، يارەم بېرىمىز ئۇلارنىڭ غەلىبىلىك جەڭ قىلىشىغا لىقلار ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىپ، ھاكىم چېن فاڭبۇنىڭ قولىغا ھامان. جەڭ غەلىبىسى، جەڭ غەلىبىسى، ئېلىپ كېلىدۇ جۇڭگۇغا لىشى ئارقىسىدا، كوچىلارغا چىقىپ ئويۇن قويۇپ نۇتۇق سۆزلىگۈچىلەر ھامان. قىشلىق چاپان، قىشلىق چاپان تۇپلاندى ئىنانمىگە لىدى ھەمدە فاڭساۋخۇ قاتارلىق جايلارغا بېرىپ بۇتخانىلارنى ـ مىڭلىغان. يەتكۈزۈلسە ئالدىنقى سەپ ئەزىمەتلىرىگە، يىغىلىشلىرىدا ۋە مەھەللە ئارىلاش پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ كىنىپ ماڭىدۇ ئۇلار ئالدىنقى سەپكە تامام.....»

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قوتقۇزۇش ھەر ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەن قوتقۇزۇش قىمدە تەشۋىقات ئېلىپ باردى. «7 ـ ئىيۇل»، «18 ـ سېنتەبىر» دولقۇنىنىڭ تۈرتكىسى ئارقىسىدا، 1939 ـ يىلى قىشتا، قوتۇبى نى خاتىرىلەش كۈنىدىن پايدىلىنىپ، شوئار چاپلاپ، ھەجۈنامىنىڭ 1 ـ باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ يۇقىرى سىنىپلىرىدىكى رەسىملەر سىزدىپ، تام گېزىتى چىقاردى. باشلانغۇچ مەكتەپ ئوقۇغۇچىلار مەكتەپ مۇدىرى ۋۇكېپىڭ، سىنىپ مۇدىرى ئوقۇغۇچىلىرىغا، ساۋاد چىقىرىش كۇرسلىرىدا ئوقۇۋاتقانلارنىڭ جۈلەرنىڭ تەشەببۇس قىلىشى ۋە تەشكىللىشى ئارقىسىدا، ۋە باشقا ئاممىغا ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەنپەرۋەرى سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرىدىن سۇن چىڭچاڭ، يەن شۇبخۇا، مۇنقەرزلىكتىن قوتقۇزۇش ناخشىلىرىنى ئۆگەتتى، شۇنىڭ بىلەن شېڭگۇي، گاۋزېڭشى، ۋۇكۈيمىڭلار دەرستىن سىرتقى ۋاقىت پۈتۈن ناھىيىنىڭ شەھەر ـ يېزىلىرىدىمۇ ئىشلەپچىقىرىشلاردا، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ھەجۋي رەسىملەر سىزىشقا راۋاجلاندۇرۇپ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش، ھەققانلاندى، ئۇلار 10 نەچچە پارچە ھەجۋي رەسىم سىزدى، كوچا ـ پائالىيەتلەر ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئۇچۇن بازدا نۇتۇق سۆزلىدى، ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش سۇن، دېگەن قىزغىن دولقۇن قوزغىلىپ كەتتى. بۇ ئىشلار زامانىۋىلاشقان «كۆرەش» دراممىسىنى ئويناندى. ناھىيە بازىرىدا ھازىر 40 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، بىراق ئويناشتىن باشقا يەنە فاڭساۋخۇ، جېڭفەنخۇ قاتارلىق جايلارغا چاغلاردىكى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش مەزمۇنىدا ئويۇن قويدى. بۇ دراممىنى نۇرغۇن كىشىلەر كۆردى قىلىنغان ھېلىقى ناخشا ـ قوشاقلارنى يەنىلا يادىمغا ئالالايمەن ياخشى باھا بەردى.

بۇنىڭدىن ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش، ۋەتەننى قو 1943 ـ يىلى مەزگىلىدە، ئۆلكىلىك 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپتە قۇزۇش توغرىسىدىكى تەشۋىقاتنىڭ تەسىرى نەقەدەر چوڭ بولۇپ «يۇرتىغا قايتىپ كەلگەن» ئوقۇغۇچىلاردىن لىيۇ شىڭيى، غانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ۋەتەننى قوتقۇزۇش ناخشىلىرىنىڭ خۇەيشېڭ، چى دېسەي، خې لىگو، يۈەن جىڭجۇڭلار يازلىق دىن «قىشلىق كىيىم ـ كېچەك ئىئانە قىلىش ناخشىسى» ئېتىلدىن پايدىلىنىپ، ماتارىپ بۆلۈم باشلىقى ئەن ۋېيتىڭ، تېكىستى مۇنداق ئىدى: «چىققاچ كۆزگى شامال، يېتىپ كەلدى كۆزلار مەكتىپىنىڭ مۇدىرى ياڭ شياۋيىلەرنىڭ يېتەكچىلىكى سوغاق، ئاتلاندى مىللەت ئۇچۇن جەڭچىلەر، فرونتقا دەرھال يارەمى ئارقىسىدا، 20 نەچچە كۈنلۈك ۋاقتىنى چىقىرىپ،

ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش مەزمۇن قىلىنغان «قاتنا
قات مۇھاسىرىگە ھۇجۇم» ناملىق 3 پەردىلىك دراما
سەھنىلەشتۈرۈپ چىقتى. شۇنداقلا يەنە «7 - ئىيۇل»، «18
سېنتەبر»، «19 - ئىيۇن» لاردا بولىدىغان بۇتخانا سەيلىسىدە
پايدىلىنىپ، خىلمۇ - خىل شەكىللەردىكى تەشۋىقات پائالىيە
لىرىنى ئېلىپ بېرىپ، ئىشانە توپلاشقا ۋە ياپون باسقۇنچىلىرى
قارشى تۇرۇش زايومىنى تارقىتىشقا يارەملەشتى، ئەپكار ئام
نى ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇپ، ۋەتەننى قۇتقۇزۇ
دولقۇنىغا ئاتلىنىشقا مەدەتلەندۈردى.

خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، شۇ چاغدىكى قۇتۇبى ناھ
يىلىك ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش ئىشانە توپلا
مۇنبىرى ھازىرقى سودا - سانائەت ئىدارىسىنىڭ ئورنىدا ئى
ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش تەشۋىقاتى ئارقىلىق ئا
مىنىڭ كەيپىياتى ئىنتايىن يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، پۇل ئىشە
قىلىش پائالىيىتىدە كىشىلەرنى ھاياجانلاندۇرىدىغان نۇرغ
ئىشلار بولدى. بەزىلىرى يامبۇ، بەزىلىرى ئالتۇن ئۈزۈ
زىقچا ئالتۇن، تىللا ئىشانە قىلىپ، شۇ چاغدىكى ئۆلكىلە
ھۆكۈمەت ئوتتۇرىغا قويغان بىر ناھىيە بىردىن ئايروپ
يارەدەم قىلىشتەك ئىشانە تاپشۇرۇش ۋەزىپىسىنى تېزلا ئورۇ
بولدى. قۇتۇبى ناھىيىسىدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرى
ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى تۇرۇش، ۋەتەننى قۇتقۇزۇش قىز
لىقىنىڭ يۇقىرى بولغانلىقى ھەقىقىدە، جاڭ داجۇن يازغ
«شىنجاڭدىكى بوران - چاپقۇنلۇق 70 يىل» دېگەن كىتا
5427 - بېتىدە مۇنداق دەپ يېزىلغان:

شىنجاڭ ئۆلكىلىك بىر ناھىيە بىردىن ئايروپ
ئىشانە قىلىش ھەيئىتىنىڭ 33 - يىلى (1944 - يىلى)

ئايدىكى ئېلانىدامۇنداق دەپ يېزىلغان: مەزكۇر ئۆلكىنىڭ ئىشانە توپ
لاش ھەرىكىتى ئۆتكەن يىلى «14 - ئاۋغۇست» ھەرىكىتى
ئوزغىتىلغاندىن بۇيان، ھەر ساھەدىكى قېرىنداشلار بۇنىڭغا
مىزغىن ئاۋاز قوشتى، خۇسۇسەن ھەر قايسى ۋىلايەتلەردىكى
مۇرىي، تەپتىش ئەمەلدارلىرى بىلەن ۋالىلار، ھەر قايسى
ھەيىلەرنىڭ ھاكىملىرى شۇنىڭدەك ھەر قايسى ئىدارە، تەشـ
لاتلارنىڭ باشلىقلىرى، مەكتەپ مۇدىرلىرى قىزغىن يارەدەم
رىپ ئومۇملاشتۇردى. توپلانغان پۇلنىڭ مىقدارى غايەت
ر بولۇپ، پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە جەمئىي 144 ئايروپىلانىنىڭ
ۇلى تۇپلىنىپ، مۇشۇ ھەيئەتنىڭ ئىلگىرىكى مۆلچەرلىگەن
ساندىن 64 ئايروپىلانىنىڭ پۇلى ئېشىپ كەتتى. بۇ، پۈتۈن
مۇنبىرى ھازىرقى سودا - سانائەت ئىدارىسىنىڭ ئورنىدا ئى
شىنجاڭدىكى قېرىنداشلارنىڭ ۋەتەنگە بولغان قىزغىنلىقىنى
سىپاتلايدۇ. ھازىر ھەيئىتىمىزنىڭ ئىشانە توپلاش خىزمىتى
مىنىڭ كەيپىياتى ئىنتايىن يۇقىرى كۆتۈرۈلدى، پۇل ئىشە
لگىلىمە بويىچە مۇشۇ ئايىنىڭ 8 - كۈنى بىر قېتىمدىلا
ھاياجانلاندۇرىدىغان نۇرغۇنلىغان ھەر قايسى ئورۇنلار
ئىسىملىكىنى گېزىتتە ئېلان قىلدۇق. شۇنىڭ بىلەن
لە سىلەرنىڭ خاتىرجەم بولۇشۇڭلارنى سورايمىز، تەشەككۈر
تىمىز. شىنجاڭ ئۆلكىسى ئىشانە قىلغان — ئايروپىلانلارغا
لگەن ناملار؛ دېخۇا رايونى 13 ئايروپىلان، قۇتۇبى ناھىيىسى
ر ئايروپىلان ئىشانە قىلدى.

زايوم ۋە پۇل تەقسىم قىلىش جەدۋىلى: قۇتۇبى ناھـ
سى 100 مىك يۇەنلىك زايومدىن بىر، 3 مىك يۇەنلىك
ومدىن ئالىتە، 5000 يۇەنلىك زايومدىن بىر، مىك
ەنلىك زايومدىن قىرىق، 500 يۇەنلىك زايومدىن يىگىرمە،
2 يۇەنلىك زايوم ئونبەش بولۇپ، ھەممىسى 245 مىك يۇەنلىك
وم ئىشانە بېرىلدى.

«دۆلەت ئاتىسى ئاملىق سودا ـ سانائەت تەكشۈرۈش ئۆمىكى» نىڭ شىنجاڭغا كېلىشتىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى ئەھۋالى

لۇ گۇيسىڭ

1 - ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كۈچ سەرپ قىلىش

كۆزدىن كۆچۈرگەنلىكىنىڭ ئەھمىيىتى

گومىنداڭ ھۆكۈمىتى غەربىي شىمالدىكى ھاكىمىيىتىنى قوغداش ۋە كەڭ كۆلەمدە ئىچكى ئۇرۇش قوزغاشقا تەييارلىق قىلىش ئۈچۈن، 1941 ـ يىلى يىلنىڭ كېيىنكى يېرىدىن جياڭ جيېشى ئۆزىنىڭ ئىشەنچلىك ئادەمى، موڭغۇل ـ شاھزادە كومىتېتنىڭ ۋېيىۋەنجاڭى ۋۇجۇڭشىننى شىنجاڭغا بېرىپ، چۆچەكلىتۈرۈش ئۈچۈن مابۇفاڭ قىسمىلىرىنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا مىلىتارىست، چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى مابۇفاڭغا ئىدىيە خىزمىتى ئىشلەشكە ھەمدە خېشى كارىدورىنى كۆزدىن كۆچۈرۈش كېلىشكە ئەۋەتتى. ۋۇجۇڭشىن جيۇچۈەنگە كەلگەندە جيۇچۈەنگە خىزمەت قىلىۋاتقان بۆرۈن ئۇنىڭ قول ئاستىدا ئىشلى بىزگە ئوخشاش بىر قانچەيلەنگە شىنجاڭدا مابۇفاڭغا «يا تىكىلگەن بىر كىيىمنى بىر قانچە ئون يىل كىيگەندىن ك

كونىراپ، كېرەكتىن چىقىدۇ...» دېگەن سۆزنى قىلغانلىقىنى دەپ بەردى. ھەمدە ئۆزىنىڭ بۇ سۆزىنى مۇنداق دەپ چۈشەندۈردى: مابۇفاڭنىڭ ساۋادى يوق، ئۇنىڭغا مۇشۇ مىسال بىلەن گەپ ئۇقتۇرۇشقا تىرىشىدۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى گومىنداڭ تەختكە چىققىلى 40 يىلدىن ئاشتى، ئەگەر تەختتىن چۈشۈشكە تۇغرا كەلسە ئاز دېگەندە يەنە 40 يىل كېتىدۇ. شۇڭلاشقا خاتىرجەم ھالدا گومىنداڭ ئۈچۈن كۈچ چىقىرىڭلار دېمەكچى. ئۇ يەنە جيۇچۈەندە تۇرۇشقا 1 دۆرىيەنى يۆتكەپ بېرىشتىن باشقا (شۇ چاغدا مابۇفاڭنىڭ قىسىملىرى جيۇچۈەندىن يۆتكەلگەن ئىدى)، مابۇفاڭغا يەنە 1 جۈن ئەسكەر كۆپەيتىپ بېرىپ، بۇنى شىنجاڭغا كىرىدىغان ئارقا سەپ قىسمى قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا مەسلىھەتلەشتى. ۋۇجۇڭشىن شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە جيۇچۈەنگە بېرىپ مابۇفاڭنىڭ جيۇچۈەندىن يۆتكەپ كېتىلگەن ئالدىنقى قىسمىنى، ماچېڭشياڭ قىسىملىرىنىڭ مۇداپىئە ئەھۋالىنى كۆزدىن كۆچۈردى. ئۇ چاغدا خۇزۇڭنەننىڭ ئۆز گۇرۇھىغا قاراشلىق قىسمىنىڭ يېڭىدىن تۈزۈلگەن 18ـ لۈيىدىكى شۇي رۇچىڭنىڭ قىسىملىرى جيۇچۈەنگە كېلىپ ئورۇنلاشقان ئىدى. ۋۇجۇڭشىن مابۇفاڭ قىسىملىرىنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن ماچېڭشياڭنىڭ دۆرىيە شتابىغا چۈشتى. ۋۇجۇڭشىن جيۇچۈەندىن ئايرىلىش ۋاقتىدا چاي ۋە رەخت قاتارلىق بىر قىسىم سوغاتلارنى قالدۇرۇپ، ئۇنى ئۇيغۇر، قازاق، موڭغۇللارنىڭ ئاقساقاللىرىغا يەتكۈزۈپ بېرىشىمىزنى ھاۋالە قىلىشكە ئەۋەتتى.

2 - سۇك مېيلىك ۋە جۇ شاۋلياڭنىڭ مەخسۇس ئايروپىلاندا ئۇرۇمچىگە كېلىپ شېك شىسەي بىلەن كۆرۈشىمى هاسىل قىلىشى

1942 - يىلى 8 - ئايدا جياڭ جېيشى ئۇزۇن مۇددەتلىك شىمالنى كۆزدىن كۆچۈرگەنلىكى توغرىسىدا قىلغان دوكلاتىغا ئاساسەن يەنە جۇشياۋلياڭنى ئۆزىنىڭ رەپىقىسى سۇك مېيلىك بىلەن مەخسۇس ئايروپىلانغا ئولتۇرۇپ ئۇرۇمچىگە بېرىپ شېك شىسەي بىلەن تەنپەن قىلىشقا ئەۋەتتى، ئاخىرىدا كېلىشىم تۈزۈپ چىقىلدى. شېك شىسەينىڭ هاياتى هەمدە مال - مۈلۈك لىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشقا، شېك شىسەي هاكىمىيەتىنى ئۆتۈنۈپ بەرسە چۇڭچىڭغا بارغاندىن كېيىن مۇناسىپ دەرىجىلىك مەنسەپ بېرىشكە قوشۇلدى. سۇك مېيلىك ۋە جۇشياۋلياڭنىڭ شىنجاڭغا بېرىش - كېلىشىگە 3 كۈن كەتتى كېلىشىم هاسىل قىلىنغاندىن كېيىنلا ئۇلار چۇڭچىڭغا قايتىپ كەتتى

3 - جياڭ جىڭگو بىلەن جياڭ ژېيگونىڭ خېشىنى كۆزدىن كۆچۈرۈشى

1943 - يىلى جياڭ جىڭگو بىلەن جياڭ ژېيگولار مۇ ئۆينى كۆزدىن كۆچۈرۈش نامىدا خېشىغا كېلىپ ئۇ يەرنى كۆزدىن كۆچۈردى. دۇنخۇاڭدىن جيۇچۇەنگە قايتىپ كەلگەندە پىكاپتىن كاشىلا چىقىپ قالغانلىقتىن بۇ يەردە 2 كۈن دە ئالدى. ئۇلار ئوتتۇرا ترانسپورت بېكىتىگە چۈشتى (ئۇ جۇ تۇڭنىڭ هىمايىسىدىكى ئورگان). جيۇچۇەندە لوشۇرېن (چېڭ

ياشلىرى سىنىپىنىڭ مۇدىرى بولۇپ جۇنتۇڭ ئىشپىيونى)، شۇي رۇچىڭلار باشچىلىقىدىكى ئارمىيە - هۆكۈمەت كاتتىباشلىرى بىر تۈركۈم كىشىلەرنى تەشكىللەپ (ئاساسەن چېگرا ياشلىرى سىنىپىنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى) بىرلەشمە كۆڭۈل ئېچىش ئۆتكۈزدى. جياڭ ژېيگو گېرمانىيەدە ئوقۇغان ئوقۇغۇچى بولغانلىقتىن ئۇنىڭ كۆڭلىگە يېقىش ئۈچۈن گېرمانىيەنىڭ ئادەتى بويىچە ئوقۇغۇچىلار ئۇنى دولىسىغا ئېلىپ كۆتۈرۈپ قىزغىن قارشى ئالدى. جياڭ ژېيگو كۆك ئاسمان قىزىل قۇياشنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن بايراقنا قاراپ دىكلىماتسىيە ئېيتىپ جياڭ جېيشىنى قۇياشقا ئوخشىتىپ، جۇڭگونىڭ نىجاتكارى دەپ ماقتىدى، مەن ئۇ چاغلاردا چېگرا ياشلىرى سىنىپىنىڭ قوشۇمچە قازاق تىلى مۇئەللىمى ئىدىم. بۇ سىنىپنىڭ مۇدىرى لوشۇرېننىڭ تاپشۇرۇقى بىلەن بىر قىسىم قازاق ۋەكىللىرىنى (بىر قانچە قازاق ئايالىلارمۇ بار) چاقىرىپ كېلىپ ئۇلار بىلەن رەسىمگە چۈشتۈق، بۇ رەسىمنى مەن 1951 - يىلى باھارغىچە ساقلاپ، ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش هەرىكىتىدە جىنايىتىمنى يوقىتىۋېتىش غەرىزىدە كۆيدۈرۈۋەتتىم.

4 - جياڭ جېيشىنىڭ خېشىنى كۆزدىن كۆچۈرۈشى

شۇ يىلى 4 - ئايلاردا جياڭ جېيشى مابۇفاڭ، ماخۇكۇيىنىڭ هەمراللىقىدا ئۆزى بىۋاستە جيۇچۇەنگە كېلىپ مۇداپىئە يەھۋالىنى كۆزدىن كۆچۈردى، جيۇچۇەنگە كەلگەندە 18 - لۇي تۇغداش ۋەزىپىسىنى ئۇستىگە ئالدى. جيايۈيگۈەن ئايروپىلان بىستانسىسىدىن جيۇچۇەنگە كەلگەندە لوشۇرېننىڭ تەكلىپى بىلەن ئۇ چېگرا ياشلىرى سىنىپىدىكى ئوقۇغۇچىلارنى بىر

قېتىم يوقلىما قىلدى ھەمدە ئاددىغىنە پەندى - نەسىھەت. بۇ شىنجاڭ سىياسىي ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى كۆپ ئىشلار-
قىلىپ ئۆتتى، شۇ چاغدا مەنمۇ شۇ يەردە ئىدىم. بۇ چاغدا ۋۇجۇدىمىزنىڭ قاتناشقانلىقىنى چۈشەندۈردى. جياڭ جېپشى
شىنجاڭغا كىرىدىغان قىسىملارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇلۇشى ئاساسىي نېمە ئۈچۈن ۋۇجۇدىمىزنىڭ مۇنچىۋالا ئىشىنىدۇ؟ بۇنىڭدىكى سەۋەبنى
جەھەتتىن پۈتكەن ئىدى. مەن خېلى بۇرۇنلا ئاڭلىغان ئىدىم، ئۇ بولسىمۇ شىمالغا يۈرۈش

جياڭ جېپشى قايتقاندىن كېيىن تېزلا ئامېرىكىدا ئوقۇغانلىرىدىن مەزگىللەردە ۋۇجۇدىمىزدىن دۇنيادىكى كوممۇنىزىم بولغان،
ئوقۇغۇچى خۇاڭ رۇجىننى گومىنداڭنىڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك شۇ چاغلاردا ئۇ سۇڭمېيلىڭ بىلەن تونۇشۇپ قالغان، كېيىن
پىرقىسىنىڭ باش كاتتىپلىقىغا، ئامېرىكىدا ئوقۇغان ئوقۇغۇچىسىياسىي ئېھتىياج تۈپەيلىدىن جياڭ بىلەن سۇڭ بىر - بىرى
لىن جۈگۈاڭنى شىنجاڭ تەمىرات نازارىتىنىڭ نازىرلىقىغا بىلەن تېپىشىپ بىرلىكتە يۇقىرى ئۆرلەشكە باشلىغاندا ۋۇجۇڭ-
قۇرۇقلۇق ئارمىيە داشۆسىنى پۈتتۈرگەن شۇي دېگۈېيشىنمۇ ئۇلارغا ياردەم قىلغان. شۇنىدىن ئېتىبارەن جياڭ جېپشى
شىنجاڭ دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ ئالاقە مەسلىھەتچىلىكىگەھاكىمىيەت يۇرگۈزگەن چاغدا ئۇ باشتىن - ئاخىر ئۆستۈرۈلدى
تەيىنلەپ ئەۋەتتى. سىياسىي جەھەتتىمۇ دەسلەپكى قەدەمدە ئەتىۋالاپ ئىشلىتىلدى، يەنى ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ
ئورۇنلاشتۇرۇش ئىلىپ باردى، شۇ چاغدا مەن «دۆلەت ئاتسىرەئىسى، گۇيجۇ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى، موڭغۇل- زاكزۇ كومىتېتىنىڭ
ناملىق سودا - سانائەت تەكشۈرۈش ئۆمىكى» گە قاتنىشىپ ئىيۇەنجاڭى، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى قاتارلىق ۋەزىپىلەر-
شىنجاڭغا كەلگەن چېغىمدا جيۇچۇەننىڭ ۋالىسى لىۋىيچلى ئىشلىدى.

(ئۇمۇ ئامېرىكىدا ئوقۇغان)نىڭ خۇاڭرۇجىنغا يېزىپ بەرگە
تونۇشتۇرۇشنى، لوشۇرېننىڭ شۇي دېگۈېيغا يېزىپ بەرگە
تونۇشتۇرۇشنى بىللە ئالغاچ كەلگەن ئىدىم. شۇي ھازىر شىنج
ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بېكىتۈەنى يېزا ئىگىلىك 8 - دۆر
يىغىنىڭ 133 - تۈەن شتابىدا ئىشلەيدۇ.

5 - « دۆلەت ئاتسى ناملىق سودا - سانائەت تەكشۈرۈش ئۆمىكى» نىڭ ئەزالىرى

جياڭ بىلەن شېك تەنپەن ئارقىلىقكېلىشىم ھاسىل قىلغان
بىر يىلدىن كېيىن جياڭ جېپشى يەنە ۋۇجۇدىمىزنى شىنجاڭغا ئېلىپ بارماقچى بولسىمۇ، لېكىن شىنجاڭ مەھكىمىسىنىڭ تەپسىلى ئەھۋالى يەنىلا
ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى قىلىپ ئەۋەتتى. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن سىر بولۇپ تۇرۇۋاتاتتى. جياڭ شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋە
ھەقىقەتكە قايتىش ھارپىسىدا جياڭ جېپشى يەنە ۋۇجۇدىمىزنىڭ مۇقتىسادىي جەھەتلەردىكى 1 - قول ماتېرىيالغا ئېرىشىش،
يېقىن كىشىسى بولغان موڭغۇل - زاكزۇ كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىنى ئىنتىپاقىنىڭ شىنجاڭدىكى كۆچلىرىنى ئېنىقلاپ چىقىش
قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى جۇكۇنتيەنىڭ ئۇرۇمچىگە تاۋسيۆغا نەسىھەتچۈن 1943 - يىلىنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا گومىنداڭ 2 تەكشۈ-
ۋېيىۋەنجاڭى قىلىشقا ئەۋەتكەن بولۇپ، تاۋسيۆ رەت قىلغاندىن كېيىن ئوغۇش ئۆمىكىنى تەشكىللەپ شىنجاڭنى تەكشۈردى. بۇلار، بىرى
لىقچە ھىندىستانغا قېچىپ بېرىپ ئۇ يەردىن تەيۋەنگە كەتكەنىدىن شىمال ئىلىم - پەن تەكشۈرۈش ئۆمىكى، يەنە بىرى

مەن قاتناشقان «دۆلەت ئاتىسى ئاملىق سودا - سانائەت تەكشۈرۈش ئۆمىكى» دىن ئىبارەت. گومىنداڭ مەركىزى كومىتېتنىڭ ئەزاسى قوشۇمچە جۇڭتۇڭ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى يې شۇفىك بۇ ئۆمەكنىڭ قوشۇمچە پەخرى ئۆمەك باشلىقى بولدى، ئۇنىڭ يېقىن كىشىسى بولغان ئامېرىكىدا ئوقۇغان جاڭ بىنچېن مۇئاۋىن ئۆمەك باشلىقى بولۇپ ئەمەلىي خىزمەتنى لەرگە مەسئۇل بولدى.

بۇ ئۆمەكنىڭ خاراكتېرىنى يەنىمۇ ئېنىق ئايدىڭلاشتۇرۇش ئۈچۈن مەزكۇر ئۆمەكتىكى ئەزالارنىڭ ئىسىملىكىنى جەدۋەلگە تىزدىم (113 ـ، 114 ـ بەتتە). جەدۋەلدىن مەزكۇر ئۆمەكتىكى ئەزالار نىڭ جۇڭتۇڭ ئىشپىيونى، تەبىئى پەنلەر ئالىملىرى ۋە ئىجتىمائىي پەنلەر ئالىملىرى، پارتىيەمىزنىڭ يەر ئاستى خىزمەتچى ئىشلەيدىغان خادىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش بولىدۇ، شۇنداقلا گومىنداڭنىڭ شۇ چاغدا ياۋروپا، ئامېرىكا خەلقئارا لېنىيىسىدە ماڭغانلىقىنى كۆرۈۋېلىشقىمۇ بولىدۇ. مەسىلەن جەدۋەلدىكى جاڭ بىنچىن، پېڭ زۈيىڭ، لى پەن، شې چېنلو مىڭيۇ قاتارلىقلارنى ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدىن ئەۋەتىلگەن ئالىملار دېيىشكە بولىدۇ. يەنە ئۆز ۋاقتىدا بىرىنچى تۈركۈمدە شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەن ئەمەلدارلاردىن مەسىلەن: خۇاڭ رۇجۇ ۋە لىن جېرىۋۇڭ قاتارلىقلار ئامېرىكىدا ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلار ئىدى. يەنە ۋۇ جۇڭشىنمۇ باش كاتىپى زېڭ شاۋلۇ 1946 ـ يىلى ئەتىيازدا يەنى ۋۇ تەختتىن چۈشىدىغان مەزگىلدە: «ۋاقتى كەلگەندە سوۋېتنىڭ ئەدىپىنى ببرىدىغان چاغدا بىز يەنە قايتىپ كېلىمىز»

نومۇرى	ئىسمى	ئىسىم فامىلىسى	ئۇنۋانى	ئۇ، پىسى
1	يې شىيۇنىك	يې شىيۇنىك	پەخرى ئۆمەك باشلىقى	گومىنداڭ پارتىيەسى مەركىزى كومىتېتنىڭ ئەزاسى، جۇڭتۇڭ ئىدارە سىنىڭ باشلىقى
2	جاڭ بىنچېن	جاڭ بىنچېن	مۇئاۋىن ئۆمەك باشلىقى	ئامېرىكىدا ئوقۇغان، گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ دېپلوماتچىلىق خىزمىتىدە ئۇزاق يىل چىلىق مەنسىتىرلىقىنىڭ تېخنىكى، تەكشۈرۈش خىزمىتىدە مەسئۇل
3	كاۋ جۇڭرۇن	كاۋ	كاتىپ	جىنىلىك داشۋىسىنى پۈتتۈرگەن. 1945 ـ يىلى ئامېرىكىغا كەتتى.
4	جاڭ جىڭيى	جاڭ	ئۆمەك ئەزاسى	شىمالىي ساتائەت شۇيۈەنىنىڭ كان ئېچىش فاكولتېتىنى پۈتتۈرگەن جۇڭتۇڭ ئىشپىيونى، يې شىيۇنىڭنىڭ كاتىپى
5	شىن شىگۇ	شىن	ئۆمەك ئەزاسى	قۇرۇقلۇق ئارمىيە داشۋىسىنى پۈتتۈرگەن. دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىدىكى 2 ـ تانك 5 ـ باتالىيون ئارمىسى (سوۋېت ئىتتىپاقى ياقتۇرمىسى) نىڭ مەسئۇلى، جۇڭتۇڭ ئىشپىيونى،
6	يىن زويىك	يىن	ئۆمەك ئەزاسى	ئامېرىكىدا ئوقۇغان. غەربىي شىمال بىرلەشمە داشۋىسىنىڭ پروفېسسورى قوشۇمچە جۇغراپىيە فاكولتېتىنىڭ مۇدىرى
7	خۇاڭ ۋېنبىن	خۇاڭ	ئۆمەك ئەزاسى	غەربىي شىمال بىرلەشمە داشۋىسىنىڭ تارىخ فاكولتېتىنىڭ مۇدىرى، قوشۇمچە پروفېسسورى
8	شې چېنلو	شې	ئۆمەك ئەزاسى	ئۇنىڭ يەنە (لى لىچۈن) ئىسىملىرى ئامېرىكىدا ئوقۇغان. غەربىي شىمال بىرلەشمە داشۋىسىنىڭ مۇدىرى، قوشۇمچە پروفېسسورى
9	لو مىڭيۇ	لو	ئۆمەك ئەزاسى	غەربىي شىمال بىرلەشمە داشۋىسى ئاۋشا ئاسمىيە ماشىنا زاۋۇتى فاكولتېتىنىڭ پروفېسسورى، ئامېرىكا تەۋەلىكىدىكى جۇڭگولۇقلار بولۇپ، چىن شاڭ ھېنىڭ قوشۇمچە باش كاتىپى.
10			ئۆمەك ئەزاسى	گومىنداڭ ھۆكۈمىتى مىنىستىرلىقىنىڭ باش كاتىپى.

| ئۆمەك ئەزاسى | جۇ لسەن | | |

(5) ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت 150 ماركىلىق زىس ئاپتوموبىل
2 نى مەخسۇس ئاجرىتىپ بەرگەندىن باشقا قىسقا يولغا ئ
لىتىلىدىغان قاتناش قوراللىرىنى يەرلىكلەر ئىمكانىيەتنىڭ بى
چە ھەل قىلىپ بېرىش.

(6) ھەر قايسى ئىدارە، كوللېكتىپ ئورۇنلار بىردەك سۈ
جۇكشەن ئەپەندى ۋە جياڭ جيېشىنىڭ سۈرىتىنى ئېسىش قاتارل
لارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

2) تەكشۈرۈش ئۆلىكىمىزنىڭ ئىچكى قىسمىغا تەئەل
بولغانلىرى:

(1) تەكشۈرۈش ئۆلىكىمىز ھەر بىر ۋىلايەت ياكى نا
يىدىن يۇقىرى ئورۇنغا بارغاندا جاڭ بىنچىن ئۆزى بىۋا
يەرلىك رەھبەرلەرگە سۇن جۇكشەن ئەپەندىنىڭ، جياڭ جيېشىنى
سۈرىتى ۋە خاتىرە ئىزناكلىرىنى تەقدىم قىلىش.

(2) ھەر بىر ۋىلايەت ياكى ناھىيىدىن يۇقىرى ئور
بارغاندا ئايرىم ھالدا ھەر قايسى كەسپىي تارماقلار
ماتېرىيال يىغىش، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ماتېرىياللارنى بى
بىرىگە دوكلات قىلىپ يىغىنچاقلاپ ئۇنى ئەمەلىي كۆزىتىل
ئەھۋاللار بىلەن سېلىشتۇرۇش.

(3) تەكشۈرۈش ئۆلىكىمىزنىڭ تەركىبىدە بىرمۇ
پروفېسسور ۋە مۇتەخەسسىسلەر بولغاچقا ئۇلار ھەر خىل كەس
بىلىمگە ئىگە ئىدى. شۇڭلاشقا تەكشۈرۈشتىن پايدىلى
جايلاردا لېكسىيە سۆزلەش ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇنىڭ ئىچ
سا يۈيچېڭ، يىن زۇيىڭ، جۇ لىسەن، لى يەن ۋە خۇاڭ ۋىنبىيلار
لېكسىيىسى بەكلا قارشى ئېلىشقا ئېرىشتى. ئۇلار بى
خېلى ۋاقىت بىرگە ئىشلىگەنلىكىم ئۈچۈن مەنمۇ خېلى
مەنپەئەت ئالدىم.

7- جايلاردىكى نۇقتىلىق خىزمەتلەر ۋە كۆرگەن-ئاڭلىغانلىرىمىز

1 ـ قۇمۇلدا:

بىز قۇمۇلغا بارغاندا گومىنداڭنىڭ قاتناش مىنىستىرلىقى
بىزگە مەخسۇس ئىشلىتىشكە بەرگەن ئاپتوبۇس چۈكچىگاقايتىپ
كەتكەنلىكتىن بىز قۇمۇلدا شېكى شىسەي ئەۋەتكەن ئاپتوموبىلنىڭ
كېلىشىنى كۈتتۇق. بىز ئۇ يەردە تۇرۇپ قالغان بىر قانچە كۈن
ىچىدە كارىزنىڭ يەر ئاستى سۇ يوللىرى قۇرۇلۇشىنى، شى چىڭ-
يىدىكى بازىنى، سۇ قۇرۇلۇشىنى ۋە سەنداۋلىك كۆمۈر كېنىنى
كشۈردۇق.

شۇ چاغدا شېكى شىسەيىنىڭ قۇمۇلدىكى ۋالىسى كۈك
يگرۇي بىزگە قۇمۇلدا تۇرۇۋاتقان قىزىل 8 ـ تۈەن ۋە سوۋېت
اۋا ئارمىيىسىنىڭ گومىنداڭ كۆچلىرىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشىنى
ھال قىلىش ئۈچۈن شىنجاڭغا كەلگەنلىكىنى، ئۇلار دائىم
اۋا ئارمىيىسىنى ئىشقا سېلىپ گەنسۇ، شىنجاڭ چېگرىسىنى
اۋادىن چارلاپ تۇرۇدىغانلىقىنى، ئۇرۇمچىدىكى چېگرا ئىش-
ىرى باشقارمىسىنىڭ مەخسۇس چېگرا ئاخباراتلىرىنى توپلاش-
تەسىس قىلىنغان ئورۇن ئىكەنلىكىنى، قورغاستىن شىڭشىڭ-
غىچە بولغان ئارىلىقتىكى يول بويىغا جايلاشقان مۇھىم شە-
ر، بازارلاردا سوۋېت ئاپتوموبىل كالونىنىڭ مېھمانخانىلىرى
لىقىنى، بولۇپمۇ قۇمۇلدا شۇنداق ئىكەنلىكىنى، سوۋېت ئىتتە-
قى ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن تىرانسە-
رت ئىشلىرىنىڭ بىر مەزگىل تولىمۇ كۆپ بولغانلىقىنى، بىر
ھەل قىزىل 8 ـ تۈەن ئۈچۈنمۇ خىزمەت قىلغانلىقىنى، ئۇلار-

نىڭ قۇمۇلدا كۆلىمى بىر قەدەر چوڭ بىر قانچە مېھانخانا
غانلىقىنى سۆزلەپ بەردى.

ئېسىمدە قېلىشىچە، تەكشۈرۈش ئۆمىكىمىزنىڭ ئاپتوموب
جىۋچۈەنگە كەلگەندە ۋاقى ياق ۋە شۇي سۇڭلىڭلار تېزرەك يېت
بېرىش ئۈچۈن ئەرلىزىخې ۋە دۇنخۇاڭغا بارماي شىنجاڭغا
رۇنراق يېتىپ بارغان. 6 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنلىرى ئەترا
بىز قۇمۇلغا يېتىپ بارغىنىمىزدا ۋاقى ياق ۋە شۇي سۇڭ
مۇ ئۇرۇمچىدىن قۇمۇلغا يېتىپ كېلىپ، بىزگە مۇنداق د

(1) ئۇلار شېڭ شىسەي بىلەن كۆرۈشكەندىن كې
شېڭ شىسەينىڭ ئۆز قولى بىلەن سۇن جۇڭشەننىڭ رەس
ئېسىۋاتقان، كۈندىلىك ھۆكۈمەت خىزمىتىنى بىر تەرەپ قىل
قان كۆرۈنۈشنى ھۆججەتلىك فىلىم قىلىپ ئىشلىگەن. شۇي سې
لىڭ ھەربىكەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلغان، ۋاقى ياق فىلى
ئالغان. (2) شۇي سۇڭلىڭغا ئۇيغۇر ئايال ئۇسسۇلچىسى قەمبەر
ۋە گۈلبەھرەم ئۆزلىرىنىڭ ئۇسسۇل ماھارىتىنى ھەمدە داپ
لەن ئورۇنلانغان جانلىق سەنئەت ماھارىتىنى كىشىنى مە
قىلغىدەك ھالدا جانلىق ھەم تەسىرلىك تونۇشتۇردى.
ئۇلار يەنە فرانسىيە مۇخبىرى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا
قېتىم بېرىپ كەلگەن.

2ـ جەنشىدا (باربكۆل):

ئارخىئولوگ خۇاڭ ۋېنبى، پەنشەن تاشيولىنىڭ ئوك تەرىپ
جايلاشقان تيانشان ئىبادەتخانىسىغا بېرىپ يادنامىلەرنى
ئىزىنى چۈشۈرۈۋالغاندىن باشقا يەنە جەنشىدىكى يۆ
تۇرغان مۇنبەرنى ۋە ئىپارخانىنىڭ تۆگە بىلەن جەنشىلۈپ
ئۆتكەنلىكى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى تەكشۈردى.
ئەزىلدىنلا شىنجاڭدىن ئىچكىرىگە باردىغان مۇھىم يول

مۇھىم ھەربىي ئىشلار تۈگۈنى بولۇپ كەلگەن ئىدى. ئاھالىلەر
ئاساسەن خەنزۇلار بولۇپ، خەنزۇلارنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىنى
ساقلاپ كەلگەن ئىكەن.

بىز تيانشاننىڭ شىمالىدىكى قارغايزارلىققا يېتىپ كېلىپ
ئۇ يەردە 1 كۈن قوندۇق ھەم كەڭرى كەتكەن ئورمانلىق ۋە
ئوتلاقلارنى كۆردۇق. تيانشاننىڭ گۈزەل مەنزىرىسىنى سايا
قىلدۇق. يول بويلىرى پۈتۈنلەي چارۋىچىلىق رايونى بولۇپ،
بىز جەنشىنىڭ شەھەر ئەتراپىغا يېتىپ كەلگىنىمىزدە قازاق
چارۋىچىلار يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ يىراقتىن كەلگەن
مېھمانلارنى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ئىككى قوللاپ سۈتلۈك چاي
ئۈتتى. بۇ بىز ئىچكىرىدىن كەلگەنلەرنىڭ چېگرا قورغىنىنىڭ
قان كۆرۈنۈشىنى ھۆججەتلىك فىلىم قىلىپ ئىشلىگەن. شۇي سې
لىڭ ھەربىكەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلغان، ۋاقى ياق فىلى
ئالغان. (2) شۇي سۇڭلىڭغا ئۇيغۇر ئايال ئۇسسۇلچىسى قەمبەر
ۋە گۈلبەھرەم ئۆزلىرىنىڭ ئۇسسۇل ماھارىتىنى ھەمدە داپ
لەن ئورۇنلانغان جانلىق سەنئەت ماھارىتىنى كىشىنى مە
قىلغىدەك ھالدا جانلىق ھەم تەسىرلىك تونۇشتۇردى.
ئۇلار يەنە فرانسىيە مۇخبىرى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا
قېتىم بېرىپ كەلگەن.

2ـ جەنشىدا (باربكۆل):

ئارخىئولوگ خۇاڭ ۋېنبى، پەنشەن تاشيولىنىڭ ئوك تەرىپ
جايلاشقان تيانشان ئىبادەتخانىسىغا بېرىپ يادنامىلەرنى
ئىزىنى چۈشۈرۈۋالغاندىن باشقا يەنە جەنشىدىكى يۆ
تۇرغان مۇنبەرنى ۋە ئىپارخانىنىڭ تۆگە بىلەن جەنشىلۈپ
ئۆتكەنلىكى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنى تەكشۈردى.
ئەزىلدىنلا شىنجاڭدىن ئىچكىرىگە باردىغان مۇھىم يول

جنشی شەھىرىدە 1 كۈن تۇرۇپ قالدۇق. شۇ يەردە تۇرۇشلۇ
مۇداپىئە قىسمىنىڭ ئېتىغا مىنىپ شەھەر ئەتراپىنى كۆزد
كۆچۈردۇق. مەن مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ خېيگۇدىك
چاڑىچىلىق رايونىغا بېرىپ قازاق چارۋىچىلىرىنىڭ تۇرمۇشى
كۆرۈپ كەلدىم.

ئاڭلىشىمىزچە، جىنشىدىن مورى دەرياسىغىچە بولغا
ئارىلىقتىكى بۇ يول تەبىئىي جىلغىدىن شەكىللەنگەن ما
يولى بولغاچقا رېمونت قىلىپ تۇرمىسا ماڭغىلى بولمايدىكە
شۇڭلاشقا بىز غەربكە قاراپ يولغا چىقىشتىن ئاۋۋال يولل
رېمونت قىلىشقا لازىمەتلىك بىرمۇنچە سايمانلارنى ئېلىۋالدۇ
جىنشىنىڭ غەربىدىن 30 ـ 20 كىلومېتر يىراقلىقتىكى سۇ
دېگەن جايغا كەلگەندە بىزنىڭ ئېتىز ـ ئېرىق، سۇ ئىشلى
مۇتەخەسسىسىمىز ماشىنىدا ئولتۇرۇپ بۇ يەردىكى بىنام يەرلە
ۋە سۇ مەنبەسىنى تاكى باركۆل كۆلى (بۇرۇن خەيزى د
ئاتالغان) نىڭ غەربىگىچە بولغان جايلارنى كۆزدىن كۆچۈرۈ
ئاپتوموبىل پاتقاق باسقان كىچىك تاغ يولىدىن مېڭىۋاتقانل
ئۇچۇن، ھەممىمىز ئاپتوموبىلدىن چۈشۈپ، بىر تەرەپتىن يول
رېمونت قىلىپ، بىر تەرەپتىن ئاپتوموبىلنى ئىتتىرىپ يۈر
بىرقانچە سائەتتىن كېيىن ئاندىن بۇ يولدىن ئۆتۈپ بولد
قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يەنىلا مەزكۇر ناھىيىدە 1 كې
قونۇپ، ئىككىنچى كۈنى گۇچۇڭغا قاراپ يولغا چىقتۇق.

3 ـ گۇچۇڭدا:

گۇچۇڭ ـــ شىنجاڭدىكى مۇھىم بازارلارنىڭ بىرى بول
تارىختا «ئالتۇن گۇچۇڭ، كۈمۈش سۇيلەي (ماناس)» دەپ
تالغان. گۇچۇڭ ئىقتىسادىي قىممىتىگە ئاساسەن ئالتۇن گۇ
دەپ ئاتالغان. لەنجۇ ـ شىنجاڭ تاشيولىي ياسىلىشتىن بۇ

ئۇ ئوتلاق ئارقىلىق شىنجاڭغا كىرىشتىكى تۇنجى سودا شەھىرى ھەم
مۇھىم دېھقانچىلىق، ئورمانچىلىق،چارۋىچىلىق بازىسىھېسابلىناتتى.
بۇ شەھەردىكى ئاھالىلەر ئاساسەن خەنزۇلار بولۇپ، بۇلار سو
دىگەرچىلىك قىلىش نەتىجىسىدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان. شەھەر
نىڭ شىمالىدىكى گېنېرال بۇتخانىسىنىڭ ئىسمىمۇ ھەربىي
ئىشلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىكەن. يەنە شىمالىي تەرەپتىكى
يىراقراق جايدا سۇيى تاشقى مۇڭغۇلنىڭ شەرقىدىن شىنجاڭ
چېگرىسىغا ئېقىپ كىرىپ، بۇرۇلتوقاي ئارقىلىق ئۇلۇنگۇر كۆ
لىگە قۇيۇلىدىغان ئۇلۇنگۇر دەرياسى بار ئىكەن. بۇ بىر قەدەر
ئۇزۇنراق بولغان دەريا ھېسابلىنىدىكەن. بىز بۇ ناھىيىنىڭ
ھاكىمى جى فېڭلۇنىڭ ئەھۋال تونۇشتۇرۇشىنى ئاڭلىغاندىن
كېيىن ئۇلۇنگۇر دەرياسىنى نۇقتىلىق تەكشۈرۈلىدىغان تۇرلەرنىڭ
بىرى قىلىشنى قارار قىلدۇق.

جى فېڭلۇ شېڭ شىسەينىڭ ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىدىغان
ئادىمى ئىكەن. شېڭ شىسەي ئادەم ئىشلەتكەندە
بىرىنچىدىن ئىشەنچىلىك، ئىككىنچىدىن قابىلىيەتلىك بولۇشى
نى تەلەپ قىلىدىكەن. يۇقىرى مەلۇماتلىق بولۇش لازىم دېگەنە
نى بەك تەلەپ قىلىپ كەتمەيدىكەن. جى فېڭلۇ 1944 ـ يىلىلا
قاراشھەر ۋىلايىتىنىڭ ۋالىلىقىغا ئۆستۈرۈلگەن. ئۇنىڭ سۆز
لەپ بېرىشىچە، ئۇ 10 نەچچە ياش ۋاقتىدا ئەنخۇيدىن پىيادە
بولغا چىقىپ شىنجاڭغا كېلىپ قالغان، ھەممە يەردە بېيىش
بولىنى ئىزدىگەن، ئالتايدا بىلىق ساتقان. 30 ياشقا كەلگەندە
«شىنجاڭشۇناس» بولۇپ يېتىشىپ چىققان، بىز ئۇنىڭ تونۇش
بۇرۇشى ئارقىلىق شىنجاڭنىڭ كۆپلىگەن ئەھۋاللىرىنى بىلىۋال
ۋۇق، بىزنىڭ كېيىنكى خىزمەتلىرىمىزگە ناھايىتى كۆپ
پايدىسى بولدى.

جى فېگلۇنىڭ ئىنچىكە ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن بىرلى
ئۇلۇنگۇر دەريا سىغا قىلغان سەپەرنىمىز بىر قەدەر ئوڭۇشلۇ
بولدى. ئېلىۋالغان پاكىزە سۇ، رېمونت سايمانلىرى، بېنز
قاتارلىقلار بىر قەدەر تولۇق ۋە پېتەرلىك بولغانلىقى ئۈچ
بەرىپ - كېلىشكىچە بولغان 700 كىلومېتر يولنى 5 كۈندە
تۈگەتتۇق.

ئۇلۇنگۇر دەريا سىغا يېتىپ كەلگىنىمىزدە ھاۋا دەسلە
بولغانلىقتىن، دەريانىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى قويۇق ئورمان
ياۋا ئوت - چۆپلەر ئارىسىدا پاشىلار بەك كۆپ بولغانلىقتى
ئادەمنى تىنچ تۇرغۇزمايىتتى، تاماقنىمۇ ئارامى - خۇدا يېگۈ
مەيتتى، ئۇخلاشتىن سۆز ئېچىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس ئىدى
كېچىلىرى ئامالسىزلىقتىن شامالللقاراق بولغان ئېگىزلىككە
چىقىۋېلىپ شۇ يەردە ئاندىن خاتىرجەم ئۇخلىيالايتتۇق. ئاڭا
ساق بۇ يەرگە بىر ئاق ئات كەلگەن ئىكەن، پاشىلار ئۇنىڭ
قونۇۋالغانلىقتىن كىشىلەرگە قارا ئاتتەك كۆرۈنگەن، بۇنىڭ
بۇ يەردە پاشىلارنىڭ ئىنتايىن كۆپ ئىكەنلىكىنى ۋە ياكى
لمقىنى كۆرۈۋېلىشقا بولمىدۇ. ئۇلۇنگۇر دەريا سىنى كېسىپ ئۆ
دىغان بىر چوڭ كۆۋرۈك بولۇپ، بىر قانچە قېتىم رېمونت
قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ قازاق چارۋىچىلارنىڭ بۇزغۇنچى
ۋە ماددىي كۈچلەرنى ئىشلىتىپ رېمونت قىلماقچى بولغىنى
بولسىمۇ، ئاخىرقى ھېسابتا پۈتتۈرەلمىگەن، چۈنكى ئۇلۇنگۇر
كۆۋرۈكى ياسىلىپ چىقىلىدىغان بولسا ھەربىي قىسىملار
يەردىن ئۆتەلەيدۇ - دە شىمالىي قىرغاقتىكى چارۋىچىلارغا تولى
پايدىسىز بولىدىكەن، شۇڭلاشقا ئۇلار كۆۋرۈكنى رېمونت قىلى
بۇزغۇنچىلىق قىلىپ كەلگەن، بۇنىڭ بىلەن شېڭ شىسەي كې

رەك ھەربىي قىسىم ئەۋەتىپ كۆۋرۈك قۇرۇلۇشىنى مۇھاپىزەت
قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، ھېچنىمىدىن قورقمايدىغان قازاق
چارۋىچى پارتىزانلىرىنى يەنىلا يېڭەلمىگەن. 2 ئايغا يەتمىگەن
ۋاقىت ئىچىدە ئارقىمۇ ئارقا تۆيۇقسىز ھۇجۇمغا ئۇچراپ
قىسمىنىڭ ھەممىسى تامامەن يوقىتىلغان. 9 - ئايلاردا بىز
ئالتاي تېغىنىڭ غەربىي قىسمىدىن شەھەرگە قايتىپ كەلگىنى-
مىزدە شېڭ شىسەي ئالتاينىڭ غەربىي ۋە شەرقىدە باندىت
تازىلاش ئۇچۇن ئەۋەتكەن بىر تۇەن ماشىنىلىق ئەسكەرلەرگە
يولۇقۇپ قالدۇق.

4- دىخۇادا (ئۇرۇمچى):

گۇچۇڭ بىلەن دىخۇانىڭ ئارىلىقى 300 كىلومېتىر
بولۇپ، يول ئوبدان بولمىغانلىقى ئۈچۇن بىر كۈن ئىچىدە
ئاكىرىپ كېتىش تەس ئىدى. شۇڭلاشقا فۇيۇەن (جىمسار) ۋە
فۇكادىن ئۆتكەندە شەھەرگە كىردۇق، كەچقۇرۇنلىقى گۇمۇدى
(يەنى مەچۇەن) نىڭ شەرق تەرىپىدىكى شىباپو دېگەن جايغا
كەلگەندە ئۇلكىلىك ئىش بېجىرىش باشقارمىسىدىكى سۇڭ چۇ-
جاڭ ماشىنا بىلەن بىزنى ئالغىلى كەلدى ھەمدە شېڭ شىسەي-
نىڭ سالاھىيەت كارتوچكىسىنى كۆرسىتىپ: «مەن شېڭ دۇبەنگە
ئاكالىتەن سىلەرنى قارشى ئالغىلى كەلدىم» دېدى. پىكاپ ئال-
دىدا ئۇچراپ كەلگەن. شېڭ شىسەي بىرمۇنچە ئادەم كۈچ
كىتىغا كەلگىنىمىزدە ئىدارە، كوللېكتىپ ئورۇنلار، مەكتەپلەر-
دىكىلەر ھەممىدە ئاخۇنۇملاردىن بولۇپ 1000 دىن كۆپرەك كىشى
ئولىنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ بىزنى قارشى ئالدى. بىز شەھەرگە
كىرىشتىن ئىلگىرى شەھەرنىڭ شىمالىي قىرغاقتىكى چارۋىچىلارغا تولى
ئۇقتۇق. فۇگۇەنچۇدىن مەخسۇس كۆتكۈچى ئاجراتتى، تاماكا،
چاي، قوغۇن - تاۋۇز دېگەنلەر ئۈزۈلمىدى، ھەر كۈنى

دېۋدگەك كەچكى كۆكۈل ئېچىش پائالىيىتى بولۇپ تۇردى ھەم
دە ئاپتوبۇس بىلەن ئېلىپ كېلىپ، ئاپىرىپ قويىدى.

ئۇ چاغلاردا ئۇرۇمچىدە سېپىل بولۇپ، داشىزىدىكى يول
ئېغىزىدىن شەرق، غەرب، جەنۇب ۋە شىمالىي سېپىل ئىشكىسى
كۆرگىلى بولاتتى، يوللارغا تاش ياتقۇزۇلمۇاتاتتى، پۈتۈن شە
ھەرنىڭ نوپۇسى ئاران 110 مىڭ بولۇپ، شەھەردە كىچىككى
بىر ئېلېكتر ئىستانسىسى بار ئىدى. شەرقتىن غەربكىچە
جەنۇبتىن شىمالغىچە بولغان 2 ئاساسىي كوچىغا يېقىندىلا ئې
لېكتر چىرىقى ئورنىتىلغان بولۇپ، ئانچە يورۇق ئەمەس ئىدى
شىداچىياۋكۆۋرۈكى ياغاچقوزۇق ۋەتاختا بىلەن ياسالغان بولۇپ، كۆ
رۈكنىڭ ئاستىدا شاقىراپ سۇ ئېقىپ تۇراتتى. ماشىنىلار كۆ
رۈكتىن ئۆتكەندە لىڭشىپ تۇراتتى. بۇ بىر ئارقىدا قالغا
شەھەر بولغاچقا سانائەتتىن ئېغىز ئېچىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى
بوغدا سوپۇن زاۋۇتى ۋە ئۇزۇم ھارىقى زاۋۇتىدىن بىرسى بو
لۇپ، مەھسۇلاتلىرى سىناق ئاساسىدا ئىشلەنگەن مەھسۇلاتلا
دىن ئىدى. يەنە بىر سەرەڭگە زاۋۇتى بولۇپ ماشىنا ماتور
ئارقىلىق ماشىنىلار ھەرىكەتلەندۈرۈلەتتى ھەمدە سوۋېتتىن ۋ
تەنگە قايتىپ كەلگەن مۇھاجىرلار تېخنىكىلىق قىلاتتى، لېكى
ن رەڭگىنى تۈركۈملەپ ئىشلەپچىقىرىشقا بولمايتتى. شۇيمۇڭ
بىر ھەربىي قورال - ياراق زاۋۇتى بولۇپ، ئاز مىقداردا زى
بىرەك ئوقى، ئوق ئىشلەپچىقىراتتى، ھەربىي زاپچاسلار رېمو
قىلىناتتى، ئۇسكۇنىلىرى تولىمۇ ئاددى ئىدى. كوچىلاردا ئې
يەر - بۇ يەردە خەلقلەر ئۆزلىرى قۇرۇۋالغان قۇيمىچىلىق
تۆمۈرچىلىك ئوچاقلىرى بار ئىدى. خۇكىيەنچى سۇ ئامبىرى لايى
ھىلىنىۋاتاتتى، ئۇنىڭ بىر قىسىم قۇرۇلۇشلىرى باشلانغان ئى
دى. قۇرۇلۇش ئىشخانىسىنىڭ جوزىسىغا سايۇ چىگىنىڭ سۇ ئۈ

لىرى ھەققىدىكى ئەسىرى تەزىپ قويۇلغان بولۇپ، بۇ ئۇرۇن
ىدىكى بىر نەچەر تاتار تېخنىك مەزكۇر كىتابنىڭ ئاپتورى،
بىزنىڭ تەكشۈرۈش ئۆممىكىمىزنىڭ ئەزاسى سايۇچىڭ بىلەن
تونۇشۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئىنتايىن شەرەپ ھېس قىلدى.

شىنجاڭ گېزىتخانىسى شۇ چاغدا خېلىلا قاملاشقان مۇ
ئەسسە ھېسابلىناتتى. بۇ گېزىتخانىنىڭ باشلىقى سۈڭ نىيەنسى
بولسا خۇاڭ ۋېنبېنىڭ قەدىناس ئاغىنىسى بولۇپ، كۆرۈشمە
گىلى 10 يىل بولغاچقا، يىغىلىپ قالغان گەپ - سۆزلىرىنى ئې
چىلىپ - يېيىلىپ سۆزلىشىپ كەتتى. ئۇيغۇرچە بېتىنىڭ باش
تەھرىرى جۇڭ لىخۇا (مانجۇ) بولۇپ، مەن ئۇنى ئىچكىرىدە
خېلى بۇرۇنلا ئاڭلىغان ئىدىم. كېيىن ۋۇجۇڭشىن شىنجاڭ ئول
كىسىنىڭ رەئىسى بولغان چاغدا، ئۇ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆ
كۈمەتنىڭ ئەزاسى ئىدى. شۇ چاغلاردىكى داڭلىق كىشىلەردىن
ھېسابلىناتتى.

ئۇ چاغدا ئۇرۇمچىنىڭ باداۋان كۆمۈر كېنى ئۇرۇمچىدىكى
ئاساسلىق يېقىلغۇ بازىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، كۆمۈر قېزىش
ئۇسۇلى تولىمۇ قالاق ئىدى، يەنىلا كونىچە «ئىگەر شەكىللىك
چازا قۇرۇش» تىن ئىبارەت قالاق ئۇسۇل داۋاملاشتۇرۇلمۇاتات
ى. بىر تۇتاش پىلان بولمىغاچقا ھەممىلا يەر قالايمىقان قېزى
لاتتى. غالتەكنى ئات سۆرەيتتى، سېۋەتنى ئاغامچا بىلەن چىڭ
باغلاپ ئۇنى يۇقىرىغا كۆمۈر چىقىرىش ئۇسكىنىسى قىلمۇالغان
ئىدى. سۇ مېيى ئىشلىتىلىدىغان چىراق ئىشلىتىلەتتى، ھاۋا
ئالماشتۇرۇش سىستېمىسى مۇكەممەل ئەمەس ئىدى، ئەمگەك شارا
ىتى ئىنتايىن ناچار ئىدى.

بىز ئۇرۇمچىدە شېڭ شىسەينى 3 قېتىم كۆردۇق، بۇنىڭ
ئۆتمۈشى مۇنداق بولدى: شېڭ شىسەينى بىرىنچى قېتىم كۆرۈ

شەمىز، 1943 - يىلى 7 - ئاينىڭ بەشىدىكى بىر كۈنى ئەتە-
گەنلىك تاماقنى يەپ بولۇپ تۇرۇشىمىزغا دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ
ئىش بېجىرىش باشقارمىسى ئەۋەتكەن چوڭ ئاپتوبۇس بىز تۇرۇ-
ۋاتقان ئەنلياڭ مېھمانخانىسىغا كېلىپ، بىزنى غەربىي بىنادە-
كى ئۆينىڭ ساربىيىغا ئېلىپ كەلدى، بىز ئۇنىڭ قوبۇل قىلى-
شىغا ئېرىشتۇق ھەمدە ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىدۇق. بىز غەربىي
بىناغا بارغاندا شېڭ شىسەي ئۆزى بۇاستە بىرىنچى ئىشىكك
چىقىپ بىزنى كۈتۈۋالدى ۋە بىز بىلەن بىر - بىرلەپ قو-
ئېلىشىپ كۆرۈشتى. بىزدىن بۇ قېتىم ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشكە
بارغانلار جەمئىي 17 كىشى (چېگرا رايونىدىكى ئاز سانلىق مىل-
لەتلەر ئۆچۈن خىزمەت قىلىشقا كەلگەن ۋۇ دوختۇرمۇ بۇنىڭ
ئىچىدە) بولۇپ، بۇ چاغدا ئوپېراتور، كىنو رېژىسسورى ۋە دىپە-
باۋچى ئىچكىرىگە قايتىپ كەتكەن ئىدى.

شېڭ شىسەي غەربىي بىنانىڭ كىچىك مەجلىسخانىسى-
بىزنى قوبۇل قىلدى، ئۇ ئىمپورت قىلىنغان يۇڭ رەختىن جۇ-
سەنفۇ كىيىۋالغان بولۇپ، چېچىغا ئازراق ئاق كىرگەن ئىدى.
قېشى قويۇق بولۇپ، چىرايىدىن ياۋۇزلۇق يېغىپ تۇراتتى.
نەچچە مېتر ئۇزۇنلۇقتىكى يىغىن جوزىسىغا تىزىلغان
مۇنچە قوغۇن - تاۋۇز، گۈللۈك كەمپتىلەر بىلەن بىزنى مېھ-
قىلدى. ئۇ سۆزلەۋېتىپ پات - پات بىزنى «قېنى نەرسە -
رەكلەرگە بېقىڭلار» دەپ تەكلىپ قىلىپ تۇردى، شۇنىڭ بىلە-
بىز نەرسە - كېرەكلەرگە قول ئۇزۇتۇپ يېيىشكە چۈشتۇق. كې-
ئۇقساق بۇ، شېڭ شىسەينىڭ مېھمان قوبۇل قىلىشتىكى ئادە-
ئىكەن. ئۇ بەكلا گۈمانخور بولغاچقا، مېھمانلارنىڭ ئىچى-
قاتىل چىقىپ قېلىشىدىن ھامان ئېھتىيات قىلىدىكەن. مېھ-
لارنىڭ قولىنى بوشۇتۇپ يانچۇغىدىن قاتىللىق قورالىنى چ-

رىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈپ قويۇشىدىن قورقىدىكەن. شۇنىڭ بىلەن بىلە
لە ھەممە يەرگە ساقچىلارنى زىچ ئورۇنلاشتۇرۇپ مېھمانلارنىڭ
قولىنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىپ تۇرىدىكەن. ئۇ سۆز قىلىۋاتـ
قاندا بىر ئاز كىكەچلەپ قالىدىكەن، لېكىن روھى ناھايىتى
كۆتۈرەڭگۇ تۇرىدىكەن، ئۇنىڭ قىلغان سۆزىنىڭ ئاساسىي مەز-
مۇنى مۇنداق:

1933 - يىلدىن باشلاپ مەن ئۆلكىدىكى ھەربىي قىسىم-
لارغا رەھبەرلىك قىلىپ، ماجۇڭېنگنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن،
ئارقىدىنلا شىنجاڭدىكى باندىتلارنىڭ تۇپىلىڭىنى بېسىقتۇردۇم،
بۇنىڭ بىلەن كۆپچىلىك مېنى دۇبەنلىككە سايلىدى. مەن شۇنـ
دىن ئېتىبارەن شىنجاڭنى گۈللەندۈرۈش بىلەن شۇغۇللاندىم. لې-
كىن سوۋېت ئىتتىپاقى شىنجاڭدىن ئىبارەت بۇ باي جايغا چې-
شىنى بىلەپ ھەربىي جەھەتتە تىزگىنلەشنى يولغا قويۇپ،
ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ بىر پولك ماشىنىلاشقان قىسىم ۋە بىر
ئاۋىئاتسىيە ئەترىتىنى ئەۋەتىپ قۇمۇل بىلەن ئىچكىرىنى تۇتاشـ
تۇرىدىغان چوڭ دەرۋازىنى قامال قىلىۋالدى. سوۋېتنىڭ مۇتە-
خەسسىسلىرى، ئىنژېنېرلىرى، تېخنىكلىرى غەربىي تەرەپتىن ئار-
قىمۇ - ئارقا كېلىشكە باشلىدى، ئۇلار بىزنىڭ بايلىقلىرىمىزنى
ئوغرىلاپ، كان مەھسۇلاتلىرىمىزنى قېزىۋېلىپ، شىنجاڭنى يۇ-
ئۆزلىشىشقا تەييارلىق قىلىشقا باشلىدى. ئۇلار بىر ئازمۇ خام-
ئەشيانى بىزگە قالدۇرمىدى، بىز كۆچلۈك يېرتقۇچنىڭ خىرىس
قىلىشىغا چىداشقا مەجبۇر بولدۇق، ئويلىغانلىرىمىزنى سۆز-
شكە جۈرئەت قىلالمىدۇق، بۇنىڭغا 10 يىل بولۇپ كەتتى.
ئۇنىڭ ئۇستىگە كومپارتىيە ماۋزېمىن، چېن تەنچىيۇ، لىن جىلۇ،
نە دۇ جۇگىيۇنگە ئوخشاش قارا نىيەتچىلەرنى ئەۋەتتى، ئۇلار
ۇيىقەست ۋە توپىلاڭ قىلىپ ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇپ سوۋېتكە

تايانماقچى بولدى. مەن شىنجاڭنىڭ مەڭگۈ جۇڭگونىڭ زىمىنى
بولۇپ تۇرۇشىنى قوغداش ئۈچۈن ئالاھىدە ۋاستىلارنى قوللى
نىشقا مەجبۇر بولۇپ، ھېلىمقى سۈيىقەستچىلەر، قارا نىيەتچىلەر
نى باستۇردۇم ھەمدە بىر قىسىم ئەسكەرلەرنى ئەۋەتىپ، بەيتىك
تىكى قازاق باندىتلىرىنىڭ توپىلىڭىنى باستۇردۇم، ھازىر مەر
كەزنىڭ شىنجاڭغا ئەسكەر كىرگۈزۈپ، سوۋېتنىڭ ئەسكەرلىرىنى
چېگرىدىن قوغلاپ چىقىرىشنى ئىلتىماس قىلمۇاتىمەن.

يېقىندىن بۇيان مەركەز شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇشىغا كۆڭۈل
بۆلۈپ، ئىلىم - پەن تەكشۈرۈش ئۆمىكىنى ئەۋەتىپ، شىنجاڭنىڭ
گېئولوگىيە ئەھۋالىنى دەسلەپكى قەدەمدە ئېنىقلاپ
مول قېزىلما بايلىقلارنىڭ بارلىقىنى سەزدى. ھازىر
تەكشۈرۈش ئۆمىكىنىڭ ئەۋەتىپ شىنجاڭنىڭ قۇرۇلۇشىغا ياردە
دەم بەرمەكچى بولدى، بىز بۇنى قارشى ئالىمىز.

شېڭشىسەي ناھايىتى سۆزمەن بولۇپ بىراقلا 2 سائەتتە
سۆزلىدى، قولىدا سۆز تېزىسىمۇ يوق ئىدى، سۆزلەۋېتىپ كۆپلىگەن
مەسىللارنى كەلتۈردى، ھازىر بىر قانچە 10 يىل ئۆتتۈپ كەتكەن
لىكى ئۈچۈن ئۇنى بىر - بىرلەپ ئەسكە ئېلىش تەس.

ئىككىنچى قېتىم شېڭشىسەي بىلەن كۆرۈشمىدىم
كۈندىن كېيىن بولدى. دالىدا (ھازىرقى يەنئەن يولى مېھمان
خانىسىنىڭ ئورنى) دالا زىياپىتى بېرىلدى، ئۇ يەردە پولو
پۇشۇرۇلغان قوي گۆشى بىلەن مېھمان بولدۇق. بۇ قېتىمقى
دالا زىياپىتى ئاساسەن جياڭ جېيشى ئەۋەتكەن ئۇنىڭ يېقى
ئادىمى، مەركىزىي تەلىم - تەربىيە تۈەنىنىڭ ئىلمىي مۇدى
ۋاڭدۇگىيۈەننىڭ كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن ئۆتكۈزۈلگەنىدى.

ئۇنىڭ سۆزىنىڭ مەزمۇنى مۇنداق: بىز بىلەن بىرىنچى
قېتىم كۆرۈشكەندە قىلغان سۆزىنىڭ مەزمۇنى بىلەن ئوخشاش

كەتكەندىن باشقا، جياڭجېيشى ئەۋەتكەن ۋاڭدۇگىيۈەننىڭ مەر
كىزىي تەلىم - تەربىيە تۈەنىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسىنى قۇرۇپ،
شىنجاڭ ئۈچۈن كادىر تەربىيىلەپ بېرىشكە يېتەكچىلىك قىلىدى
غانلىقىنى، شاڭخەيدىكى ئىگىرىش فابرىكىسىنىڭ باشلىقى
ۋۇ ×× نىڭ شىنجاڭغا كېلىپ مەبلەغ سالغانلىقىنى قارشى
ئالىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

كېيىن ۋاڭ دۇگىيۈەن جاۋاب سۆزى قىلىپ، شېڭ شىسەي
نىڭ ئۇن يىلدىن بۇيان شىنجاڭنى باشقۇرۇش جەريانىدا جاپا -
مۇشەققەتلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ شىنجاڭنى جۇڭگونىڭ زىمىنى
سۈپىتىدە قوغداپ كەلگەنلىكىگە ئاپىرىن ئوقىدى. كۆپچىلىك
نىڭ بۇندىن كېيىن ئۇچ مەسلەكنى ياخشى ئۆگىنىپ جياڭزۇڭ
سەينى ھىمايە قىلىشىنى ئۈمىد قىلدى.

گۈرۈپپىلار بويىچە ئۆتكۈزۈلگەن دالا زىياپىتىدە بىزنىڭ
بۇ گۈرۈپپىمىزغا شېڭ شىسەينىڭ 5 - ئىنىسى ترانسپورت
باشقارمىسىنىڭ باشلىقى شېڭ شىجى ھەمراھ بولۇپ ئولتۇردى.
ئۇ سورالغان ھەر خىل مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرىپ تۇردى.
ئۇ سۆزلەۋېتىپ، ماۋزېمىن، چېن تەنچىۋ، لىن جىلۇ ۋە دۇجۇڭ
يۈەننىڭ ئۆلتۈرۈۋېتىلگەنلىكىگە 3 ئاي بولغانلىقىنى ئېيتىپ
كۆيدى.

شېڭ شىسەي بىلەن ئۇچىنچى قېتىملىق كۆرۈشىمىز
دالا زىياپىتىدىن كېيىن ئېلىپ بېرىلدى، ئورنى غەربىي بىنادا
بولدى. ئۇ بىر قانچە ئون جوزا تەييارلىغان بولۇپ، چۆگچىلىك
باشقا تەرەپلەردىن كەلگەن مېھمانلار ئىشتىراك قىلدى.
ئونىڭ ئىچىدە ۋاڭ دۇگىيۈەن، ئىچكىرىگە ئەكىتىش ئالدىدا
ئورغان ئىلىم - پەن تەكشۈرۈش ئۆمىكىدىكىلەر، دۆلەت ئاتىسى
لىق سودا - سانائەت تەكشۈرۈش ئۆمىكىدىكىلەر، شاڭخەي

ئىگىرىش فابرىكىسىنىڭ باشلىقى ۋۇ ××، يەنە 18 ـ لۇيە
نىڭ باشلىقى شۇي‌رۇچىڭ، تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى ۋ
قاتناش مىنىستىرلىقى قاتارلىق ئورۇنلاردىن بولۇپ بىر قانچ
ئورۇننىڭ ۋەكىللىرى بار. شېڭ شىسەي ئىسمىلىكنى ئوقۇپ
بولۇپ، قەدەھ سۆزىنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، بىز تاماقا
تۇتۇش قىلدۇق. بۇ چاغدا مۇزىكا چېلىنىپ ئولتۇرۇشنى قىز
تىپ بەردى. سازەندىلەر «پەرىزاتلار ماكانى تاۋ خۇاجياك
قاتارلىق سېرىق ناخشىنى ئورۇنلىدى.

ئىككىنچى كۈنى جياڭجيېشى ئەۋەتكەن، يېڭىدىن تەمىر
نازارىتىنىڭ باشلىقى بولۇپ تەيىنلەنگەن لىن جۈيۇڭمۇ شۇيمۇگو
دالا زىياپىتى ئۆتكۈزۈپ كەسىپداشلارغا بولغان غەمخورلۇقى
بىلدۈردى.

7 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا شېڭ شىسەي يەنە بىز
بوغدا كۆلىگە سەيلىگە ئۇيۇشتۇردى، بىزگە ھەمراھ بولغ
ئاساسلىق ئەمەلدارلاردىن شېڭ شىسەينىڭ قول ئاستىدى
بىرىنچى نومۇرلۇق جاللات ساقچى باشقارمىسىنىڭ باشلى
لى يېڭچى؛ شېڭ شىسەينىڭ 5 ـ ئىنىسى شېڭ شىجى، تەمرا
نازارىتىنىڭ نازىرى لىن جۈيۇڭ ۋە ئۇنىڭ رەپىقىسى قاتار
لار بار. بىز چوڭ ئاپتوبۇسقا ئولتۇردۇق. شېڭ شىسەينى
بېقىن كىشىلىرى ۋە جياڭجيېشىنىڭ ۋەكىلى ۋاڭ دۇكيۇ
پىكاپتا ئولتۇردى. ئۇ چاغدا بوغداغا باردىغان تاشيول
ئىدى، ماشىنىلارنى بوغداغا بارىدىغان جىلغا ئېغىزىغا تو
تىپ قويۇپ، فۇكاك ناھىيىلىك ھۆكۈمەت تەيىارلاپ قو
ئاتلارغا مىنىپ تاققا چىقتۇق. قارىشىمچە ۋاڭ دۇكيۇەن
لىق مېھمان بولغاچقا، لى يېڭچى بىلەن شېڭ شىجى ئۇ
ئەگىشىپلا يۈرۈشەتتى، بىز بىلەن ئۇنىڭغا قىلىنمۇاتقان مۇ

بىلدىمۇ زور پەرق بار ئىدى. ئۇ چاغدا بوغدادا مېھمانخانا
بولمىغاچقا فۇكاك ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بۇتخانا ۋە خۇسۇسىلار
نىڭ ئۆيىنى ۋاقتىلىق قونالغۇ قىلىپ تەييارلاپتۇ. لى يېڭچى،
شېڭ شىجى ۋە لىن جۈيۇڭلار ۋاڭ دۇكيۇەنگە ھەمراھ بولۇپ
قارلىق تاغنى سەيلى قىلىپ تىيانشاننىڭ مەنزىرىسىدىن زوق
لاندى. بىزنىڭ تەكشۈرۈش ئۆمىكىمىزدىكىلەر ئىلىم ـ پەن
ئىشلىرىنى تەتقىق قىلدى. جۇلىسەن ۋە يىمن زۇيىڭلار بوغدا
كۆلىنىڭ شەكىللىنىش سەۋەبلىرىنى تەتقىق قىلدى. بوغدا
كۆلىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، بىز بوغدادىكى بىر دانە
يوغان ياغاچ قېيىقتىن پايدىلانماقچى بولدۇق، مەن قېيىقنى
ھەيدەشكە مەسئۇل بولدۇم. بوغدانى بىر كۈن ئايلىنىپ كۆ
ۋەتتۇق. ئۇرۇمچىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن جۇلىسەن بوغدا
كۆلىنىڭ شەكىللىنىش سەۋەبلىرىنى تەھلىل قىلىپ سۆزلىدى.
جۇلىسەن مەركىزىي داشۆنىڭ پروفېسسورى، يەر تۈزۈلۈش مۇتە
خەسسىسى لى شىنسەننىڭ:بوغداكۆلى‌تېپىك‌كۆچمە مۇز يەر تېپىگە كە
ئىدۇ، تۆتلەمچى دەۋردە، يەر شارىنىڭ تېمپېراتۇرىسى ئۇرلەپ كۆچمە
مۇزلارنى ئېرىتىۋەتكەن، مۇز سۇلىرى تاشلارنىڭ ئارىسىغا سىڭىپ
تەكەنلىكتىن كەچتە مۇز قاتقاندا، ئۇنىڭ ھەجمى كېڭىيىپ،
تاشلارنى يېرىۋېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئانىلىق تەندىن
ئايرىلىپ چىقىپ يەنە مۇز بىلەن بىرىكىدۇ، كۈندۈزى كۈن
نىڭغاندا كۆچمە مۇزلار يەنە ئېرىپ، كۆچمە مۇزلارنىڭ پەس
جايلارغا يۆتكىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، ئانىلىق تەندىن ئاي
لىپ چىققان تاشلارنى باشقا جايلارغا يۆتكىۋېتىدۇ، يۆتكە
ئىدىغان تاشلارنىڭ ئېغىرلىقى ئارتقانسېرى مۇۋاپىق شارائىتقا

كەلگەندە ئۇ مۇز تېنىدىن ئايرىلىپ باشقا جايدا ئېر
كېتىدۇ. بوغدا كۆلى — كۆچمە مۇزلار تەرىپىدىن يۆتكىۋ
گەن تاشلارنىڭ تاغ جىلغىسىغا يىغىلىپ قېلىشىدىن ها
بولغان بىر چوڭ تۇغاندىن شەكىللەنگەن تەبىئىي كۆل بول
بۇ يەردە مۇز-قار ۋە سۇلار داۋاملىق يىغىلىپ تۇر
چوڭ بوغدا كۆلى بىلەن كىچىك بوغدا كۆلى مۇشۇنداق
كىلەنگەن دېگەن سۆزنىڭ قوشۇلدى. فۇكاكىغا باردىغ
بۇ تاغ جىلغىسى يەر قاتلىمىنىڭ تۆتلەمچى دەۋرده شەكىل
گەن U شەكىللىك كەسمە يۈزى بولۇپ، بۇنى پۈتۈن دۇ
دىكى ئالىملار كۆچمە مۇزلارنىڭ يۆتكەلگەن ئىزى دەپ ئ
زاپ قىلغان. بىز بوغداغا چىقىشتا بۇ U شەكىللىك جا
نىڭ بېلىگە يېتىپ بارغىنىمىزدا يىغىلىپ قالغان تاش د
لىرىنى كۆردۇق. ھازىرقى بېيجىڭ گېئولوگىيە شۆيۈەنىنىڭ
قىنقاتچىسى، پروفېسسور يۈەن فۇلى 30 - يىللاردا فۇكاكىدا تىيا
تېغىنىڭ شىمالىدىكى تۆتلەمچىدەۋرىيەرقاتلىمىدىن جۇڭگو بويىچ
چوڭ ۋە ئەڭ مۇكەممەل بولغان بىر سۆرەلمە ئىسكىل
قېزىپ چىقىرىپ ئۇنىڭغا نومۇر قويۇپ ساندۇقلا قاچىلاپ، تۆ
ئارتىپ بېيجىڭغا ئېلىپ كەتكەن. بۇمۇ تۆتلەمچى د
كۆچمە مۇزلارنىڭ يۆتكىلىشى بىلەن ناھايىتى زور بىر ئۆزگ
ھايۋاننىڭ يۆتكەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ بوغدا
شەكىللىنىش سەۋەبىنى چۈشەندۈرىدىغان دەلىل ھېسابلى
ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدىكى بەزى كىشىلەر جۇڭگولۇ
نىڭ ئەجدادلىرىنى غەربتىن كەلگەن دەپ پەتنە-
توقىدى. ئۇلارنىڭ ئاساسىچە جۇڭگودا تۆتلەمچى دەۋرده ك
مۇزلارنىڭ ھەرىكەت قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بىرە
يوقمىش. پروفېسسور لىسىگاك ئۇلارغا: «شىنجاڭدىكى

جياڭشىدىكى لۇشەندە تۆتلەمچى دەۋرده كۆچمە مۇزلارنىڭ يۆتـ
كەلگەنلىكىنىڭ ئىزى تېپىلدى. بۇ جۇڭگولۇقلارنىڭ ئاتا-
بوۋىسىنىڭ جۇڭگودا پەيدا بولغانلىقىنى ئىسپاتلايدىغان پو-
لاتتەك دەلىل» دەپ رەددىيە بەرگەنىدى. بۇنىڭدىن بىزنىڭ
بوغدانىڭ شەكىللىنىش سەۋەبىنى تەتقىق قىلىشىمىزنىڭ
ئەھمىيىتى ناھايىتى چوڭقۇر ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇ.

5 - ئىلىدا:

7 - ئاينىڭ ئاخىرى، بىز ئۇرۇمچىدىن ئايرىلىپ ئىلىغا
قاراپ يولغا چىقتۇق، يول بويىدىكى شەھەر-بازارلاردا زۇ-
ۋۇر تېپىلسا قونۇپ، ئات ئۆستىدە گۈل كۆرگەندەك ماڭدۇق،
تەپسىلى تەكشۈرمىدۇق. سايرام كۆلىدىن ئۆتۈۋېتىپ سۆكشۈتۈ
ۋە گوزىگوغا كەلگەندە ھاۋا ناھايىتى ئوچۇق بولغانلىقتىن
تىيانشاننىڭ گۈزەل مەنزىرىسى ۋە گۈللىنىۋاتقان چارۋىچىلىق
قېرىملىرىنى كۆرۈپ ھوزۇرلاندۇق ھەمدە سوۋېتلىكلەر لايىھە-
لىگەن 3 سۇ ئېلېكتىر ئىستانسىسىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق.
بۇ ئىستانسىلارنىڭ توكى مېھمانخانىلارنى يورۇتۇشقا ئىشلە-
تىلىدىكەن. سۈيدۇك (ھازىرقى قورغاس) دىن ئۆتۈشمىزدە شۇ
ئارتىپ بېيجىڭغا ئېلىپ كەتكەن. بۇمۇ تۆتلەمچى د
جايدىكى ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ئورۇنلاشتۇرغان بىر مۇنچە ئاز-
كۆچمە مۇزلارنىڭ يۆتكىلىشى بىلەن ناھايىتى زور بىر ئۆزگ
ھايۋاننىڭ يۆتكەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. بۇ بوغدا
شەكىللىنىش سەۋەبىنى چۈشەندۈرىدىغان دەلىل ھېسابلى
ياۋروپا ۋە ئامېرىكىدىكى بەزى كىشىلەر جۇڭگولۇ
نىڭ ئەجدادلىرىنى غەربتىن كەلگەن دەپ پەتنە-
توقىدى. ئۇلارنىڭ ئاساسىچە جۇڭگودا تۆتلەمچى دەۋرده ك
مۇزلارنىڭ ھەرىكەت قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدىغان بىرە
يوقمىش. پروفېسسور لىسىگاك ئۇلارغا: «شىنجاڭدىكى

بىز غۇلجىغا بارغاندىن كېيىن، ئالدى بىلەن ئىلى ۋە-
لايىتلىك قۇرۇلۇش ئىدارىسىنىڭ دوكلاتىنى ئاڭلىدۇق، ئۇ-
ئىدىن كېيىن ئېتىز-ئېرىق، سۇ قۇرۇلۇشى ۋە سانائەت،
شاره - ئەتىقە گۈرۈپپىلارغا بۆلۈندۇق. ئالدىنقىسى ياماتۇدىن

تارتىپ توققۇزتارادىكى ئىلى دەريا بويلىرىنىڭ سۇ ئىنـ
لىرى، بىنام يەرلەر ۋە نەسىللىك قوي فېرمىسىنى تەكشۈردى
كېيىنكىسى شەھەرنى ئاساسىي سانائەت ئوبيېكتى قىلدى. بـ
ئادەتتە مېھمانخانىدا تۇرغاندىن باشقا، يەنە قۇرۇلۇش ئىـ
رىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى مىجىتنىڭ ئۆيىگە مېھمانغا بـ
دۇق. ئۇ قازاق مىللىتىدىن بولۇپ، بىزگە ناھايىتى مېزىلـ
گۆش تائاملىرىنى ۋە قوغۇن - تاۋۇزلارنى تەييارلاپتۇ، ئۇنـ
ئايالى بىزگە قازاقچە ناخشىلارنى ئېيتىپ بەردى، مىجىت بـ
ياش زىيالى ئىدى، ئۇ بىزگە ھەمراھ بولۇپ، ئىلى دەريـ
نىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىكى ئېتىز - ئېرىق سۇ قۇرۇلۇشـ
ئېكىسكۇرسىيە قىلدى، كېتىۋاتقاچ بىزگە نەق مەيدانىنى چـ
شەندۇرۇپ تۇردى، ئۇ كەسپىكە ناھايىتى پىششىق ئىكە
خەلق ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئاپتونوم رايـ
لۇق سۇ ئىشلىرى نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرلىقىغا كۆتـ
تىلگەنلىكى ئەجەپلىنەرلىك ئەمەس ئىدى، ئۇ ھەقىقەتەن
شۇنىڭغا مۇناسىپ بولالايتتى.

بىز تۇققۇزتاراغا بارغاندىن كېيىن يالغۇز بىرلا ئاتلـ
موڭغۇل ئەسكەر بىزگە يول باشلىدى. بىز ئات بىلەن ت
دىن ئۆتۈپ نىلقىغا (ياكى گۆڭخا دەپ ئاتىلاتتى) كېلىـ
موڭغۇل، زاڭزۇ كومىتېتىغا ۋاكالىتەن چوڭ لاما لۇي لىيـ
مەخسۇس زىيارەت قىلدۇق ھەمدە باشقا ئۆممەك ئەزالىرىنـ
ھاۋالىسى بويىچە قاش دەرياسىنىڭ ئېقىش مىقدارىنى
زەتتۇق، ئالىيومەن، سىنىك كانلىرىنىڭ ئەۋرىشكىلىرىنى
غىپ مازارنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ غۇلجىغا قايتىپ كەتتۇق.

شۇ چاغلاردا غۇلجىنىڭ سانائىتى ئۇرۇمچىنىڭكىدىن
ياخشىراق ئىدى. مەسىلەن: غۇلجىدا ئۇن زاۋۇتى، تېرە-

بۇم زاۋۇتى ۋە ئوت ئېلېكتىر ئىستانسىسى بار ئىدى، بۇلار-
نىڭ ھەممىسى خېلىلا زامانىۋىلاشقان ئىدى.

يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەلىپىگە ئاساسەن، تەكشۈرۈش ئۆ-
مىكىنىڭ ئەزاسى لومىڭيۇ غۇلجىدا قېلىپ ئىلى دەرياسىنىڭ
چوڭ كۆۋرۈكىنى لايىھىلەيدىغان بولدى.

بىز غۇلجىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن قورغاسقا بېرىپ
ئېلىممىزنىڭ چېگرا - مۇداپىئە ئەھۋالىنى كۆزدىن كەچۈرمەكچى
بولدۇق، بىز تەرەپتە پەقەت بىرلا كۆزىتىش پوشتىقى بولۇپ،
ئۇنىڭ ئىچىدە بىر قانچە دۇربۇن ۋە بىۋاستە شەھەر بىلەن
سۆزلىشىشكە بولىدىغان تېلېفون ئاپاراتى بار ئىدى. دەريا-
نىڭ قارشى تەرىپىدىكى قىرغاق سوۋېت چېگرىسى ئىدى،
ئۇلارنىڭ ئاپتوموبىللىرى چېگرا مۇداپىئە تاشيولىدا موككىدەك
ئۆتۈشۈپ تۇراتتى. مەلۇم ئارىلىقلارغا پوس ئورۇنلاشتۇرۇلغان
بولۇپ ئاپشاركىلار بىلەن چارلاپ تۇراتتى. ئاكلىشىمىزچە
ھەنە ئۇلارنىڭ ھەربىي ئايروپىلان ئىستانسىسى، ئاپشاركا تە-
مىيلەش گازارمىسى بار ئىكەن. لېكىن بىزنىڭ بۇ تەرەپنىڭ
ھەممە يول ئېغىزلىرى ئوچۇق بولۇپ، پات - پات قازاقلار
ئۆتۈپ تۇراتتى، ئۇنىڭدىن ساقلىنىمەن دەپمۇ ساقلانغىلى بول-
مايتتى، كېيىن بىز چېگرىدىن ئايرىلىپ، گوزىگو، سۇڭ-
شۇتۇ ئارقىلىق سايرام كۆلىنى ئايلىنىپ ئۆتۈپ تاغ جىلغىسى
بىلەن بورتالاغا يۇرۇش قىلدۇق. ئاكلىساق بۇ تاشيولىنى
سوۋېتلىكلەر بورتالانىڭ ساپ دورىلىرىنى توشۇپ كېتىش
ئۈچۈن ياسىغان ئىكەن، يولنىڭ ئەھۋالى خېلىلا ياخشى بولۇپ،
ئىنتۈلۈقمۇ تەلەپكە مۇۋاپىق كېلەتتى.

ئارشاڭ مۇنچىسى مەخسۇس سوۋېتنىڭ بورتالادا كان-
چىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان تېخنىك خادىملىرى ئۈچۈنلا

ياسالغان ئىكەن. مۇنچىغا چۈشكۈچىلەر پايدىلىنىشى ئۈچۈن مۇنچە-
نىڭ ھەر بىر ئېغىز ئۆيىنىڭ ئىشىكىگە مۇنچىنىڭ ئىچىدىكى
ئارشائىنىڭ تېمپېراتۇرىسى ئېنىق يېزىلغان ياغاچ تاختا ئېسىپ
قويۇلغان ئىدى. بىزنىڭ ئادەملىرىمىزمۇ يۇيۇنۇپ چىقتى.
بىز بورتالادا 2 كۈن تۇرۇپ يەرلىك ھۆكۈمەتنىڭ دوكلاتى-
نى ئاڭلىغاندىن كېيىن، جىڭ، شىخو، دۆربىلجىن ۋە چۆچەك
تەرەپكە قاراپ يولغا چىقتۇق. شىن شىگو چۆچەكتىن ئات ۋە
يول باشلىغۇچى ھەل قىلىپ چاغانتوقايغا بېرىپ چېگرا
مۇداپىئەسىنى كۆزدىن كۆچۈردى. بىز بورتالانىڭ ئوتلاقلىرى-
نى بويلاپ مېڭىپ بىنام يەرلەرنى كۆزدىن كۆچۈردۇق. شۇ
چاغلاردىكى بورتالادىن جىڭغىچە بولغان ئارىلىقتىكى يەر تېخى
ئېچىلمىغان بوز يەرلەر ئىكەن. بۇ يەردە موڭغۇل چارۋىچى-
لىرى چارۋا باقىدىكەن، شۇڭلاشقىمۇ ماشىنا بىلەن يۈرۈش
ناھايىتى تەسكە چۈشتى. دۆربىلجىن بىلەن چۆچەكنىڭ ئارى-
لىقىدا بىر رەسمىي تاشيول بولغاچقا بىز چۈشكەن ئاپتوموبىل
دۆربىلجىنىدە توختىمايلا چۆچەككە كىرىپ كەتتى.

6 ـ چۆچەكتە:

بىز چۆچەكتە بىر كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن، ئىككىنچى
كۈنى مەزكۇر ۋىلايەتنىڭ ۋالىسى ئەن ۋېنخۇيىنىڭ ئوچۇقچى-
لىقتا ئاچقان قارشى ئېلىش يىغىنىغا قاتناشتۇق. يىغىنغا ھەر
قايسى ئىدارە، تەشكىلاتلار، مەكتەپلەردىن بولۇپ جەمئىي 1000
دىن ئارتۇغراق ئادەم قاتناشتى، رەئىس سەھنىسىگە مەرھۇ-
سۇن جۈشەننىڭ سۈرىتى ۋە زۇڭلىنىڭ ۋەسىيەتنامىسى ئې-
سىلغان ئىدى ھەمدە بۇ يىغىن گومىنداڭنىڭ يىغىن ئېچىش
ئۇسۇلىدا ئېچىلغان ئىدى. بىز شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىگە
بېرىپ باققان بولساقمۇ بۇ خىل ئەھۋالنى كۆرۈشىمىز تۇنجى

قېتىم ئىدى. رەئىس سەھنىسىدە ئولتارغانلارنىڭ ئىچىدە يەنە
سوۋېتنىڭ كونسۇلى ۋە ئۇنىڭ خىزمەتچى خادىملىرى بار
ئىدى. ئېلانچى يىغىننىڭ كۈنتەرتىپىنى ئوقۇپ بولۇپ، زۇڭ-
لىنىڭ سۆرىتىگە 3 قېتىم تازىم قىلىشنى ھەمدە 3 مىنۇت
سۈكۈتتە تۇرۇشنى ئۇقتۇرغاندا سوۋېتلىكلەر مىدىرلاپمۇ قوي-
مىدى، تازىمىمۇ قىلمىدى، بېشىنى تۆۋەنمۇ سالمىدى. يىغىن
تۈگىمەي تۇرۇپلا چېقىپ كەتتى. يىغىندا ئەن ۋېنخۇي، جاڭ بىن-
چىن، يەن زۇيىڭلار ئايرىم ـ ئايرىم سۆز قىلدى. يىغىندىن
كېيىنلا چۆچەكنىڭ چېگرا چارىلىرىغا بېرىپ چېگرا مۇدا-
پىئەسىنى كۆزدىن كۆچۈردۇق، بۇ يەردىمۇ قورغاستىكىگە
ئوخشاشلا بىرنەچچە بىر كۈنلۈك مۇنارىمىزلا بولۇپ، ئىچىدە بىرقانچە دۇربۇن ۋە تېلې-
فون ئاپپاراتى بولۇپ، ئۇ شەھەرگە ئۇلىناتتى. لېكىن سوۋېت
تەرەپتە بولسا چېگرا بويلاپ مەخسۇسلا چارلاشقا ئىشە-
لىتىلىدىغان تاشيول بولۇپ، ئاپتوموبىللار ئۇياقتىن بۇياققا
موككىدەك قاتناپ تۇراتتى. پوسلىرى زىچ ئورۇنلاشتۇرۇلغان
ئىدى، يەنە ئاپشاركىلىرى، ھەربىي ئىشلارغا ئىشلىتىلىدىغان
ئايروپىلان ئىستانسىسى بار ئىدى. ئېلىمىزنىڭ چېگرا مۇدا-
پىئە ئەھۋالىنى ئۇلارنىڭكى بىلەن سېلىشتۇرغاندا بىزنىڭ
ئەھۋالىمىز ناھايىتىمۇ ناچار ئىدى.

ئالتايغا بېرىشقا تەييارلىق قىلىش ئۈچۈن، بىز چۆ-
چەكتە بىردىن قوي تېرىسىدىن قىلىنغان پەلتو، بىر جۈپ پىيما
تەييارلىدۇق. مۇشۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەن ۋېنخۇيىنىڭ
ئورۇنلاشتۇرۇشى بويىچە ھەر قايسى ئىدارىلار ئايرىم ـ ئايرىم
ھالدا بىزنى كۈتۈۋالدى ۋە خىزمەتىدىن دوكلات بەردى.

بۇ چاغدا شىن شىگو چاغانتوقـ ايدىن چۆچەككە يېتىپ

كەلدى. ئاڭلىشىمىزچە، ئۇ يەرنىڭ چېگرىسى ئېچۈپتىلگەن بولۇپ، سوۋېت تەرەپتىكى قازاقلار پات - پات چېگرىدىن ئۆتۈپ قالايمىقانچىلىق چىقىرىپ، ھۆكۈمەت خادىملىرىنى ئازارە قىلىپ تۇرغانلىقتىن ئۇلار خىزمەتكە بېرىشقىمۇ جۈرئەت قىلالمىغان.

ئاڭلىشىمىزچە ئەن ۋىنخۇي ئاخبارات توپلاش ماھىرى ئىكەن، شېڭ شىسەي تەكشۈرۈش ئۆمىكىمىزدىكى ھەر بىر ئادەمنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى ۋە ھەر بىر ئادەمنىڭ ئەھۋالىنى ئىگەللەش ئۈچۈن تاكتىكا ئىشلىتىپ بۇ ئىشقا ئەن ۋىنخۇينى ئورۇنلاشتۇرغان ھەمدە ھەر بىرىمىزنىڭ تەرجىمھالىمىزنى ئانكىتقا تەپسىلى تولدۇرغۇزغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەن ۋىنخۇيغا پۈرسەت يولىسىلا ھەر بىرىمىز بىلەن پات - پات ئايرىم ئۇچرىشىپ شۇ ئارقىلىق ئەھۋال ئىگەللەشنى تاپشىلىغان. ئاڭلىساق ئالتايدا 9 - ئايدا قېلىن قار چۈشۈشكە باشلىغان بولۇپ، تاغ يوللىرى توسۇلۇپ قالاي دەپ قاپتۇ، بىز تېزرەك يېتىپ بېرىش ئۈچۈن 8 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئالتايغا قاراپ يولغا چىقتۇق، يول ناچار بولغاچقا، ئادەمىزات ئايىاق بېسىپ باقمىغان تېجاڭگودا بىر كېچە قونۇپ، ئەتىسى كەچتە قۇبۇق سارغا قايتىپ كەلدۇق. تارباغاتايىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىسى چىياۋ جيافۇ ۋاڭ ھەزرەت مەھكىمىسىدە بىزنى قىزغىن قارشى ئالدى. ھەمدە بىزنى ۋاڭ ھەزرەت مەھكىمىسىدىكى ئىككى ئېغىزلىق چوڭ قوبۇلخانىغا ئورۇنلاشتۇردى، قوبۇلخانىغا بىرقانچە دانە خىلمۇ چوك خوتەن گىلىمى سېلىنغان بولۇپ، بىز گىلەمنىڭ ئۈستىدە ياتتۇق، ئۆينىڭ تورىسى تاختايلىق بولۇپ، ئۆيگە ئەينەك لىنىڭ دېرىزە ئورنىتىلغان ئىدى، ئۆيلىرى ناھايىتى پاكىز راھەتلىك ئىدى. ئۇ يەنە بىزگە ئېسىل گۆشلۈك تائاملارنى

تەييارلاپتۇ. چۆچەككە ياكى ئورۇمچىگە يېقىنغا بېرىشقا، بەزىدە سودا - سېتىق ئىشلىرىغا ئىشلىتىش ئۈچۈن بىر دانە كىچىك زىس ماشىنا سېتىۋاپتۇ، قار قېلىن ياغقاچقا يول مېڭىش ئەپسىز ئىدى، شۇڭلاشقا ۋاڭ ھەزرەت مەھكىمىسىدە ئىككى كۈن دەم ئالدۇق ھەمدە بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ۋۇ دوختۇر چىياۋ جيافۇنىڭ كېسىلىنى داۋالاپ قويدى. باشقىلار ئۆز ئارا ئۆگىنىش ئېلىپ باراتتى ياكى پروفېسسور يېن زويىڭنى جىڭجۇ تېياتىرى ھەققىدە سۆزلەپ بېرىشكە تەكلىپ قىلاتتى، ئۇ سۆزمەن بولۇپلا قالماي يەنە ناخشا ئېيتالايتتى، ئويۇن ئويناپمۇ بېرەلەيتتى، كۆپچىلىكنىڭ كەيپىياتىغا خۇشاللىق بېغىشلايتتى.

بۇ يەرگە كېلىشتىن ئاۋۋال «شىنجاڭشۇناس»، گۇچۇڭ ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى جى فىڭلۇ، چىياۋجيافۇ توغرىلىق سۆز - لەپ بەرگەن ئىدى، ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى خۇشۇفاڭ. مىللىتى موڭغۇل بولۇپ، ماناس ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى خۇلىيەنجۇنىڭ قىزى ئىكەن. خۇلىيەنجۇ موڭغۇللارغا يېقىنچىلىق قىلىش ئۈچۈن قىزى خۇشۇفاڭنى موڭغۇل چىڭۋاڭغا خوتۇنلۇققا بەرگەن، چىڭۋاڭ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇ چىڭۋاڭنىڭ ئورنىغا چىققان. ئاڭلىشىمىزچە چىياۋجيافۇنىڭ ئېرى موڭغۇل چىڭۋاڭ تاناسىل كېسىللىكىگە گىرىپتار بولۇپ ئۆلۈپ كەتكەن بولۇپ، ئۇمۇ يۇقۇملانغان ئىكەن. بىز ۋاڭ ھەزرەت مەھكىمىسىگە بارغاندا ئارىمىزدىكى ئۈر دوختۇر ئۇنىڭ كېسىلىنى داۋالاپ قويدى. گومىنداڭ 1944 - يىلى شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئىگەللىگەندىن كېيىن، ئۇنى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ تەشۋىقات نەپەقە ھەيئىتى، گومىنداخ ئۆيىنىڭ ۋەكىلى قاتارلىق ۋەزىپىلەرگە يۆتكىدى، ئۇنىڭ ئۆيى ئۇرۇمچىنىڭ جىيەنكاك يولىدا بولۇپ، بىزنىڭ ئۆي بىلەن ئارىلىقى بىر قانچە مېتر

كېلەتتى. مەن غەربىي شىمال جاڭگۈەن مەھكىمىسى ئۇرۇمچى
بەنگۈڭتىڭىنىڭ بۆلۈم باشلىقى بولۇپ ئىشلەۋاتقىنىمدا ئ
خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن پات-پات مېنى ئىزدەپ كېلەتتى
ئۇ شۇ چاغلاردا گومىنداڭنىڭ داڭدار كىشىلىرىدىن ئىدى
شۇڭلاشقا ماچېڭشياڭ، لوشۇرېن ۋە لیۇ خەندۇڭ قاتارلىق
كاتتا كىشىلەر ھەمىشە ئۇنىڭ ئۆيىگە بېرىپ ماجيالىق
ئويىناپتتى ياكى باشقا كۆڭۈل ئېچىش ئىشلىرى بىلەن
شۇغۇللىنىپ ئىچ پۇشقىنى چىقىرىشاتتى. مېنىڭ گۇرۇپپا
باشلىقىم لیۇدۇن ئۇنىڭ مەخپىي ئاشنىسى بولۇپ، لیۇنىڭ
ئايالى ئېچكىرىگە كەتكەن مەزگىللەردە ئۇ پات-پات لیۇدۇنىڭ
شەرقىي بىنادىكى ياتىقىغا بېرىپ قونۇپ قالاتتى ياكى يېرى
كېچىلەردە لیۇدۇنغا تېلېفون بېرىپ، ئۆزىنىڭ ئۆيىگە تەكلىپ
قىلاتتى. شىنجاڭ تىنىچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن
لیۇ ھەربىي كادىرلار مەكتىپىگە ئوقۇشقا يۆتكەلگەندە
مېڭىشتىن ئاۋۋال چياۋ جيافۇدىن ئارىيەتكە ئالغان بە
پارچە خوتەن گىلىمىنى ئۇنىڭغا بېرىپ قويۇشىمنى ھاۋالە
قىلدى. 1951-يىلى ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ھەرىكىتى
چياۋ جيافۇغا 15 يىللىق قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىندى.

قار توختىغاندىن كېيىن، بىز خىشەنتۇغا بېرىپ قوندۇق.
ئۇ يەردە بىرلا ساقچى ئورگىنى بولۇپ، بىرقانچە ئېغىزلا ئۆي بار
ئىكەن. مەن ئۇ يەردە ئۇيغۇرچە ياسىنىۋالغان بىر خەنزۇ قىزنى
يولۇقتۇرۇپ قالدىم. ئۇقساق ئىلىدا پاتىپاراقچىلىق بولغانلىقى
ئۈنى بىر قىرغىز بېقىۋاپتىكەن، چوڭ بولغاندىن كېيىن بىر
قىرغىز يىگىت بىلەن تويى قىپتۇ، قىرغىزچىنى راۋان
سۆزلىيەلەيدىكەن.

7 ـ ئالتايدا:

خېيشەنتۇدىن ئايرىلىپ بۇرچىن، چىڭخۇا تەرەپكە قاراپ
ماڭدۇق. ماشىنىنى كېچىك كېمىسىگە چىقىرىپ زەنجىر بىلەن
سۆرەپ دەريا غا سېلىپ، ئىنتايىن تېز ئاقىدىغان ئىرتىش
دەرياسىنى كېسىپ ئۆتۈپ بۇرچىنگە كەلدۇق. ئۇ چاغدا
ئوسمان تاقا چىقىۋېلىپ توپىلاڭ چىقىرىۋاتقان بولۇپ، چىڭخۇادا
تۇرۇشلۇق قىسىملار بىزنىڭ بىخەتەرلىكىمىزنى
قوغداش ئۈچۈن كۈمۈش تاغ ئېغىزىنى قوغداشقا ئاتلىق
ئەسكەر ئەۋەتىپ ماشىنىلارنى بىخەتەر ئۆتكۈزۈۋەتتى.

بىز چىڭخۇاغا يېتىپ باردۇق. ۋالى مەھكىمىسى تۇرمۇشىمىزنى
ئورۇنلاشتۇرغاندىن كېيىن ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ خىزمەتكە
كىرىشتۇق. بىر گۇرۇپپا شەھەردە قېلىپ ئىشلىدى، يەنە بىر
گۇرۇپپا چىڭخۇانىڭ شەرقىي شىمالىغا تەخمىنەن 150 كىلومېتر
كېلىدىغان جايدىكى ئالتۇن جىلغىسىغا ئالتۇن كانىنىڭ
قېزىلىش ئەھۋالىنى ۋە تاشقى موڭغۇل چېگرىسىنىڭ جۇغراپىيە
شەكلىنى ئۇقۇپ كېلىشكە كەتتى. مەن ئالتۇن كان گۇرۇپپىسىغا
قاتناشقان ئىدىم، بۇ گۇرۇپپىدا يەنە جياڭچىڭ، يى جۇڭسەن
ۋە سۇڭ لويۇلار بار ئىدى. ئىككى نەپەر قازاق كىشى يول
باشلىغۇچى بولدى. شەرقىي شىمالىلىق بىر كىشى مىلتىق،
ئوق ئېلىۋېلىپ بىزنى قوغدىدى. بىز ئاددىيراق ئەسۋاب-ئۇسكۇنە
لەردىن بارومېتر، كومپاس، تېمپېراتۇرىنى ئۆلچەش ئەسۋابى
قاتارلىق نەرسىلەرنى، يەنە يول ئوزۇقى ۋە سۇدان ئېلىۋالدۇق.
بىرىنچى كۈنى كەچتە چوڭقۇر جىلغىنىڭ ئوتتۇرىسىغا
ماكانلاشقان بىر قازاق كىشىنىڭ قىشلىقىدىكى بىر ئېغىز بوش
تۇرغان ياغاچ ئۆيدە قونۇپ قالدۇق. بۇ چاغدا قار ياغقان،
ھاۋا سوۋۇشقا باشلىغان ئىدى. بىز كېچىچە ئوتۇن قالاپ
ئىسسىندۇق. شىچاخېدىكى ئالتۇن كېنىغا بېرىش ئۈچۈن 4 چوڭ

تاغدىن ئۆتۈشكە توغرا كېلىدىكەن. ئەگ ئاخىرقى ئىككى تاغنىڭ
ئېگىزلىكى 10 مىڭ ئېنگلىز چىسىدىن كۆپرەك كېلىدىكەن
ئىككىنچى كۈنى شەپاخىدىكى ئالتۇن كانىغا بېرىپ ئالتۇن
قازىدىغان ئىشچىلار بىلەن بىللە ياتتۇق. ئالتۇن قېزىش ئىشچى
لىرىنىڭ جاپالىق تۇرمۇشىنى تىل بىلەن ئىپادىلەش تەس ئىدى
ئۇلاردىن 10 نەچچە كىشى بىر ئېغىزلىق ياغاچ ئۆيدىكى بىر
چوڭ كاڭدا يېتىپ - قوپىدىكەن. بىر يىلدا ياغقان قېلىن قا
تاغ يوللىرىنى يېرىم يىلغىچە ئىتىۋالمىدىكەن. شۇڭلاشقا ئۇلار
يازدا بىر يىللىق ئوزۇق - تۈلىگىنى تەييارلىۋالمىدىكەن. قىش كۈنى
لىرى دەريا بويلاپ مۇز ئۈستىدە مېڭىشقا تىوغرا كېلىدىكەن
تاغدىن ئۆتۈش مۇمكىن ئەمەس ئىكەن. دەريا ئۈستىگە چۈشۈ
كەن قار گەرچە قېلىن بولمىسىمۇ ئاسانلىقچە ئۆتكىلى بولمايى
دىكەن. كۆكتات ئىنتايىن قىمىس، داۋالىنىش شارائىتى پەقەتلا
يوق ئىكەن، ئايرىم كىشىلەر ئائىلىسىنى بىللە ئېلىپ كەل
گەن بولۇپ، ئۇلارمۇ دەردىنى تەڭ تارتىدىكەن. بەزىلىرى بىر
قانچە يىللاپ تاغدىن چۈشۈپ باقماپتۇ. ئۇلار ئەتىگەن
چىقىپ، كەچ قايتىپ ئىشلەيدىكەن. دەريانىڭ قىرغىقىغا چى
قىۋېلىپ، كىشەك ئالتۇن كۆرۈنگەن جايىنى تېپىۋالسا، ش
يەرنى ئىگەللەپ، ھەر كۈنى ياغاچ داستا يەرلىك ئۈسۈل بى
لەن رودا تاللاپ ئالتۇن چايقايدىكەن. ياخشىراق ئىشلى
بىر قانچە كۈندە بىر مىسقال ئالتۇن چايقاپ ئالالايدىكەن. ھېچ
نېمە ئالالمايدىغانلارمۇ بار ئىكەن، بۇ ھەقىقەتەنمۇ دېگىز ئا
تىدىن يېگىنە ئىزدىگەنگە ئوخشاش تەس ۋە جاپالى
ئىش ئىكەن.

ئالتايدا قارىغاي كۆپ بولغانلىقتىن، ئالتۇن جىلغىسىدىكى
ئۆيلەر ۋە ئالتۇن كان ئىدارىسىنىڭ بىنالىرى ئاساسەن با

غاچلارنى جۈپلەپ قاتار تىزىش ئارقىلىق پۈتتۈرۈلگەن بولۇپ،
ئۆينىڭ ئۈستىمۇ پۈتۈنلەي ياغاچ بىلەن يېپىلغان ئىكەن،
ئالتۇن ۋادىسىدىكى ئۆيلەرنىڭ ھەممىسىنى پۈتۈنلەي ياغاچ
تىن پۈتتۈرگەن دېيىشكە بولاتتى، ھەتتا چېكىۋا شەھىرىدىكى
كۆپلىگەن ئۆيلەرمۇ ئەشۇنداق ياسالغان ئىدى. ئەجەپلىنەرلىك
يېرى يېقىلغۇ ماتېرىياللىرى ئۇچۇن ياخشى قارىغايلارنى يېرىپ
ئىشلىتىدىكەن، ئورمانلىقلارنى نابۇت قىلىپ، ئۇنى پەرۋىش
قىلمايدىكەن. داۋاملىق مۇشۇنداق بىكار يېتىپ يەسە تاغمۇ
توشىمايدۇ.

شىچاخې دەرياسىنىڭ ئېقىنى تاغقا ياندىشىپ ئاقى
دىكەن، 20 كىلومېتر ئارىلىقتىكى جاي كىچىك شەرقىي جىل
غا، 50 كىلومېتىر ئارىلىقتىكى جاي چوڭ شەرقىي جىلغا دەپ
ئىككىگە بۆلۈنىدىكەن. دەريا قېتىنىڭ تۆۋەن تەرىپىگە ئول
تۇرۇشۇپ قالغان قۇم قەۋىتى ۋە دەريا بويىدىكى سايازلىقتا
كىشەك ئالتۇن زاپىسى خېلىلا مول ئىكەن.

جىلغىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئېپتىدائىي ئورمانلىق
بولۇپ، چوڭ شەرقىي جىلغا شېڭ شىسەينىڭ ئالتۇن كان ئىدا
رىسى تۇرۇشلۇق جاي ئىكەن. ئۇ ئىدارىدا بىر باشلىق، بىر
قانچە خىزمەتچى خادىم ئىشلەيدىكەن، بۇرۇن بۇ ئىدارىدا
سوۋېت مۇتەخەسسىسلىرى بولۇپ، بىز بارغاندا كېتىپ بولغان
ئىكەن، بىر دانە ئېگىزلىكنى ئۆلچەش ئەسۋابىدىن باشقا
ھېچنېمىنى قالدۇرماي ئېلىپ كېتىپتۇ، ياكى بەرمۇ تېخنىك
يېتىشتۇرۇپ بەرمەپتۇ، ئۇلار قالدۇرۇپ قويغان ئېگىزلىكنى
ئۆلچەش ئەسۋابىنى ئىشلىتەلەيدىغان ئادەم يوق ئىكەن. شۇ
نىڭ بىلەن بىزنىڭ تېخنىكىمىز سۈڭ لويۇ بەرەيلەنگە ئۇ
ئەسۋابنى ئىشلىتىشنى ئۆزى بىۋاستە بىر بىرلەپ

ئۆگىتىمىز قويدى.

ئالتۇن قازىدىغان ئىشچىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشىچە، دەريا قېتىنىڭ تۆۋىنىدە كىچىك ئالتۇن زاپىسى ئېلىنىلا مول ئىكەن. سۇۋېتتىن قايتىپ كەلگەن كۆپلىگەن مۇھاجىرلار سۇۋېتنىڭ قېزىش تېخنىكىسىنى دوراپ تىك قۇدۇقتىن پايدىلىنىپ ئالتۇن قازىدىكەن. قۇدۇق ئېغىزىنىڭ ئورنىنى دەريا ئېقىنىغا يېقىن جايدىن تاللاپ، تىك قۇدۇقنى كىچىك ئالتۇن كۆرۈنۈپ تۇرغان جايغىچە كولاپ، لەخمە بويلاپ قېزىشنى يولغا قويىدىكەن، كىچىك ئالتۇننىڭ يىغىلىشى بەلگىلىك قانۇنىيەتكە ئىگە بولغاچقا، ئەۋرىشكە ئېلىپ سىناپ كۆرۈدىكەن، يا كىچىك ئالتۇننىڭ رەڭگىگە ئاساسەن (ئادەتتە قېنىق رەڭدە بولىدۇ) كىچىك ئالتۇننىڭ قانداقلىقىغا ھۆكۈم قىلىدىكەن. كىشىلەر رودىنىڭ يۇنىلىشىنى بويلاپ ئىزدەيدىكەن، بۇنىڭدا تۇز سىزىق بويىچە ئىزدەش شەرت ئەمەس ئىكەن. بەزەپتىن مېڭىپ، بىر تەرەپتىن تۆۋرۈكلەرنى ياخشى ئورنىتىپ غالتەك بىلەن يۇقىرىغا چىقىرىدىكەن ۋە سۈلارنى چىقىرىۋېتىدىكەن. سۇ كۆچىدىن پايدىلىنىپ رودا تاللايدىكەن. ئۇنىڭ ئۇسۇلى مۇنداق ئىكەن: يەر يۈزىدىن كەڭلىكى 60 سانتىمېتر، ئېگىزلىكى 50 سانتىمېتر كېلىدىغان U شەكىللىك كەسمە يۇز، ئۇزۇنلۇقى 30 مېتر، يانتۇلۇقى 20 گىرادۇسلۇق ئېرىق قېزىپ، 3 تەرەپنى تاختاي بىلەن چىك توسۇپ ياغاچ نو شەكىللەندۈرۈپ، نوغا 30 سانتىمېتر قېلىنلىقتا دەرەخ شېخىنى ياتقۇزۇپ، ئېرىقنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە شاقىراتما ياساپ، دەريا سۈيىنى شاقىراتمىغا باشلاپ ئاندىن ئۇنى نوغا كىرگۈزۈپ، ئۇنىڭ پەس تەرىپىگە سۇ چىقىرىۋېتىش ئېرىقى ياساپ، تىك قۇدۇقتىن چىقارغان كېپەك

ئالتۇنلارنى نونىڭ سۇ كىرىدىغان ئېغىزىغا تۆكۈپ، ئۇلۇغ ئېقىۋاتقان سۇدا يۇيۇلدىكەن. شۇنداق قىلغاندا كىچىك ئالتۇنلار نو بويلاپ پەسكە ئاقىدىكەن، ئالتۇن ئادەتتە قۇمغا قارىغاندا ئېغىر بولغاچقا نونىڭ تۆۋىگە ئولتۇرۇشۇپ قالىدىكەن. بۇ چاغدا يېتەرلىك ئەمگەك كۈچىنى نوغا ئولتۇرۇشۇپ قالغان كىرەكسىز نەرسىلەرنى تازىلىۋېتىشكە ئورۇنلاشتۇرىدىكەن، شۇنداق قىلغاندا نودىكى سۇ توسالغۇسىز بەھوزۇر ئاقالايدىغان بولىدىكەن. ھەر ئايدا نونى بىر قېتىم ئاچقاندا ھەر قېتىمدا 6—10 كىلوگىرام ئۆپچۈرىسىدە ئالتۇن يىغىۋالغىلى بولىدىكەن. بۇ بىر خىل كوللېكتىپ ئىشلەپچىقىرىش بولۇپ 20—40 ئادەم بىر توپ بولۇپ، 3 سېمىنا تۇزۇمى بويىچە ئىشلىسە بولىدىكەن، مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن ئىشلىگەندە ئالىدىغان مەنپەئەت ئەڭ كۆپ بولىدىكەن. ئۇ يەردە مۇشۇ شەكىلدە ئىشلەۋاتقان ئورۇندىن 10 نەچچىسى بار ئىكەن. قۇدۇقنىڭ ئاستىدا يورۇتۇش ئۈچۈن كىرسىن لامپىسى ئىشلىتىلىدىكەن. يەر يۈزىنىڭ قاپلىنىش قاتلىمى ناھايىتى نېپىز بولغاچقا ھەممە يەردە كولانغان قۇدۇق ئاسانلا يەر يۈزى بىلەن تۇتۇشۇپ كېتىپ ھاۋا كىرگۈزۈش تۆشۈكلىرى كۆپمېپتۇ. قۇدۇق ئاستىغا چۈشىدىغان لاددىلار باش كىيىمى، ئىشتان، چاپىنى ئۆلاپ تىكىلگەن رەزىنكە ئىش كىيىمى ۋە ئۈزۈن قونچىلىق ئۆتۈك كىيىۋالىدىكەن.

جىلغىدا ئالتۇن قازىدىغان 200 چە ئىشچى بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى يەككە ئائىلىلەردىن ئىكەن. ئالتۇن كان ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇش ئۇسۇلى: كان قۇدۇغى ئەتىتىنى تەشكىل قىلىش، تاغدىن چىقىدىغان لاددىلارنى قاتتىق تەكشۈرۈش، بارلىق ئالتۇننى ھۆكۈمەت سېتىۋېلىش، كۆپرەك قېزىۋالغانلار بولسا ئەھۋالغا قاراپ زىننەت بۇيۇملىرىنى ياسىتىش ئۈچۈن

ئاز مىقتاردا ئېلىپ قېلىشقا رۇخسەت قىلىشتىن ئىبارەت ئە-
كەن. كان ساقچىلىرى ئالتۇننىڭ تاغنىڭ سىرتىغا چىقىپ كەتـ
مەسلىكىنى تەكشۈرۈشتىن سىرت، يەنە قازاقلارنىڭ ئۇشتۇمتۇت
ھۇجۇم قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن كان رايونىنىڭ بىخەتەر-
لىكىنى قوغداشقىمۇ مەسئۇل بولىدىكەن. قازاقلارنىڭ ئات -
ئۇلاقلىرىنىڭ ئۇسۇپ كىرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۆي-
لەرنىڭ ئەتراپىغا سىم تور ئورنۇتۇلۇپتۇ. تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى
ئالتۇن كان ئىدارىسى تەمىنلەيدىكەن، بىر قىسمىنى ئالتۇن قا-
زىدىغان ئىشچىلارنىڭ ئۆزى ئېلىپ كېلىدىكەن.

ئالتۇن كان ئىدارىسىنىڭ باشلىقىنىڭ ئېيتىشىچە، شېك
شىسەي ھەر يىرىم ئايدا بىر قېتىم ئۇرۇمچىدىن ئايروپىلان
ئەۋەتىپ، ئالتۇنلارنى ۋە بىر قىسىم خادىملارنى ئالدۇرۇپ
كېتىدىكەن.

يىل ئاخىردا قانچىلىك ئالتۇن ئېلىنغانلىقىنى ئالتۇن
كان ئىدارىسى بۇيرۇقىغا بىنائەن مەخپى ساقلاپ، ئۇنى ئاشكا-
رىلىمايدىكەن. شېك شىسەي 10 نەچچە يىل ھاكىمىيەت يۈر-
گۈزگەن مەزگىللەردە قېزىۋېلىنغان ئالتۇنلارنىڭ نەگە كەتكەنلە-
كىنى بىلىپ بولمايتتى. ئاگلىشىمىزچە 1944 - يىلى شېك شـ
سەي تەختتىن چۈشكەندە، ئالتۇنلارنى پۈتۈنلەي ئېلىپ كەتكەن
ئىكەن. 1949 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ھە-
قىقەتكە قايتقاندا گومىنداڭ دائىرىلىرى يەنە بىر قىسىم ئال-
تۇننى كونترول قىلغۇالغان بولسىمۇ، لېكىن 7 - ئايغا كەلگەن-
دە يې چىڭ، ماچېڭشياڭ، لوشۇرېن قاتارلىقلار شىنجاڭدىن ھىند-
دىستانغا ماڭغاندا ماشىنا ۋە باشقا مال - مۈلۈكلەرنى ھۆكۈمەتكە
سېتىپ بەردۇق دېگەن بانا بىلەن 2000 سەرچە ئالتۇننى
سوۋۇغۇالغان.

ئاگلىشىمىزچە، ئالتۇن جىلغىدىن بىر چوڭ تاغنى ھالقىپ
ئۆتسە تاشقى موڭغۇلغا بارغىلى بولىدىكەن، شۇڭلاشقا كان ساق-
چىلىرى پات - پات تاشقى موڭغۇلدىن قېچىپ كەلگەنلەرنى تۇ-
تۇۋالىدىكەن.

9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بىز ئالتۇن جىلغىدىن ئايرىلى-
دىغان چاغدا تاغنى قېلىن قار قاپلىۋالغان بولۇپ، داۋان يول-
لىرى تاقىلىپ قالغان ئىدى. قار ئاتلارنىڭ تىزىغىچە چىقاد-
تى، شۇڭلاشقا يول باشلىغۇچى ئۆزىنىڭ تەجرىبىسىگە ئاساسەن
يول باشلايتتى. 3 - چوڭ تاغدىن چۈشۈپ كېتىۋاتقىنىمىزدا مەن
مىنگەن ئات تۇيۇقسىزلا يىقىلىپ كەتتى، مەن ئات بىلەن تەڭ
ئۆرۈن نەچچە مېتر پەسكە دومىلاپ كەتتىم، بەختىمىزگە يارىشا
يول باشلىغۇچى ئىككى قازاق خېلى تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئار-
قىلىق مېنى ۋە ئاتىنى بىخەتەر قۇتقۇزىۋالدى. قار خېلى قېلىن
چۈشكەنلىكتىن ئادەم ۋە ئات زەخمىلەنمىدى، بۇنىڭدىن كۆپ-
چىلىك بىر ئاز ئالاقزادە بولدى.

چىڭخۇادا شىنجاڭغا نىسبەتەن خېلىلا مۇھىم ھېسابلىنى-
دىغان ئىككى شەخس بولۇپ، ئۇلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كې-
رەك: بىرى ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ قازاق مىللىتىدىن بولغان
مۇئاۋىن ۋالىسى جانسىقان تەيجى (تەيجى—چىڭ سۇلالىسى دەۋ-
رىدە ئاتا - بوۋىلىرىدىن مىراس قالىدىغان ئەمەل مەرتىۋىسى)
بولۇپ، ئۇ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە نازىرى قا-
تارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن، تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايـ
تىشقا قارشى تۇرۇپ، قوراللىق توپىلاڭغا قاتناشقان ئىكەن. يەنە
بىرى شۇ چاغدىكى ئالتاي ۋىلايىتى ساقچى ئىدارىسىنىڭ باش-
لىقى لى خۇڭيۈن بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرچە، قازاقچىنى راۋان سۆز-
لىيەلەيدىكەن، ئالتاي بىلەن تاشقى موڭغۇلدىكى قازاق ئاخبا-

ئاز مىقتاردا ئېلىپ قېلىشقا رۇخسەت قىلىشتىن ئىبارەت ئىكەن. كان ساقچىلىرى ئالتۇننىڭ تاغنىڭ سىرتىغا چىقىپ كەتمەسلىكىنى تەكشۈرۈشتىن سىرت، يەنە قازاقلارنىڭ ئۇشتۇمتوت ھۇجۇم قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن كان رايونىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداشقىمۇ مەسئۇل بولىدىكەن. قازاقلارنىڭ ئات-ئۇلاقلىرىنىڭ ئۈسۈپ كىرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۆيلەرنىڭ ئەتراپىغا سىم تور ئورنۇتۇلۇپتۇ. تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ئالتۇن كان ئىدارىسى تەمىنلەيدىكەن، بىر قىسمىنى ئالتۇن قازىدىغان ئىشچىلارنىڭ ئۆزى ئېلىپ كېلىدىكەن.

ئالتۇن كان ئىدارىسىنىڭ باشلىقىنىڭ ئېيتىشىچە، شېڭ شىسەي ھەر يىرىم ئايدا بىر قېتىم ئۇرۇمچىدىن ئايروپىلان ئەۋەتىپ، ئالتۇنلارنى ۋە بىر قىسىم خادىملارنى ئالدۇرۇپ كېتىدىكەن.

يىل ئاخىرىدا قانچىلىك ئالتۇن ئېلىنغانلىقىنى ئالتۇن كان ئىدارىسى بۇيرۇقتا بىنائەن مەخپى ساقلاپ، ئۇنى ئاشكارىلىمايدىكەن. شېڭ شىسەي 10 نەچچە يىل ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن مەزگىللەردە قېزىۋېلىنغان ئالتۇنلارنىڭ نەگە كەتكەنلىكىنى بىلىپ بولمايتتى. ئاڭلىشىمىزچە 1944 - يىلى شېڭ شىسەي تەختتىن چۈشكەندە، ئالتۇنلارنى پۈتۈنلەي ئېلىپ كەتكەن ئىكەن. 1949 - يىلى 9 - ئايدا شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ھەقىقىتىگە قايتقاندا گومىنداڭ دائىرىلىرى يەنە بىر قىسىم ئالتۇننى كونترول قىلىۋالغان بولسىمۇ، لېكىن 7 - ئايغا كەلگەندە يېڭى چىڭ، ماچېڭشياڭ، لوشۇرېن قاتارلىقلار شىنجاڭدىن ھىندىستانغا ماڭغاندا ماشىنا ۋە باشقا مال - مۈلۈكلەرنى ھۆكۈمەتكە سېتىپ بەرگەن بانا بىلەن 2000 سەرچە ئالتۇننى سوقۇۋالغان.

ئاڭلىشىمىزچە، ئالتۇن جىلغىدىن بىر چوڭ تاغنى ھالقىپ ئۆتسە تاشقى موڭغۇلغا بارغىلى بولىدىكەن، شۇڭلاشقا كان ساقچىلىرى پات - پات تاشقى موڭغۇلدىن قېچىپ كەلگەنلەرنى تۇتۇۋالىدىكەن.

9 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بىز ئالتۇن جىلغىدىن ئايرىلىدىغان چاغدا تاغنى قېلىن قار قاپلىۋالغان بولۇپ، داۋان يولىرى تاقىلىپ قالغان ئىدى. قار ئاتلارنىڭ تىزىغىچە چىقاتتى، شۇڭلاشقا يول باشلىغۇچى ئۆزىنىڭ تەجرىبىسىگە ئاساسەن يول باشلايتتى، 3 - چوڭ تاغدىن چۈشۈپ كېتىۋاتقىنىمىزدا مەن مىنگەن ئات تۇيۇقسىزلا يىقىلىپ كەتتى، مەن ئات بىلەن تەڭ ئۇن نەچچە مېتر پەسكە دومىلاپ كەتتىم، بەختىمىزگە يارىشا يول باشلىغۇچى ئىككى قازاق خېلى تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق مېنى ۋە ئاتنى بىخەتەر قۇتقۇزىۋالدى. قار خېلى قېلىن چۈشكەنلىكتىن ئادەم ۋە ئات زەخمىلەنمىدى، بۇنىڭدىن كۆپ چىلىك بىر ئاز ئالاقزادە بولدى.

چىڭخۇادا شىنجاڭغا نىسبەتەن خېلىلا مۇھىم ھېسابلىنىدىغان ئىككى شەخس بولۇپ، ئۇلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتۈش كېرەك: بىرى ئالتاي ۋىلايىتىنىڭ قازاق مىللىتىدىن بولغان مۇئاۋىن ۋالىسى جانىمقان تەيجى (تەيجى—چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئاتا - بوۋىلىرىدىن مىراس قالىدىغان ئەمەل مەرتىۋىسى) بولۇپ، ئۇ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە نازىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن، تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتىشقا قارشى تۇرۇپ، قوراللىق توپىلاڭغا قاتناشقان ئىكەن. يەنە بىرى شۇ چاغدىكى ئالتاي ۋىلايىتى ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى لى خۇڭيۇن بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇرچە، قازاقچىنى راۋان سۆزلەيدىكەن، ئالتاي بىلەن تاشقى موڭغۇلدىكى قازاق ئاخبا-

رات خادىملىرىنى، تاشقى موڭغۇلنىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان بە-لىدىكەن. بۇ ئادەم شېڭ شىسەي تەختتىن چۈشكەندىن كېيىن شىنجاڭ گارنىزون شتابى ھەربىي ئىشلار باشقارمىسىنىڭ ماناس دەريالىسىنىڭ غەربىدىكى ئىشپىيونلۇق خىزمىتىگە مەسئۇل بولۇپ، «جياڭچىڭ» دېگەن شەرتلىك بەلگۈ بىلەن سودا ماشىنىلىرىدىن پايدىلىنىپ ئۆزىنى يوشۇرۇپ، مەخسۇسلا ئۇچ ۋىلايەت ئىنقىلا-بىي كۈچلىرىنى پارچىلاش بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن. ئۇ ئەلۋەك قەبىلىسىدىكى قازاقلارنى ئىچىدىن قوزغىلىشقا ئۈندىگەن ئىكەن. يوقىرىدا ئېيتىلغان ئىككى ئادەم 1951 - يىلى 3 - ئايدا باستۇرۇلدى.

بىز ئالتايدىن ئايرىلىش ۋاقتىدا ئاڭلىشىمىزچە، ئۇلۇنگۇر دەرياسىدا كۆۋرۈك ياساۋاتقان خادىملار يەنە بىر قېتىم قازاق-لارنىڭ ئۇشتۇمتوت ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ھەممىسى ئۆلۈپ كېتىپتۇ. ئالتايدا قالايمىقانچىلىق ۋەزىيىتى يەنە باشلانغان بولۇپ، بىز بۇرچىن دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، تەخمىنەن بىر تۇەن ئەسكەرنىڭ ماشىنا بىلەن ئالتايغا كېتىۋاتقانلىقىنى كۆردۇق.

ئالتايدىن ئۇرۇمچىگە قايتىشىمىزدا يەنىلا بۇرۇن ماڭغان يولىمىز بىلەن قايتتۇق. يولدا ناھىيىلەردە زۆرۈر تېپىلسا قوندۇق، لېكىن نۇقتىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بارمىدۇق. ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن ۋاقتىنى چىڭ تۇتۇپ جەنۇبىي شىنجاڭنى تەكشۈرۈشكە تەييارلىق قىلدۇق.

تەكشۈرۈلىدىغان مۇھىم نۇقتىلار:

1 - تارىم دەريا ۋادىلىرىدىكى ئېتىز - ئېرىق سۇ قۇرۇلۇشى، 2 - ئۇچتۇرپاننىڭ چېگرا مۇداپىئە ئەھۋالى ۋە گېئولوگىيىلىك ئەھۋالى، 3 - چارۋىلىقنىڭ چېگرا مۇداپىئە ئەھۋالى ۋە يېپەك يولىنىڭ ئىزلىرى قاتارلىقلار.

جەنۇبىي شىنجاڭنى تەكشۈرۈش ئۆزىنىڭ ئۆگەنگەن كەسپى بىلەن مۇناسىۋىتى بولمىغانلىقى ئۈچۈن پروفېسسور لومىكېيۇ ئالدىنراق غەربىي شىمال بىرلەشمە داشۆسىگە قايتىپ كەتتى.

8 جەنۇبىي شىنجاڭغا قىلىنغان سەپەر

بىز 10 - ئاينىڭ بېشىدا ئۇرۇمچىدىن يولغا چىقتۇق، ئۇ چاغلاردا جەنۇبىي شىنجاڭغا بارىدىغان رەسمىي تاشيول بولمىغاچقا، ئاپتوموبىل ناھايىتى ئاستا ماڭاتتى ۋە دائىم بۇزۇلۇپ قالاتتى. قاراشەھەردىن باشلاپ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ھەر قايسى شەھەر - بازارلاردا دېگىدەك بازار بار ئىكەن. جايلار دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىغا ئاساسەن بازار كۈنىنى بېكىتىدىكەن. كۇچانىڭ بازىرى ئەڭ ئاۋات بولۇپ، ھەر كۈنى دېگىدەك بىرەر جايدا بازار بولۇپ تۇرىدىكەن.

ئۇ چاغدا قاراشەھەر دەريادىن تېخى كۆۋرۈك يوق ئىدى. بىز قاراشەھەر دەريادىن يېتىپ كېلىپ، ئاپتوموبىللارنى كېمىگە چىقىرىپ، كېمە بىلەن دەريادىن ئۆتتۇق. 1944 - يىلى قىشقا كەلگەندە قاراشەھەرنىڭ ۋالىسى جى فىڭلۇ يەرلىكلەردىن پۇل يىغىپ قاراشەھەر دەريادىغا ياغاچ كۆۋرۈك سالدۇردى.

كۇچا بىز نۇقتىلىق تەكشۈرۈدىغان جايلارنىڭ بىرى ئىدى. بىز 3 گۇرۇپپىغا بۆلۈندۇق. بىرىنچى گۇرۇپپا شەھەردە قېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردى، بىر گۇرۇپپا شايارغا بېرىپ تارىم دەريا بويلىرىدىكى ئېتىز - ئېرىق سۇ قۇرۇلۇشىنى تەكشۈردى. يەنە بىر گۇرۇپپا خۇاڭ ۋېنبېينىڭ باشلامچىلىقىدا

كۆچادىكى مىك ئۆينىڭ تام رەسىملىرىنى تەكشۈردى.

مەن شايار گۈرۈپپىسىغا قاتناشتىم. بېرىشتا پوچتا (خادىك دەپمۇ ئاتىلىدۇ) بىلەن يولغا چىقتىم شايار ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىدە بىر كىچە قوندۇق. بىزنى بىر ئۇيغۇر مۇئاۋىن ھاكىم كۈتۈۋالدى. ئۇ شۇ جايىنىڭ ئېتىز - ئېرىق سۇ قۇرۇلۇشى ئەھۋالىنى پىششىق بىلىدىكەن. تامغا بۇ ناھىيىنىڭ خەرىتىسى ئېسىلغان بولۇپ، ئۇ بىزگە ئەھۋاللارنى تەپسىلىي چۈشەندۈردى. ئاپتوموبىل ماڭىدىغان يول بولمىغانلىقى ئۈچۈن بىز ئىككىنچى كۈنى ئات بىلەن يولغا چىقتىم، تارىم دەريا-سىنىڭ بويلىرىدىكى سۇ قۇرۇلۇشىنى كۆزدىن كۆچۈردۇق. يەنە بىر قىسىم كىشىلەر قېيىق بىلەن تارىم دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىغا ئۆتتى. ئاڭلىشىمىزچە شايار ناھىيىسى كۆچا ۋىلايىتى بويىچە داڭلىق ئەلتېرە ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ناھىيە ئىكەن، شۇڭ-لاشقا بىزمۇ بېقىلمۇاتقان قوزا پادىلىرىنى مۇنداقلا كۆزدىن كۆچۈردۇق.

ئۇ چاغدا كۆچادا قەدىمىي كۆسەندە ياسالغان ياغاچ كۆۋرۈك يەنىلا بار ئىكەن. لېكىن ئاپتوموبىللار قاتناشقا بولـ-مىغانلىقتىن، يەنىلا خاباتىن ماڭىدىكەن. شەھەر قىياپىتى ناھايىتى كۆرۈمسىز بولۇپ، پەقەت يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلات-لار سېتىلىدىكەن. يەنە مۇسۇلمانلار ئاشخانىسى بار ئىكەن، مەن خاتىرە ئۈچۈن كۆچانىڭ داڭلىق قايچىسىدىن بىر قانچىنى سېتىۋالدىم.

ئاقسۇنىڭ شەھەر قىياپىتى كۆچانىڭكى بىلەن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدىكەن، ئۇ يەرگە بارسىڭىزمۇ، بۇ يەرگە بار-سىڭىزمۇ ئاشۇ بىر قانچە كونا كۆچا بولۇپ كۆرگىدەك ھېچنە-مىسى يوق ئىكەن. ۋالى مەھكىمىسى بىز تۇرىدىغان جايىنى

شەھەرنىڭ غەربىدىن 3 كىلومېتر يىراقلىقتىكى باغقا ئورۇنـ-لاشتۇرۇپتۇ، بېرىش - كېلىشتە خادىكتا ئولتۇرىمىز. ئاڭلىساق بۇ ۋالىي شېڭ شىسەينىڭ ئەتىۋارلىق ئادىمى بولۇپ، ئۇ شېڭ شىسەينىڭ ھاكىمىيىتىنى ۋە ئۇنىڭ تۆھپىسىنى جېنىنىڭ بېرىچە ماختايدىكەن. ئۇ چاغدا گومىنداڭ پىرقىسى ئەمدىلا قۇرۇلغان بولۇپ، ئىچكىرىدىن باش كاتىپ يۆتكەپ كېلىنگەن ئىدى. ۋالى بىزگە كاتتا زىياپەت بەردى، باش كاتىپ بولسا ئېزىز مېھمان ئىدى.

بىز ئىككى گۈرۈپپىغا بۆلۈندۇق: بىر گۈرۈپپا ئاۋاتقا بېرىپ تارىم دەريا بويلىرىدىكى ئېتىز - ئېرىق سۇ قۇرۇلۇشىنى تەكـ-شۈرمەكچى بولدى. يەنە بىر گۈرۈپپا شەھەردە قالىدىغان ھەمدە كونىشەھەر ناھىيىسىگە بېرىپ تەكشۈرۈش تەتقىق قىلىش ئىشـ-لىرىنى ئىشلەيدىغان بولدى. ئۆمىكىمىزدىكى لى يەن بولسا جۇڭگو ۋە غەربىنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش تارىخىنى تەتقىق قىلـ-ىدىغان مۇتەخەسسىس ئىدى. ئىككىمىز بىر ئۇيغۇر كىشىنىڭ كىتاب يايمىسىدا كونىراپ كەتكەن پارسچە كىتابقا مۇچەل جەدۋىلى بىسىلغانلىقىنى بايقاپ قالدۇق. بۇ شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئالماشتۇرغانلىقىنىڭ گۇۋاھچىسى ئىدى. لى يەن پارس يېزىقىنى ئۆگەنگەن ئىدى، ئەرەبچە يېزىقىنى ئوقۇيالايتتى، مەنمۇ ئۇيغۇرچە يېزىقنى چالا - بۇلا ئوقۇغان ئىدىم. شۇڭلاشقا بىز بۇ مۇچەل جەدۋىلىگە ئىگە بولدۇق. لى يەن ئۇ كىتابنى سېتىۋېلىپ، ئۇنى تەكشۈرۈپ ئېنىقلاشقا ماتېرىيال قىلماقچى بولدى.

بىز ئاقسۇدا تەكشۈرۈش ئىشىنى بىر مەزگىل ئىشلىگەن-دىن كېيىن، ماشىنا بىلەن ئۇچتۇرپانغا بارماقچى بولدۇق. ئۇ يەرگە بارىدىغان تاشيول بولمىغاچقا، ماشىنا ماڭغاندا

بەكلا سىلكىنىپ تۇراتتى، سوۋېتكە چېگرىداش تاغ شەھىرى بولۇپ، غەربىدىكى چوڭ تاغ تەبىئىي توساق بولغاچقا مۇداپىئە ئەسلىھەلىرى يوق ئىكەن، شەرقىي تەرىپى ئېتىزلىق ئىكەن. ئۇ يەردە سوۋېتتىن ئىمپورت قىلىنغان رەخت، چاقماق قەنت قاتارلىق نەرسىلەرنى سېتىۋېلىشقا بولىدىكەن. شۇ چاغلاردا نەرسە - كېرەكلەر ناھايىتى قىس بولغاچقا ئاسان تېپىلمايدىغان بۇ نەرسىلەرنى مۇشۇ يەردىن سېتىۋالالىغانلىقىمىز ئاجايىپ ئىش بولدى.

ئۇچتۇرپان — قەرغىزلار تۇپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان ناھىيە بولغاچقا، قەرغىزلارنىڭ ئەھۋالىنى بەكمۇ ئۇققىمىز كەلدى، بىز مىڭ تەسلىكتە بىر مەكتەپتىن بىر نەپەر قەرغىز ئايال ئوقۇتقۇچىنى تاپتۇق. ئاڭلىساق قەرغىزلارنىڭ كۆپ قىسمى تاغلىق رايونلاردا ياشايدىكەن.

ئۇچتۇرپاندىكى قالىغاچ تېغى شىنجاڭ بويىچە داڭلىق تاغ ھېسابلىنىدىكەن. بىز ئۇ تاغنىڭ يېنىغا بېرىپ كۆزىتىپ كۆردۇق. قالىغاچ تېغى ئۇچتۇرپاننىڭ غەربىگە بىر كىلومېتر كەلمەيدىغان جايدىكى ئېگىز تاغنىڭ ئۈستىدە بولۇپ، تاغنىڭ ھەممە يېرى تاشقا ئايلانغان جىسىملار بىلەن قاپلانغان ئىكەن. كۆرۈنۈشى قالىغاچقا ئوخشاپ قالغانلىقى ئۇچۇن قالىغاچ تاغ دەپ ئاتالغان ئىكەن. كۆپلىگەن گېئولوگىيە ئالىملىرى، تېيانشان ئەسلىدە بىر دېڭىز بولۇپ، كېيىن ھىمالايا تېغىنىڭ تاغ ھاسىل قىلىش ھەرىكىتى نەتىجىسىدە تەدرىجى ھالدا ئېگىزلەپ بۈگۈنكى تېيانشانغا ئايلانغانلىقىنى بىردەك ئېتىراپ قىلىدۇ. جۇلىسەن بىلەن يېن زۇيىڭمۇ بۇ كۆز قاراشقا قوشۇلدى. قالىغاچ تېغى بۇنىڭ دەلىلى بولالايدۇ.

ئاقسۇدىن قايتىشىمىزدا قىش كېلىپ قالغان بولۇپ، بىر ۋاقىت قوغلىشىپ يەنە داۋاملىق چارقىلىق تەرەپكە ئاتلاندۇق. كورلىدىن چارقىلىققىچە بولغان ئارىلىقتا تېخىچە رەسمىي تاشيول يوق ئىدى، ۋاقىتلىق يولنىڭ كۆپ قىسمىنى ئېقىن قۇملار بېسىۋالغان بولۇپ، ئاپتوموبىلىمىزنىڭ چاقى قۇمغا پېتىپ قېلىپ بىكار پېقىراپتتى. كورلا بىلەن چارقىلىق ئوتتۇرىسىدىكى يولنى بېسىشقا 4 كۈن كېتىدىكەن. شۇڭلاشقا بىز كورلىدا تولۇق تەييارلىق قىلىۋالغاندىن كېيىن يولغا چىقىشقا جۈرئەت قىلدۇق. مەسىلەن: يېتەرلىك دەرىجىدە بېنزىن، بىرمۇنچە ياغاچ تاياق، ئوزۇق - تۈلۈك ۋاتارلىق نەرسىلەرنى ئېلىۋالدۇق. چارقىلىق بىز بۇ قېتىم تەكشۈرمەكچى بولغان ناھىيىلەرنىڭ ئىچىدىكى ئەڭ كىچىك ۋە ئەڭ نامرات ناھىيە ئىدى. لېكىن ئۇ تاريختا شەرق بىلەن غەربنىڭ بېرىش - كېلىش قىلىشتىكى مۇھىم بازار ھېسابلىناتتى. ئۇ يەردە شېكى شىسەينىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى تۇرغۇزۇلغان بولۇپ، ئۇلار بۇ مۇھىم قاتناش ئېغىزىنى قوغدايتتى. بىز ئۇ يەرگە بارغاندىن كېيىن ئۇ ناھىيىنىڭ ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بىزگە ئادەتتىكى ئەھۋالىنى دوكلات قىلدى. خۇاڭ ۋېنبېي ئىككىمىز يەنە بۇرۇن خۇاڭ ۋېنبېيگە يول باشلىغۇچى بولغان ئۇنىڭ دوستىنى ۋە سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ باشلىقىنى دۇنخۇاڭ بىلەن چارقىلىق ئوتتۇرىسىدىكى يېپەك يولنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇپ بېرىشكە تەكلىپ قىلدۇق. بۇمۇ مېنىڭ 2 - يىلىدىكى دۇنخۇاڭ بىلەن چارقىلىققا قىلغان سەپىرىمگە ناھايىتى زور ئىلھام بەخش ئەتتى.

ئېيتىلىشىچە، بۇرۇن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەپيۇنلار

دۇنخۇاڭ بىلەن چارقىلىق ئارقىلىق كىرگۈزۈلگەن. 1935 ـ يىلى ماجۇكيىڭ قىسىملىرى مەغلۇپ بولۇپ دۇنخۇاڭغا چېكىنگەندىن كېيىن، بۇ يول باندىتلار پائالىيەت ئېلىپ بارىدىغان يولغا ئايلىنىپ قالغانلىقتىن، بۇ يەردىن ئۆتۈشكە ھېچكىم جۈرئەت قىلالمىغان، ھەتتا سوۋېتنىڭ قېدىرىپ تەكشۈرۈش ئەتىرىتىدىكىلەرمۇ شۇ يەردە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان ئىكەن.

بىزنىڭ تەكشۈرۈش ئۆمىكىمىز 1944 ـ يىلى 1 ـ ئاينىڭ باشلىرىدا تۇرپانغا كەلدى. ئۇ يەردە بەزى ئورۇنلارنىڭ دوكلاتىنى ئاڭلىدۇق. خۇاڭ ۋېنبېي يەنە بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىدىقۇتنىكى قەدىمىي يادىكارلىقلارنى قايتا تەكشۈرۈپ چىقتى.

1 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا قۇمۇلغا قايتىپ بارساق سوۋېتنىڭ قۇرۇقلۇق ۋە ھاۋا ئارمىيىسى قايتىپ كېتىپتۇ. بىزمۇ ئۇزۇن ئۆتمەيلا شىنجاڭنى تەكشۈرۈش ئىشىنى ئايىقلاشتۇرۇپ، ئىچكىرىگە قايتىپ بېرىپ دوكلات قىلدۇق.

مەن دۇنخۇاڭغا قايتىپ بارغاندىن كېيىن نەچچە ئون مىڭ خەتلىك «شىنجاڭنى تەكشۈرۈش دوكلاتى» نى يېزىپ چىقىپ، ئۇنى چۆچەكدىكى موڭغۇل ـ تاڭغۇت كومىتېتنىڭ باشلىقى ۋۇجۇڭشىنغا تاپشۇردۇم. شۇ يىلنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا ۋۇجۇڭشىن شىنجاڭنى باشقۇرغانلىقى ئۈچۈن پايدىلىنىشقا ئەسقاتقان بولۇشى مۇمكىن.

مېنىڭ بۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش ئىشىم ئۇ چاغدىكى ۋەزىيەتتە گومىنداڭنىڭ خېشىدا تۇرۇۋاتقان ئارمىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرىنىڭ ئەھمىيەت بېرىشىنى قوزغىماي قالمىدى. بۇنىڭ بىلەن مەن شۇ يىلى 10 ـ ئايلاردا 10 يىل چەكلەنگەن رايونىنى

بۆسۈپ ئۆتۈپ يەنە بىر قېتىم دۇنخۇاڭدىن چارقىلىقچە بولغان ئارىلىقتىكى يېپەك يولى سەپىرىنى ۋۇجۇدقا چىقاردىم.

شۇ چاغدا مەن جيۇچۈەنگە قايتىپ كەلگەندە شىنجاڭغا كىرمەكچى بولغان 18 ـ لۇيىنىڭ لۇيجاڭى شۇي ساچېڭنىڭ تەكلىپى بويىچە ئۇلارنىڭ روھىغا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن بۇ لۇيىدىكى پەيجاڭدىن يۇقىرى دەريجىلىك ئوفىتسېرلەرگە شىنجاڭنى تەكشۈرگەنلىكىمىز توغرىسىدا بىر قېتىم دوكلات بەردىم.

1984 ـ يىل 2 ـ ئاي

1944 - يىلى دۇنخۇاكىدىن چارقىلىققىچە بولغان يىپەك يولىدىكى سەپەردىم

ئۇگۇيسىپاك

1936 - يىلىدىن كېيىن، شېئ شىسەيىنىڭ قازاق قەبىلىسى، ئاقساقاللىرى ۋە يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرىدىنى تۇتقۇن قىلغانلىقى تۇپەيلىدىن بىر قىسىم قازاق ئاقساقاللىرى ۋە چارۋىچىلىرى شىنجاڭدىن ئەنشى، دۇنخۇاڭ تەرەپلەرگە باش ئېلىپ قېچىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇڭا بۇ يەر تازا تىنچلىنالمىدى. دۇنخۇاڭ - چارقىلىق ئارىلىقىدىكى يول تەبىئىي ھالدا ئىتتىلىپ قالدى. مەن 1944 - يىلى 10 - ئاينىڭ 23 - كۈنى جەنۇبىي شىنجاڭ سەپىرىگە ئاتلاندىم. دۇنخۇاڭ - چارقىلىق ئارىلىقىدىكى يىپەك يولى 10 يىللار داۋامىدا، بانديتلار تىمسىقلاپ يۇرۇيدىغان، جايغا ئايلىنىپ قالغان، ھېچكىم قارىماقلىق بىلەن بۇ يولدا مېڭىشقا جۇرئەت قىلالمايدىغان بولۇپ قالغان ئىدى. ھەربىي ئىشلار ۋە ئامانلىق ساقلاش ئېھتىياجى بىلەن خېشى كارىدورى گارنىزون باش قوماندانى گېنېرال تاۋسيۆنىڭ زور كۆچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا، ئاسماندا قۇشلار ئۇچۇپ ئۆتەلمەيدىغان يەردە بىر تال ئوت - گىيا، دەل - دەرەخ ئۇنمەيدىغان «لىيەنسىخەن» دېگەن جايدىن گاس ئويمانلىقى (قۇسايىن تاجى تەۋەلىكىدىكى قازاق يايلىقى) ئارقىلىق، ئالتۇن تاغدىن

ئۆتۈپ چارقىلىققا يەنە بىر قېتىم بارىدىم. شۇنىڭ بىلەن بىرىش مەنئىي قىلىنغان بۇ غايىۋى رايونىنىڭ سىرى ئېچىلدى.

شۇ يىلى 5 - ، 6 - ئاي مەزگىلىدە، خېشى كارىدورىنىڭ يۇيمىچىدىن ئەنشىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى تاشيولدا بىر نەچچە قېتىم كەينى - كەينىدىن مىنا پارتىلاش ۋەقەسى يۈز بەرگەن ئىدى. بۇ ۋەقەگە سەل قارىغىلى بولمايتتى. بۇ ۋاقىتتا شېئ شىسەي جياڭ جېيشىنىڭ تولۇق ھوقۇقلۇق ئەلچىسى سۇڭ مېيلىڭ ۋە ۋۇجۇڭشىنلار بىلەن سۆھبەتلىشىپ كېلىشىم ھاسىل قىلىپ، ئورۇن بوشىتىپ بېرىپ، يېزا ئىگىلىك، ئورمانچىلىق مىنىستىرى بولۇپ چۆڭچىڭغا كەتكەن، گومىنداڭ قوشۇنلىرىدىن 3 دىۋىزىيە ئەسكەر خېشى كارىدورىغا يىغىلغان بولسىمۇ، لېكىن مۇھىم قاتناش يوللىرى ھەممىشە ئۇشتۇمتۇت زەربىگە ئۇچراپ تۇرغاچقا، شىنجاڭغا ھەربىي قوشۇن كىرگۈزۈشكە شارائىت قولايلىق ئەمەس ئىدى.

مەن شۇ چاغدا، موڭغۇل - شىزاڭ كومىتېتى تېيانشان تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسىنىڭ باشلىقى ئىدىم. 1943 - يىلى يازدا «دۆلەت ئاتىسى ناملىق سازائەت تەكشۈرۈش ئومىكى»گە قاتنىشىپ شىنجاڭغا كېلىپ، ئۇنۇچىرسال تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، خېشىغا قايتقىنىمغا ئانچە ئۇزاق ۋاقىت بولمىغان ئىدى. شۇ چاغدىكى خېشى گارنىزونىنىڭ باش قوماندانى تاۋسيۆ، 42 - ئارمىيىنىڭ باشلىقى ياڭ دېلياڭ، يېڭى تۈزۈلگەن 18 - لۈيىنىڭ لۈيجاڭى شۇرۇچېڭ، 8 - ئۇرۇش رايونىنىڭ ئالىي دەرىجىلىك مەسلىھەتچىسى جاۋشىگۈاڭ قاتارلىق ئەسكەر باشلاپ شىنجاڭغا كەلمەكچى بولغان گېنېرالار جيۇچۈەن ۋالىسى لىيۇيىچاڭ بىلەن جيۇچۈەندە جىددىي يىغىن چاقىرىپ،

هېلىقى مىنا پارتلاش ئەدىسىنى بىر تەرەپ قىلىشقا تەييارلىق كۆرۈۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ كونكرېت تەدبىرىدىن بىرى، شۇ ئەنزىنى چوڭقۇر تەكشۈرۈپ چىقىشتىن ئىبارەت ئىدى. مەن بىرىنچى قەدەمدە يۈيمېن بىلەن ئەنشى ئارىلىقىدىكى بىر ئوچاستىكا نەق مەيدانىغا باردىم، ئۇ يەردە بىر يولۇچىلار ئاپتوموبىلى پارتلاپ كېتىپ، 3 ئادەم ئۆلگەن، 18 ئادەم يارىدار بولغان ئىدى. ئىككىنچىدىن، مەن ئەنشىدە تۇرۇشلۇق ئارمىيىنىڭ بىر يىڭ شتابىغا بېرىپ قەزىپ ياسالغان تاشيولغا كۆمۈپ قويۇلغان مىنالارنى ۋە ئاپتوموبىللارنىڭ بالونىنى تېشىش ئۈچۈن مەخسۇس ياسالغان مقلق تۆمۈر تاختىنى كۆزدىن كۆچۈردۇم. ھەر بىر تۆمۈر تاختىغا 7 ـ 8 سانتىمېتر ئۇزۇنلۇقتا ئۇرە مىق ئورنىتىلغان بولۇپ، خۇددى ئايال كىيىمگە مقلىنىدىغان ناھالغا ئوخشاش ئىدى. بۇ نەرسىلەر تەخمىنەن 20 ـ 30 كىلومېتر ئارىلىق ئىچىگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئىدى. مىنالار $35\times25\times15^{3}$cm لىق ياغاچ سانduقلارغا ساغۇچ پارتلاتقۇچ دورىلارنى سېلىپ ياسالغان بولۇپ، ئوت تۇتاشتۇرىدىغان پىستان ئورنىتىلغان ئىدى. سانduق سىرتىغا ccp ھەرپىلەر ھەم زاۋۇت ۋاكالەت نومۇرى يېزىلغان ئىدى. تاشلىنىپ كەتكەن ئوقلاردىمۇ ccp دېگەن بەلگىلەر بار ئىدى. شۇ چاغدىكى ئەھۋالنى كۆرگەنلەرنىڭ ئېيتىشىچە، مىنا تاك ئاتار چاغدا پارتلىغان بولۇپ، شۇ چاغدا ھەم ئۇلار بىر توپ تۆگىلەرنىڭ مازۇك تېغى تەرەپكە كېتىۋاتقانلىقى، چۆلدە تۆگىلەرنىڭ يۈرگەنلىكىنى كۆرگەن. بۇ مىنانى، تاشقى موڭغۇلنىڭ تۆگىلىك ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن كۆمۈلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈدۇ، چۈنكى شۇ چاغدا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ كۇچى بىلەن ھاكىمىيەت تارتىۋالغان شېك شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىغا

ئاسىيلىق قىلىپ گومىنداڭغا تەسلىم بولغان ئىدى. سوۋېت ئىتتىپاقى تاشقى موڭغۇلنىڭ تۆگىلىك ئەسكەرلىرىدىن پايدىلىنىپ، گومىنداڭ ئەسكەرلىرىنىڭ شىنجاڭغا كېلىشىگە توسقۇنلۇق قىلغانىدى. تاشيول قاتنىشىغا بۇزغۇنچىلىق قىلغان ئەنزە مۇشۇ بىر قېتىملا ئەمەس ئىدى. 1946 ـ يىل ياز كۈنلىرىنىڭ بىرىدە، يەتتە قۇدۇقنىڭ شەرقىدىكى تۆگە چۆەنزى دېگەن جايدا، مال توشۇۋاتقان ئاپتوموبىللار كۆپ قېتىم تۆگىلىك ئەسكەرلەرنىڭ ئۇشتۇمتۇت زەربىسىگە ئۇچرىغان ئىدى (بۇ ھەقتە ئايرىم ماقالە يېزىپ، تەپسىلىي بايان قىلماقچىمەن). شۇ چاغدا، يۇقىرىدا ئېيتىلغان خېشىدا تۇرۇشلۇق ھەربىي گېنېرالالار، تاشقى موڭغۇلنىڭ تەھدىتىدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن، جەنۇبىي شىنجاڭغا بارىدىغان بىر ھەربىي يول ئېچىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تەسەۋۋۇر قىلىشقان ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، گەنسۇ، چىڭخەي، شىنجاڭ چېگرىسىنى خاتىرجەم قىلىش، بولۇپمۇ بېرىش مەنئىي قىلىنغان رايون ـــ گاس ئويمانلىقىدىكى قۇسايىن تاجى تەۋەلىكىدىكى قازاق چارۋىچىلارنى خاتىرجەم قىلىش خىزمىتى ياخشى ئىشلىنىشى؛ دۇنخۇاڭ بىلەن چارقىلىق ئارىلىقىدىكى ھەربىيلەر تۇرۇۋاتقان موھىم جايلار چارلاپ چىقىلىشى كېرەك ئىدى. گېنېرال تاۋسيۆ بۇ ۋەزىپىنى ماڭا تاپشۇردى ھەم 8 ـ ئۇرۇش رايونىدىن ۋۇگودىڭ ئىسمىلىك بىر مەسلىھەتچىنى بىللە خىزمەت ئىشلەش ئۈچۈن ماڭا قوشۇپ قويدى. ئۇ قازاق تىلىنى بىلمەيتتى ۋە قازاقلارنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەرسىز ئىدى. ھەممە خىزمەت مېنىڭ پىكرىم بويىچە ئىشلىنەتتى.

بەزىلەر مىنا كۆمۈش ئەنزىسى شىنجاڭدىن خېشىغا كەلگەن قازاقلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن،

دەپ گۇمانلاندى. مەن بۇ سىرنى ئېچىش ئۈچۈن، يىپەك يولى ئارقىلىق شىنجاڭغا قاراپ يولغا چىقىشتىن بۇرۇن، ئالدى بىلەن جيۇچۈەننىڭ جەنۇبىي تېغىدىكى يۇلغۇن دېگەن جايدا تۇرۇشلۇق مۇقاددىل، دۇنخۇاڭنىڭ جەنۇبىي تېغى ئوتلۇق داۋان دېگەن يېرىدە تۇرۇشلۇق ئادۇماي، ئوتلۇق مۇزكۆل دېگەن يەردىكى جانامبار، خارتاڭدىكى ئالتۇنبەك ھەم خانئامبالدا تۇرۇشلۇق ئوسمانلارنىڭكىگە بېرىپ، بىر ئاي تۇرۇپ تەكشۈرۈش ئېلىپ باردىم ھەم ئالاقىلىشىش خىزمىتىنى ئىشلەپ، مىنا كۆمگۈچىلەر شىنجاڭدىن كەلگەن قازاق خەلقى، دېگەن گۇمانىنى ئىنكار قىلدىم. چۈنكى ئۇلار سوۋېتكە ھەم شېڭ شىسەيگە قارشى ئىدى.

1944 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ بېشىدا، بىز مېڭىش تەييارلىقىغا كىرىشتۇق. گېنېرال تاۋسيۇ ئەسلىدە بىزنى مۇھاپىزەت قىلىپ، چارقىلىققا يەتكۈزۈپ قويۇش ئۈچۈن بىزگە ئاتلىق ئەسكەر قوشاقچى بولغان ئىدى، مەن كۆپ قوشۇننى ھاردۇرۇش تېخىمۇ كۆپ قېيىنچىلىق تۇغدۇرىدۇ، دەپ ئەنسىرەپ، قوبۇل قىلمىدىم. ئاخىرى، ئەسكەر چىقىرىپ بىزنى مۇھاپىزەت قىلىپ دۇنخۇاڭنىڭ جەنۇبىي كۆلىگىچە يەتكۈزۈپ قويۇش، ئاندىن خانئامبالدا تۇرۇشلۇق ئوسمان ئات ـ ئۇلاق ھەم ئادەم چىقىرىپ يەتكۈزۈپ قويۇش قارار قىلىندى.

بۇ يەردە شۇنى ئېيتىش كېرەككى، 1935 ـ يىلى شېڭ شىسەي تەرىپىدىن تارمار قىلىنغان ماجۇڭيىڭنىڭ موڭغۇل بابولا تىزگىنلەپ تۇرغان قالدۇق قوشۇنلىرى دۇنخۇاڭغا بارغاندىن كېيىن، قەدىمقى چوڭ يول بىلەن شىمالىي گەنسۇدىكى مازۇڭشەن تېغى تەرەپلەرگە تىمىسقىلاپ باردى. 1938 ـ يىلى شېڭ شىسەينىڭ زوراۋانلىق سىياسىتىگە نارازى بولۇپ، ئالتايدىكى قازاق چارۋىچىلار گەنسۇغا قېچىپ بارغان

گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ موڭغۇل، قازاقلار ئارىسىدا ئۇزلۇكسىز زىددىيەت پەيدا قىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن گەنسۇ، شىنجاڭ چېگرىسى تىنچلانمىغان ئىدى. ئۇ چاغدا، دۇنخۇاڭنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 150 كىلومېتر كېلىدىغان، خانئامبال دېگەن جاي شىنجاڭغا كېلىدىغان، ئوسمان قازاق تەرىپىدىن تىزگىنلىنىپ تۇرغان مۇھىم يول ئىدى.

خانئامبالنىڭ غەربىي جەنۇبىغا 200 كىلومېتر كېلىدىغان، گاس ئويمانلىقىدىكى «لىيەنسىخەن» دېگەن يەردىن ئۆتىدىغان، يەنى قۇسايمن تاجى تەۋەلىكىدىكى 200 نەچچە ئائىلىلىك قازاق تىزگىنلەپ تۇرغان يول گەنسۇ، چىڭخەي ۋە شىنجاڭغا قاتنايدىغان قارغۇ ئۇچەيگە ئوخشاش يولغا ئايلىنىپ قالغان ئىدى. ئۇلارنىڭ شېڭ شىسەي بىلەن ئۆچمەنلىكى بولغانلىقى ئۈچۈن، غەربتە چارقىلىقتىكىلەر بىلەن سودا ـ سېتىق قىلىشقا جۇرئەت قىلالمايتتى ھەم تاڭغۇتلارنىڭ كۆپلىگەن چارۋا مالىلىرىنى بۇلاپ ـ تالاپ كېتىپ تۇرغانلىقى ۋە شەرقتە مىللىتارىست مابۇفاڭ بىلەن ئۆچمەنلىكى بولغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار بىلەنمۇ بېرىش ـ كېلىش قىلىشمايتتى. شىمالدىكى «لىيەنسىخەن» دە يازدا قاتناش توختاپ قالاتتى، پەقەت ھەر يىلى قىشتا بىر قېتىم كارۋان تەشكىللەپ، چارۋا مەھسۇلاتلىرىنى دۇنخۇاڭغا ئېلىپ بېرىپ، ئاشلىق ۋە كۇندىلىك لازىمەتلىكلەرگە ئالماشتۇرۇپ كېلەتتى. مابۇفاڭ قوراللىق باجخانا قۇرۇپ، دەھشەتلىك ئېكسپىلاتاتسىيىنى يولغا قويغانلىقى ئۈچۈن، بۇ قازاق چارۋىچىلار تاغقا چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولغان، ھەرقايسى جايلارغا بېرىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشقان ئىدى. گۆش يېمەكلىكى قىلىش ئۈچۈن، ياۋا ئات ـ قۇلانلارنى تولا ئوۋلاپ، يوقىتىۋېتەي دەپ قالغانىدى.

يولغا چىقىش ئالدىدا تۆۋەندىكى ئىشلارنى قىلىش زۆرۈر بولۇپ قالدى: بىرىنچىدىن، بىخەتەرلىككە كاپالەتلىك قىلىدىغان ئىشەنچىلىك يولباشلامچى بولۇش. بىز گاس ئويمانلىقىدىكى قازاقلارنىڭ باش ئاقساقىلى قۇسايىن تاجىنىڭ سىگىلىسىنى يولباشلامچى قىلىشقا دىتىلىدۇق. ئۇ ئايال خانئامبال-دىكى قازاقلارنىڭ باش ئاقساقىلى ئوسمانىنىڭ خوتۇنى بولۇپ، بىز بىلەن بىللە بارغاچ تۇغقان يوقلاپ كەلمەكچى بولدى. بىز ئىلىمۇالغان بىر تۇركۈم تاختا چاي ۋە گەزلىمىلەر بىلەن پارا بېرىپ، ئۇنى ئۆزىمىزگە قارىتىۋالدۇق.

ئىككىنچىدىن، ئات، تۆگە تەييارلاش، ئوموميەن ئېيتقاندا، ئات، تۆگە بولغاندىلا، «لىيەنسىخەن» دىن ئۆتۈشكە بولاتتى. ئەمما شۇ جايدىن ئۆتۈشتە ممنىش ئۇچۇن مەخسۇس بېقىلغان ئاتلار بولۇشى كېرەك. بۇنداق ئاتلار ئادەتتە ممنىلمەيدۇ، شۇ جايدىن ئۆتۈشتىلا بىر قېتىم ممنىلىدۇ، ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن، ئۇزاق ۋاقىت دەم ئالدۇرۇلىدۇ، بىر ئادەمگە ئىككىدىن ئات تەيياراپ، نۆۋەت بىلەن دەم ئالدۇرۇپ ممنىلىدۇ. بىز شۇ قېتىمدا تۆگىگە ئوخشاش تۆت كۈن سۇ ئىچمىسىمۇ، ئوت - بوغۇز يېمەسىمۇ چىدايدىغان مۇشۇنداق ئاتتىن تۆتنى ئىشلەتتۇق. قۇسايىن تاجىنىڭ سىگىلىسى ۋە ئۇنى مۇھاپىزەت قىلىپ ماڭغان يەنە بىر ئاتلىق قازاق كىشى بار ئىدى. چۈنكى ئۇ جايدىن ئۆتۈشتە ئاشلىق، گۆش- يېمەكلىك، يۆكتاق ۋە چېدىرلارنى ئېلىپ مېڭىپلا قالماستىن، بەلكى سۇ، يېقىلغۇ ۋە قازاقلارغا سوغىلىق نەرسىلەرمۇ بىللە ئېلىپ مېڭىلغان ئىدى. شۇڭلاشقا، ئادەملەر ممنىش ۋە ئېلىپ ماڭغان نەرسىلەرنى ئارتىش ئۇچۇن، 10 نەچچە تۆگە كىرا قىلىپ مېڭىشقا توغرا كەلدى.

«لىيەنسىخەن» دىن ئۆتۈدىغان يولدا، ماجۇگىيىڭ قوشۇنـ

لىرى شۇ جايدىن ئۆتكەندە، ھېرىپ - ئېچىپ ئۆلۈپ كەتكەن نۇرغۇن ئادەم ۋە ئات - ئۇلاقلارنىڭ قۇرۇپ كەتكەن ئۇستىخانـ لىرى كۆزگە چېلىقاتتى، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ھەربىي كىيىم كىيـ گەن، كەمەر باغلىغان، پۇتۇن بەدىنى قۇرۇپ كەتكەن يەنە بىر جەسەت بولۇپ، ئۇ ئاسقان ئۇزۇن مىلتىقنىڭ ئىستۇولىلا قېلىپ، ياغاچ قوندىقى چېرىپ كەتكەن. بۇ، ئۆلگۈچىنىڭ ھەممىدىن ئايرىلىپ، سەپنىڭ ئارقىسىدا قالغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. ئۇ ئالدىدىراق ماڭغانلاردىن بولسا ئىدى، باشقىلار ئۇنىڭ مىلتـ قىنى ئېلىپ كەتكەن بولاتتى. بۇ ئەھۋال، بۇ ئادەمنىڭ ئۆلگىنىگە تۆت يىل بولغانلىقىنىمۇ چۈشەندۈرىدۇ، بۇ مىلتىق ئىشلەتكۈسىز بولۇپ كەتكەن. ناۋادا مىلتىق ساق بولغان بولسا، 1939 - يىلىنىڭ ئالدىدا ياكى كەينىدە شۇ جايدىن ئۆتكەن كۆچمەنچى چارۋىچىلار ئېلىپ كەتكەن بولاتتى. بۇ يەنە تۆت يىل-دىن بۇيان، بۇ يەردە ئادەم زاتى ئىز باسمىغانلىقىنىمۇ چۈشەندۈرىدۇ.

بۇ «لىيەنسىخەن» دېگەن جايدا يەنە ئادەملەر بىلەن توپ بۆرىلەر ئوتتۇرىسىدا ئېلىشىش بولغان ئىزلارنى ئۇچرىتىقىلى بولىدۇ. ئاۋۋال بىر مۇنچە بۆرە ئۇستىخىنىنى ئۇچراتتۇق، 500 مېتىرچە نېرى بارغىنىمىزدا بىر مۇنچە بۆرە ئۇستىخىنىنى ۋە بىر ئات ئۇستىخىنىنى، قوندىقى چېرىپ كەتكەن بىر دانە ئۇزۇن مىلتىقنىمۇ يولۇقتۇردۇق. يەنە ئالدىغا تەخمىنەن 50 مېتىرچە ماڭغاندا، بىر ئادەم ئىسكىلىتىنى ۋە بىسى قايرىلغان بىر دانە قىلىچنى يولۇقتۇردۇق. بۇ بىزگە يولۇققانلارنىڭ ئۇۋۇچىلار تەرىپىدىن قارىغا ئېلىپ ئېتىلغان بۆرىلەرنىڭ ئۇس-تىخانلىرى، ئۇلارنىڭ ئوقى تۇگىگەندىن كېيىن، ئادەم ۋە ئات - ئۇلاقلارنىڭ ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەي، ئۆزلىرى مادارىدىن

كېتىپ، قىلىچلىرىنىڭ بىسى قايرىلىپ، ئاخىر بۆرىگە يەم بولغانلىقىنى، ئۆلگۈچىنىڭ تاڭغۇتلار توقمىغان يەرلىك پۇلۇ سۆكنوسىدا تىكىلگەن تاڭغۇت كىيىمى كىيگەن كىشى بولۇپ، چىلىيەنشەن تېغى ئارىسىدا ياشايدىغان تاڭغۇتلاردىن ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرەتتى. مەن 1940 - يىلى، چىلىيەنشەن تېغىدا بىر تاڭغۇت ئۇۋچىنىڭ ئىز - دېرەكسىز يوقاپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغان ئىدىم، بۇ قېتىم بىزگە يولۇققان قالدۇق ئىزنى شۇ چاغدا يوقۇلۇپ كەتكەن ئۇۋچى تاڭغۇتنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى بولۇشى مۇمكىن، دەپ پەرەز قىلدىم.

«لىيەنسىخەن» دىكى سەپىرىدىمىزنىڭ 3 - كۈنى مەلۇ، بىر جايغا يېتىپ كەلگەندە تۆگىلىرىمىز ئۇركۈپ، ماڭماي تۇرۇۋالدى، قارىساق ئالدىمىزدا بىر دانە ئېيىق خۇددى ئۆرە تۇرۇپ، ئادەم يەيدىغاندەك هۆكۈرىدى. ئىچىمىزدىن بىر نەچچە كىشى ئېتىشقا تەمشىلىۋېدى تەجرىبىلىك بىر قازاق كىشى ئاگاھلاندۇرۇپ: هەرگىز ئاتماڭلار، ناۋادا بىر پاي ئوقنا ئۆلمىسە ئۇنىڭ پەيلى يامان، ئېتىلمىپ كەلسە بىز جېنىمىزنى قويار يەر تاپالماي قالىمىز، دېدى. ئاندىن بىز دۇەيلەپ، قىقاس سېلىپ توۋلىدۇق. نەتىجىدە بۇ قىلغىنىمىز ئۇنۇملۇك بولدى، ئېيىق قېچىپ تاغقا چىقىپ كەتتى. «لىيەنسىخەن» دىكى سەپىرىمىزنىڭ 4 - كۈنى، بىزنىڭ قۇسايىن تاجىنىڭ چارۋىچىلىرى بار جايغا ئەمدىلا يېتىپ بېرىشىمىزغا، بىر قازاق كىشى ئالدىراپ تېنەپ كېلىپ، «مېنىڭ چېدىرىمغا بىر ئېيىق كىرىۋېلىپ، بىر ياۋا ئات گۆشىنى تۇيغىچە يەپ بولۇپ، چىقىپ كەتمەي، ئۇخلاپ ياتقىنىغا ئىككى كۈن بولۇپ قالدى. ماڭا بىر مىلتىق

ئارىيەت بېرىپ تۇرساڭلار مەن شۇنى ئېتىۋالسام، دېدى. بىز ماقۇل دەپ بىر دانە مىلتىق ئارىيەت بەردۇق، ئۇ بېرىپ ئېيىمقنى ئېتىپتۇ، بىر نەچچە سائەتتىن كېيىن، غەلىبە قىلىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ ئېيىق تېرىسىنى ئېلىپ كېلىپ بىزگە كۆرسەتتى.

چارۋىچىلارنىڭ يايلاق تالىشىپ، يات تائىپلارنى چەتكە قېقىپ كېلىشى قەدىمدىن بار ئىش. گاس ئويمانلىقىدىكى موڭغۇل چارۋىچىلىق رايونىدا مال بېقىۋاتقان موڭغۇل ئۇيغۇنىڭ تېرىم يېرىنى ساقلاپ قېلىش يولىدىكى ئېلىشىشى بۇنىڭ دەللىلى بولالايدۇ، لېكىن بىز گاس ئويمانلىقىغا بارىغاندا، ئۇ يەردە موڭغۇللارنىڭ ئۇرۇقىمۇ قالمىغان. بولۇپمۇ قازاق خەلقى بىلەن مەڭگۈ ئاداۋەتتى بار سوۋېت ئىتتىپاقى كىشىلىرى تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدۇ. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەلۇم بىر گېئولوگىنىڭ چارلاش ئەترىتى شۇ يەرگە بېرىپ قالغاندا، قازاق خەلقى ئۇلارنى ئالتۇنتاغ ئارىسىدىكى يۇلغۇنسايىنىڭ باش قورغان دېگەن يېرىدە پۈتۈنلەي يوقاتقان. ئولارنىڭ قورال - ياراق، ئەسۋاب، سايمان ۋە چېدىرلىرى قازاق خەلقىنىڭ غەنىمەت بولۇپ قالغان. قولدا كۆتەرگىلى بولمىدىغان پىلىموت (بىر نەچچە تەخسە ئوقىمۇ بار) هەم كومپاسلار جانابىل كىگىز ئۆيى تۆر تېمىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا ئېسىپ قويۇلغان. سوۋېت ئىتتىپاقى چارلاش ئەترىتىنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغانلاردىن سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ يەر ئۆزۈلۈش خەرىتىسىنى تەكشۈرۈپ ئۆلچەشكە بۇاستە قاتناشقان شېك شىمەينىڭ دوبەن بەگۈكتىكى مەسلىھەتچىلەر باشقارمىسى 4 - بۆلۈمىدىكى ۋاڭ سەنمۇنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ ۋەقە

تەخمىنەن 1940 ـ يىلى بولغانمىش. زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان يەر بىزگە يول باشلىغان قازاق كىشىنىڭ ئېيتىشىچە، باش قورغاندىكى بىر چېدىر تىكىلگەن يەردە ئىكەن. بۇ يەردىن ئۇچ جەسەت تېپىۋېلىنىپ، چارقىلىققا ئېلىپ بېرىلىپ، دەپنە قىلىنغانىكەن.

ئاتالمىش «لىيەنسىخەن» دېگەن يەر خانئامبالدىن يولغا چىقىپ، 2 ـ كۈنىدىن باشلاپ ھېسابلىغاندا، غەربىي جەنۇبقا تەخمىنەن 240 كىلومېتر كېلىدىغان تاغ يېرىنى پۈتۈنلەي شامال ئۇچۇرۇپ كېتىپ، ھەممە يەر جەزىرىگە ئايلىنىپ تۈپراق تاپقىلى بولمايدىغان يەر بولۇپ قالغانىدى. «لىيەنسىخەن»نىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى يەنى گاس ئويىمانلىقى 4 ـ ئىرادىكى تىنما قاتلىمى بولۇپ، سۇ، ئوت ـ چۆپ مول جاي ئىدى. ئىلگىرى موڭغۇل چارۋىچىلار بۇ يەردە يالىڭاچ ئارپا تېرىغان، تۈپرىقىدا شور كۆپ بولغاچقا، باشقا زىرائەت تېرىشقا مۇۋاپىق كەلمەيتتى، ئۇنىڭ شەرقىي جەنۇب تەرىپىدە، بىپايان تاجىنۇر كۆلى بار، جەنۇب تەرىپىدە تۆمۈر ـ لۈك يايلىقى بار بولۇپ، ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ يەردە تۆمۈر كانى بار ئىكەن.

شۇ چاغ ياپون باسقۇنچىلىرىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە توغرا كېلەتتى. ماددىي ئەشيالار ئىنتايىن قىيىن ئىدى. گاس ئويمانلىقى ۋە چارقىلىق ناھىيىسىنىڭ ئىقتىسادى پالەچ ھالەتكە چۈشۈپ قالغانىدى. سەرەڭگە كەمچىللىكى ھەممىدىن گەۋدىلىك ئىدى. بىز بىر نەچچە سانداق سەرەڭگە ئېلىۋالغانىدۇق، قازاق چارۋىچىلارغا سوغا قىلغاندىن باشقا، قالغان قىسمىنى چارقىلىققا بارغاندا

سانىاپ ساتتۇق، بىر نەچچە قاپ سەرەڭگىگە بىر ئىپەك شارپىنى تېگىشتىم.

بىز يول راسخوت قىلىش ئۈچۈن سەرەڭگە، تاختا چاي، گەزلىمە قاتارلىق ماددىي نەرسىلەرنى ئېلىپ ماڭدۇق. قازاق چارۋىچىلىرىغا سوغا قىلغاندىن باشقىلىرىنى چارقىلىق ۋە قارا شەھەرلەردىكى خەقلەر بىرنىمۇ قالدۇرماي تالىشىپ سېتىۋالدى.

قۇسايىن تاجى تەۋەلىكىدىكى قازاقلارمۇ بىزنى مۇھاپىزەت قىلىپ مېڭىش پۈرسىتىدە ئۆزلىرىنىڭ كۆپ يىللاردىن بۇيان يىغىپ قويغان چارۋا مەھسۇلاتلىرى، يۇڭايى ھايۋانلارنىڭ يۇڭ تېرىلىرىنى 10 نەچچە تۆگىگە ئارتىپ، ئاشلىق ۋە كۈندىلىك لازىملىق تۇرمۇش بۇيۇمىغا ئالماشتۇرۇش ئۈچۈن چارقىلىققا ئېلىپ باردى، شۇنىڭ بىلەن ئون يىلدىن بۇيان، سودا ئالاقىسى قىلىش مەنئىي قىلىنغان رايونىنىڭ چوڭ دەرۋازىسى ئېچىۋېتىلدى. بىز دۇنخۇاڭدىن چارقىلىققىچە بولغان ئارىلىقتىكى مۇساپىنى 1944 ـ يىل 10 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىدىن 11 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنىگىچە ساق بىر ئاي باستۇق.

شۇ يىل 10 ـ ئايدا، تەييارلىق 7 ـ دۇنيە ئۇرۇمچىنىڭ لومەنچېك دېگەن يېرىدە تۇراتتى، شۇرۇچېكنىڭ 18 ـ بىرىگادىسىنىڭ گۇچۇڭغا بېرىپ تۇرغانىدى. موڭغۇل، ـ تاڭغۇت كومىتېتىنىڭ باشلىقى ۋۇجۇڭشىن شىنجاڭغا كېلىپ، شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۆز زىممىسىگە ئالغان، شېڭ شىسەي ۋەزىپىسىدىن ئايرىلىپ، يېزا ئىگىلىك، ئورمانچىلىق مىنىستىرلىقىنىڭ مىنىستىرى بولۇش ئۈچۈن چۇڭچىڭغا كەتكەنىدى.

شۇ يىلى 10 ـ ئايدا، شېك شىمسەي شىنجاڭدىن كەتكەنـ
دىن كېيىنمۇ چارقىلىق، مىرەنلەردىكى چېگرا چازىلىرىدا
بۇرۇنقى ئادەت يەنىلا ساقلاپ قېلىنغان، قاتتىق پېچەتلەنگەن
بولۇپ، بىزنىڭ يول يۇرۇشىمىزمۇ چەكلەنگەنىدى. بىز
يىراق ـ يىراق جايلاردىن بايراق چىقىرىپ پۇلاڭلىتىپ ئوق
چىقارماقلار، دەپ قارشى تەرەپكە ئۆز ئادەملەردىن ئىكەنلىكـ
ىمزنى چۈشەندۈردۇق. يېقىن كېلىپ يول خېتىمىزنى كۆرسەتـ
سەك، چېگرا چازىلىرىدىكىلەر دەرھال پوزىتسىيىسىنى ئۆزگەرتىپ،
بىزگە ئەدەپ بىلەن مۇئامىلە قىلىشتى. بىز مىرەندە ئىككى كۈن
دەم ئالدۇق، چارقىلىقتا تۇرۇشلۇق ھەربىي باشلىقلار بىزنىڭ
ئالدىمىزغا ئاتلىق ئەسكەر ئەۋەتىپ كۈتتى ھەم ئۇزىتىپ
قويدى.

بىز قارا شەھەرگە يېتىپ بارغاندا، ئىلىدىكى سىياسىي
ئۆزگىرىش غەلىبە قازانغان ئىدى. شېك شىمسەينىڭ قول
ئاستىدا ئىشلىگەن چرك جاللات لیۇبىندې ئىلىدا ئۆلتۈرۈلدى.
ئۇنىڭ ئاكىسى لیۇبىنیې (غۇلجىدىكى چوڭ كاپىتالىست ھۈسەنـ
باينىڭكىدە باش دىرىكتور ئىدى) ھۈسەنباينىڭ ئوغلى تەلەتكە
ھەمراھ بولۇپ، تاغ يولى بىلەن قېچىپ، قارا شەھەرگە
كەلگەنىدى. دەل بىز ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلگەن
چاغدا، ئۇ ئىككەيلەنمۇ شېك شىمسەي تەرىپىدىن كۆپ يىل سوـ
لىنىپ قويۇپ بېرىلگەن بۇرھان شەھىدى بىلەن بىللە
ئۇرۇمچى شەھىرىنىڭ شەرقىي كوچىسىدىكى بىر مېھمانخانىغا
ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بىز ئۇلار بىلەن قوشنا بولۇپ تۇرۇپ،
كېيىن دائىم كېلىش ـ بېرىش قىلىشىدىغان بولدۇق.

ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، 8 ـ ئۇرۇش رايونـ

نىڭ قوماندان باش ئەملدارى جۇشاۋلياڭ ھەم قورچاق شىنجاڭ
ئۆلكىسىنىڭ رەئىسى ۋۇجۇڭشىنلار مېنى قوبۇل قىلدى. شۇنىڭ
بىلەن مەن شىنجاڭنىڭ سىياسىي ساھەسىدىكىلەر قاتاردا قوبۇل
قىلىنىدىم. شۇنىڭدىن كېيىن مەن شىنجاڭ قوغداش گارنىزون
باش شتابى ھەم غەربىي شىمال ھەربىي، مەمۇرىي باش ئەمەل ـ
دارلار مەھكىمىسىنىڭ ئۇرۇمچى بەگلىكىدا ئىشلەۋاتقان
چېغىمدا، قۇسايىن تاجى ئىككى قېتىم ئۇرۇمچىگە كەلدى. تاۋـ
سىيۆ زىيابەت بېرىپ ئۇنى كۈتۈۋالغان ھەم ماددى بۇيۇم
ئىنئام قىلغان چاغدا، مەن نەق مەيدانىدا بار ئىدىم.
شۇنىڭدىن ئېتىبارەن گەنسۇ، چىڭخەي، شىنجاڭ چېگرىسىـ
دىكى قازاق خەلقى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ئاز ـ تولا
ياخشىلىنىشلار بولدى.

1984 ـ يىل يانۋار.

بەيتىك ۋەقەسى ۋە ئۇنىڭ جەريانى

خەن يۇۋېن

بەيتىك تېغى شىنجاڭنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، تاشقى موڭغۇلىيە بىلەن چېگرىلىنىدۇ ۋە شىمالىي پاراللېل 45.3 گىرادۇس، شەرقىي مېرىدىيان 91.1 گىرادۇسقا توغرا كېلىدۇ. دېڭىز يۈزىدىن 1500 مېتر ئېگىز بولۇپ، گۈچۈكدىن 20 نەچچە كىلومېتر كېلىدۇ.

1945 ـ يىلى 6 ـ ئايدا، ۋاقتىلىق ئاتلىق 1 ـ دىۋىزىيە بۇيرۇقىغا بىنائەن شىنجاڭغا كىرىپ، 9 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا گۈچۈكغا كېلىپ ئورۇنلاشتى. يۇقىرى مېنى گۈچۈك، جىمىسار، مورى قاتارلىق 3 ناھىيىنى قوغدىغۇچى قىسىملارنىڭ قوماندانلىقىغا تەيىنلىدى. بۇ دىۋىزىيىنىڭ ۋەزىپىسى — چېگرىنى قوغداپ خەلقنى تىنچلاندۇرۇش، گۈچۈك، جىمىسار، مورى مۇداپىئە رايونىدا تىنچ ۋەزىيەت ھاسىل قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. ئۇ ۋاقىتدا ئوسمان جەمئىيەت ئاماناتلىقىغا پاراكەندىچىلىك سېلىپ، گۈچۈك، جىمىسار، مورى ناھىيىلىرىدە ھەدىسلا بۇلاڭچىلىق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللاندى. مەن دەرھال ئەسكىرىي كۈچنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، مۇداپىئە كۈرۈشكە توغرا كېلىدىغان رايونلارنى ئايرىپ چىقىپ، دىۋىزىيە شتابىنى گۈچۈك شەھەر ئىچىگە، دىۋىزىيىگە بىۋاستە قاراشلىق ئالاقىچى لىيەننى چوڭ گازارمىغا، ئېغىر تېپتىكى پىلىموتچىلار

لىيەننىي گۈچۈكنىڭ شىمالىي تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇردۇم. ئۇلارنىڭ ۋەزىپىسى بېيداۋچياۋ، خەنگۇ، بېيشاۋۇ ئەتراپلىرىدا بۇلاڭچىلىق ۋە پاراكەندىچىلىك قىلىپ يۈرگەن باندىتلاردىن مۇداپىئە كۆرۈپ، گۈچۈك بېيشاۋۇ لېنىيەسىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش ئىدى. پەۋقۇلئاددە خىزمەت لىيەنىي گۈچۈكنىڭ نەسەن تېغىدىكى تاڭفاڭمېن دېگەن يەردە تۇرۇپ، شۇ جايدىكى خەلقنىڭ ھاياتى ۋە مال ـ مۈلكىنى قوغداشقا قويۇلدى.

1 ـ تۇەن: مورى ناھىيىسىدە تۇرغۇزۇلدى. 3 ـ لىيەننىڭ ۋەزىپىسى داشىتۇ دېگەن جايدا تۇرۇپ، باربكۆل، يەتتە قۇدۇق قاتارلىق بايدىغان ئېغىزلارنى مەھكەم ساقلاپ، يول بويىدىكى ئورۇنلارنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش ئىدى.

2 ـ لىيەننىڭ ۋەزىپىسى لاۋچىتەي (كونا گۈچۈك) نىڭ نەسەن، كەيگۈك ئېتراپلىرىدا تۇرۇپ، تاڭفاڭمېندىكى پەۋقۇلئاددە خىزمەت لىيەنى بىلەن قەرەللىك ھالدا مۇناسىۋەت ئېلىپ بېرىپ، رازۋېتكىنى كۈچەيتىپ، كونا گۈچۈك تەرەپلەرنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش ئىدى. پولك شتابى ناھىيە ئىچىنى ساقلاشقا مەسئۇل ئىدى. 1 ـ لىيەن، 4 ـ لىيەن، ئېغىر تېپتىكى پىلىموتچىلار لىيەنى قاتارلىقلار زاپاس ئىشلىتىشكە قالدۇرۇلدى.

2 ـ تۇەننىڭ ۋەزىپىسى گۈچۈك ناھىيە شەھىرى ئىچىدە تۇرۇپ شەھەرنى ساقلاش ۋە جەمئىيەت ئاماناتلىقىغا كاپالەتلىك قىلىپ، پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىدا ۋە ئاھالىلاردا ساقلىنىش ۋاتقان باندىتلاردىن قورقۇش كەيپىياتىنى تۈگىتىش، خەلقنى تىنچلاندۇرۇش ئىدى.

3 ـ تۇەن جىمىسار ناھىيىسىگە جايلاشقان بولۇپ، تۇەن شتابى سەنتەي جېڭىغا ئورۇنلاشقان ئىدى. 1 ـ لىيەن نەسەننىڭ چۈەنزى كوچىسىدا تۇرۇپ تۇرپانغا ئۆتۈدىغان

تىيانشان بوغۇزىدىن ئىبارەت مۇھىم يولنى قوغداشقا قويۇلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە قەرەللىك ھالدا چارلىغۇچى قىسىم ئەۋەتىپ تاڭغاكمىنده تۇرۇشلۇق دۇشمىنىمگە بىۋاستە قارايدىغان پەۋقۇلئادده خىزمەت لىيەنى بىلەن مۇناسىۋەتلىشىپ تۇراتتى ھەمدە بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ يۈرگەن بانديت قالدۇقلىرىغا قارىتا زەربە بېرىش ۋەزىپىسى بار ئىدى. 2 - لىيەن خۇباۋدە تۇرۇپ ئاھالىلارنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداشتىن باشقا، بېيشاۋدا ھەربىكەت قىلىپ يۈرگەن بانديتلارنى كۆزىتىپ، قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرغان بانديتلارنىڭ دەكىسىنى بېرەتتى. 3 - لىيەن دىخۇاغا بارىدىغان مۇھىم قاتناش يولى — زىنچۇەنزىگە جايلاشقان بولۇپ، گۇچۇڭدىن دىخۇاغا بارىدىغان قاتناش بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلاتتى. 4 - لىيەن (ئىغىر تېپتىكى پىلىموتچىلار، توپچىلار لىيەنى) سەنتەيدە زاپاس كۈچ قىلىپ تۇرغۇزۇلدى. بىر مەزگىل رازۋېتكا قىلىش ئارقىلىق قىسمىمىز بانديتلارنىڭ ھەربىكەت قانۇنىيىتىنى ئىگەللىۋالدى. قىش پەسلىدىكى قېلىن قار باسقان چۆل - باياۋاندا بانديتلار گايى پەيدا بولۇپ، گايى غايىپ بولۇپ خالىغىنىچە ھەربىكەت قىلىپ يۈرەتتى. بىز مۇشۇ قانۇنىيەتكە ئاساسەن قىسىملارغا بىز ساقلاۋاتقان رايونلاردا بانديتلار پاراكەندىچىلىك قىلسا، ئۇلارنىڭ كەينىگە چۈشۈپ قەتئىي زەربە بېرىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردۇق. بىر يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت قورشاپ يوقىتىش، ئارقىلىق بىز ساقلاۋاتقان پۈتكۈل رايوندا بانديتلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى ئاساسەن تۈگەپ، تىنچلىق كەيپىياتى ھاسىل بولغان ئىدى.

دەل مۇشۇ چاغدا باش شتابنىڭ: «بەيتىك تېغىدا موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرى بار ئىكەن، دىۋىزىيىگىلەر بىر تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى ئەۋەتىپ نەق مەيدانىنى تەكشۈرۈپ كۆرۈڭلار، ئەھۋالنى باش شتابقا يەتكۈزۈڭلار.» دېگەن تېلېگراممىا بولىيورۇقنى تاپشۇرۇۋالدۇق. مەن دەرھال 2 - تۇەننىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ماچېڭگونى گۇرۇپپا باشلىقى، شاۋشىياۋ دەرىجىلىك سەنمۇ تەن كەيشۇەننى مۇئاۋىن گۇرۇپپا باشلىقى قىلىپ تەيىنلەپ بىرقانچە خادىم ۋە بىر دىيەنتەي پىلەن نەق مەيدانىنى تەكشۈرۈشكە ئەۋەتتىم. ئۇلار بارغاندىن كېيىن، موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرىنىڭ ياغاچتىن سالغان ئۆيلىرىنى، موڭغۇلچە لوزۇنكىلارنى، پاگون، سوۋېتتە ئىشلەنگەن قول بومبا، بەش ئاتار مىلتىقىنىڭ پىستانلىرىنى ئۇچراتقان. مەن تەكشۈرۈش نەتىجىسىنى ئەينى پېتى باش شتابقا دوكلات قىلدىم. ئۇزۇن ئۆتمەي باش شتابتىن: «دىۋىزىيەكىلەر سىناقتىن ئۆتكەن، جەڭگىۋارلىقى كۈچلۈك بولغان بىر لىيەنى بەيتىك رايونىغا ئەۋەتىپ، ئەھۋالنىڭ تەرەققىياتىنى كۈزىتىڭلار» دېگەن تېلېگراممىا بۇيرۇق كەلدى. 1947 - يىلى 5 - ئايدا ماشىجېن لىيەنجاڭ ئۆز لىيەنىنى ئېلىپ بەيتىك رايونىغا بېرىپ ئورۇنلاشتى ۋە پايدىلىق يەر شارائىتىنى تاللاپ ئەسكىرىي كۈچىنى ئورۇنلاشتۇردى ۋە ئىستىھكاملارنى مۇستەھكەملىدى. ھورۇن بۇلاقتىن داخوشۇرتەيگىچە بولغان جايلار يەنى بەيتىك تېغىنىڭ ئوتتۇرا چوققىسىدىكى خەتەرلىك جايلاردا قاتتىق مۇداپىئە ئىستىھكامى قۇرۇپ، ئوق كۈچى ئورۇنلاشتۇرۇپ كۈزىتىش ئېلىپ باردى. بۇ مەزگىلدە تاشقى موڭغۇلىيە ئارمىيىسىنىڭ زور تۇركۈمىدىكى ئات، كالا، قويلىرى بۇرچىن دەريا سىدىن ئۆتۈپ، بەيتىك تېغىنىڭ جەنۇبىغا قاراپ يۆتكىلىشكە باشلىدى.

شۇ يىلى تاشقى موڭغۇلىيىدىن ئىككى ئوفىتسىر ماشىجېنىڭ لىيەن شتابىغا كېلىپ ئۇلارغا ئەڭ ئاخىرقى ئاگاھلاندۇرۇش قىلىپ، 24 سائەت ئىچىدە بەيتىك تېغىدىن چېكىنىپ چىقىپ كېتىش -

نى، بۇ ۋاقىت ئىچىدە چېكىنمىسە ھەربىرىدە قوللىنىلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. ما لىيەنجاڭ ئەھۋالىنىڭ ئېغىر ئىكەنلىكىنى بىلىپ، دېۋىزىيە شتابىغا جىددىي تېلېگراما ئەۋەتىپ قانداق بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا يولىيورۇق سورىدى. مەن مەركۇر لىيەننىڭ مۇھاپىزەتنى كۈچەيتىپ ئەھۋالنىڭ تەرەققىياتىنى كۈزىتىشىنى بۇيرۇدۇم. 5 ـ كۈنى تاڭ سەھەردە سوۋېت ئىتتىپاقىدا ياسالغان سەككىز كۈرەشچى ئايروپىلان بىزنىڭ بازىمىزنىڭ ھاۋا بوشلۇقىغا ئۇچۇپ كېلىپ رازۋېتكا ئېلىپ باردى ۋە ئارقىدىنلا ئوققا تۇتۇپ بومبارداىمان قىلىدى. سائەت ئونلار ئەتراپىدا تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ بىر كۈچەيتىلگەن يېڭى توپ كۈچىنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا بىزنىڭ جىنىدىغا قاراتقى ھۇجۇم قىلىدى. كەسكىن جەڭ 3 سائەت داۋاملاشتى. تاشقى موڭغۇلىيە قوشۇنلىرى ئېغىر چىقىمغا ئۇچراپ، چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. بىزدىن چىقىم بولغان ئوفىتسېر ـ جەڭچىلەر ئاز بولدى، بىراق نۇرغۇن ئاتلار ئايروپلان بومبارداىمان قىلغاندىن كېيىن ھۇركۈپ قېچىپ كەتتى. 7 ـ كۈنى تاشقى موڭغۇلىيە قىسىملىرى قايتا ئورۇنلاشتۇرۇش قىلىپ، بەش سوۋېت كۈرەشچى ئايروپىلانىنىڭ ھىمايىسى ئارقىسىدا بىزگە زەمبىرەك ئوقى ياغدۇرۇپ قاتتىق ھۇجۇم قوزغىدى. جەڭ مىسلىسىز جىددىي بولدى. ماشىنىجىن لىيەنجاڭ تاشقى موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى، بىز تەرەپنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنىڭ ئازلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، مۇئاۋۇن لىيەنجاڭ ماجىنغۇنى شۇ يەردە تۇرۇشلۇق چارۋىچىلارنىڭ مۆتىۋەرلىرىدىن يارەم سوراشقا ئەۋەتتى. خەزمەت كېلىپ بېرىش ئارقىلىق تەخمىنەن يۈز نەپەردىن ئارتۇق چارۋىچى جىنىدىغا كېلىپ ماشىنىجىن لىيەنى بىلەن بىرلىكتە قارشىلىق كۆرسەتتى. جەڭ تۆت سائەتچە داۋاملىشىپ، تاشقى موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرى تارمار بولۇپ چې-

كىندى. 8 ـ كۈنى چۈشتىن بۇرۇن سائەت توققۇزلار ئەتراپىدا، تاشقى موڭغۇلىيە قىسىملىرى ئايروپىلان ئەۋەتىپ، جىنىدىمىزگە 2 ـ 3 قېتىم ھۇجۇم قىلدى. بىز يۇقىرى جايغا ئورۇنلاشقان ۋە مۇستەھكەم خادا تاشلار دالدىسىدا بولغانلىقىمىز ئۈچۈن تاشقى موڭغۇلىيە قىسىملىرىنىڭ ھۇجۇمى ئىشقا ئاشمىدى. يۇقىرقى ئۇچ قېتىملىق جەڭدە بىز تەرەپتىن 20 نەچچە كىشى ئۆلدى ۋە يارىدار بولدى، ئون نەچچە ئات پارتلاپ ئۆلدى. جەڭ مەيدانىنى تازىلىغاندا تاشلىنىپ كەتكەن تاشقى موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرىنىڭ ئوتتۇز نەچچە جەسىدى تېپىلدى. يارىدار بولغانلارنىڭ سانى قازا بولغانلاردىن كۆپ ئىدى. بىز غەنىمەت ئالغان بۇيۇملار تۆۋەندىكىچە:

كىچىك تېپتىكى توپتىن بىر، يېنىك پىلىموتتىن 3، بەش ئاتار مىلتىقتىن 20 نەچچە، سىمىز دېنىتەي 1، ئارمىيە بايرىقىدىن بىر نەچچە؛ شاڭۈبي دەرىجىلىك ئوفىتسېردىن بىرسى ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى (لىيەنجاڭ بولۇشى مۇمكىن)؛ چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىنىڭ (جۇڭشياۋ دەرىجىلىك ئوفىتسېرى) چۈشۈرگەن بىر پارچە بۇيرۇق، قويۇن سائىتى 1 دانە، ھەربىي خەرىتە 1 پارچە، ۋەھاكازالار. قولغا چۈشۈرۈلگەن ھۇججەتلەردىن قارىغاندا، تاشقى موڭغۇلىيىنىڭ ئەسكىرىي كۈچى ئۈچ پىيادە لىيەن، بىر ئېغىر تېپتىكى پىلىموتچىلار لىيەنى، بىر زەمبىرەكچىلەر پەيى، بىر تاغ توپچىلار لىيەنى، بىر ئالاقىچىلار پەيدىن تەركىپ تاپقان ئىدى. كېيىن جەڭ ۋەزىيىتى بىر ئاز پەسلەپ قالدى. تاشقى موڭغۇلىيە ھۇجۇم قىلىشنى مۇداپىئە كۆرۈشكە ئۆزگەرتتى، پات ـ پات ئايروپىلان ئەۋەتىپ رازۋېتكا قىلىپ تۇردى. بىر قېتىم ئۇلارنىڭ ئايروپىلانى گۈچۈك ناھىيىسىنىڭ ھاۋا بوشلۇقىغا ئۇچۇپ كىرىپ رازۋېتكا

قىلدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە موڭغۇلىيە ئەسكەرلىرى پۈرسەت ئىزدەپ كىچىك جەڭلەرنى قىلىپ تۇردى. 7 - ئاينىڭ 5 - كۈنىدىن 20 - كۈنىگىچە 20 نەچچە قېتىم چوڭ - كىچىك جەڭ لەر بولۇپ تۇردى.

تاشقى موڭغۇلىيە قىسىملىرىنىڭ يەنە بىر قېتىملىق زور كۆلەمدىكى ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن، باش شتاب - نىڭ قوشۇلۇشى بىلەن 2 تۈەننىڭ تۈەنجاڭى خەنپەنىي 2 - تۈەننى باشلاپ بەيتىك تېغىغا كىرىپ ئورۇنلىشىشنى بۇيرۇدۇم ھەمدە گۈچۈك، جىمىسار، موري ئۇچ ناھىيە قازاق مۇستە- قىل ئاتلىق چوڭ ئەترىتىنىڭ باشلىقى داناي باي، مۇئاۋىن باشلىقى شاھادۇللانى شۇ ئەترەت ئەزالىرىدىن 150 كىشىنى ئېلىپ 2 - تۈەن بىلەن بەيتىك تېغىغا كىرىپ ئورۇنلىشىپ خەن پەن تۈەنجاڭ قوماندانلىقىدا ماسلىشىپ جەڭ قىلىشقا ئەۋەتتىم. تاشقى موڭغۇلىيە قىسىملىرى بىزنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى كۈچەيتكەنلىكىمىزنى بىلگەندىن كېيىن تەۋەككۈلچى- لىك قىلىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىككى تە- رەپ تىركىشىش ھالىتىدە تۇردى. كېيىنچە ئاز ساندا ئەس- كەر ئەۋەتىپ 2 - تۈەننىڭ مۇداپىئە رايونىغا ھۇجۇم قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، بىز تەرەپتىن پۈتۈنلەي زەربە بېرىپ چېكىندۈرۈلدى.

نەنجىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمىتى تەشۋىقات مىنىستىرلىقى- نىڭ مىنىستىرى پېڭ شۆپېينى ھۆكۈمەتكە ۋاكالىتەن بەيتىك تېغىدا چېگرانى قوغداۋاتقان جەڭچى - ئوفىتسېرلاردىن ھال سوراشقا ھەمدە مۇداپىئە رايونلىرىنى كۆزدىن كۆچۈرۈشكە ئەۋەتتى. دۆلەت مۇداپىئە مىنىستىرلىقىنىڭ شاۋجياڭ دەرد- جىلىك ئەمەلدارى، ۋۇ باشچىلىقىدىكى تۆت كىشىلىك ھال سوراش

گۇرۇپپىسى بەيتىك تېغىغا بېرىپ قىسىملاردىن ھال سورىدى ۋە ئۆزلىرىنى پىدا قىلغان جەڭچىلەرگە گۈلچەمبىرەك قويدى. جۇڭياڭ رىباۋ گېزىتىنىڭ مۇخبىرى لۇيچى نەق مەيدانغا چۈ- قۇر چۆكۈپ، جۇڭياڭ رىباۋ گېزىتىدە بۇ ۋەقەنىڭ ھەقىقى سىرىنى ئېلان قىلدى. شىنجاڭ گارنىزون قىسىملىرىنىڭ مۇ- ئاۋىن قوماندانى جاۋشىگۈاڭ مۇناسىۋەتلىك خادىملارنى باش- لاپ بەيتىككە بېرىپ قىسىمدىن ھال سورىدى. ئامېرىكا بىرلەشمە ئاگېنتلىقى ۋە فرانسىيە ئاخبارات ئاگېنتلىقىنىڭ مۇخبىرلىرىمۇ نەنجىڭدىن ئۇرۇمچىگە ئۇچۇپ كېلىپ، مەخسۇس بەيتىككە بېرىپ خەۋەر يىغدى. ئىچكى تاشقى ئەرباباللارنىڭ شەخسى كۆزدىن كەچۈرۈش ئېلىپ بېرىشى — بۇ ۋەقەنىڭ جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنى ئىزدىلىدىغان كەلتۈرگەنلىكىنى ئىس- پاتلاپ بەردۇ.

بۇ ۋەقە جەريانىدا ئارقا سەپ خىزمىتى بىر قەدەر ياخشى ئىشلەندى. شىنجاڭ تەمىنات ئىدارىسى گۇچۇك 3 - تەمىنات پونكىتىنىڭ باشلىقى شۇخۇافېڭ ئاشلىق، يەم - خە- شەك، تۇرمۇش بۇيۇملىرى، گۆش، شېكەر، ياغ بىلەن تەمىن- لەشكە مەسئۇل بولدى. بېيشاۋۇ، جاڭجۇن چۆللۈكى قاتارلىق تەرەپلەردە يوللار ناھايىتى ياماق بولۇپ، شۇخۇافېڭ يول باشلاپ ماشىنىلارنى يولغا سېلىپ، ئايىنى كۈنگە ئۈلاپ، كېچە - كۈندۈز يەم- خەشەك، ئاشلىق، گۆش، شېكەر ياغ قاتارلىق تۇرمۇش بۇيۇم- لىرىنى يۆتكەپ تۇردى، بۇنىڭ بىلەن جەڭچى - ئوفىتسېر- لارنىڭ مادديي تۇرمۇشى كاپالەتكە ئىگە قىلىندى.

تولۇقسىز مەلۇماتقا قارىغاندا، بىر يېرىم يىل ئىچىدە 480 مىڭ جىڭ ئاشلىق (شېكەر، گۆش، ياغ قاتارلىق كۈن-

دىلىك بۇيۇملار بۇنىڭغا كىرمەيدۇ)، 3 مىليون 240 مىڭ جىڭ يەم ـ خەشەك يۆتكەلگەن، بۇ ئاشلىق، يەم ـ خەشەكلەر ھورۇن يۇلاق تاغ باغرىغا يەتكۈزۈلۈپ بېرىلگەندىن كېيىن تۆگىلەر- گە ئارتىلىپ ئالدىنقى سەپكە تەشۈلدى. تۆگە ئەترىتى خە- تەرلىك، ئەگرى ـ توقاي ئاچا يوللاردىن ئۆتۈپ يىگىرمە لى يول ماڭدى.

1948 ـ يىلى كۈزدە، تاشقى موڭغۇلىيە بەيتىك تەپغە- ددىن ھەربىي قىسىملىرىنى چېكىندۈرۈپ چىقىپ كەتتى. 1 ـ تۈەن شۇ يىلى كۈزنىڭ ئاخىرىدا بەيتىكتىكى مۇداپىئە پو- تىيىدىن قايتىپ كەلدى. چېگرا قاراۋۇل باشلىقى كەيتاڭ بۇ ئورۇننى ئۆتكۈزۈۋالدى. بۇ ۋەقە شۇنىڭ بىلەن تىنجىدى.

«كۈرەش» گېزىتىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە كېيىنكى ئەھۋالى

لى ۋېنخۇا

«كۈرەش» گېزىتى ـــ ئازادلىق ھارپىسىدا نەشر قىلىنغان شىنجاڭدىكى يەر ئاستى ئىنقىلابىي تەشكىلات «شىنجاڭ خەلق- چىللىق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» ئۈرۈمچى رايونلۇق كومىتېتى- نىڭ ئورگان گېزىتى ئىدى.

«كۈرەش» گېزىتى شۇ چاغدىكى تارىخىي شارائىتتا ئام- مىغا تەشۋىق قىلىش، ئاممىنى تەربىيىلەش، ھەربىكەتلەندۈرۈش ۋە تەشكىللەش جەھەتلەردە تېگىشلىك رول ئويناندى. بۇ خىز- مەتلەرنى ئىشلىگەن يولداشلارمۇ تاردىتا ئۆزىنىڭ ئۆتەشكە تېگىشلىك بۇرچىنى ئادا قىلدى. ھازىر ئۇنى ئەسلىگىنىمىزدە خىجىللىق ھېس قىلمايمەن.

40 يىلىنىڭ ئالدىدىكى تارىخىي پاكىتلارنى ئەسلەش ۋە ئۇنى بايان قىلىشتا ھەقىقەتەنمۇ نۇرغۇنلىغان قىيىنچى- لىقلار تۇغۇلىدۇ. ۋاقىتنىڭ ئۆتكىنىگە ئۇزۇن بولدى، ئادەم- نىڭ يېشىمۇ ياشلىقتىن قېرىلىققا ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئادەمنىڭ تۇتۇۋېلىش قابىلىيىتى چەكلىك بولىدۇ. بەزىبىر قىسمەتلىك يادىكارلىقلارمۇ يوقاپ كەتتى، شۇڭا يېزىشقا نۇرغۇن قىيىنچىلىقلار تۇغۇلدى. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ خىزمەتكە بىۋاسە-

ته قاتناشقان بولغانلىقىم هەم مەسئۇلىيەتچانلىق تۇيغۇسىدىن قەتئىي نىيەتكە كېلىپ بۇ ئەسلىمىنى يېزىپ چىقتىم، چۈشۈپ قالغان ۋە مۇۋاپىق بولمىغان جايلىرى بولسا يولداشلارنىڭ تەنقىد قىلىپ تۈزىتىپ كېتىشىنى سورايمەن.

1 - «كۆرەش» گېزىتى تارقىتىلغان ئوبيېكتىپ شارائىت ۋە ئۇنى تارقىتىشتىكى مەقسەت

گومىنداڭ 1946 - يىلى «خەلق قۇرۇلتىيى» نى چاقىرىپ، گومىنداڭ بىلەن كۆكچەنداڭ پارتىيىلىرىنىڭ ھەمكارلىق كېلىشىمىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئومۇميۈزلۈك ئىچكى ئۇرۇش قوزغاپ، كومپارتىيىگە 8 - ئارمىيىگە، يېڭى 4 - ئارمىيىگە، ئازاد رايونلارغا غالجىرلىق بىلەن ھۇجۇم قىلدى. شىنجاڭدىكى گومىنداڭ دائىرىلىرى 1947 - يىلى 25 - فېۋرال ۋەقەسىنى قوزغاپ، 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي كۈچلىرى بىلەن تۈزگەن تىنچلىق كېلىشىمىنى يىرتىپ تاشلاپ، 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي كۈچلىرىنىڭ ۋەكىللىرى ئەخمەتجان ۋە ئابدۇكېرىم ئاببباسۇپ قاتارلىق يولداشلارنى قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر قىلدى. ئارقىدىنلا تۇرپان، پىچان، توخسۇن ناھىيىلىرىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇردى، مەزكۇر 3 ناھىيىدىكى ئىنقىلابىي ئاممىنى قانلىق قىرغىن قىلدى (سۇڭ شىلىەن يازغان ئەسلىمىگە قارالسۇن). شۇ يىلى 9 - ئايدا يەنە شىنجاڭ خەلقچىللىق ئىنقىلابىي پارتىيىسى ئۇرۇمچى رايونلۇق كومىتېتىسىمزنىڭ مەسئۇللىرىدىن يۈجياڭجۇ، يۈي جەنلىن، چېن باۋشەن، شېن يۈجۇ، مياۋچىڭ قاتارلىق كىشىلەرنى قولغا ئېلىپ تۇرمىگە تاشلىدى، 1948 - يىلىغا كەلگەندە ئاندىن ئۇلارنى قويۇپ بەردى.

گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ تىنچلىقنى بۇزغۇنچىلىق قىلىش، كومپارتىيىگە قارشى تۇرۇش، خەلقنى قارشى تۇرۇشتەك تەتۈر قىلمىشلىرى ئىنقىلابىي خەلقنى ھەرگىزمۇ قورقىتالمىدى. مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە بىز ئىنقىلابىي كۆرەشنىڭ ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ «كۆرەش» نامىلىق يەر ئاستى گېزىتىنى چىقىرىشنى قارار قىلدۇق ھەمدە 1948 - يىلى 11 - ئاينىڭ 29 - كۈنى «كۆرەش» گېزىتىنىڭ 1 - سانىنى شاپىگىراپتا بېسىپ چىقاردۇق.

شۇ چاغدا بۇ گېزىتنى تارقىتىشتىكى مەقسەت: بىرى ئەزالىرىمىزنىڭ سىياسىي - ئىدىيىۋى ئېڭىنى ۋە ۋەزىيەتكە بولغان تونۇشىنى ئۆستۈرۈپ، جۈڭگو كومۇنىستىك پارتىيىسى چوقۇم غەلبە قىلىدۇ دېگەن ئىشەنچىسىنى يەنىمۇ كۈچەيتىش ئۈچۈن ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنى ھەمدە پارتىيىنىڭ ھەر خىل فاكچېن - سىياسەتلىرىنى ئۆگىتىش، خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلبە خەۋىرى ۋە ئازاد رايونلارنىڭ ھەر خىل قۇرۇلۇش خەۋەرلىرىنى نۇقتىلىق تەشۋىق قىلىش، يەنە بىرى، ئەزالىرىمىزغا گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ ھەر خىل ھىيلە - مىكىر، سۈيىقەستلىرى ۋە ئۇلارنىڭ شىنجاڭدا مىللىي بۆلگۈنچىلىك پەيدا قىلىپ، مىللەتلەرنى ئېزدىش سىياسىتىنى يۇرگۈزۈشتىكى جىنايەتلىرىنى شەپقەتسىز پاش قىلىش، ئىلى، تارباغاتاي، ئالتاي 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىي بازىسىنىڭ ئىنقىلابىي تەدبىرى ۋە سىياسىي پروگراممىسى، ھەر خىل قۇرۇلۇش ئوھۇالىنى تونۇشتۇرۇپ، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونلاردىكى خەلقلەرنىڭ 3 ۋىلايەت ئىنقىلابىغا بولغان خاتا چۈشەنچىسىنى ۋە ئوتتۇرىدىكى نارازىلىقنى يوقىتىش، ئىدىيىۋى، تەشكىلىي جەھەتلەردە شىنجاڭنى ئازاد قىلىشنىڭ ھەر خىل

تەييارلىق خىزمەتلىرىنى ياخشى ئىشلەپ، شىنجاڭنى ئازاد قىلىشتىن ئىبارەت شەرەپلىك ۋەزىپىنى بالدۇرراق ئورۇنلاش ئىدى. «كۆرەش» گېزىتىنىڭ 1 ـ سانىدىكى بىغەملىمىسىدا بۇ گېزىتنىڭ مەقسىتى: ئاممىغا تەشۋىق قىلىش، ئاممىنى تەربىيىلەش، ئاممىنى ھەربىكەتلەندۈرۈش، ئاممىنى تەشكىللەش، شۇ ئارقىلىق ئۇلارنى جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ئەتراپىغا زىچ ئۈيۈشتۇرۇپ شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنى ئۆزۈل ـ كېسىل ئازادلىققا چىقىرىش ئۈچۈن كۆرەش قىلىشتىن ئىبارەت دەپ ئېنىق جاكالانغان.

2 ـ ماقالە ۋە خەۋەرنىڭ كېلىش مەنبەسى

گومىنداڭ دائىرىلىرى ئىلغار گېزىت ـ ژۇرنالالار ۋە شىنخۇا ئاگېنتلىقى ئېلان قىلىدىغان خەۋەرلەرنى ئىنتايىن قاتتىق قامال قىلاتتى، ئۆزىمىزدە خەۋەرلىشىش ئۇسكۇنىلىرى بولمىغاچقا «كۆرەش» گېزىتىنى نەشىر قىلىش، تارقىتىش ئىشىدا ناھايىتى زور قىيىنچىلىقلار تۇغۇلدى، بۇ قىيىنچىلىقنى ھەل قىلىش ئۈچۈن شىنخۇا ئاگېنتلىقى تارقاتقان ھۆججەتلىك خەۋەرلەرنى كۆچۈرۈش ئۈسۈلىنى قوللاندۇق. ئۇ چاغلاردا بىزدە ئازراققىنە خىراجەت بولۇپ، ياخشىراق رادىئو سېتىۋېلىشىمىز ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇ چاغدا شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىدا خىزمەت قىلىدىغان يولداش تۇجۇدا يۇقىرى قانالىلىق رادىئودىن بىرسى بولۇپ، تەشكىل ئۇنىڭغا شىنخۇا ئاگېنتلىقى ھەر كۈنى ئاڭلاتقان ھۆججەتلىك خەۋەرلەرنى كۆچۈرۈپ بېرىۋېلىشىنى، يولداش لى ۋېنخۇانى ئوقۇغۇچى ـ ئوقۇتقۇچى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتىن پايدىلىنىپ بەلگىلەنگەن ۋاقىتتا يوشۇرۇنچە ئۇنىڭ

ئۆيىگە بېرىپ كۆچۈرۈلگەن ماقالىنى ئېلىپ كېلىشىنى قارار قىلدى. بۇ ئىشنى ئىشلەش ئىنتايىن خەتەرلىك ئىدى. چۈنكى شۇ چاغلاردا شىنجاڭ ئىنىستىتۇتىنىڭ ئەتراپىغا گومىنداڭ ئىشپىيونلىرى ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقتى ئۈچۈن خەۋەرلەرنى كۆچۈرۈش ۋە ئۇنى تاپشۇرۇشتا ئىنتايىن سەگەك بولمىسا دۇشمەنلەر سېزىپ قالاتتى. كۆچۈرۈلگەن ماقالىلەرنى ئېلىپ كېلىشتە ئىشپىيونلارنىڭ ئەگىشىۋېلىشىدىن ئېھتىيات قىلىشقا، تەسادىپى ئەھۋاللارنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىشقا توغرا كېلەتتى. ئىشپىيونلارنىڭ ئەگىشىۋالغانلىقىنى سەزگەن ھامان بارلىق چارىلەرنى قوللىنىپ ئۇنى ئېزىقتۇرۇۋېتىش، زۆرۈر تېپىلسا يېنىدىكى ماتېرىياللارنى يوقىتىش ياكى باشقا كۈنى ئالاقىلىشىشقا توغرا كېلەتتى.

«كۆرەش» گېزىتىدە بىز ئېلان قىلغان شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ خەۋەرلىرى ۋە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ باش شتابى ئېلان قىلغان بۈيرۇق قاتارلىقلار مەسىلەن: «جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئېلانى»، «8 ماددىلىق قانۇن ـ تۈزۈم» ۋە شىنخۇا ئاگېنتلىقى ئېلان قىلغان «شىمالىي جۇڭگودىكى بىرلەشمە جەڭ»، «خۇەيخەي ئۇپېراتسىيەسىدىكى 2 ـ باسقۇچلۇق غەلبە»، جۇڭگو كومپارتىيىسى پارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەئىسى ماۋ زېدۇڭ ئېلان قىلغان «ۋەزىيەت توغرىسىدا بايان»، «بىزنىڭ ۋەزىيەت توغرىسىدىكى پىكرىمىز» قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى رادىئودىن ئېلىنغان ئىدى. شۇ چاغلاردا ئۇرۇمچى شەھىرىدە نەنلياڭدىلا شىنگۇاڭ چەكلىك ئېلېكتىر شىركىتىنىڭ توك بېرىش ئىستانسىسى بولۇپ، ئۇ پۈتۈن ئۇرۇمچى شەھىرىنى توك بىلەن تەمىنلەيتتى. بەزىدە پات ـ پات

كاشىلا چىقىپ توك توختاپ قالاتتى، شۇڭلاشقا بىز شىنجاڭ ئاگېنتلىقى ئاڭلاتقان خەۋەرلەرنى تولۇق كۆچۈرۈپ ئالالمايتتۇق، بەزىدە توك توختاپ قېلىپ خەۋەرنى ئالالمايدىغان ئىشلار ھەمىشە بولۇپ تۇراتتى، بۇنىڭغا بىزنىڭ باشقا ئامالىمىز يوق ئىدى.

ماقالىلەرنىڭ يەنە بىر كېلىش مەنبەسى بولسا خەۋەر ۋە شىنجاڭ خەۋەرلىرىنى يولداشلارنىڭ ئۆزى يېزىپ چىقاتتى، ئىلمىدىنمۇ ماقالىلەر ۋە ئوبزورلار كېلىپ تۇراتتى، گېزىتىمىز ئوبزور ئېلان قىلىشقا باشلىغاندا ئۇنى يولداش لى ۋېيشىن يازغان ئىدى، كېيىن يولداش يۇ جېنۇۋنىڭ يېزىشى قارار قىلىنىدى. مەسىلەن: ئۇ «شىنجاڭ ئەكسىيەتچىلەرنىڭ تالالىغىنى»، «شىنجاڭ گومىنداڭ دائىرىلىرىنى تېزدىن خەلققە تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلايلى»، «شىنجاڭ دائىرىلىرىنىڭ دانا تەدبىرىنى كۈتۈۋالايلى ۋە بىزنىڭ تونۇشىمىز» دېگەنگە ئوخشاش ئوبزورلارنى يازدى. ئۇ مەخسۇس تېمىدىكى ئوبزورلارنى ناھايىتى پۇختا يازاتتى. ئۇ، ئوبزورلارنى گېزىت توختىغانغا قەدەر يازدى. ئەلۋەتتە يولداشلىرىمىزنىڭ يېزىقچىلىق سەۋىيىسى شۇ چاغلاردىكىدىن ئانچە يۇقىرى بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ قەيسەر روھىنى ماختاشقا ئەرزىيدۇ.

ماقالىلەرنىڭ يەنە بىر كېلىش مەنبەسى «ئازادلىق گېزىتى»دىن ۋە «ئاممىا» ھەپتىلىك ژۇرنىلى (شۇ چاغدا ئۇ پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئورگىنى ژۇرنىلى ئىدى) دىكى ماقالىلەرنى كۆچۈرۈپ بېسىشتىن ئىبارەت ئىدى. گومىنداڭ ئىشپىيونلىرى ئوتتۇرىسىدا پات - پات زىددىيەت ۋە سوركۇلۇش بولۇپ تۇرغاچقا تەكشۈرۈلمەي ۋە پىچەتلەنمەي قالىدىغان سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بىز «ئازادلىق گېزىتى» ۋە «ئاممىا»

ھەپتىلىك ژۇرنىلىنى تاپشۇرۇۋالالايتتۇق. بۇ گېزىت - ژۇرناللارغا بىز مۇشتىرى بولغان ئەمەس. بۇنىڭغا بىزنى مۇشتىرى بولغىلىمۇ قويمايتتى. لېكىن ئۇنى شىنجاڭ گېزىتخانىسىغا ئەۋەتىپ تۇرغاچقا بىز ئۇنى ئېلىپ چىقىپ پايدىلىناتتۇق. بۇ ماتېرىيالىلارنى بىز ئىنتايىن قەدىرلەيتتۇق. مەسىلەن: ماۋ جۇشى يازغان «شەنشى - سۈيۈەن كادىرلار يىغىنىدا سۆزلەنگەن سۆز»، «نۆۋەتتىكى ۋەزىيەت ۋە بىزنىڭ ۋەزىپىمىز» قاتارلىق ماقالىلەر يۇقىرىدا ئېيتىلغان گېزىت - ژۇرنالدىن كۆچۈرۈپ بېسىلغان ئىدى.

يەنە «ۋېنخۇيباۋ»، «ئەدەبىي مەجمۇئىلەر» (بۇنى خەلق چىللىق ئىتتىپاقى چىقارغان) ۋە «كۈزەتكۈچى» دېگەنگە ئوخشاش گېزىت - ژۇرناللاردىكى بىر قىسىم سۆزلەرنى نەقىل كەلتۈرۈپ ئىشلەتتۇق.

3 - گېزىت بېشىنىڭ لايىھىسى ۋە ئويمىسى

بىز دەسلەپتە بىر قانچە قېتىم بېسىپ كۆرۈپ باقساق، گېزىت بېشى گەرچە لازىمىا ئۇيۇپ بېسىلغان بولسىمۇ نەتىجىسى ئانچە كۆڭۈلدىكىدەك بولمىدى. بىرىنچىدىن، كۆرۈنۈشى ئانچە چىرايلىق بولمىدى. ئىككىنچىدىن، كىشىنى جەلپ قىلغۇدەك بولۇپ چىقمىدى. لازىمى بىرقانچە پارچە باسقاندىن كېيىن، لازا پۈرلىشىپ يىرتىلىپ قارا داغلار پەيدا بولۇپ، خەتلەر خىرە كۆرۈنىدىغان بولۇپ قالدى، قوغۇشۇن ئىشلىتەيلى دېسەك ئۇنداق چوڭلۇقتا ھەرپ قېلىپى بولمىغاچقا بىر قانچە قېتىملىق مەغلۇبىيەتتىن كېيىن ياغاچ ئويۇ

مىدىن پايدىلىنىشنى قارار قىلدۇق، شۇنىڭ بىلەن يولداش گو خاۋ 8 سانتىمېتىرلىق 4 چاسا ئامۇت ياغچىغا «كۆرەش» دېگەن خەتنى ئىنچىكىلىك بىلەن ئويۇپ چىقتى. بۇنىڭدا گەرچە بېسىش سۈرئىتى ئاستا بولغىنى بىلەن خېتى ئېنىق بولغاچقا كىتابخانىلارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. بۇ گېزىت بېشىنى قوغۇشۇن بەتنى ئىشلەتكەنگە قەدەر ئىشلەتتۇق.

كېيىن ئاڭلىشىمىزچە بۇ گېزىت بېشى يېپاۋچىڭگۇڭ يېنىغا كۆمۈپ قويۇلغان بولۇپ، كۆپ قېتىم ئىزدەپ كۆرگەن بولساقمۇ بۇ قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقنىڭ ئىز - دېرىكى بولمىدى. كۆپچىلىك بۇنىڭدىن ئىنتايىن ئەپسۇسلاندى. بىڭتۇەننىڭ مەلۇم بىر كارخانىسىدىكى قۇرۇلۇش دۇيى ياۋموشەن تېغىنىڭ يېنىدا قۇرۇلۇش قىلىۋاتقاندا، بىر كۆمۈپ قويغان بىر بولاق قىممەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقنى قېزىپ چىقارغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭمۇ ئىز - دېرىكى يوق بولۇپ كەتتى.

4 - تەھرىرلەش، لازىغا خەت يېزىش، بېسىش

يولداشلىرىمىزنىڭ ھەممىسى «ئۆزى دۇشمەن ئىچىدە تۇرسىمۇ كۆڭلى ئۆز تەرىپىدە بولۇشتەك» سالاھىيەت بىلەن يۈرەتتى. ھەر بىر يولداشنىڭ ئاشكارا سالاھىيىتى گومىنداڭ ئورگىنىنىڭ خىزمەتچىسى ھېسابلانغاچقا، ئۇلار كۈندۈزى شۇ ئورۇندا 8 سائەت خىزمەت ئىشلەپ، ئىش ھەققى ئېلىپ شۇنىڭ بىلەن تۇرمۇشىنى قامدايتتى، يەنە بىر تەرەپتىن «قانۇنىي» سالاھىيىتى بىلەن «قانۇنسىز» ھېسابلانغان «يەر

ئاستى ئىنقىلابىي» خىزمىتىنى قوغدايتتى، بولمىسا ئىشپىيون ئۇنسۇرلارنىڭ گۇمانىنى قوزغاپ قويىاتتى ياكى ئويلىمىغان يەردىن ئاۋارىچىلىق كېلىپ چىقاتتى. شۇڭلاشقا ئۇزۇندىن بۇيان ئۆزىمىزنىڭ بۇ خىزمىتىدە دۇشمەنلەرگە قارىتا ئالاھىدە سەزگۈر بولۇشنى ئۆزلەشتۈردۇق. بىرەر ئېھتىياتسىزلىق يۈز بەرسە قولغا ئېلىنىش خەۋپى بولاتتى، شۇڭلاشقا يۈكسەك دەرىجىدە ھوشيار تۇرۇشقا توغرا كېلەتتى. تۈيۇقسىز يۈز بېرىپ قالمىغان ۋەقەلەرگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن ھەر كۈنى كىيىم بىلەن ياتاتتۇق. يولداش لى ۋېيشىن ھەر سانىدىكى ماقالىلەرنى تەييارلىۋېلىپ، ئۇنى تەپسىلىي كۆرۈپ چىقىپ ماقالىلەرنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسەن مۇھىم ۋە مۇھىم ئەمەسلىكىگە قاراپ ئايرىم - ئايرىم رەتكە تۇرغۇزۇپ، لازىغا يېزىشقا باشلايتتى، لازىغا خەت يېزىش ئىنتايىن جاپالىق خىزمەت ئىدى، دەسلەپ يولداش لى ۋېيشىن يازدى، خىزمەت مىقدارى كۆپ بولغاچقا كېيىن ئويلۇشۇپ كۆرۈپ يولداش يۇ بىڭنەننى ئالماشتۇردۇق. ئۇنىڭ خېتى ئالاھىدە ئۇسلۇبقا ئىگە ئىدى. ئۇ ئەسلىدىكى خەت شەكلىنى ئۆزگەرتمەي يېڭىچە ئۇسۇلدا لازىغا خەت يازدى، خەتنىڭ يېزىلىش شەكلى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن دۇشمەنلەرنىڭ خەتكە قاراپ يېپ ئۇچىغا ئىگە بولۇشى تەسكە چۈشەتتى. ئۇ كۈندۈزى گېزىتخانىدا 8 سائەت ئىشلىگەندىن كېيىن بىز تۇرۇۋاتقان جايغا كېلىپ كىرىسىن چىراقنىڭ تۈۋىدە كېچە سائەت 3 - 2 لەرگىچە لازىغا خەت يازاتتى، ھەرسانىنىڭ ماقالىسىنى بىر قانچە كېچە يېزىپ جەددىي ئىشلەيتتى. كېيىن يولداش جاك فىن تۇرۇپ بېسىش خىزمىتىگە قوشۇپ بېرىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئالدىراشچىلىق ئەھۋالى بىر ئاز پەسەيدى. ئەپسۇسكى يولداش

يۇ بىكىنەن ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە ئۇچۇن تېخىمۇ كۆپرەك خىزمەت قىلىش ئۇچۇن تىرىشىۋاتقاندا رەھىمسىز كېسەل ئۇنىڭ قىممەتلىك ھاياتىغا زامىن بولدى، ھايات قالغانلىرىمىز ئۇنىڭ ۋاقىتسىز ۋاپات بولۇپ كەتكىنىگە ئىنتايىن ئەپسۇسلاندۇق، ئۇنى چوڭقۇر ياد ئېتىمىز.

بېسىش خىزمىتىمۇ ئىنتايىن جاپالىق بولۇپ، شۇ چاغلاردا بىز ئادەتتىكى شافىگراپنى ئىشلىتەتتوق، ئۇ ماي تولۇق ئىشلىتىلمىدىغان شافىگراپ بولغاچقا سۈرئىتى ئاستا بولۇپلا قالماي ماي تولۇپ لازىنى ئاسانلا يىمىرىۋېتەتتى. دەسلەپ ئاق گېزىت قەغىزىگە باستۇق، بۇنداق قەغەزگە باسقاندا قىيىنچىلىق زور بولۇپلا قالماي لازىمۇ ئاسانلا يىرتىلىپ كېتەتتى، كېيىن ئۇنى پارقىراق قەغەزگە ئۆزگەرتكەن بولساقمۇ يەنىلا دېگەندەك ياخشى چىقمىدى، باسماقچى بولغان سانى تۇشماي تۇرۇپ يىرتىلىپ كەتتى، بىز ئۇنى يەنە گۈندۈزى قەغىزى (نېپىز سېرىق قەغەز) گە ئۆزگەرتتۇق. بۇ خىل قەغەز يۇمشاق بولۇپ رەڭنى ئاسانلا سۈمۈرۈۋالمىدىكەن، تولۇق بېسىشقا بولىدىكەن. لېكىن بۇ قەغەزنىڭ باھاسى خېلىلا قىممەت ئىدى. بىز ئىشلىتىۋاتقان قەغەز ۋە باسما مېيىنى يولداش ۋاڭ تېيىشىڭ ئارقىلىق سېتىۋالاتتۇق، شۇ چاغدا ئۇ گومىنداڭ فىرقىسىغا قاراشلىق باسما زاۋۇتىنىڭ باشلىقى ئىدى. (ئۇنىڭ مۇشۇنداق سالاھىيىتى بولغانلىقى ئۈچۇن ئىشپىيونلار ئۇنىڭدىن گۇمانلانمايتتى). شۇنداق بولسىمۇ كۆزلىگەن سەۋسەتكە يېتىش ئۈچۇن بۇ قەغەزنى يەنىلا «كۇرەش» گېزىتىنى قوغۇشۇن مەتبەگە ئۆزگەرتمىشكە قەدەر ئىشلەتتۇق.

«كۇرەش» گېزىتىنى بېسىشنى يولداش لى ۋېيشىن بىلەن

مەن كېچىدە ئىشلەيتتۇق، ئورنى ياڭزىجياڭ يولى 143 ـ نومۇرلۇق قورودا ئىدى. ئۇ چاغدا ئۇ لېنىيىدە ئېلېكتىر چىرىقى بولغاچقا، كەچتە كىرسىن چىرىقىنى يانداۋرۇپ قويۇپ، سىرتتىكىلەرنىڭ چىراق يورۇقىنى كۆرۈپ قېلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن تەۋەتتە ئەدىياللار بىلەن ئىشىك ـ دېرىزىلەرنى ھەم ئېتىپ قويۇپ، كېچە سائەت 3 ـ 2 لەرگىچە باساتتۇق. بىر كېچىدە بېسىلىپ تۈگىمىسە ئۇدا 4 ـ 3 كېچە ئىشلەپ بېسىش، رەتلەش، تۈپلەش ئىشلىرىنى تۈگىتەتتۇق، يەنە گېزىتنىڭ بېشىغا «كۇرەش» دېگەن خەتنى بېسىپ چىقاتتۇق، مۇشۇنداق بىر يۇرۇش ئىشلار ئىلگىرىلىك گېزىتنىڭ بىر سانىنى تەييارلاپ چىقاتتۇق.

5. تارقىتىش ۋە ئوقۇش

ئەزالىرىمىز ئىچىدە سوۋېتتە ئوقۇغان ئوقۇغۇچىلارمۇ، شىنجاڭ شۇيۇەنى، قىزلار شۇيۇەنى، ئۇرۇمچى 1 ـ ئوتتۇرا مەكتەپ، دارىلمۇئەللىمىن، قىزلار گىمنازىيىسىنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلارمۇ، يەنە شىنجاڭ گېزىتخانىسىنىڭ خىزمەتچىلىرىمۇ بار ئىدى. شۇ چاغدا ئۇلار گەرچە چېن تەنچىيۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ، لى يۈنياڭ قاتارلىق جۇڭگو كومۇنىستىك پارتىيە ئەزالىرىنىڭ تەربىيىسىنى ئالغان بولسىمۇ،ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ئۇلارنىڭ ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى يەنىلا تۆۋەن ئىدى، شۇڭلاشقا گېزىتنى تارقىتىشتىكى ئاساسىي مەقسەت نەزەرىيە جەھەتتىن كۆپچىلىكنىڭ تونۇشىنى ئۆستۈرۈش بولغاچقا بېسىلغان ماقالىلەرنىڭ كۆپ قىسمى نەزەرىيە جەھەتتىكى ماقالىلەر ئىدى، خەۋەرلەرمۇ بېرىلەتتى، بۇنى ئاساسەن ئەزالار ئىچكى قىسمىدا ئوقۇيتتى. ئەمەلىيەتتە بولسا ئۇ ئىچكى

قسم بىلەنلا چەكلىنمەپ قالماي دېموكراتىك ئىدىيىدىكى ئىلغار ئەربابلارنىڭ ئارىسىغىمۇ تارقىلىپ باراتتى. مانا بۇ ئوبيېكتىپ ئەھۋال گېزىتنىڭ تارقىتىلىش مىقدارىنى كېڭەيتىشكە مەجبۇر قىلدى، شۇنىڭ بىلەن ئەسلىدىكى 25 پارچە 60 پارچىغا كۆپەيتىلدى، كېيىن تەدرىجى ھالدا 250 پارچىغا كۆپەيتىلدى. تارقىتىلىش مىقدارى كۆپەيگەندىن كېيىن، گېزىتنىڭ مەزمۇنى ۋە نىشانى ئەسلىدىكى كىشىلەرنى تەربىيىلەش، نەزەرىيىۋى ماقالىلەرنى ئېلان قىلىشنى ئاساس قىلىشتىن، ئەزالىرىمىزنىلا تەربىيىلەپ قالماي يەنە كەڭ خەلق ئاممىسىنى تەربىيىلەش، ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلبىسە خەۋەرلىرىنى كۆچۈرۈپ بېسىش ھەمدە پارتىيىنىڭ فاڭجېن، سىياسەتلىرىنى ئاساسىي نىشان قىلىشقا يۆتكەلدى. بۇنىڭ بىلەن بىز ئوبيېكتىپ ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىغا يېتىشۈپلىپلا قالماي يەنە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغىمۇ ئېرىشتۇق. ئۇلارنىڭ ئۆزۈندىن بۇيان تەشنالىق بىلەن كۈتكەن بۇرۇنراق ئازادلىققا ئېرىشىشتىن ئىبارەت ئۈمىدىنى قاندۇردۇق. ئازادلىق ئۇرۇش غەلبىسىنىڭ تەسىرىنى يەنىمۇ كېڭەيتىپ، ئاممىنىڭ پارتىيە ۋە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىگە بولغان تونۇشى ۋە ئىشەنچىسىنى ئۆستۈردۇق ھەم ئۇنىڭغا ئىلھام بەردۇق. بىز «كۆرەش» گېزىتىنىڭ 46 - سانىنى تارقاتقان چېغىمىزدا شىنجاڭدىكى گومىنداڭ دائىرىلىرى تىنچلىق بىلەن ھەققەتكە قايتقان ئىدى، لېكىن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى تېخى شىنجاڭغا كىرمىگەن ئىدى، شۇندىن كېيىن تارقىتىش مىقدارىنى 2000 پارچىدىن ئاشۇردۇق. شافىگ- راپتا بېسىشنى قوغۇشۇن مەتبەئىدە بېسىشقا ئۆزگەرتتۇق، ئاخىرقى 51 - سانىنى تارقاتقان چېغىمىزدا خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭغا كىرىپ بولغان ئىدى. بۇ چاغدا گېزىتىمىز ئۆزىنىڭ

تارىخىي ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاپ، نەشرىدىن توختىتىلغانلىقىنى ئېلان قىلدى.

بىز بۇ گېزىتنى تارقىتىشتا ئەزالارنىڭ قولىغا بېۋاستە تاپشۇرۇپ ئاندىن شۇلار بېۋاستە ئالاقىلىشىدىغان سىرتتىكى خادىملارغا يەتكۈزۈش ۋە ئۇلار ئارقىلىق ئاممىنىڭ تارقىتىش، رايونلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى، ئاممىنىڭ ئاز - كۆپلۈكىگە ئاساسەن تارقىتىلىش مىقدارىنى بېكىتىش ھەمدە كونكرېت خادىملارنىڭ ئىشەنچىلىك دەرىجىسىگە قاراپ، بېۋاستە ئالاقىلىشىش، ئالماشتۇرۇپ ئوقۇش، ئۇلار ئارقىلىق بىر قەدەر ئىشەنچىلىك دەپ قارالغان كىشىنىڭ كۆرۈشىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللاندۇق. يۇنداق قىلىشتىن مەقسەت ئىشپىيونلارنىڭ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ئارىغا كىرىۋېلىپ بۇزغۇنچىلىق قىلىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئىدى. يەنە بىرى، كىشىلەر زىچ ئورۇنلاشقان رايونلار، ئىداىرىلەر، مەكتەپلەردە مەخپىي ھالدا تارقىتىش، گېزىتنى ئىشخانىلاردىكى جوزىنىڭ تارتمىسىغا سېلىپ قويۇش ياكى ئوقۇغۇچىلار ياتقىغا كىرىپ يوتقان - كۆرپىلەرنىڭ ئارىسىغا قىستۇرۇپ قويۇش، ئوقۇغۇچىلارنىڭ پارتىسىغا سېلىپ قويۇش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللاندۇق. ئىشپىيونلارنىڭ سېزىپ قېلىپ يامان ئەھۋاللارنىڭ يۈز بېرىپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن پات - پات ئورۇن ۋە ۋاقىتنى ئۆزگەرتىپ تۇرۇشقا توغرا كېلەتتى. بۇ گېزىت 46 - سانىدىن باشلاپ، يەنى قوغۇشۇن مەتبەئىگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىنلا ئاشكارا تارقىتىلىشقا باشلىدى. ئۇ چاغلاردا تارقىتىش تارماقلىرى بولمىغاچقا ئۆزىمىزنىڭ ئەزالىرى ئارقىلىق ئاممىغا بېۋاستە تارقىتىدىغان بولدۇق. بۇنىڭ بىلەن مەخپىي ئالاقىلىشىش، مەخپىي تارقىتىشتەك يوشۇرۇن

ۋاستىلەرنىڭ زۆرۈرىيىتى قالمىغان ئىدى.

6 - «كۆرەش» گېزىتىنىڭ تارىخىي رولى

(1) ئەزالارنىڭ ئىنقىلابقا بولغان تونۇشى ۋە ئىشەنچىسى يۇقىرى كۆتۈرۈلدى ۋە مۇستەھكەملەندى. ئەزالىرىمىزنىڭ كۆپ قىسمى زىيالىلار ئىدى، يەنە ئاز ساندا ئىشچىلارمۇ باردى، ئۇلار گەرچە ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيەسىنىڭ تەربىيىسىنى ئوخشىمىغان دەرىجىدە قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئىنقىلاب ۋە كومپارتىيىگە بولغان تونۇشىدا بەزىبىر ئوخشىمىغان دەرىجىدىكى پەرق مەۋجۇت ئىدى، بولۇپمۇ جۇڭگو ئىنقىلابىنىڭ تەرەققىيات ۋەزىيىتىنى ئانچە چۈشىنىپ كەتمەيتتى. بۇنى گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ قامال قىلىش سىياسىتى كەلتۈرۈپ چىقارغان. بىز «كۆرەش» گېزىتى ئارقىلىق ئۇلارغا ئىنقىلابىي ۋەزىيەت تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇق. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ جۇڭگو ئىنقىلابىي ئۇرۇشىنىڭ جەزمەن غەلبە قىلىشىغا بولغان ئىشەنچىسى زور دەرىجىدە مۇستەھكەملەندى ۋە ئۇنىڭغا ئىلھام بېرىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەزالىرىمىزنىڭ ئىنقىلابىي كۆرەش ئىرادىسى مىسلىسىز يۇقىرى ئۆرلەپ خىزمەت ئىشەنچىسى زور دەرىجىدە كۈچەيدى، تەشكىل تاپشۇرغان ۋەزىپىلەرنى تولۇپ تاشقان ئىشەنچ بىلەن ئورۇنلىدى مەسىلەن: بىر قېتىم كەچتە تەشۋىق ۋەرەقىلىرىنى تارقىتىۋاتقاندا يولداش چىن يۈچىڭنى ئىشپىيونلار سېزىپ قالدۇ، لېكىن ئۇ ئايال بولسىمۇ قىلچە تەمتىرەپ قالماي تولۇپ - تاشقان ئىشەنچ بىلەن تەشۋىق ۋەرەقىلىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ ھەمدە ئىنتايىن چەبدەسلىك بىلەن ئۆزىگە ئەگىشىۋالغان ئىشپىيونىنى تاشلىۋېتىدۇ. «كۆرەش» گېزىتىنىڭ تارقىتىش ۋە دۇشمەن ئاخباراتلىرىنى توپلاشتا يولداش خۇرەن دۇشمەننىڭ يۇرىكىدە (شىنجاڭ گارنىزون شتابىدا) ئىشلەيتتى، ئۇ تەشۋىق ۋەرەقىلىرىنى تاۋسىيۇنىڭ ئىشخانىسىدىكى جوزىغا قويۇلغان ئەينەكنىڭ ئاستىغا باستۇرۇپ قوياتتى ھەمدە دۇشمەنلەرنىڭ «قەتئىي مەخپىي» دېگەن مەخپىي ئاخباراتلىرىنى بىزگە ئېلىپ كېلىپ، بىزنىڭ پايدىلىنىشىمىزغا بېرەتتى ھەمدە «كۆرەش» گېزىتىنى دۇشمەننىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلىرىنىڭ ئىشخانىسىدىكى تارتمىلارغا سېلىپ قوياتتى، بۇ خىزمەت غەيرەت ۋە كۆچلۈك ئىشەنچ تەلەپ قىلاتتى. تەشۋىق ۋەرەقىلىرى تارقىتىلغاندىن كېيىن، گومىنداڭ باش شتابىدىكى چوڭ - كىچىك ئەمەلدارلار ئىككى قېتىم يىغىن ئېچىپ ئەنزە پاش قىلىشنى مۇزاكىرە قىلغان بولۇپ، بۇ ئىككى قېتىملىق يىغىننىڭ مۇھىم خاتىرىسىنى ئەزالىرىمىز پۈتۈنلەي كۆچۈرۈۋالغان ئىدى. تېنچلىق يىلىدىن ئازاد بولۇشقا ئاز قالغاندا گومىنداڭ شتابىدىكى ئاز سانلىق جاھىل ئۇنسۇرلار ئارخىپىنى كۆيدۇرۇۋېتىشكە ئۇرۇنغان ھەمدە ئەكسىلىنقىلابىي بۇزغۇنچىلىق قىلماقچى بولغاندا «كۆرەش» گېزىتىمىز دەل ۋاقتىدا ئۇلارغا ئاگاھلاندۇرۇش بېرىپ، ئۇلارنىڭ بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ۋاقتىدا ئۇنۇملۇك ھالدا توسۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەزالىرىمىز ھەر قايسى تەرەپلەردىن ئىشپىيونلارنىڭ ئىسسىلىكىنى تىزىملاپ ئازادلىقتىن كېيىن ئەكسىلىنقىلابچىلارنى باستۇرۇش ۋە ھۆكۈمەت قۇرۇش ئىشلىرى ئۈچۈن پايدىلىنىش ماتېرىيالى تەييارلاپ بەردى. مانا بۇ «كۆرەش» گېزىتىدىن ئىبارەت بۇ مەنىۋى قورالنىڭ ماددىي قورالغا ئايلىنىپ ئويىنىغان رولى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(2) كەڭ خەلق ئاممىسىنى تەربىيىلىدى ۋە ئۇلارغا ئىلھام بەردى. شۇ چاغدا مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسى ۋە شىنخۇا ئاگېنتلىقى خەلق ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبە خەۋىرىنى كۆندە ئاڭلىتىپ تۇراتتى، لېكىن گومىنداڭ دائىرىلىرىنىڭ قامال قىلىشى ئىنتايىن قاتتىق بولغاچقا شۇ چاغلاردىكى «شىنجاڭ گېزىتى» ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ غەلىبە خەۋىرىنى بېسىپ چىقىرالمايتتى، رادىئودىن مەركىزىي خەلق رادىئو ئىستانسىسىنىڭ خەۋەرلىرىنى ئاڭلاشمۇ ئىنتايىن تەس ئىدى. ئۇ چاغدا گومىنداڭنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرلىرىنىڭ ئۆيىدە رادىئو بولغاندىن سىرت باشقا كىشىلەرنىڭ ۋە ئاممىنىڭ رادىئوسى يوق ئىدى. شۇڭلاشقا بىزنىڭ شۇ چاغدىكى «كۆرەش» گېزىتىمىز ئاھايىتى زور رول ئوينىدى. ھەر ساھە ئاممىسى ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئارقىمۇ - ئارقا قولغا كەلتۈرگەن غەلىبە خەۋىرىنى كۆرۈپ ئىنتايىن خۇشال بولىدى ھەم ئىلھام ئالدى، بۇنىڭ بىلەن كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ چوقۇم غەلىبە قىلىشىغا بولغان ئىشەنچىسى زور دەرىجىدە يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. بىز لەنجۇنىڭ ئازاد قىلىنغانلىق خەۋىرىنى تەشۋىق ۋەرەقىلىرىدىن پايدىلىنىپ تارقاتقاندىن كېيىن، ئۇرۇمچىدىكى ئاممىنى ئىچىدە تېزلا تارىلىپ كەتتى. بىز كەڭ ئاممىنىڭ ھوشيارلىقىنى ئۆستۈرۈپ، زاۋۇت، كان ۋە ھەر خىل ئاممىۋى ئەسلىھەلەرنى قوغداپ دۈشمەنلەر ۋە ئىشپىيونلارنىڭ ئۇنىڭغا بۇزغۇنچىلىق قىلىشىدىن ساقلىنىشنى چاقىرىق قىلغىنىمىزدا، بىر مۇنچە كىشىلەر بىزنىڭ ئادەملىرىمىز بىلەن ئالاقىلىشىپ زاۋۇت، كان ۋە ئاممىۋى ئەسلىھەلەرنى قوغداپ خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ئۆتكۈزۈۋېلىشىنى كۈتۈپ تۇردى. مەسىلەن: خەلق ئازادلىق ئارمىيىمىز

شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىپ 1 - تۈركۈمدىكى تانكا قىسمى ئۇرۇمچىگە يېتىپ كەلگەندە شەھەردىكى ھەر قايسى ئىدارە، ئۈيۈشمىلار ۋە پۈتۈن شەھەر خەلقى قوللىرىدا قىزىل بايراق تۇتۇپ، خۇددى تاشقىن سۈدەك ئۇلانبايغا بېرىپ، يولنىڭ ئىككى تەرىپىدە تۇرۇپ ئۇلارنى ناھايىتى قىزغىنلىق بىلەن كۈتۈۋالدى. بۇ خەلق ئاممىسىنىڭ كومۇنىستىك پارتىيىنى ۋە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى چەكسىز ھىمايە قىلىدىغانلىقىنى ۋە سۆيۈدىغانلىقىنى تولۇق ئىسپاتلايدۇ. ئۇلارنىڭ ھۇشۇنداق شاد - خورام‌لىقا چۆمۈشىدىكى سەۋەب بۇندىن كېيىن يېڭى دەۋرنىڭ باشلىنىدىغانلىقىغا، يېڭىچە تۇرمۇش كۆچۈرۈدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشەنگەنلىكىدىندۇر.

7 - پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ بىزگە قىلغان غەمخورلۇقى

1949 - يىلى 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئۇرۇمچى رايونىدا يەر ئاستى خىزمىتىنى ئىشلىگۈچىلەرنىڭ ۋەكىلى يولداش لوجۇ مەخپىي ھالدا ئىلىغا باردى. شۇ كۈنى كەچتە پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ تەربىيىدىن ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن خادىم — يولداش دېڭ لىچۈن، يولداش ئابدۇكېرىم ئابباسۇپ ۋە لوجۇنى قوبۇل قىلغان، ئۇلار يولداش دېڭ لىچۈنگە 5 سائەتتىن كۆپرەك خىزمەتلەردىن دوكلات بەرگەن. 8 - ئاينىڭ 22 - كۈنى ئەخمەتجان، ئابدۇكېرىم ئابباسۇپ، لوجۇ قاتارلىق يولداشلار ئازاد رايونلار (ئىلى، تاربا‌غاتاي، ئالتايدىن ئىبارەت 3 ۋىلايەت) ۋە ئاقلار رايونى (گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلار) دىكى

خەلقلەرگە ۋاكالىتەن 1 - نۆۋەتلىك خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىگە قاتنىشىش ئۈچۈن ئايروپىلان بىلەن بېيجىڭغا كېتىپ ۋاتقاندا يولدا بەختكە قارشى ئايروپىلان ھادىسىسى يۈز بېرىپ قازا تاپتى، كېيىن يولداش سەيپىددىن ئەزىزى شىنجاڭ 3 ۋىلايەتتىكى خەلقلەرگە ۋاكالىتەن، يولداش تۆجۈ شىنجاڭ ئاقلار رايونىدىكى خەلقلەرگە ۋاكالىتەن خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشىگە قاتنىشىپ، ئورتاق پروگراممىنى تۈزۈپ چىقىش ھەمدە جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنى قۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ ۋە شەرەپلىك تارىخىي ۋەزىپىگە ئىشتىراك قىلدى.

1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ بېشىدا يولداش دېڭلىچۈن ئىللىددىن مەخپىي ھالدا ئۇرۇمچىگەكېلىپ، يولداش بۇرھان شەھىدىنىڭ ئۆيىگە چۈشتى. 9 - ئاينىڭ باشلىرىدىكى بىر ئاخشىمى يولداش دېڭ لىچۈن «كۆرەش» گېزىتىنىڭ مەسئۇللىرىددىن يۇ جيائجۈ، يۈي جەنلىن، لى ۋېيشىن، چىن باۋشەن، لى ۋېنخۇا قاتارلىق 5 يولداشنى قوبۇل قىلدى. بىز خىزمەتلەرنى ئۇنىڭغا دوكلات قىلدۇق ھەمدە خىزمەت ۋەزىپىلىرىنى تاپشۇرۇۋالدۇق. شۇ چاغدا ئۆزىمىزنىڭ پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ بىۋاستە رەھبەرلىكىدە خىزمەت قىلىۋاتقانلىقىمىزنى، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ بىزگە قىلغان غەمخورلۇقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدۇق.

پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىنىڭ غەمخورلۇقى ۋە ئىلھام بېرىشى ئارقىسىدا، بىز ئۆزىمىزنىڭ ئېغىر خىزمەت ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىغانلىقىمىز سىرت يەنە ماۋجۇشىنىڭ ئەسەرلىرىدىن «خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتۇرىسى توغرىسىدا» ۋە «نۆۋەتتىكى ۋەزىيەت ۋە بىزنىڭ ۋەزىپىلىرىمىز» دېگەن ماقالىلەرنى كېچە-

لەپ بېسىپ چىقتۇق. بۇ ۋەزىپىنى يولداش ۋاڭ تېيشىڭ، ماجۇڭسەيلەرنىڭ تەرىپىدىكى ئارقىسىدا ئورۇنلاپ، 1949 - يىلى 9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى دەل شىنجاڭ خەلقى شىنجاڭنىڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغانلىقىنى تەبرىكلەۋاتقان خۇشاللىق كۈنلەردە بېسىپ تارقاتتۇق، بىز شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازادلىق ئىشلىرىغا مۇشۇنچىلىك سوغا تەقدىم قىلالىغانلىقىمىز ئۈچۈن خۇشاللىق ھېس قىلدۇق.

8 - «كۆرەش» گېزىتى خىراجىتىنىڭ تەييارلىنىشى

شىنجاڭ خەلقچىل ئىنقىلابىي پارتىيىسى باش شتابىنىڭ بىزگە بەرگەن پۇلى چەكلىك بولۇپ «كۆرەش» گېزىتىنى ئۇزاق مۇددەتكىچە بېسىپ تارقىتىشتا ئېغىر خىراجەت قىيىنچىلىقى مەۋجۇت ئىدى. بولۇپمۇ تارقىتىلىش مىقدارى باشتىكى 25 پارچىدىن 350 پارچىغا كۆپەيتىلگەندىن كېيىن ھەر بىر سانى 16 فورماتلىق بولۇپ تۇپلىنىپ چىقىدىغان بولدى، ھەر سانى ئاز دېگەندە 14 بەت، كۆپ بولغاندا 30 بەتچە بولۇپ چىقاتتى. 46 - سانىدىن باشلاپ قوغۇشۇن مەتبەئىگە ئۆزگەرتىلگەنىدىن كېيىن تارقىتىلىش مىقدارى 2000 پارچىدىن كۆپرەك بولدى. تارقىتىلىش مىقدارى ئۆزلۈكسىز كۆپىيىپ بارغانلىقتىن خىراجەت مەسىلىسىدە قىيىنچىلىق تۇغۇلدى. يولداشلىرىمىز بۇ ئەھۋالنى كۆرگەندىن كېيىن كىيىم - كېچەك ۋە يېمەك - ئىچمەكنى تېجەپ ئەك تۆۋەن تۇرمۇش سەۋىيىسىنى ساقلاپ قېلىشقا يەتكۈدەك تۇرمۇش پۇلى ئېلىپ قېلىپ، مۇئاشىنىڭ كۆپ قىسمىنى مەزكۇر گېزىتكە خىراجەت قىلىشقا

بەردى. بەزى يولداشلار ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجات ئۈچۈن ساقلاپ قويغان ئازراق پۇلىنىمۇ تەقدىم قىلدى، بەزى يولداشلار ئۆزلىرىنىڭ زىننەت بۇيۇملىرىنىمۇ تەقدىم قىلدى، يەنە بەزىلىرى ئۆزىنىڭ بىر قانچە يۈرۈش قىممەتلىك كىيىملىرىنى ئېلىپ چىقىپ سېتىپ خىراجەت قىلىشقا تەقدىم قىلدى. گومىنداڭنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىكى رايونلاردا جاپالىق شارائىتتا ياشاۋاتقان يولداشلار قىيىنچىلىققا چىداپ بىرەر قېتىمۇ زارلانمىدى، تولۇپ - تاشقان ئىشەنچ بىلەن داۋاملىق خىزمەت قىلدى. بۇ قىممەتلىك روھنى ھازىر ئەسلىگىنىمىزدە ئۇ يەنىلا بىزگە ئىلھام بېرىدۇ.

9 - «كۆرەش» گېزىتخانىسىنىڭ ئورنى

بىزنىڭ يەر ئاستى تەشكىلاتىمىزنىڭ ئۇرۇمچىدە بىر قانچە جايى بولۇپ، ياڭزىجياڭ يولىدىكى 143 - نومۇرلۇق قورو شۇنىڭ بىرسى ئىدى. بىز ئۇنى پۈلغا سېتىۋالغان ئىدۇق. ئۇنىڭدا ئىچكىرى - تاشقىرى ئىككى ئېغىزلىق ئۆي بار ئىدى. سىرتتىكىسى چوڭراق بولۇپ تەخمىنەن 30 كۋادراتمېتردىن ئارتۇق كېلەتتى. ئىچكىركى ئۆيى كىچىكرەك بولۇپ ئاران 16 - 15 كۋادراتمېتر كېلەتتى، تاشقىرقى ئۆيدە يولداش ما جۇڭسەينىڭ ئاپىسى ۋە سىڭلىسى بولۇپ 3 كىشى تۇراتتى، ئىچكىرىدىكى يولداش لى ۋېيشىن بىلەن مەن تۇراتتىم. ئۆينىڭ كەينىدە يەنە 70 - 60 كۋادراتمېتر كېلىدىغان ئارقا قورو بولۇپ 3 تەرىپى تام بىلەن ئورالغان ئىدى، ئىككى تەرىپىدە قوشنىلار ئولتۇراتتى. يەنە بىر كىچىك ئارقا ئىشىك بولۇپ بىز كىرىپ - چىقىشتا مۇشۇ ئىشىكتىن ماڭاتتۇق.

تاشقىرقى ئۆي (ئالدى كوچىغا قارايدۇ) گە يولداش ماجۇڭسەي ۋە ئۇنىڭ ئاپىسى، سىڭلىسىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ ئۇنى ئاھالە ئولتۇراقلاشقان ئۆي سۈپىتىدە كۆرسىتىپ، ئۆزىمىزنى ساقلىدۇق. كېيىنرەك خىزمەتنىڭ مۇھىملىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، پۈل يىغىپ يەر سېتىۋېلىپ، قورونىڭ تېمىنى ئېگىز-لەتتۇق ھەمدە تاشقىرقى ئۆيگە كاك سېلىپ، يولداش ماجۇڭسەي ۋە ئۇنىڭ ئاپىسى، سىڭلىسىنىڭ پايدىلىنىشىغا بەردۇق. مەخپىي خىزمەتنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن ئىچكىركى ئۆينىڭ تېمىنى ئارا تام ياساپ، تاشقىرقى ئۆيدىكى كاڭنىڭ تۆشۈكىدىن ئىچكىركى ئۆينىڭ ئىككى قەۋەت تېمىنىڭ ئارىسىغا ئۆتكىلى بولىدىغان قىلدۇق. بۇنىڭ بىلەن داۋشەنلەر ھېچ-نېمىنى سېزىلمەيدىغان قاراڭغۇ ئۆي شەكىللەندى. ئۇ يەرگە مۇھىم ماتېرىياللارنى ۋاقتىنچە يوشۇرۇپ قويدۇق. گومىنداڭنىڭ ساقچىلىرى نوپۇس تەكشۈرۈش نامى بىلەن ئۆسۈپ كىرسىمۇ ھېچنېمىنى سېزىۋالالمايدىغان بولدى. شۇنىڭ بىلەن خىزمەت-لىرىمىزنىڭ بىخەتەر ئېلىپ بېرىلىشىغا كاپالەتلىك قىلىندى.

بىزنىڭ تەھرىرلىك، لازىغا خەت يېزىش، بېسىش خىزمەتلىرىمىزنىڭ ھەممىسى مۇشۇ كىچىك ئۆيدە ئېلىپ بېرى-لاتتى، ئىشىك - دېرىزىلەرنى تۆت ئەدىيال بىلەن ھەم ئىتىۋېتەتتۇق، سىرتتىكىلەر ئۆيدىكى ئاۋازنى ئاڭلىيالمايتتى. چىراق يورۇقىنى كۆرەلمەيتتى، ھېچنەرسىنى سېزىۋالالمايتتى. ساقچىلار كۈندۈزى نوپۇس تەكشۈرۈشكە كېلىپ قالسا، ئۇلار ئىشىك ئالدىدا تۇرۇپ بىزدىن گەپ - سۆز سورايتتى، كەچتە نوپۇس تەكشۈرۈشكە كەلسە يولداش ماجۇڭسەينىڭ ئاپىسىنى چىقىرىپ قويۇاتتۇق، ئۇ تازا تىللاپ كېتەتتى (روھىي ھالىتى

نورمال ئەمەس ئىدى)، شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئامالسىز كېتىشكە مەجبۇر بولاتتى.

«كۆرەش» گېزىتىنىڭ 1 ـ سانىدىن 45 ـ سانىغىچە شافىگىراپتا بېسىلغىنى مۇشۇ ئۆيدە مەيدانغا كەلگەن ئىدى. بىز كۆندۈزى گومىنداڭ ئىدارىسىدە 8 سائەت ئىشلەيتتۇق. كېچىدە بۇ خىزمەتنى ئىشلەشكە باشلايتتۇق، بىز بۇ خىزمەتنى لام ـ جىم دېمەي تا شىنجاڭ ئازاد بولغانغا قەدەر داۋاملاشتۇردۇق.

«كۆرەش» گېزىتى قوغۇشۇن مەتبەئەگە ئۆزگەرتىلگەندىن كېيىن، گېزىتخانىنىڭ ئورنىمۇ خوتەن كوچىسىغا كۆچۈرۈلدى. 46 ـ سانىدىن 51 ـ سانىغىچە پۈتۈنلەي ئاشكارا تارقىتىلدى.

كۇچا ۋەقەسىنىڭ باش ئاخىرى

لى رۇخەن

1949 ـ يىلى قەمەرىيە 8 ـ ئاينىڭ 15 ـ كۈنى چۈشتىن كېيىن سائەت بەشلەردە، قۇمۇل، تۇرپان، پىچان، قاراشەھەر، بۈگۈر قاتارلىق جايلاردا بۇلاڭچىلىق ۋەقەسى يۈز بەرگەندىن كېيىن، كۇچادىمۇ بۇلاڭچىلىق ۋەقەسى پەيدا بولدى. گومىنداڭنىڭ كۇچادا تۇرۇشلۇق 56 ـ لۇيىگە قاراشلىق ئاتلىق ئەسكەرلەر تۇنى ۋە ۋەنماتۇۋەننىڭ بىر قىسىم ئوفىتسېر ـ جەڭچىلىرى كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇ قالايمىقانچىلىق، كۇچا خەلقىنى ئېغىر بالايى ـ ئاپەت ئېلىپ كەلدى. ئەينى ۋاقىتتا ئاتلىق تۇنگە قاراشلىق 4 ئاتلىق لىيەن، بىر پىلىموت لىيەنى، بىر زېنت توپ لىيەنى، ئالاقىچىلار پەيىدىن بىرسى، ترانسپورت پەيىدىن بىرسى بولۇپ، ئۇنىڭدىن باشقا يەنە لۇيگە قاراشلىق جەڭ مۇداپىئە توپچىلار لىيەنمۇ بار ئىدى، يەنى بۇ ئورۇندا جەمئىي 9 ھەربىي نوقتا بار ئىدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئاتلىق 4 ـ لىيەن بىلەن جەڭ مۇداپىئە توپچىلار لىيەنى شەھەر ئىچىدە تۇراتتى. ئاتلىق 3 ـ لىيەن تۇزلۇق تاغ ئېغىزى ئىچىدە تۇراتتى. تۇنۇن شتابى بىلەن باشقا لىيەنلەر كۇچا شەھىرىنىڭ شەرقىدىن 5 كىلومېتر كېلىدىغان ئايرودروم ھەربىي لاگېرىدا تۇراتتى. ۋەنماتۇۋەن شتابى ۋە ئۇنىڭغا قاراشلىق ئىككى يىڭ كۇچا شەھىرىنىڭ سىرتىدا تۇراتتى.

كۆچا ۋەقەسىنىڭ 8 ـ ئايىنىڭ 15 ـ كۈنى يۈز بېرىشى ھەرگىز تەسادىپى ئەھۋال ئەمەس، ئۇنىڭ چوڭقۇر، مۇرەككەپ ئارقا كۆرۈنۈشى ۋە سەۋەبى بار. ۋەقەدىن ئىلگىرى، ئوفىتسېر ـ جەڭچىلەرگە نەچچە ئاي مائاش بېرىلمىگەن ئىدى. مال باھاسى كۈندە نەچچە قېتىم ئۆرلەپ تۇراتتى. ئۇلار مۇشۇ ئەھۋالغا راسا قايناپ تۇرغان ئىدى. ئەمەلىيەتتە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ ھەرقايسى جايلاردا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىملارغا ئىمانە پۇل بېرىپ، ئۇلارنى خاتىرجەملەندۈرۈش توغرىسىدا يولىيورۇقى بولسىمۇ، بىراق كۆچا ناھىيىسىنىڭ ھاكىمى دىك لىنەن ئىمانە قىلىنغان پۇللارنى ئۆز چۆنتىكىگە تەقسىملىدى. 8 ـ ئايىنىڭ 15 ـ كۈنىگە كەلگەندە پەقەت بىر قانچە قويىنلا بەردى. بۇ قويلارنى قىسسم ئادەم ئەۋەتىپ ناھىيىلىك ھۆكۈمەتتىن ئېلىپ كەلگەن ئىدى. ئۇلار شۇنچە ئۇزۇن ۋاقىت كۈتۈپ بىرەر يېرىم پارچە كۈمۈش پۇلنىڭ قارىسىنىمۇ ئۇچراتمىدى، بۇ سەۋەبلەرنىڭ بىرى؛ لەنجۇ، شىنىڭ ئازاد بولغاندىن كېيىن شىنجاڭغا قېچىپ كەلگەن غەربىي ـ شىمال مەھكىمىسىنىڭ پەۋقۇلئادده خادىملىرى جاھاننىڭ قالايمىقان بولماسلىقىدىن ئەنسىرەپ ھەممىلا يەردە پىتنە پاسات تارقىتىپ، ۋەھىمە پەيدا قىلىپ تۇردى. بۇنىڭدىن ئادەملەر ئالاقزادە بولۇپ نېمە قىلىشىنى بىلمەي قالدى. بۇ سەۋەبلەرنىڭ ئىككىنچىسى؛ ئاتلىق ئەسكەرلەر تۇنجى ھەقمۇقەتنىمۇ خەلق بىلەن دۇشمەنلىشىدىغان بىر ئوچۇم ئۇنسۇرلار بار ئىدى. مۇئاۋىن تۇنجاڭ گومىنتىيەن ئاساسىن كۆچا شەھىرىنىڭ مۇداپىئە، ئاماناتلىق ساقلاش خىزمەتىگە مەسئۇل بولۇپ، ۋەقە يۈز بەرگەندە كېچىچە ئۇنىڭ قارىسىنىمۇ ئۇچراتقىلى بولمىدى. بىر قانچە مۇئاۋىن لېيەنجاڭ، پەيجاڭ ۋە زاپخوز قاتارلىقلارمۇ كۆرۈنمىدى. يۇقىرىقىلار 1951 ـ

يىلى ئەكسىلئىنقىلابچىلارنى باستۇرۇشتا باستۇرۇلدى. بۇ ئۇچىنچى سەۋەب؛ ئاتلىق ئەسكەرلەر تۇنجى ئوفىتسېر ـ جەڭچىلىرى بۇرۇن بار بولغان 2 لېيەندىن باشقا، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى 1946 ـ يىلى شىمالىي خېبېي 26 ـ پارتىزانلار باش ئەترىتىدىن، شىنجاڭغا ئەۋەتىلگەن ئەسكەرلەردىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئىشغالىيەت رايونىدا ئۇلار يېڭى 4 ـ ئارمىيە بىلەن دۇشمەنلەشكەن ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىدىن ناھايىتى قورقاتتى. بۇ تۆنچى سەۋەب. يۇقىرقى سەۋەبلەردىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ سىرتقى كۆچلەرنىڭ كۈشكۈرتىشىگە ئۈچرىشى ناھايىتى ئاسان ئىدى.

تاۋۇز چاغىندا قىسىمدا زىياپەت بېرىلدى. بۇ تۇمن شتابىنىڭ يولبورۇقى بولۇپ ئارمىيىنىڭ ئىدىيىسىنى مۇقىملاشتۇرۇشتىكى بىر تەدبىر ئىدى. ئەسلىدە تۇمن باشلىقى قاتارلىقلار ھەر قايسى لېيەنلەرنىڭ زىياپەتىگە قاتنىشىپ ئوفىتسېرلار بىلەن جەڭچىلەرنىڭ ئىرادە بىرلىكىنى بىلدۈرمەكچى بولغان ئىدى. چۈشتىن كېيىن سائەت ئۈچلەر ئەتراپىدا (قۇياش خېلى ئېگىز ئىدى) بەزى لېيەنلەرنىڭ زىياپىتى باشلىنىپ كەتكەن بولۇپ، بەزى لېيەنلەر تېخى ئەمدىلا زەيەتكە كىرىشكەن ئىدى. ئۇيۇقۇسىزدىن زېنىت توپچىلار لېيەنى، پىلىموتچىلار لېيەنىدە مىلتىق ئاۋازى ئاڭلاندى. بۇ نىڭغا ئۇلاپلا باشقا لېيەنلەردىمۇ كەينى ـ كەينىدىن مىلتىق ئاۋازى ئاڭلاندى. تۇنجاڭ لېيۇ چېڭشۇي بىلەن مۇئاۋىن تۇنجاڭ لى رۇخەن تېزدىنلا گازارما سىرتىدىكى چوڭ يولغا يېتىپ باردى. ئۇلار ئەسكەرلەرنىڭ تولۇق قورالىنىپ، بىر تەرەپتىن ئوق ياغدۇرۇپ، يەنە بىر تەرەپتىن شەھەرگە يۈگرەپ كېتىۋاتقان

لىقىنى كۆردى. تۇەنجاڭ بىلەن مۇئاۋىن تۇەنجاڭ ئۇلارنىڭ ئالدىنى توساپ توختاتقا بۇيرۇق قىلغان بولسىمۇ، ھېچقانداق ئۇنۇم بەرمىدى. تۇەنجاڭ تۇەن شىتابىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئەپسۇسلانغان ھالدا، مەن كۇچا خەلقىغە يۈز كېلەلمەيمەن، قايسى يۈزۈم بىلەن كۇچا خەلقىنىڭ يۈزىگە قارايمەن، دەپ بىئارام بولۇپ ئۆزىنى ئېتىۋالماقچىمۇ بولدى. مۇشۇ چاغدا ھەر قايسى لىيەنلەرنىڭ باشلىقلىرى يېتىپ كېلىپ ئۆز لىيەنلىرىنىڭ ئەھۋاللىرىنى دوكلات قىلدى ۋە ۋەقەنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا يولبورۇق سوراشتى. ئېيتىلغىنىدەك، 2 ـ لىيەننىڭ باشلىقى لىيۇ ××، 4 ـ لىيەننىڭ باشلىقى شۇي دىڭ، پىلىموتچىلار لىيەنىنىڭ باشلىقى فاڭ جېڭ، زېنىت توپچىلار لىيەنىنىڭ باشلىقى لىيۇ جېڭشېڭ قاتارلىقلار بار. مۇئاۋىن تۇەنجاڭ تاڭ شۇرۇڭ شەھەردىن تۇەن شىتابىغا قايتىپ كەلدى. كۆپچىلىك يۈز بەرگەن ۋەقەنى بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا مۇزاكىرىلىشىپ مۇنۇلارنى قارار قىلىشتى:

1. مۇئاۋىن تۇەنجاڭ تاڭ شۇرۇڭ شەھەرگە كىرىپ ۋالى سىيىت ئەخمەتنىڭ پۈتۈن ئائىلىسىنى تۇەن شىتابىغا قايتۇرۇپ كېلىپ كېلىدىغان بولدى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خادىملىرى ۋە كېڭەش ئەزالىرى قاتارلىق مۆتىۋەر زاتلارنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش تەلەپ قىلىنىدى.

2. دەرھال بىر كۆچەيتىلگەن پەي ئۇيغۇشتۇرۇپ، 2 ـ لىيەندىكى پەيجاڭ جاڭ شياۋلىياڭ يېتەكچىلىكىدە تولۇق قوراللىنىپ، ئاتلىق كۇچا شەھىرىگە كىرىپ كۆچا كۆڭۈكى، يەنى قەدىمى كۆسەن كېچىكى دەپ ئاتالغان مەشھۇر چوڭ

كۆڭۈكنى قوغداش. بۇ كۆڭۈرۈك پۈتۈنلەي ياغاچتىن ياسالغان بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى بىر قانچە ئون مېتىر كېلەتتى. ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭغا مېڭىشتا ئۆتىدىغان مۇھىم كۆڭۈرۈك ئىدى. كۆڭۈرۈككە بۇزغۇنچىلىق قىلغۇچىلارنى دەرھال شۇ جايدا ئېتىپ تاشلاش ھەمدە سىرتقا چىقىپ كەتكەن ئەسكەرلەرنى تېزدىن قايتۇرۇپ كېلىش توغرىسىدا يولبورۇق بېرىلدى.

بۇ پەي كۆڭۈرۈككە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، كۆڭۈرۈكنىڭ غەربىي تەرىپىگە ئوت كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ دەرھال ئوتنى ئۆچۈرۈۋالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ كۆڭۈرۈك بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىمىدى، بۇ كەسكىن تەدبىر قوللانغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. لېكىن ناھىيىلىك بانكا، ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ۋە قىسمەن بايلارنىڭ ئۆيلىرى بۇلاڭچىلىققا ئۇچرىدى. نەچچە يۈز ئائىلە ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئېغىر بۇلاڭچىلىققا ئۇچرىدى. تاڭ ئېتىشقا باشلىغاندا سىرتقا چىقىپ كەتكەن ئەسكەرلەر كەينى ـ كەينىدىن قايتىپ كېلىشكە باشلىدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى كىيىم ـ كېچەك، پىلەيزۇك بۇلغان بولۇپ، يەنە بەزىلىرى گىلەم، ئات قاتارلىقلارنى بۇلىغان. تۇەن شىتابى شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدىلا ئاتلىرىنى ئىزدەپ كەلگەنلەرگە ئاتنىڭ ھەقىقەتەن شۇلارغا تەۋە ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاپ قايتۇرۇپ بېرىشنى قارار قىلدى. بىر كۈن ۋاقىتقا قالماي ئاتلارنى ئىگىلىرى كېلىپ ئېلىپ كەتتى.

ۋەقە يۈز بەرگەن كۈنىنىڭ ئەتىسى چۈشتىن كېيىن، تۇەن شىتابى مۇئاۋىن تۇەنجاڭ لى رۇخەننى لۇيجاڭغا ۋەقەنىڭ ئۆتۈمۈشىنى دوكلات قىلىش ئۈچۈن ئاقسۇغا ئەۋەتتى. لۇيجاڭ لى زۇتاڭ مۇنداق يولبورۇق بەردى: ① ئەڭ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، قىسمىنى تىنچلاندۇرۇش، شۇ خىل

ۆەقەنىڭ قايتا يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىش؛ پۇتۇن جاۋابكار-لىقنى لۇيجاڭ بىلەن تۇەنجاڭ ئۇستىگە ئېلىش، باشقا ھېچ-قانداق كىشىنى چېتىشتۇرماسلىق؛ ئۇ ئۆزى شەخسەن تۇرپان، پىچان، قارائىسھەر، كۇچا قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ھال سو-رىماقچى بولدى.

ۆەقە يۈز بەرگەن كۈنى كەچتە شەھەردىكى نۇرغۇن قې-رىنداشلار شەھەر ئىچىدىكى تۇەن شتابىنىڭ ئارقا ھويلا-سىدىكى بوش ئۆيگە كىرىۋالغان ئىدى. تۇەنجاڭ بىلەن كۆپ يىللار بىللە بولغان خىزمەتچى ئەسكەر جاڭ × رۇئىنىڭ ھايۋانلىقى قوزغىلىپ بىر ئايالغا ياسقۇنچىلىق قىلىپ قو-يىدۇ. بۇ ئىشتىن تۇەنجاڭ خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، 1 - لىەنىڭ باشلىقى شياڭ چېڭشېڭنى ئەۋەتىپ، ئۇنى باغلاپ كۇچا بازىرىغا ئەكىرىپ ئاتقۇزۇۋېتىدۇ. بۇنىڭ بىلەن خەلقنىڭ غەزىپى بېسىلدى. بۇ، كۇچا ۆەقەسى جەريانىدا بىرىنچى بو-لۇپ باستۇرۇلغان ئادەم.

10 - ئاينىڭ بېشى ۆە ئوتتۇرىلىرىدا، سابىق ئاتلىق تۇەننىڭ مۇئاۋىن باشلىقى لى رۇخەن، جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 2 - كورپۇسى خەلق ھەربىكىتى بۆلۈمىنىڭ كادىرى چېن × × ،كۇچا ناھىيىلىك ھۆكۈمەت خەلق ئىشلار بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ساۋ × × (خۇيزۇ)، كۇچا ناھىيىلىك كېڭەشنىڭ باشلىقى × × × (ئۇيغۇر) ۆە بىر قىسىم مۆتىۆەر زاتلاردىن تەشكىل قىلىنغان ۆەقەنى بىر تەرەپ قىلىش كومىتېتى قۇ-رۇلۇپ، زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان ئائىلىلەرنىڭ ئەھۋالى تەك-شۈرۈلدى ۆە تىزىملاندى. بۇ ۋاقىتتا ئاتلىق تۇەن ئاقسۇ كونىشەھەرگە يۆتكىلىپ تەرتىپكە سېلىندى. ۆەنماتۇەن دىخۇاغا يۆتكىلىپ باشقىدىن ئۆزگەرتىپ تەشكىللەندى. ئاتلىق تۇەن

لۇي شتابىنىڭ ھەيدەكچىلىكى ۆە ھەمكارلىقىدا، تۇەنجاڭ تاڭ شۇرۇڭ (بۇ چاغدا تۇەنجاڭ قىلىپ ئۆستۇرۇلگەن ئىدى) نىڭ سەپەرۋەر قىلىشى بىلەن بۇلاپ كېلىنگەن نەرسىلەر تىزىملىنىپ، كۇچاغا ئاپىرىپ خەلققە قايتۇرۇپ بېرىش قارار قىلىندى. كۇچا ۆەقەسى يۈز بېرىپ ئۇزۇن ئۆتمەي، شىنجاڭ گارنىزون قىسمىلىرىنىڭ باش سىلىكى تاۋسيۆ دەرھال تو-لۇق ھوقوقلۇق ھەربىي قانۇن ئەمەلدارى لىيۇ زۇنشيەن قا-تارلىقلارنى كۇچا ۆەقەسىنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئەۋەتتى. نار-مىدە قىزغا باسقۇنچىلىق قىلغان، دەلىل ئىسپاتى تولۇق بول-غان ئاتلىق 1 - لىيەندىكى مۇئاۋىن بەنجاڭ × × × (گەنسۇ-لۇق) نى كۇچا بازىرىغا يالاپ ئاپىرىپ ئۆلۈم جازاسى بەردى. ۆەقە يۈز بەرگەندە ئېلېكترونلۇق خەۋەرلىشىشنى ئۈزۈپ قوي-غان ئالاقىلىشىش پەيىنىڭ پەيجاڭى خەن دىڭنى كۇچاغا يالاپ ئاپىرىپ نەزەر بەنت قىلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋا-قىتتا 194 - تۇەندىكى × × × پەيجاڭنى 6 ئەسكەر بىلەن بۇلانغان نەرسىلەرنى ئاقسۇ كونىشەھەردىن كۇچاغا ئاپىرىشقا ئەۋەتتى. مۇئاۋىن تۇەنجاڭ لى رۇخەن ۆەقەنى بىر تەرەپ قىلىش كومىتېتى بىلەن بىرلىكتە نەرسىلەرنى ئىگىلىرىگە قايتۇرۇپ بەردى. ئاتلىق ئەسكەرلەر تۇەنى بىر قىسىم كىيىم - كې-چەك، ئاشلىق ئاجرىتىپ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانلارغا ياردەم بەردى، ناھىيىلىك ھۆكۈمەتمۇ ئاشلىق ئاجراتتى. ۆەقەنى بىر تەرەپ قىلىش خىزمىتى 3 ئاي داۋام قىلدى.

نەنسەندىكى باندىتلارنى يوقىتىش خاتىرىسى

يۇەن شيۇكەي

1949 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى 1 ـ دالا ئارمىيىسىز مۇئاۋىن باش قوماندان پېڭ دېخۇەينىڭ قوماندانلىقىدا لەنجۇنى ئازاد قىلىپ مابۇفاڭ باندىتلىرىنىڭ ئاساسىي كۈچىنى يوقىتىپ، ئارقىدىنلا تاغنى تالقان قىلىدىغان ھەيۋەت بىلەن يىگىچۇەن، شىنىڭ ۋە خېشى كاربىدورىدىكى ۋۇۋۇپي، جاڭيې، جيۇچۇەن قاتارلىق مۇھىم شەھەر ـ بازارلارنى ئازاد قىلىپ، شىنجاڭنىڭ شەرقىي دەرۋازىسىغا يېقىنلاپ كەلدى. 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ 26 ـ كۈنى شىنجاڭ مۇداپىئە گارنىزونىنىڭ باش قوماندانى گېنېرال تاۋسيۇ ۋە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بۇرھان ئەپەندى ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ھەقمەتكە قايتقانلىق توغرىسىدا تېلېگراممىا يوللىدى، مەركەز سىلىڭيۇەن ۋاڭ جېن، سىياسىي كومىسسار شۇي لىچىڭنى 1 ـ بىڭتۇەن (ئۇنىڭغا 2 ـ جۇن ۋە 6 ـ جۇندىن ئىبارەت 2 جۇن قارايدۇ) نى باشلاپ تېزدىن شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىشنى قارار قىلدى.

بىزنىڭ 17 ـ دىۋىزىيىمىز، بۈيرۇقنا بىنائەن شىمالىي شىنجاڭدىن ئۈرۈمچى شەھىرى، ماناس، چىتەي، غۇلجا، كورلا رايونىغا كىرىپ ئورۇنلىشىپ، بۇ جايلارنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش

دېموكراتىك ھاكىمىيەت قۇرۇش، ھەقمەتكە قايتقان قىسىملارنى تەرتىپكە سېلىش، ئىشلەپچىقىرىش بىلەن شۇغۇللىنىشتىن ئىبارەت ئېغىر ۋەزىپىنى ئۈستىمىزگە ئېلىپ، ماۋجۇشى ئارمىيىسىدىن تەلەپ قىلغان ھەم كۈرەش ئەتىرىتى، خىزمەت ئەتىرىتى، ھەم ئىشلەپچىقىرىش ئەتىرىتى بولۇشتىن ئىبارەت شەرەپلىك ۋەزىپىنى تەرىشىپ ئورۇنلىدۇق.

1 ـ گەنسۇيدىكى تۇنجى جەڭ

1950 ـ يىلى باھار، شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىنكى تۇنجى باھار بولۇپ، كۆپلىگەن خىزمەتلەر بىزنى كۈتۈپ تۇراتتى. شەھەر ـ بازارلار ۋە چېگرا مۇداپىئە ئىشلىرىنى ئۆتكۈزۈۋېلىش، ھەقمەتكە قايتقان قىسىملارنى تەرتىپكە سېلىش، يەرلىك ھاكىمىيەتلەرنى تۇرغۇزۇش، ئىشلەپچىقىرىش ـ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى يولغا قويۇش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ھەر مىللەت خەلقلىرى تىنچ ـ خاتىرجەم شارائىتىنىڭ بولۇشىغا تولىمۇ ئېھتىياج ئىدى. ۋاھالەنكى شىنجاڭ ۋەزىيىتى ناھايىتى تىنچسىز ئىدى. سىياسىي باندىت ئوسمان ئامبىرىكىنىڭ سابىق مۇئاۋىن كونسۇلى ماكنانىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە 7 ـ ئاتلىق دىۋىزىيىمىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بەزىبىر ئەكسىيەتچى ئوفىتسېرلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، فۇكاڭ رايونىدا ئاشكارا ھالدا قوراللىق توپىلاڭ قوزغىدى.

7 ـ ئاتلىق دىۋىزىيە ئەسلىدىكى 5 ـ ئاتلىق جۇن بولۇپ ئۇلار چىڭخەيدىن مەخسۇس شىنجاڭ 3 ۋىلايىتى ئىنقىلابىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن يۆتكەپ كېلىنگەن ئەكسىيەتچى ھەربىي قىسىم، يەنى چىڭخەيدىكى فېئودال مىلىتارىست مابۇفاڭنىڭ

ئۆز گۈرۈھىغا قاراشلىق «كوزىر ئارمىيىسى» ئىدى. شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ھەقمۇقەتكە قايتقانىدىن كېيىن 7 ـ ئاتلىق دىۋىزىيىدىكى كۆپلىگەن ئوفىتسېر ۋە جەڭچىلەر بۇ ئىشنى قوللايتتى، لېكىن ئىنتايىن ئاز سانىدىكى گومىنداڭ ئىشپىيونلىرى ۋە ئەكسىيەتچى ئوفىتسېرلەر تىنچلىق بىلەن ھەقمۇقەتكە قايتىشقا ۋە تەرتىپكە سېلىپ قايتا تەشكىللەپ ئۆزگەرتىشكە ئىنتايىن نارازى ئىدى، شۇڭا ئۇلار تەۋەككۈلچىلىك قىلىپ قوراللىق توپىلاڭ قوزغىدى.

بىز ئۈرۈمچىدە تۈرۈشلۇق قىسىملار بىلەن بىرگە تاش توشۇپ ئۆستەك ياساپ، ئوغۇت توپلاپ ئىشلەپچىقىرىشقا تەييارلىق قىلىش بىلەن ئالدىراش يۈرۈۋاتقان چېغىمىزدا 3 ـ ئايىنىڭ 24 ـ كۈنى فۇكادا تۈرۈشلۇق قىسىمنىڭ دوكلاتىنى تاپشۇرۇۋالدۇق، دوكلاتتا 7 ـ ئاتلىق دىۋىزىيىنىڭ 4 ـ پەۋقۇلئاددە يىگىدىكى 400 دىن ئارتۇق ئادەم ئەكسىيەتچى ئوفىتسېر ماھىلىن، جۇچاڭلىنىڭ ئازدۇرۇشى بىلەن توپىلاڭ قوزغاپ جۇ يۈنجېي كوچىسىنى ۋە شۇ يەردىكى يېزا ـ كەنتلەرنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، كېيىن نەنسەندىكى چارۋىچىلارنىڭ قىشلىقىغا بېرىپ، ئوسمانغا ماسلىشىپ ئۈرۈمچى شەھىرىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقى ئېيتىلغان ئىدى. بىز بۇ ئەھۋالنى جۇندىكى باشلىقلارغا دوكلات قىلدۇق ھەمدە 49 ـ تۈمەن ۋە 51 ـ تۈەنىنىڭ توپىلاڭچى قىسىملارنى يوقىتىشقا ئوبدان تەييارلىق قىلىپ قويغانلىقىنى ئۇقتۇردۇق. 25 ـ كۈنى ئەتىگەنىدە جۇنجاڭ لو يۈەنفا ئۆزى بىۋاستە تېلېفون بېرىپ، مېنى 49 ـ تۈەندىكى بىر كۆچەيتىلگەن يىگ ۋە 51 ـ تۈەنىنىڭ بىر قىسمىنى باشلاپ 5 ـ تانكا تۈەنىنىڭ ماشىلىشىشى بىلەن ساقلىنىلىق قىلغان بۇ قىسمىنى تېزدىن يوقىتىشقا بۇيرىدى. مەن تېلېفون

قوننى قويۇپ قويۇپ دەرھال دىۋىزىيە باشلىقى چىگ يۇ بىلەن مۇزاكىرىلىشىپ (شۇ چاغدا مەن 17 ـ دىۋىزىيىنىڭ سىياسىي كومىسسارى ئىدىم) 49 ـ تۈەنىنىڭ 1 ـ يىگىنىڭ تۈەنگە قاراشلىق توپچىلار لىيەنى ۋە 51 ـ تۈەنىنىڭ 2 لىيەنگە ماسلىشىپ قورشاپ يوقىتىش ۋەزىپىسىنى قارار قىلدۇق ھەمدە ھەربىي رايون سىلىكبۇسىنىڭ 5 ـ تانكا تۈەنىنىڭ 3 بىرىنچى ئەۋەتىپ ئۈرۈمچى ـ فۇكا تاشيولىدا كېچە ـ كۈندۈزلەپ چارلاش ئېلىپ بېرىپ، بۇ ئارىلىقتىكى قاتناش ـ تىرانسپورت ئىشلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىش، ئەگەر ساقچى قىسىملارنىڭ ئۈرۈمچىگە قاراپ ھەرىكەتلىنىۋاتقانلىقىنى يولۇقتۇرسا، ئۇلارنى توسۇش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىشنى ئىلتىماس قىلدۇق. مەن يەنە دەرھال 49 ـ تۈەنىنىڭ باشلىقى جياڭلىن ۋە 51 ـ تۈەنىنىڭ باشلىقى لى فىگيۇلارغا ئۇرۇشقا قاتنىشىدىغان قىسىملارنى تېزدىن فۇكاڭغا توپلاش؛ 49 ـ تۈەنىنىڭ بىر قىسىم ئەسكىرىي كۈچىنى فۇكا ـ گۈچۇڭ تاشيولىنى توسۇپ، دۈشمەنلەرنىڭ شەرقىي تەرەپتىن گۈچۇڭغا كىرىشىدىن ساقلىنىشقا ئورۇنلاشتۇرۇش؛ 51 ـ تۈەنىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى ھازىر بار قاراۋۇللۇق ئورنىنى كۈچەيتىپ، ئايلىنىپ يۈرۈپ قاراۋۇللۇق قىلىدىغانلارنى ۋە چارلاش ئەترىتىنى كۆپەيتىپ، ساقچىلىق قىلغان قىسىملارنىڭ ئۈرۈمچى شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشىغا ھەر ۋاقىت تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن جەڭ تەييارلىقىنى ياخشى قىلىپ، ئۈرۈمچىنىڭ بىخەتەرلىكىگە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشەردىم. بۇ كۈرەش ۋەزىپىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن مەن ئۈدۈل فۇكاڭغا بېرىپ كۈرەشكە قوماندانلىق قىلدىم.

فۇكا بىر كىچىك ناھىيە بولۇپ، نوپۇسى كۆپ ئەمەس ئىدى. ساقچى قىسىملارنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشى ۋە قىرغىنـ

چىلىق قىلىشى تۇپەيلىدىن كىشىلەر تەشۋىش ئىچىدە قالغان ئىدى. دۆكانلار تاقالغان، كوچىدا ھېچقانچە ئادەم كۆرۈنمەيتتى، شەھەر ئىچى چۆلدەرەپ قالغان ئىدى. بىز فۇكاڭغا بارغاندا ناھىيىلىك پارتكومنىڭ سېكرېتارى يولداش ۋاڭ باڭيۇ (ئۇ ئەسلىدە 49 - تۆەننىڭ سىياسىي بېتەكچىسى، ئۇزۇن سەپەرگە قاتناشقان پىشقەدەم يولداش ئىدى.) كوچىغا چىققان بولۇپ، بىز بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ ناھايىتى خۇشال بولۇپ كەتتى ۋە ئالدىمغا كېلىپ قولۇمنى تۇتۇپ تۇرۇپ: «سىلەرنىڭ كەلگىنىڭلار ناھايىتى ياخشى بولدى، بىز بۇ يەردە سىلەرنى ئۇزۇندىن بېرى كۈتكەن ئىدۇق.....» دېدى. ئۇ يەنە ئارقىدىنلا باندىتلارنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ كېلىپ: «بۇ ساتقىن قىسىملار ئەسكىلىكتە ئۈچىغا چىقتى، ئۇلار مال - مۈلۈك ۋە كالا - قويلارنى بۇلاپ، ئاممىنى ئۇرۇپ - تىللاپ، ئۆيلەرنى كۆيدۈرۈپلا قالماي، يەنە كېلىپ بىز ئەۋەتكەن ھەربىي قىسىم كادىرلىرىنى پۈتۈنلەي ئۆلتۈرۈۋەتتى، ئۆلتۈرگىنىنى ئاز دەپ يەنە ئۇلارنىڭ قۇرسىقىنى يېرىپ تاشلىدى، بەكمۇ رەھىمسىزلىك قىلدى..... بىز ئەۋەتكەن كادىرلارنىڭ ھەممىسى ياراملىق ئادەملەر ئىدى، توپلاڭدىن كېيىن قېچىپ كەتكەنلەرنىڭ ئېيتىشىچە ئازادلىق ئارمىيە ئەۋەتكەن كادىرلارنىڭ ھەممىسى ياخشى ئادەملەر ئىدى. بۇ يولداشلار زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاندا بۇ باندىتلارنىڭ خەلققە جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكىنى قاتتىق ئەيىبلىگەن ئىدى» دەپ ئېيتىپ بەردى.

ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئىختىيارسىزلا ساتقىن قىسىملارغا بولغان ئۆچمەنلىكىم قوزغالدى. زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان يولداشلارغا تەزىيە بىلدۈردۇم. تونۇش چىرايلار كۆز ئالدىمدىن بىر - بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى، بۇ يولداشلار ھەقىقەتەن ياخشى يولداشلار ئىدى. ئۇلار قىسىم بىلەن بىللە يەنئەندىن شىمەنگە كېلىپ، لەنجۇنى ئازاد قىلىشقا قاتناشقان، كېيىن شىنجاڭغا كەلگەن ئىدى. ئىنقىلاب ئۈچۈن، خەلقنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن كۆپلىگەن قان - تەر ئېقىتقان ئىدى. ئۇلار بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە بۇ ساتقىن قىسىملارنىڭ قولىدا ئۆلۈپ كەتتى، بىز چوقۇم ئۇلار ئۈچۈن ئىنتىقام ئالىمىز، قايغۇنى كۈچكە ئايلاندۇرۇپ، بۇ ياۋۇز ساتقىن قىسىملارنى قەتئىي، پاكىزە، ئۆزۈل - كېسىل يوقىتىپ، ئىنقىلابىي ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەيمىز، دېگەن خىياللار كۆڭلۈمنى كەزدى.

تاقىراق - تۇقۇرۇق قىلغان ئات تۇيمغىنىڭ ئاۋازى مېنىڭ چوڭقۇر خىياللىرىمنى بۆلۈۋەتتى، بېشىمنى كۆتۈرۈپ قارىسام تۆەنجاڭ ئاچ جىياڭلىن ئاتتىن چۈشۈپ ماڭا قاراپ كېلىۋاتاتتى، ئۇ ئېگىز - قامەتلىك كىشى بولۇپ يېنىدا 1 - يىگىنىڭ باشلىقى يولداش ساۋ شىڭلىن بار ئىدى. مەن ئۇنىڭ قىسىملىرىنىڭ ئەھۋالىنى سورىدىم. جاڭ تۆەنجاڭ: «قىسمىنىڭ كەيپىياتى كۆتۈرەڭگۈ، بىرمۇ ئادەم سەپتىن چۈشۈپ قالمىدى» دەپ جاۋاب بەردى. ساۋ يىگجاڭ: «ئۇروش قىلمىغىلى خېلى ئۇزۇن بولۇپ قالدى. بۇ قېتىم ئۇلارنىڭ ئوبدان راق ئەدىپىنى بېرىپ، ئازادلىق ئارمىيىنىڭ قانداقلىقىنى بىر تونۇتۇپ قويمىساق بولمايدۇ!» دېدى. مەن: «ناھايىتى ياخشى؛ قىسىملار بىر ئاز دەم ئېلىۋالسۇن، لېيەندىن يۇقىرى كادىرلار مەن بىلەن يەر تۇزۇلۇشىنى كۆرگىلى بارسۇن» دېدىم.

بىز شەرقىي تەرەپتىكى تاغ باغرىغا چىقىپ دۇربۈن بىلەن قارىساق 400 دىن كۆپرەك توپىلاڭچى باندىت (1000دەك ئاتبار) گەنجىزىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر تاغ جىلغىسىغا يىغىلىپ

ئىس - تۈتەك ئىچىدە تاماق ئېتىمشۇبتىپتۇ، فۇكاڭغا بارىدە-غان تاشيولدا بىر پەي ئەسكەر چارلاش ئىشىنى ئىشلەۋې-تىپتۇ، قارىغاندا توپىلاڭچى قىسىملار بىزنىڭ بۇنداق تېز يېتىپ كېلىپ ئۇلارنى يوقىتىشىمىزنى ئويلاپ باقمىغاندەك قىلاتتى.

كۆپچىلىك بىر تەرەپتىن يەر تۇزۇلۇشىنى كۆرسە، بىر تەرەپتىن ئەھۋالنى تەھلىل قىلىپ، قانداق ئۇرۇش قىلىش مەسىلىسىنى مەسلىھەتلىشىۋاتاتتى. سېكرېتار ۋاڭ باۋيۇ: «توپە-لاڭچىلار تولىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتتى. ئۇلار ئوسمان ماسلىشالايدىغانلا بولسا ئۇرۇمچىنى ئالالايمىز. ئازادلىق ئارمە-يىنىڭ قورال - جابدۇقلىرى ناچار، ئۇلارنىڭ كارايىتى چاغ-لىق دەپ جار سېلىۋاتىدۇ» دەپ ئېيتتى. يولداش جاڭ جياڭلىن: «ئۇلارنى بۇگۈن كېچىدىن قالدۇرمايلا ئۇجۇقتۇرىمىز» دەپ جاۋاب بەردى. ئارقىدىنلا توپىلاڭچى قىسىملارنىڭ ئارقا تەرە-پىگە ئۆتۈپ، جەنۇب تەرەپتىكى ئېگىزلىكنى ئىگىلەلەپ دۇش-مەننى زور ھەيۋەت بىلەن يوقىتايلى، بۇنداق قىلغاندا گەرچە كۆپرەك يول مېڭىشقا توغرا كەلگىنى بىلەن ئۇ يەرنىڭ يەر تۇزۇلۇشى ئارمىيىمىزگە پايدىلىق دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى. يەنە بەزىلەر دۇشمەنلەرنىڭ غەرب تەرەپتىن ئۇرۇمچىگە ئۇسۇپ كىرىشىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا غەرب تەرەپكە قىسىم ئەۋەتەيلى دېدى، يەنە بەزىلەر ۋاقىتنى قولدىن بەرمەسلىك ئۈچۈن ئۈدۈل تەرەپتىن ھۇجۇم قىلغان ياخشى دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئاخىرىدا قىسىمنى 3 يولغا بۆلۈپ، يېڭجاڭ ساۋشىڭلىن 1 لىيەننى ئېلىپ يېنىك قوراللىنىپ تېزلىك بىلەن گەنخېزىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ توپىلاڭچى باندىتلارنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى جىلغىنى ئىگىلەلەپ

يۇقىرىدىن دۇشمەنگە زەربە بېرىش؛ 51 - ئۇەننىڭ 1 لىيەنى جىلغىنىڭ غەرب تەرىپىگە ئۆتۈپ شەرق تەرەپتىن زەربە بېرىش، ئۇەنجاڭ جاڭ جياڭلىن بىلەن مەن توپچى قىسىملارنى ۋە قالغان قىسىملارنى باشلاپ فۇكاڭغا ئۈدۈل تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىش قارار قىلىندى. 3 يولغا بۆلۈنگەن قىسىملارنىڭ تېز ھەرىكەتلىنىپ يوشۇرۇنۇش، ئۆزىنى دۇشمەنگە سەزدۈرمەسلىك، ئۇرۇش باشلانغاندىن كېيىن دۇشمەنلەرگەباتۇرۇۋەقەيسەرلىكبىلەن زەربە بېرىش، ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە سىگنال بېرىش ئۈچۈن 3 دانە رەڭلىك سىگنال ئوقى ۋە 10 مىنۇتقىچە توپقا تۇتۇش ئۇچۇن تەييارلىق قىلىپ قويۇش تەلەپ قىلىندى. ۋەزىپىلەر ئايدىڭلاشتۇرۇلغاندىن كېيىن بەلگىلەنگەن ئۇرۇش قىلىش پىلانى بويىچە توپىلاڭچى قىسىملارنى قورشاشقا باشلىدۇق.

دۇشمەننىڭ ئارقا تەرىپىگە ئۆتۈدىغان قىسمىنىڭ يولى يىراق بولغاچقا ئۇلار بىر قانچە تاغدىن ھالقىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى، شۇڭلاشقا ئۈدۈل تەرەپتىن ۋە غەرب تەرەپتىن ماڭغان قىسىملار ھۇجۇمغا ئۆتۈدىغان جايىنى ئىگەللەپ بولغاندىن كېيىنمۇ جەنۇب تەرەپتىكىلەرنىڭ ھەرىكىتىنى كۆرگىلى بول-مايتتى، بۇ چاغدا مەن بىر ئاز ئالدىراپ قالدىم، توپچىلار لىيەننىڭ باشلىقى بىر قانچە قېتىم: «بىز ھەممە تەييارلىقلارنى پىشۇرۇپ بولدۇق، سىز بۇيرۇق چۈشۈرسىڭىزلا توپ ئاتىمىز!» دەپ دوكلات قىلىپ كەلدى. يولداش جاڭ جياڭلىنمۇ بىر ئاز تاقەتسىزلىنىپ: «نېمە بولغىدۇر، ساۋشىڭلىنلار نېمانچە كېچە-كىدۇ؟» دېدى. مەن دۇربۇنىمدا ئارقا جىلغىدىكى ئورمان ئىچىدە ئادەملەرنىڭ ھەرىكەتلىنىۋاتقانلىقىنى كۆردۇم. بۇ چاغدا يولداش جاڭ جياڭلىنمۇ ئۇلارنى كۆرۈپ: «ئۇلار يېتىپ كەلدى، ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە بۇيرۇق بەرسەك بولىدۇ.» دېدى.

مەن: «ھۆجۇم باشلانسۇن!» دەپ بۇيرۇق بېرىۋىدىم، 3 دانە بەلگە ئوقى ئاسمانغا كۆتۈرۈلدى، دۈشمەنلەرگە پەيجىپاۋ، لېۋلىك زەھەرلىكى، يېنىك - ئېغىر پىلىموت، مىلتىق قاتارلىقلاردىن تەڭلا ئوق ياغدۇردى. توپىلاڭچى قىسمىنىڭ تاشيولدا قاراۋۇل لۇق قىلىۋاتقان 1 پەي ئەسكىرى توپ ئوقىمزنىڭ زەربىسىدىن تېرە - پېرەڭ بولۇپ كەتتى، پەقەت بىر قانچىسىلا جەنۇبقا قاراپ قېچىپ باندىتلار توپىغا يېقىنلاشقاندا باندىتلار باشلىقى جۇ چاڭلىن مۇداپىئە قىسمىنىڭ مەغلۇپ بولۇپ چېكىنگەنلىكىنى كۆرۈپ بىر لىيەن ئەسكەرنى باشلاپ ئۇدۇل تەرەپتىن بىزگە ئېتىلىپ كەلگەن بولسىمۇ ئۇدا 3 قېتىم بىز تەرەپتىن چېكىندۈرۈلدى، توپىلاڭچى قىسمىنىڭ يېرىمى دېگۈدەك ئۆلدى ۋە يارىدار بولدى. جۇ چاڭلىنمۇ قايتارما زەربە بېرىش جەريانىدا ھاياتىدىن ئايرىلدى، شۇنداق بولسىمۇ ئۇلار يەنە غەرب تەرەپتىن مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقىپ كەتمەكچى بولغاندا 51 - تۈەندىكى قىسىملىرىمىز تەرىپىدىن چېكىندۈرۈلدى، ئۇدۇل تەرەپتىن ۋە غەرب تەرەپتىن مۇھاسىرىنى بۆسۈپ چىقالمىدى. شەرق تەرەپ تىنچ قىيا بولغاچقا چىقالمايتتى، شۇڭا جەنۇبقا قېچىشقا مەجبۇر بولدى. بۇ چاغدا مەن باندىتلارنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى قىسىملار ئىگەللەپ تۇرغان ئېگىزلىككە يۆتكىلىپ بېرىپ، پىلىموت، مىلتىق، ئاپتومات، گىرانات قاتارلىقلار بىلەن تەڭلا تۆۋەنگە ئوق ياغدۇردۇق، بۇ چاغدا جىلغا ئىچىدىكى ئادەملەر ۋارقىرىشىپ، ئاتلار كىشنىشىپ ھەممىسى بىر يەرگە يىغىلىپ بىردەم غەربكە، بىردەم جەنۇبقا يۈگۈرۈشۈپ قالايمىقانلىشىپ كەتتى، دۈشمەنلەرنىڭ قالايمىقانچىلىقتا قالغانلىقىنى كۆرۈپ ئومۇمى ھۆجۇمغا ئۆتۈشكە بۇيرۇق بەردىم. ئاتاكا سىگنالى چىلىنىش بىلەنلا 3 يولدىكى ئەزىمەتلەر بەس - بەس

بىلەن جىلغىنىڭ ئىچىگە تېزلا بۆسۈپ كىردى. توپىلاڭچى قىسىملارنىڭ كاتتىبېشى ماجەنلىن تىرىك تۇتۇلدى، توپىلاڭچى قىسىملارنىڭ كۆپ قىسمى يوقىتىلدى. پەقەت ئاز سانىدىكىلىرىلا يوشۇرۇنۇۋېلىپ قېچىپ كەتتى. ئوق - دورا، ئات قاتارلىقلارنى پۈتۈنلەي ئولجا ئالدۇق.

بۇ قېتىمقى جەڭ ئارمىيىمىز شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىنكى تۇنجى جەڭ بولۇپ، قىسىملىرىمىز باتۇرلۇق بىلەن ئېلىشتى، ئۇرۇش باشلانغاندىن ئايالاشقىچە ئاران 3 سائەت كەتتى، «كوزىر ئارمىيە» دەپ ئاتالغان قىسىم بىز تەرەپتىن يوقىتىلدى. ئەسىرگە چۈشكەنلەر ئالدىمىزدىن ئۆتكەندە يولداش ساۋشىڭلىن سارغىيىپ ئورۇقلاپ كەتكەن 30 ياشلار چامىسىدىكى بىرسىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ: «بۇ توپىلاڭچى قىسىملارنىڭ باشلىقى ما جەنلىن بولىدۇ» (مانىڭ باندىت ئەسكەرلىرى ئىچىدە كۆپلىگەن ئوفىتسېرلەر ئەپيۇن چېكەتتى) دەپ ئېيتتى. مەن ئۇنى توختىتىپ ئۇنىڭدىن: «ئازادلىق ئارمىيە قانداق ئىكەن؟» دەپ سورىسام، ئۇ: «ئازادلىق ئارمىيە باتۇر، ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان ئەزىمەت ئىكەن، سىلەر ئاتقان توپ ئوقلىرى خۇددى كۆزى بارەڭ بىز نەگە قاچساق شۇ يەرگە چۈشتى، ھەقىقەتەنمۇ قالتىس ئىكەنسىلەر، قېرىنداشلار چىن كۆڭلىدىن سىلەرگە قايىل بولدى. راستىنلا قايىل بولدى.....» دەپ جاۋاب بەردى. مەن ئارقىدىنلا: «سىلەر ئوفىتسېر - جەڭچىلەرنى قوتۇرىتىپ ئاممىنى بۇلاپ-ئازادلىق ئارمىيە كادىرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، قوراللىق توپىلاڭ چىقىرىپ كېچىرگۈسىز جىنايەت ئۆتكۈزدۇڭلار» دېدىم. ئۇ تازىم قىلىپ بېشىنى لىكشىتىپ تۇرۇپ: «مېنىڭ گۇناھىم بار، مېنىڭ گۇناھىم بار!» دېدى.

ئۇرۇش ئايالاشقاندىن كېيىن، مەن جاڭ جياڭلىنغا قا-

دۇق باندىتلارنى يوقىتىشقا ئىشلىتىش ئۈچۈن بىر قىسىم جەڭ ئېتى ۋە ئوق - دورىلارنى قالدۇرۇپ، قالغان قورال، ئوق - دورىلارنى ۋە زەخىملەنگەن ئاتلارنى يەرلىكلەرنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تاپشۇردۇم. سېكرېتار ۋاڭ باۋيۇ خۇشال هالدا: «ئەمدى كۆچەيتىلگەن خەلق ئەسكەرلىرى يېڭىنى قوراللاندۇرالايدىغان بولدۇق» دېدى.

ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۇرۇمچى شەھىرىدە 7 - ئاتلىق دىۋىزىيەسىنىڭ باشلىقى خەن يۈۋېن بىلەن ئۇچرىشىپ قالدىم. ئۇ: «يۇەن جېڭۈيې، سىلەر گەنخېزىدا ياخشى ئۇرۇش قىلدىڭلار، ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ هەيۋىسىنى كۆرسىتىپ قويدۇڭلار. ئەمدى هەقىقەتكە قايتقان قېسىملارنى باشقۇرۇشقىمۇ ئوڭاي بولمىدىغان بولدى» دېدى. مەن: «يۇەن شىجاڭ، سىز هەقىقەتكە قايتقان ئادەمسىز، 7 - ئاتلىق دىۋىزىيەسىدىكى ئوفىتسېر - جەڭچىلەر ئىچىدە تەسىرىڭىز بار. سىزنىڭ دىۋىزىيە سىياسىي كومىسسارى يولداش يۈچىڭسەنگە ياخشى هەمكارلىشىپ، بۇ قىسىمنى ياخشى باشقۇرۇپ كېتىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن، يولداش يۈچىڭسەننىڭ سىياسىي خىزمەت ئىشلەشتە مول تەجرىبىسى بولۇپلا قالماي يەنە ئۇ ئۇرۇش قىلىشتىمۇ باتۇر ئادەم، سىلەر پارتىيەنىڭ سىياسىتىگە ئىشىنىپ، ياخشى خىزمەت قىلىدىغانلا بولساڭلار پارتىيە ۋە خەلق سىلەرگە ئۇۋال قىلمايدۇ» دېدىم. خەن شىجاڭ: «ماڭا ئىشىنىڭ، مەن جەزمەن تىرىشىپ بۇ قىسىمنى ياخشى باشقۇرۇپ كېتىمەن» دېدى.

2 - ئۇرازبايغا هۇجۇم قىلىپ يوقىتىش

گەنخېزىدىكى جەڭدە توپلاڭچى قىسىملارنىڭ يوقىتىلىشى

خەلقى هەقىقەتكە قايتقان قىسىملار ئىچىدە يەھايىتى زور تەسىر پەيدا قىلدى. بۇنىڭ بىلەن قىسىملار خېلىلا تۇراقلاشتى. لېكىن شىنجاڭدا ئامېرىكا، جياڭجېيشى ئىشپىيونلىرىنىڭ قوماندانلىقىنى قوبۇل قىلمىدىغان ئوسمان، ئورازباي قاتارلىق يەرلىك باندىتلار هەرگىزمۇ ئۆزلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمىدى. ئۇلار تارىختا ئەكسىيەتچى هۆكۈمرانلار پەيدا قىلغان مىللىي ئاداۋەت ۋە ئۆچمەنلىك روهىي هالىتىدىن پايدىلىنىپ مىللەتلەر مۇناسىۋىتىگە بۇزغۇنچىلىق سېلىپ، قەبىلىدىكى ئاممىنى توپلاڭ قىلىشقا قۇتراتتى ۋە مەجبۇرلىدى.

7 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا باندىتلارنىڭ باشلىقى ئورازباي ئۇرۇمچىدىكى قوغدىنىش ئەترىتىنىڭ باشلىقى سىدىق زالىڭ ۋە يېزا باشلىقى ۋەلى، باۋجاڭ جاجىيەن قاتارلىق ئەكسىيەتچى كاتتىباشلار بىلەن بىرلىشىپ مانداس، قۇتۇبى، ئۇرۇمچىنىڭ نەنسەن ئەترايىدىكى هاك خوممدىنى، خىلۇڭگو تۆگە لەڭگىرى ۋە لوۋەنشەنزى رايونلىرىدا ئاممىنىڭ چارۋىسىنى ۋە مال - مۈلكىنى بۇلاپ، ئادەم ئۆلتۈرۈپ، جەمئىيەت تەرتىپىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ توپلاڭ قىلىشقا قۇتراتقۇلۇق قىلدى.

ئورازباي، قازاق فېئودال ئاقساقال مىڭبېشىنىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ 1945 - يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى سېپىگە ئۆزىنى ئاتقان هەمدە شىنجاڭ مۇداپىئە گارنىزون 2 - باشقارمىسىنىڭ ئىشپىيونلۇق تەشكىلاتىغا قاتناشقان، كېيىن جىڭخۇا قۇتۇبى ناهىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ناكىمى (قوشۇمچە جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ باشلىقى) بولغان هەم گودا ۋەكىلى بولغان. ئۇ ۋەزىپە ئۆتەۋاتقان مەزگىللەردە ئىلغار ياشلارنى ۋە هەر مىللەت خەلقلىرىنى خالىغانچە ئۆلتۈرگەن، شۇڭلاشقا مانداس، قۇتۇبى ئەترايىدىكى خەلقلەر ئۇنى ئۆلگۈدەك ئۆچ كۆرۈدىكەن.

شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئۇ باندىتلار باشلىقى ئوسمان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ داۋاملىق خەلق بىلەن قارشىلاشتى.

نەنسەندىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ھاياتى ۋە مال مۈلۈكلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە ھەقىقىي تۈردە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ھەربىي رايون مېنى 51 - تۈەن، ئاتلىق ئەسكەرلەر تۈەنى ھەم 40 - تۈەننىڭ بىر قىسمىنى باشلاپ ھەربىي رايوننىڭ توپچىلار تۈەندىكى ئېغىر توپ لىەنگە ماسلىشىپ، ئاتلىق، پىيادە ئەسكەرلەرنى تەشكىللەپ نەنسەنگە ھۈجۇم قىلىشىنى بۇيرىدى. جەنۇبىي شىنجاڭدىن 6 - دىۋىزىيىنىڭ سىياسىي كومىسسارى شيۇڭخۇاڭ 1 تۈەن ئەسكەرنى باشلاپ تەكرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە قاراشەھەر ئارىلىقىدا دۈشمەنلەرنىڭ جەنۇبقا قېچىپ كېتىشىنى توسايدىغان بولدى.

باندىتلارنى يوقىتىش سىياسەتچانلىقى ناھايىتى كۆچلۈك خىزمەت ئىدى. بولۇپمۇ ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىدا مەسىلىلەر مۇرەككەپ بولاتتى، شۇڭلاشقا بىز ئالدى بىلەن غەربىي شىمال بيۇروسىنىڭ «ئارمىيە بىلەن ھۆكۈمەتكە تەڭ ئېتىبار بېرىش، يوقىتىش - نەپەقە بېرىشنى تەڭ يۈرگۈزۈشتىن ئىبارەت باندىت يوقىتىش فاكىچىنى» ھەمدە مىللەتلەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايونلاردا سىياسىي جەھەتتىن پارچىلاش خىزمىتىنى نۇقتىلىق ھالدا قانات يايدۇرۇش، ئەگەشكەن ئاممىنى قولغا كەلتۈرۈش، پەيلىدىن پايدىلىنىش ۋە قارشىلىق قىلىشقا جۈرئەت قىلغان باندىتلارنى ئاممىنى ھەزىكەتلەندۈرۈش ئاساسىدا ئۈستۈن ئەسكىرىي كۈچىنى توپلاپ ئۈزلۈكسىز قورشاپ يوقىتىش پىرىنسىپىنى ئۆگەندۇق. بۇ فاكىچىن ۋە پىرىنسىپلارغا ئاساسەن شىنجاڭنىڭ

ئالاھىدىلىكى ۋە قىسمىنىڭ ئەھۋالىغا بىرلەشتۈرۈپ، 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى كونكرېت سىياسەت تۈزۈپ، ئۇرۇشقا قاتنىشىدىغان قىسىملارنىڭ ئەستايىدىل ئۆگىنىپ ئىجرا قىلىشى ئۈچۈن تارقىتىپ بەردۇق. بۇ كونكرېت سىياسەت مۇنداق:

1) ئاز سانلىقى ئىمزا چىل تۈرده ئەسكىلىك قىلىپ كەلگەن باندىتلارنىڭ باشلىقىدىن باشقا، ئادەتتىكى قازاق قېرىنداشلار خەلق ھۆكۈمىتى ۋە خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى ھىمايە قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭغا يارەم بېرىدۇ، لېكىن ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىتىنى چۈشەنمىگەنلىكتىن باندىتلار باشلىقى ئوراز-باي قاتارلىقلارنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن بۇلاشقا قاتناشقانلارغا تەشۋىقىي تەربىيە ئېلىپ بېرىپ خەلق ھۆكۈمىتى تەرەپكە قايتۇرۇپ كېلىش، خەلق ھۆكۈمىتىگە مايىل بولغانلار بىلەن ياخشى ئىتتىپاقلىشىش، ئۇرۇش جەريانىدا ئۇلارنىڭ ياخشى يامانلىق ئىپادىسىگە قاراپ ئوخشىمىغان ئۇسۇل بىلەن بىر تەرەپ قىلىش لازىم.

(1) خەلق ھۆكۈمىتى ۋە ئازادلىق ئارمىيىنى ھىمايە قىلغان ھەمدە ئۇلارغا يارەم قىلغانلارغا سىياسەتنى چوڭقۇر تەشۋىق قىلىش، ئۇلارنىڭ ھەل قىلىپ بېرىشكە مۇمكىن بولغان قىيىنچىلىقلىرىنى ھەل قىلىشقا يارەم بېرىش، ئۇلارنىڭ ھاياتى ۋە مال - مۈلكىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش.

(2) بىتەرەپ پوزىتسىيە تۇتۇپ باندىتلارغا، ئىشپىيونلارغا يارەم بەرمىگەنلەرگە تەشۋىقىي تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنى خەلق ھۆكۈمىتى تەرەپكە تارتىش، ئۇلارنىڭ چارۋا، مال - مۈلۈك قاتارلىق نەرسىلىرىگە ھەرگىزمۇ چېقىلماسلىق.

(3) قەتئىي قارشىلىق قىلغانلارنى يۇمشاقلىق قىلماي

قەتئىي ئۆزۈل ـ كېسىل يوقىتىش، ئۇلاردىن بىرگە تەسلىم بولغان ياكى ئەسىرگە چۈشكەنلەرنىڭ شەخسىيىتىگە ۋە ئۆرپ ـ ئادىتىگە ھۆرمەت قىلىش، ئۇلارنى ھاقارەتلەيدىغان ۋە خارلايدىغان ھەر قانداق سۆز ـ ھەرىكەتلەرنىڭ بولۇشىغا يول قويماسلىق، ئامما ئىچىدىن بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىنغان چاغدا ۋە مال ـ مۈلۈكلىرىنى تاپشۇرۇشقا يول قويغاندىن باشقا قالغان نەرسىلەرگە خالىغانچە تەگمەسلىك.

2) باندىتلار تاشلاپ كەتكەن ۋە جەڭ مەيدانىدا ئولجا ئېلىنغان چارۋىلارنى ئامما‌نى ئۆزلىرى كېلىپ ئۆتكۈزۈۋېلىشقا ھەرىكەتلەندۇرۇش، ئېشىپ قالغىنىنى ئالدىنقى سەپ قوماندانلىق شتابىدىكى ماددىي ـ ئەشيالارنى بىر تەرەپ قىلىش كومىتېتىنىڭ بىر ئۆتاش تەقسىم قىلىشىغا يوللاش، ھەرقايسى ئورۇنلار ئۆزى خالىغانچە بىر تەرەپ قىلماسلىق.

3) سىياسەت جەھەتتە پەۋقۇلئاددە مەسىلە سېزىلسە ئۇنى دەرھال ئالدىنقى سەپ قوماندانلىق ئورنىغا مەلۇم قىلىش، لېكىن يەڭگىللىك بىلەن بىر تەرەپ قىلماسلىق.

ئەڭ ئاخىرىدا باندىتلارنى يوقىتىشقا قاتنىشىدىغان بارلىق كوماندىر ـ جەڭچىلەردىن بۇ قېتىمقى ئورازباي قاتارلىق باندىت، ئىشپىيونلارنى يوقىتىش جېڭىدە باتۇر ـ قەيسەر بولۇش؛ جاپاغا، ھېرىپ ـ چارچاشقا چىداش، خەۋپ ـ خەتەرگە قورقماسلىقتەك ئېسىل ئىستىلىنى جارى قىلدۇرۇپ، پارتىيە ۋە يۇقىرىنىڭ شۇنداقلا پۈتۈن شىنجاڭ خەلقىنىڭ بىرگە تاپشۇرغان ئۇلۇغ ۋە شەرەپلىك ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاش، باندىتلار باشلىقى ئورازبايىنى تىرىك تۇتۇپ نەسىھەتدىكى قازاق قېرىنداشلارنى ۋە ھەر مىللەت خەلقلىرىنى ئازاد قىلىش تەلەپ قىلىندى.

ئۇرۇشقا قاتنىشىدىغان قىسىملارغا 3 كۈن ئىنچىكە ئىدىيىۋى سەپەرۋەرلىك، سىياسەت تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى ۋە ماددىي تەييارلىقلار پۈتتۈرۈلدى، 7 ـ ئاينىڭ 13 ـ كۈنى ماس، سانجى، ئورۇمچىدىن يولغا چىقتۇق. مۇئاۋىن تۇمەن باشلىقى ياڭ شىنگو 5 ـ تۇمەنلىك 5 لىيەنىنى باشلاپ ئوتتۇرا يولغا، ۋۇ جېڭۇبي ئاتلىق ئەسكەرلەر تۇمەنلىك 5 لىيەنىنى باشلاپ غەربىي يولغا، تۇمەنجاڭ يۈسۈپوپ 45 ـ تۇمەنلىك 5 لىيەنىنى باشلاپ شەرقىي يولغا چۈشۈپ باندىتلار ئۇيۇسى‌سەنداۋ ماچاڭغا يۈرۈش قىلدى. ئورۇمچىدە 7 ـ ئاينىڭ ئاخىرى 8 ـ ئاينىڭ بېشى تومۇز ئىسسىق بولۇپ كەتكەن ئىدى. قىسىملارمۇ دېھقانچىلىققا كىرىشىپ چۆپ ئوتايدىغان ئالدىراش پەسىلگە قەدەم قويغان ئىدى. بىز توپچىلار تۇمەنلىك دېھقانچىلىق مەيدانىنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقىنىمىزدا ئېتىزدا ئوت ئوتاۋاتقانلار، ئوتمۇچىلىرىنى توختىتىپ، بىزگە قول پۇلاڭلىتىپ: «تېز غەلبە قازىنىشىڭلارغا تىلەكداشمىز»، «غەلبە قىلىشىڭلارغا تىلەكداشمىز» دەپ ئۇنلۇك ۋاراقىراشتى. تۇمەنجاڭ يولداش جاڭ جەنباۋ (ئۇزۇن سەپەرگە قاتناشقان پىشقەدەم قىزىل ئارمىيە جەڭچىسى) چاي ئىچىپ كېتىڭلار دەپ مېنى زورلاپ تۇرۇۋالدى. ئۇنىڭ ئالاقىچىسى ماڭا بىر كۇرۇشكا سۇغۇق سۇ ئەكېلىپ بېرىۋىدى، بىراقلا ئىچىۋەتتىم، جاڭ تۇمەنجاڭ قىزىقچىلىق قىلىپ: «يەنە بىر ئاز قۇيۇپ بېرەيمۇ؟» دېدى. بىز بىرقانچە سائەت ماڭغاندىن كېيىن تەرلەپ، ئاغزىمىز بەكلا قۇرۇپ كەتتى، شۇڭا ئۇ مەن بىلەن بىللە كەلگەن بىر قانچە يولداشنىمۇ سۇ ئىچىۋېلىڭلار دېدى. جاڭ تۇمەنجاڭ يەنە: «بىزنىڭ ئېغىر زەمبىرەك لىيەنىمىز سىلەر بىلەن بىللە ماڭسا تەڭرى

تېغىدىن ئۆتۈشته قېينىلىپ قالىدۇ، ئۇلارنىڭ سىلەرگە يۈك بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەيمەن» دېدى. مەن: «بۇ لىيەندۇيىنى مەن ئوبدان بىلىمەن. يەنئەننى قوغداش ئۇرۇشىدا، ياڭ ماخې ئۇرۇشىدا بىرنىڭ يېڭى 4 - لۇيىمىز (17 - دىۋىزىيىنىڭ تەكتى ئىدى) نىڭ 771 - تۈەن (49 - تۈەننىڭ تەكتى ئىدى) بۇ 2 زەمبىرەكنى ئولجا ئالغان ئىدى. كېيىن ئېغىر زەمبىرەكچىلەر لىيەنى تەشكىللەندى. ئۇلار بىرگە ماسلىشىپ قارغايلىقتا جەڭ قىلغاندا كويشىڭلۇغا قارىتىپ ئوچ دانە توپ ئاتقان ئىدى، بۇ توپلار توپ - توغرا كۇيشىڭلۇغا بېرىپ تەگدى. يوشۇنى ئالار چاغدا ئومۇمىي ھوجۇمغا ئۆتۈشتىن بۇرۇن دۈشمەننىڭ تاغنىڭ چوققىسىغا قورۇۋالغان تۈەن قوماندانلىق ئورنىغا ئۈە ئات توپىغا قارىتىپ ئېتىڭلار دېسەم. ئۇلار ئاتقان ئوچ دانە توپ دېگەن يەرگە تېگىپ، دۈشمەن ئەسكەرلىرى ئات بىلەن ئارىلىشىپ مالىماتاڭ بولۇپ كەتتى، قىسىلىرىمىز بىرلا ئاتاكىغا ئۆتۈپ مابۇفاڭنىڭ 2 - ئاتلىق لۇيىنىڭ 3 - تۈەننىڭ پۈتۈنلەي يوقاتتۇق، شاۋ جىياڭ دەرىجىلىك مۇئاۋىن لۇيجاڭ چىن يىڭچۈەن، شاڭشياۋ دەرىجىلىك تۈەنجاڭ ۋاڭ تاۋنى ھەمدە 350 ئەسكەرنى ئەسىرگە ئالدۇق. 400 نەچچە ئۇرۇش ئېتىنى ئولجا ئالدۇق. لەنجۇ ئوپېراتسىيىسىدە 50 - تۈەن چىلىيەنشەن تېغىدىكى سەن يىڭزىغا ھوجۇم قىلغاندا شىپۇ ئوپېراتسىيىسىدە قولدىن كەتكەن بىر ئېغىر زەمبىرەكنى قايتۇرۇپ كەلگەن ئىدى، قاراڭ، بۇ تەقدىرنىڭ كارامىتى بولماي نېمە؟ بۇ قېتىم سىلەرنىڭ بېرىشىڭلارنى مەن ئوتتۇرىغا قويغان ئىدىم. تىيانشان تېغىنىڭ تۆزۈلۈشى مۇرەككەپ، تاغلار ئېگىز، يول تار، تاشلىق - ئورمانلىق كۆپ، ئۇلۇك بۇلۇك كۆپ، بۇ ھالدا زەمبىرەكلەر چوقۇم

ئۆزىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى جارى قىلدۇرالايدۇ. سىز خاتىرجەم بولۇڭ، ئېغىر زەمبىرەك لىيەنى توپچىلار تۈەنىگە شەرەپ كەلتۈردۇ» دېدىم. جاڭ تۈەنجاڭ بۇ سۆزلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قاقاخلاپ كۈلۈپ كېتىپ: «سىزنىڭ ئېغىر زەمبىرەك لىيەنىنى ئېلىۋالمىسام بولمايدۇ دەپ تۇرۇۋالغىنىڭىز ئەجەپلىنەرلىك ئىش ئەمەس ئىكەنده. ئەسلىدە سىلەرنىڭ باغلىنىشىڭلار شۇنچە چوڭقۇر ئىكەن ئەمەسمۇ، بوپتۇ، مەن ئاھايىتى خاتىرجەم بولدۇم» دېدى. مەن يەنە بىر قېتىم خەيرى - خوش دېدىم. بىز ئاتقا مىنىۋقتە ئىلگىرى لەپ كەتكەن قىسىملارغا يېتىشىۋېلىش ئۈچۈن ئاتنى چاپتۇردۇق.

تاغنىڭ جىلغىسىنى بويلاپ جەنۇبقا ماڭغىنىمىزدا تېرىلغۇ يەرلەر بارغانسېرى ئازىيىشقا، جىلغا بارغانسېرى تارىيىشقا باشلىدى. 10 نەچچە كىلومېتر ماڭغاندىن كېيىن قارغايلىقا ئوە ئوت - چۆپلەرگە پۈركەنگەن ياپ - يېشىل يايلاققا يېتىپ كەلدۇق. شەرقىي جەنۇب تەرەپتىن شامال چىقىپ ھاۋا سالقىنلاپ ئادەمگە ئارام بەخش ئېتەتتى. بىرگە يول باشلىغان قالار دېگەن كىشى: «بۇ جايلاردا توپىلاڭ بولمىغان بولسا، بۇ پەسىل تولىمۇ گۈزەل بولۇپ كېتەتتى، تاغنىڭ ھەممە يېرىدە كالا، قويلار ئوتلايتتى، قاتار كەتكەن ئاق كىگىز ئۆيلەر قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى، ياش چارۋىچى قىز - يىگىتلەرنىڭ ناخشا ساداسى ياڭرايتتى، بۇ ناخشىلار ناھايىتى يېقىملىق ئاڭلىناتتى!» دەپ سۆزلەپ كەتتى. ئۇ تەسۋىرلىگەن گۈزەل مەنزىرىگە مەن راستىنلا مەپتۇن بولۇپ قالدىم. دەل مۇشۇ چاغدا ئالدىدا كېتىۋاتقان لىيەندۇيىنىڭ ئالغا! ئالغا! قوشۇنىمىز نەنسەنگە قاراپ ئىلگىرىلىمەكته دېگەن ناخشا ساداسى يېتىپ كەلدى.

توپىلاڭچى باندىتلار باشلىقى ئوراز بايىنى يوقىتىش

ئالدىمىزغا قارىساق، قىسىملار تاغقا چىقىشقا باشلاپتۇ، بۇگۈنكى قونالغۇ تۆگە بويىنى تېغىنىڭ ئۈستى ئىدى، تۆگە بويىنى دېگەن جاي نامغا لايىق جاي ئىكەن. راستىنلا تۆگە بويىنىغا ئوخشاش يىراق كېتىدىغان تاغ قىرى نىھانىشانىنىڭ پەس تەرىپىگە ئېسىلغاندەك كۆرۈنەتتى. 3 - تاغ قىرىدىن ئۆتكەندە شەرقىي جەنۇب تەرەپتىكى قارلىق تاغدىن بۇلۇت كۆتۈرۈلىۋاتاتتى، شەرقىي جەنۇب تەرەپتىن غەربىي شىمالغا قاراپ كېلىۋاتقان شامال بارغانسېرى بىرگە يېقىنلىشىۋاتاتتى، ناھايىتى تېزلا پۈتۈن تاغنى بوران قاپلىدى، بىز تاغنىڭ يېرىمىغا چىقىشىمىزغا قالتىق يامغۇر يېغىپ كەتتى ۋە بىردەمدىن كېيىنلا مۆلدۈرگە ئايلىنىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن زەمبىرەكنى ئېلىپ مېڭىۋاتقان خىچىر ۋە ئاتلار سەكرىشىپ، كىشىنىشىپ كەتتى، كوماندىر - جەڭچىلەر توڭلاپ ۋە زەخمىلىنىپ قالمىسۇن دەپ كوماندىر - جەڭچىلەر كىيىم - كېچەكلىرى بىلەن بېشىنى ئوراپ داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىمىسۇن دېگەن بۇيرۇقنى يەتكۈزۈشكە كاپالەتلىك قىلىۋاتاتتىم (پانالانغىدەك جاي يوق ئىدى). تاغنىڭ چوققىسىغا چىققىنىمىزدا تېمپېراتۇرا بىردىنلا تۆۋەنلەپ مۆلدۈرلەر قارغا ئايلىنىپ كەتتى، تېرە پەلتۇ كىيىۋالساقمۇ يەنىلا سوغۇق بىلىنەتتى، بوران توختىماي چىقىپ تۇرغاچقا مەزمۇت تۇرۇش تەس ئىدى. قىسىملار قونالغۇ ئۈچۈن چېدىرلىرىنى قۇرۇشتا ئىنتايىن قىينالدى، كېيىن شەرق تەرەپتىكى تىك قىيانىڭ يېنىدا شامالنىڭ ئازراق چىقىدىغانلىقىنى سېزىپ شۇ يەرگە بىرنەچە چېدىرنى قۇردۇق، بۇ چاغدا قاراڭغۇ

چۈشۈشكە باشلىغان ئىدى. ئالاقىچى كېلىپ 5 - لىيەندىكى بىر جەڭچى تۇتۇلاپ هوشىدىن كېتىپتۇ دەپ دوكلات قىلدى. مەن سانىتار شىياۋلىياڭنى چاقىرتىپ ئۇنىڭغا: «سەن يول بويىدا كۆتۈپ تۇرغىن، بىمار كەلتۈرۈلۈشى بىلەنلا ئۇنى چېدىرغا ئەكىرىپ پەلتۇ يېپىپ قوي، ئازراق قايناقسۇ تېپىپ ئۇنىڭغا ئىچكۈزگىن» دەپ ئېيتتىم.

قىسىملارنىڭ ھەممىسى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن بورانمۇ توختاپ، بۇلۇتلار تارىدى، ھاۋامۇ ئېچىلدى. 3 - يېڭىنىڭ باشلىقى يولداش جاڭ سىلى ئارقا مۇھاپىزەتچى لىيەننى باشلاپ ئەك ئاخىرىدا چىقىپ، مېنى كۆرۈپلا: «يۈەن جېڭۈيې، بۈگۈن بىز 24 سائەتكە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئەتىياز، ياز، كۈز، قىش پەسىللىرىنى باشتىن كۆچۈردۈق، بوران، يامغۇر، مۆلدۈرنىڭ دەردىنى تويغىچە تارتتۇق، راستىنلا قالتىس ئىش بولدى، ئەمەسمۇ!» دېدى. قارىسام ئۇ قارا تەرگە چۆمۈلۈپتۇ، 2 مىلتىقنى كۆتۈرۈۋاپتۇ، يامغۇر سۈيى، قار سۈيى، تەر چىلىق - چىلىق ھۆل قىلىۋەتكەن كىيىملىرى بەدىنىگە چاپلىشىپ كەتكەچكە، كىيىملىرىدىن سۇ ئېقىۋېتىپتۇ. مەن ئۇنىڭ يوغان قولىنى چىڭ سىقىپ تۇرۇپ: «يولداش جاڭ سىلى، بۈگۈن سىز يىغىۋېلىش دۈيىنىڭ دۈيجاڭلىقىنى قاملاشتۇرۇپسىز ئەمەسمۇ! ئېتىكىمىزنى كېسەللەرنىڭ مىنىشىگە بەرگىنىمىزنى ئاز دەپ جەڭچىلەرنىڭ مىلتىقىنىمۇ كۆتۈرۈۋاپسىز، قارىغاندا 9 قېتىم ياردار بولغان قىزىل ئارمىيە جەڭچىسى بولغانلىقىڭىز ئۈچۈن، يەنە بىرقانچە قېتىملىق زىيان تارتىشقىنىمۇ بەرداشلىق بېرەلەيدىغاندەك تۇرۇپسىز!» دېدىم، ئۇ ئاسقاقلاپ ئاران كېتىۋاتقان ئىككى جەڭچىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ: «يېڭى كەلگەن بۇ ئىككى يولداش، تاغ يوللىرىدا ئانچە مېڭىپ باقمىغانلىقى ئۈچۈن، پۇتلىرى قاپىرىپ كېتىپتۇ»

دېدى. مەن: «سىزنىڭ قىلغىنىڭىز توغرا، ئەسكەرلەرنى ئاسراشتەك بۇخىل روھنى جارى قىلدۇرۇش كېرەك، شارائىت جاپالىق، قىيىن بولغانسېرى ئۇلارغا مۇشۇنداق كۆيۈنۈشكە توغرا كېلىدۇ. تاغقا كىرگەن بىرنەچچى كۈنلا بۇخىل ھاۋا رايىغا دۇچكەلدۇق. بۇ بىزگە بىر سىناق بولىدۇ، بىز ئورازباي بىلەنلا كۆرەش قىلىپ قالماي يەنە تەبىئەت بىلەن، قىيىنچىلىق بىلەن كۆرەش قىلىشقا توغرا كېلىدۇ! بۈگۈن كەچ قونىدىغان ئۆي بولمايلا قالماي، ئۇنىڭ ئۈستىگە چېدىر قۇرىدىغان تۇزرەك يەرنى تېپىشىمۇ تەس بولۇۋاتىدۇ ئەمەسمۇ!» دېدىم. ئۇ: «باشلىق، خاتىرجەم بولۇڭ، بۇنىڭدىن زور قىيىنچىلىق بولسىمۇ بىز ئۇنى يېڭەلەيمىز» دېدى ـ دە، ئېغىر ـ ئېغىر قەدەم تاشلاپ ئالغا قاراپ كەتتى.

شۇ كۈنى كەچتە يولداشلار تۆگە بويىنى تېغىنىڭ ئۈستىدە قوندى.

بىرقانچە كۈنلۈك جاپالىق يۈرۈش قىلىش ئارقىلىق 8 ـ ئاينىڭ 3 ـ كۈنى سائەت 11 دە، بىز سەنداۋ ماچاگنى ئېگەللىدۇق. 23 دۇشمەن ئەسكىرىنى ئەسىرگە ئالدۇق، 45 مىلتىق، 80 ئات، 100 دىن ئارتۇق كالا، 250 تىن ئارتۇق قوي، 8 چېدىرنى ئولجىغا ئالدۇق. مەجبۇرىيەت ئاستىدا ئەگىشىپ كەتكەن بۇھارخان، خوش مولا، خارخان، ئايغان، باۋ سلياك ساقى ۋە دۇكسەنلىك ئۇ ئاي ھاجى قاتارلىق 10 نەچچە تەبىلە ئوسمان باندىتتىن ئايرىلىپ خەلق ھۆكۈمىتى تەرەپكە ئۆتتى. باندىتلار باشلىقى ئورازباي 19 دەك باندىتنى ئەگەشتۈرۈپ تاش ئۆستەڭنىڭ ئارقا تەرىپىدىكى تاغقا قېچىپ كەتتى، ئۇلارنى قوغلاشقا كىچىك شۆبە ئەترەت ئەۋەتتۇق ھەمدە ماناس ناھىيىلىك پارتكومنىڭ مۇئاۋىن سېكرىتارى يولداش گاۋچىڭ

رەھبەرلىك قىلىۋاتقان قازاق خىزمەت ئۆمىكى ۋە قۇتۇبى ناھىيىلىك جامائەت خەۋپسىزلىك ئىدارىسىنىڭ باشلىقى يولداش ۋاڭ ۋېنشۇەن رەھبەرلىك قىلىۋاتقان خىزمەت ئەترىتى بىلەن ماسلىشىپ قازاق ئاممىسىغا چوڭقۇر چۆكۈپ، پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ سىياسىتىنى كەڭ تەشۋىق قىلىش، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ساقلاش ئىشلىرىغا ياردەملىشىش ئۈچۈن ئادەم ئەۋەتتۇق.

ئورازباي تېيانشان تېغى ئەتراپىدا قاتناش قولايسىز ئىكەنلىكى ئارمىيىمىزنىڭ ھەربىكەتلىنىشتە قىينىلىۋاتقانلىقى، ئۆزلىرىنىڭ بۇ جايىنىڭ يەر تۈزۈلۈشىنى پىششىق بىلىدىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ بىزنى ئاخماق قىلىشقا ئۇرۇندى، ئۇلار ئارمىيىمىزنى 10 ـ 5 كۈن قوغلاپ بېقىپ بولدى قىلىپ قايتىدۇ دەپ پەرەز قىلغان ئىدى. لېكىن ئۇلار ئارمىيىمىزنىڭ شەرقتىن قوغلاپ غەربتىن ئۇلارنىڭ ئەدىپىنى بېرىدىغانلىقىنى، ئۇنى قوغلاشنى بوشاشتۇرۇپ قويمايدىغانلىقىنى ئويلاپ باقمىغان ئىدى. شۇڭا ئۇلار ئوسىاننىڭ ئەسكەر ئەۋەتىپ ياردەملىشىشنى تەلەپ قىلدى، ياردەم كەلمىگەندىن كېيىن، ئاخىرىدا قارلىق تاغدىن ئۆتۈپ (تېڭگىر داۋىنىنىڭ ئېگىزلىگى 4500 مېتردىن كۆپرەك كېلىدۇ) جەنۇبقا قېچىشقا بەل باغلىدى.

8 ـ ئاينىڭ 29 ـ كۈنى بىز غەربىي ساردا‌ۋانغا كەلگىنىمىزدە بۇ يەرنىڭ 4000 مېتردىن ئېگىز ئىكەنلىكى كۆرسىتىلىپتۇ، ھاۋاسى ئىنتايىن شالاڭ ئىدى. ئۈستى مۇز تاغ، تۆۋىنى يېشىل قىيا بولۇپ، بۇ يەردە بىرەر تال ئوت ـ چۆپمۇ يوق، پۈتۈنلەي ئۇششاق شېغىل تاشلار بار ئىدى. يول مېڭىش قۇملۇقتىكىدىنمۇ تەس ئىدى، ئادەم سەل يۇقىرىغا كۆتۈرۈلگەندە پەسكە سېرىلىپ چۈشەتتى. بىرقانچە يۈز مېترلىق يانتۇ يولنى قىسىملار 2 سائەتتىن كۆپرەك ماڭدى، ئېغىر زەمبىرەك لەيلەندىكى زەمبىرەكنى ئېلىپ مېڭىۋاتقان خېچىر بىردىنلا شېغىلغا پېتىپ قالدى. 51 ـ تۈەندىكى

يولداشلار ئالدىدا مېڭىۋاتاتتى، ئۇلار بىر تەرەپتىن ئالغا ئىلگىرىلەپ، بىر تەرەپتىن چوڭراق يايلاق تاشلارنى تىزىپ ماڭاتتى، زەمبىرەك لېيەندىكى يولداشلار زەمبىرەكنى چۆگۈپ ئون نەچچە ئادەم كۆتۈرۈپ ماڭدى يېنىدا ماڭغانلار ئۇلارنىڭ قولىنى تۇتۇپ ئالغا تارتىپ ماڭدى، زەمبىرەكچىلەردىمۇ بىرقەدەم - بىر قەدەمدىن ئالغا ئىلگىرىلەپ ئاخىرى غەربىي ساردائانغا چىقتى. يول باشلاۋاتقان قازاق يۈرتداش باشمالتىنى چىقىرىپ: «بۇ يەرنىڭ يولىرى بەكمۇ ئوڭغۇل - دوڭغۇل بولغاچقا، بىز قازاقلارمۇ بۇ يولدىن ناھايىتى ئاز ماڭمىز، مېنىڭ بۇ يەرگە چىقىشىمۇ تۇنجى قېتىم، سىلەرنىڭ زەمبىرەكلىرىڭلارمۇ بۇ يەرگە چىقتى. سىلەر راستىنلا باتۇر ئىكەنسىلەر!» دەپ ماختاپ كەتتى.

غەربىي ساردائانىدىن ئۆتۈنكەنىدىن كېيىن، ئەبىشتەي جىلمىغىسغا كىردۇق. بۇ يەرنىڭ يەر تۈزۈلۈشى بىر ئاز ياخشىراق ئىكەن، قار سىزىقىغا بەكمۇ يېقىن ئىكەن. ئېرىگەن قار سۇلىرى سۇپ - سۇزۇق تاغ سۇيى ھاسىل قىلىپ تۇرىدىكەن، 2 تەرىپىدە نېپىز مۇز قاتلىمى بولۇپ، ھېچقانداق ئوت - چۆپ يوق ئىكەن. لېكىن ھەممە يەرنى تاغ لەيلىسى قاپلىغان بولۇپ، ئۇنىڭ سېرىق گۈلى، يېشىل يوپۇرمىقى كىشىنى بەكمۇ جەلپ قىلاتتى، بىز بىلەن بانديت يوقىتىشقا كەلگەن تەرجىمان مېڭ (شىبە مىللىتىدىن): «تاغ لەيلىسى ياخشى نەرسە، تۇتقاقلىق كېسىلىنى داۋالىيالايدۇ. ئايالىلار بالا تۇغقاندا قىزىتمىسى ئۆرلەپ بالا ھەمرىيى چۈشمىسە بىر تۇپ قار لەيلىسىنى قاينىتىپ سۈيىنى ئىچكۈزسە ياخشى بولۇپ كېتىدۇ.....» دېدى. ئۇ شۇنداق دېيىشى بىلەنلا ھەممىمىز بىرقانچىدىن قار لەيلىسى ئۈزۈۋالدۇق، مەن ئۈزگىلى بارغاندا قار لەيلىسى ئۆسۈپ چىققان تاش ئارىلىقىدا يەنە نېپىز مۇزلارنىڭ بارلىقىنى، لېكىن قار لەيلىسىنىڭ

قاتتىق سوغۇقتىن قورقماي، مۇشۇنداق 4000 مېتىردىن كۆپرەك ئېگىزلىكتىكى تاغدا بىرەرتال گىيا ئۇنمەيدىغان تاش ئارىلىرىدا تىك ئۆسۈپ، گۈل ئېچىلغانلىقىنى سەزدىم، ھەقىقەتەنمۇ ماختاشقا ئەرزىيتتى. بىزنىڭ جەڭچىلىرىمىزمۇ جاپادىن، خەۋپ - خەتەردىن، قان ئېقىشتىن، قۇربان بولۇشتىن قورقماي تاغلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ، 4000 مېتىردىن كۆپرەك كېلىدىغان ئېگىز تاغدا ئوچۇقچىلىقتا قونۇپ كۆرەش قىلغانلىقى، قار لەيلىسىگە ئوخشاپ قالماستىن، بەلكى قار لەيلىسىدىن ئېشىپ چۈشىدۇ!

چېدىرغا قايتىپ كەلگەندە ئاشپەز بەنىجاڭى لاۋلى كىرىپ: «بۇگۈن تاماق يېيىشىمىز تەس بولىدىغان بولدى، بۇ يەردە سۇ قىس ئەمەس ئىكەن لېكىن يېقىلغۇ قىلغۇدەك ھېچنېمە يوق ئىكەن، ئوچاققا نېمە قالارمىز؟» دەپ دوكلات قىلدى، مەن: «ئالدىرىماڭ، بۇ يەردە ئات - كالىلارنىڭ تېزىكى بەك كۆپ ئىكەنغۇ، بۇلار ياخشى يېقىلغۇ، بىز ئۇزۇن سەپەردە ئوتلاقتىن ئۆتۈشىمىزدە تېزەك قالمىغان ئىدۇق. ئۇ ياخشى كۆيىدۇ» دېدىم - دە، كانۇۋاي چىنباۋ بىلەن بىرگە بىر تاغارنى ئېلىپ، كالا تېزىكى تەرگىلى تۇردۇم. مەخپىي ئىشلار خادىمى يولداش جاۋجىيۇ بىزنىڭ تېزەك تېرىۋاتقانلىقىمىزنى كۆرۈپ: «يۇەن جىكۈيې كالا تېزىكى تېرىۋاتىدۇ، كالىنىڭ قۇرۇپ قالغان تېزىكىنى يېقىلغۇ قىلغىلى بولىدىكەن» دەپ ۋاراقىراپ كەتتى، كۆپچىلىك بۇنى ئاڭلاپ ھەممىسى ھەربىرىكەتكە كەلدى. بەزىلىرى كېيىملىرىگە يېغدى. يەنە بىرقانچەيلەن كىرلىككە قۇرۇق تېزەك يېغدى. باشقا لېيەندۇيدىكىلەرمۇ قومانداناللىق ئورگىنىدىكىلەرنىڭ كالا تېزىكى يېغۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ئۇلارمۇ ھەربىرىكەتلەندى. بىردەمدىلا ئوچاق ئالدىغا چارۋا

مالالرنىڭ قۇرۇپ قالغان تېزەكلىرى يىغىلىپ كەتتى، لى بەنجاڭ خۇشاللىق بىلەن: «كۆپچىلىك تېزەك يىغىپ بەردى. ئەمدى يېقىلغۇدىن غەم قىلمايدىغان بولدۇق» دېدى.

باندىتلار مەنتۇباي، دولۇن ساردۇننىڭ خەتەرلىك جايى ئىكەنلىكىدىن پايدىلىنىپ، ئارمىيىمىزنى توسماقچى بولغان بولسىمۇ چېكىنىۋېرىلدى. ئۇرازبايغا ماسلىشىش ئۈچۈن باندىتلار باشلىقى سىدىق ئوغلى خەمىتنى 100 نەچچە باندىتنى باشلاپ، ئۇراز بايىنىڭ سەنمۇجاڭى ئابلا ھەسەنىنىڭ يول باشلىشى بىلەن تىڭگىر داۋىنىدىن ئۆتۈپ ئارمىيىمىزنى توسۇشقا يارەملىشىشكە ئەۋەتتى.

8 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى بىز 4000 مېتردىن ئېگىزرەك كېلىدىغان ئەبىشتەي داۋىنىدىن ئۆتۈپ، چۈشتىن كېيىن سائەت 2 دىن ئاشقاندا جياۋلۇگو جىلغىسىغا باردۇق. بۇ جىلغا تىڭگىر داۋىنىدىن ئۆتۈپ جەنۇبىي شىنجاڭغا بېرىدىغان بىردىن ـ بىر ئۆتۈشكە تېگىشلىك يول بولۇپ، ئابلا ھەسەن 70 نەچچە باندىتنى باشلاپ بۇ يەردە بىزنىڭ ئىلگىرىلىشىمىزنى توسىدى، بىرنەچچە ئوق ئېتىلىشى بىلەنلا تاغ بېلىدىكى قورام تاشلارنىڭ ئارىسىغا كىرىۋېلىپ يوشۇرۇن ئوق چىقىرىپ تۇردى. ئۇلارنى سېزىۋېلىش ناھايىتى تەس ئىدى. مەن ئاتلىق ئەسكەرلەر تۈەنىنىڭ ئالدىنقى مۇھاپىزەتچى لېيىنگە «بىر تەرەپتىن ئېزىدەش، بىر تەرەپتىن ئالغا ئىلگىرىلەش، دۈشمەن سېزىلگەن ھامان قوغلاپ يوقىتىش» توغرىسىدا بۇيرۇق بەردىم. كېيىن ئوق ئاۋازى بارغانسېرى كۈچەيگىلى تۇردى. مەن بىرقانچەيلەنى ئېلىپ ئاتلىق ئەسكەرلەر تۈەنىنىڭ قوماندانلىق شتابىغا باردىم. بۇ يەر ئېگىزگە جايلاشقان بولۇپ ئۇرۇش مەيدانىنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدىكەن. دۈشمەننىڭ ئازراق ئەسكەرلىرى

تاغ بېلىدە تۇرۇپ يوشۇرۇن ئوق چىقىرىپ قويياتتى، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسىم ئادەم ئۈە ئاتلىرى جىلغىدىكى 2 چوڭ تاشنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇپ قويۇلغان بولۇپ، ئۆزىنى كۆرسەتمەيتتى، ئۇلار ئوغرىلىقچە ئوق چىقىرىپ قويياتتى. سىياسىي كومىسسار ۋۇتيې بىرقانچە لېيەنىڭ باشلىقلىرىغا: «بىر لېيەن ئۇدۇلدىن ھۇجۇم قىلمىغىلار، يەنە بىر لېيەن غەرب تەرەپتىكى تاغ قىرىدىن دۈشمەننىڭ سول تەرىپىگە ئۆتۈپ قىسىپ ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەنلەرنىڭ غەربىي جەنۇب تەرەپكە قېچىپ كېتىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىڭلار، يەنە بىر لېيەن شەرق تەرەپتىن ھۇجۇم قىلىڭلار...» دەپ ۋەزىپە تاپشۇرۇۋاتاتتى، ئۇ ۋەزىپىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغاندىن كېيىن، يولداش ۋۇتيې مەندىن: «مۇشۇنداق قىلساق بولامدۇ؟» دەپ سورىدى، مەن: «سىلەرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىڭلارغا قوشۇلىمەن، چىقمىنى ئازايتىش ئۈچۈن، بۇ باندىتلارنى تېزرەك يوقىتىش كېرەك. توپچىلار لېيەنى يۇقىرىغا چىقىپ يارەم بەرسۇن. 51 ـ تۈەندىن بىر لېيەن شەرق تەرەپتىن سىلەرگە ماسلاشسۇن» دېدىم. بۇ چاغدا ئارقا تەرەپتىكى قىسىملارمۇ ئالدى تەرەپكە يېقىنلىشىپ قالغان ئىدى.

قىسىملىرىمىز يېيىلىپلا دۈشمەنگە شىددەتلىك ئوق ياغدۇردى، تاغ بېلىگە يوشۇرۇنۇۋالغان دۈشمەنلەر قىسىملىرىمىزنىڭ تاغقا چىققانلىقىنى كۆرۈپ، ئوغرىلىقچە چېكىنىشكە باشلىدى. تاشنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇنۇۋالغان دۈشمەنلەر نەچچە ئېغىز ئۆيدەك كېلىدىغان 2 چوڭ تاشتىن پايدىلىنىپ يەنىلا جاھىللىق بىلەن قارشىلىق كۆرسىتىۋاتاتتى. مەن ئېغىز زەمبىرەك لېيەنىڭ باشلىقىغا: «دۈشمەنلەر چوڭ تاشنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈۋېلىپ چىقمايۋاتىدۇ، مىلتىق ئىشلىتىشكە بولمايدىكەن، گىرانات ئاتسا يەتمەيدىكەن. ئەمدى ئۆزەڭلەرنى بىر كۆرسىتىپ

قويمساڭلار بولمايدىغان بولدى» دېدىم. ليەنجاڭ خۇشاللىق بىلەن: «كۆيدۈرگۈچ بومبا ۋە تالاپەت يەتكۈزىدىغان بومبىدىن بىردىن ئېتىپ دەل جايىغا تەككۈزۈشكە كاپالەتلىك قىلىمىز» دېدى. مەن: «ياخشى» دېدىم.

تۇنجى تالاپەت يەتكۈزگۈچى بومبا ئېتىلىپ گۇم قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭلا، ئوق دۇشمەنلەر توپىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا چۈشتى. دۇشمەنلەرنىڭ ئادەم ۋە ئاتلىرى 4 تەرەپكە قېچىشقا باشلىدى. قىسىملىرىمىز يېنىك ئېغىر پىلىموت ۋە مىلتىقلار بىلەن ئوق ياغدۇرۇۋېدى، ئۇلار ئارقىسىغا قايتتى، بۇ چاغدا 2 - پاي كۆيدۈرگۈچ بومبا ئۇلارنىڭ ئۇستىگە چۈشتى. ئادەم ۋە ئاتلارغا ئوت تۇتۇشۇپ ئالاقزادە بولۇپ نېمە قىلارىنى بىلەمەي قېلىشتى. بۇ چاغدا بىزنىڭ شەرق ۋە غەربتىكى قىسىملىرىمىز تەڭلا دۇشمەنگە شىددەتلىك ئوق ياغدۇردى، دۇشمەنلەرنىڭ بەزىلىرى جۇۋا ۋە تېرە ئىشتانلىرىنى سېلىپ تاشلاپ، بەزىلىرى ئۆتۈكلىرىنى سېلىۋېتىپ جان تىكىپ تاغقا قاراپ قېچىپ ھەرقايسىسى ئۆز جېنىنى ياقىغا ئېلىشقا ئۇرۇندى. مەن قىسمىغا قوغلاپ زەربە بېرىش شۆبە ئەترىتىدىن 3 نى تەشكىللەشكە بۇيرۇدۇم ھەمدە ئالاھىدە مەرگەنلەرگە قېچىۋاتقان دۇشمەنلەرنى ئوققا تۇتۇشقا بۇيرۇق قىلدىم. 3 سائەتكە بارمايلا كۆزەش ئاياقلاشتى. جاھىل دۇشمەنلەرنىڭ كۆپ قىسمى يوقىتىلدى، باندىتلارنىڭ باشلىقى سىدىقنىڭ قول ئاستىدىكى «قەھرىمانى» ئۇرازباينىڭ سەنمۇجاڭى ئابلا ھەسەن تىرىك قولغا چۈشتى.

ئۇنى يولداش توختى بىزنىڭ قوماندانلىق ئورنىمىزغا يالاپ ئېلىپ كەلگەندە ئۇ تۆت ئەترافىغا كۆز يۈگۈرتۈپ بېقىپ، دادىللىق بىلەن: «سىلەرنىڭ توپ ئوقۇڭلار ھەقىقەتەن قالتىس

ئىكەن. خۇددى ئاسماندىن چۈشكەندەك بىزنى ھېچىيەرگە قاچۇرمىدى» دېدى ۋە بېشىنى ساڭگىلىتىپ تۇردى.

چىياۋلۇڭ جىلغىسىدىكى ئۇرۇش تىڭگىر داۋىنىنىڭ يولىنى راۋانلاشتۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، باندىتلار يەنىلا نېمىتىدىن يانمىدى، باندىتلارنىڭ باشلىقى خەمىت دادىسى سىدىقا: «ئازادلىق ئارمىيە كەلدى، ئادەم ۋە قورال - ياراقلارنى تەشكىللەپ قارشىلىق قىلىڭلار!» دەپ خەت يازغان. ئۇلار 100 دەك ئادەم يىغىپ تىڭگىر داۋىنىدا مۇداپىئەلىنىپ تۇردى (بۇ داۋان 4500 مېتر كېلىدۇ) ۋە قىيالىقلارنىڭ ئارىسىغا يوشۇرۇنۇۋېلىپ ئۇزلۇكسىز تۇرده بىزگە ئوق ئېتىپ تۇردى. 51 - تۇەنمىزنىڭ 5 - لىيەنىدىكى جەڭچىلەر روھى كۆتۈرەڭگۈ ئىدى، ئۇلار تۈيۇقسىز زەربە بېرىش ئەترىتىگە قاتنىشىشنى ئارقا - ئارقىدىن تەلەپ قىلىپ، تىڭگىر داۋىنىغا بىرىنچى بولۇپ چىقىشنى قولغا كەلتۈرمەكچى بولۇشتى. جەڭچىلەر تەييارلىقلارنى پۈتتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن، قاپقارا تۇمانغا قارىماي مېڭىش تەس بولغان ئەگرى - بۈگرى يوللاردىن ئۆتۈپ، دۇشمەن ئەھۋالىنى تەپسىلىي كۆزىتىپ، دۇشمەن ئەھۋالىنى، يەر تۈزۈلۈشىنى بىلىۋالغاندىن كېيىن ھۇجۇمنى باشلىدى. جەڭچىلەر تاغ ئۇستىدە ھاۋا شالاڭ بولغانلىقتىن نەپەسلىنىشتە قىينىلىپ قېلىشىغا قارىماي باتۇرلارچە ئىلگىرىلىدى. ئۇشتۇمتۇت جەنۇب تەرەپتىن شىددەتلىك ئېتىلىۋاتقان ئوق ئاۋازى ئاڭلىنىشقا باشلىدى. بۇ 40 - تۇەنىنىڭ شەرق تەرەپتىكى ئوتكىن داۋىنىدىن ئايلىنىپ دۇشمەننىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈۋالغان ئاتلىق ئەترەتتىكى جەڭچىلەرنىڭ ئوق ئاۋازى ئىدى. دۇشمەنلەر بىزنىڭ جەنۇب ۋە شىمالدىن قىسىپ ھۇجۇم قىلىۋاتقانلىقىمىزنى، ئوق كۆچىنىڭ شىددەتلىك ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ششىخالا جىلغىسىغا قاچتى.

40 ـ ۋە 51 ـ تۆەندىن ئىبارەت ئوخشىمىغان مىللەتلەردىن تەشكىل تاپقان قەرىنداش قىسىملار تىيانشان تېغىنىڭ چوققىسىدىكى تىگگىر داۋىنىدا ئۇچراشتى. يولداشلار قىزغىنلىق بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى ۋە قۇچاقلاشتى، «ياشىسۇن غەلبە!»، «ياشىسۇن غەلبە!» دەپ ئۇنلۇك ۋاراقىراشتى، قىزىل بايراق تىگگىر داۋىنىغا قادىلىپ شامالدا لەپىلدەپ ئاسمانىدا جەۋلان قىلىپ، بەكمۇ چىرايلىق ۋە ھەيۋەت كۆرۈنەتتى.

ئىككىنچى كۈنى تاڭ سەھەردە 51 ـ تۆەن ئاتلىق ئەسكەرلەر تۆەنىگە ماسلىشىپ كىچىك خالات جىلغىسىنى ئىشغال قىلىپ باندىتلارغا شىددەت بىلەن قوغلاپ زەربە بەردى. قاش قارايغان چاغدا، ئاتلىق ئەسكەرلەر تۆەنى ئالدى بىلەن چوڭ خالات داۋىنىدىن ئۆتۈپ باندىتلار مەجبۇرلاپ ئېلىپ كەتكەن 850 تىن كۆپرەك كىگىز ئۆيلۈكنى ئازاد قىلدى، ئۇرازبايىنىڭ 3 خوتۇنى ۋە قىزى ئەسىرگە چۈشتى.

9 ـ ئاينىڭ ئاخىرىدا تىيانشان تېغىنىڭ ئىچكىرى قىسمى سوۋۇپ كەتكەن بولۇپ، كېچىسى قېلىن قار ياغدى، بىرمۇنچە چېدىرنى قار بېسىۋالدى. 40 ـ تۆەن بىلەن ئاتلىق ئەسكەرلەر تۆەنىنىڭ بىرقانچە ئون ئېتى توڭلاپ ئۆلۈپ ئالدى، بىز ئىككى ئايدىن بۇيان داۋاملىق دۇشمەنتىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ ماڭدۇق، تاغ يوللىرىدىكى ئوت ـ چۆپلەرنى مەجبۇرى كېتىۋاتقان ئاممىنىڭ بىرقانچە ئون مىڭ چارۋىسى يەپ تۈگەتكەن ئىدى. بىزنىڭ ئات ـ ئۇلاقلىرىمىزغا ئازراقلا يەم ـ خەشەك بېرىلەتتى ۋە شۇنىڭ بىلەن جان ساقلايتتى. شۇڭا ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئورۇقلاپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە قار قېلىن چۈشكەندىن كېيىن تېمپېراتۇرا تۆۋەنلەپ كەتكەچكە، ئۇلارنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىش تەس بولۇپ قالدى.

ئەتتىگەندە 40 ـ تۆەندىكى قىسىملار بىز تۇرغان جايدىن ئۆتۈۋاتقاندا تۆەنجاڭ يۈسۈپوپ ئالاھىدە كېلىپ: «بىزنىڭ ھەربىي ئاشلىق ئېلىپ كېتىۋاتقان بىر بەن ئەسكەر ۋە ئاشلىق ئارتىلغان بىرقانچە ئۇلاقلىرىمىز مۆكۈنۈپ تۇرغان دۇشمەنىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىدى، دۇشمەنلەر 11 ئادىمىمىزنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈپ، بېشىنى كېسىپ، قورسىقىنى يېرىپ، كۆزىنى ئويۇۋاپتۇ، ئولار بەكلا رەھىمسىزلىك قىلدى. ئوزۇقلۇق ئاشلىقىمىز چاتاق بولدى. قاراڭ، جەڭچىلەرنىڭ بەزىلىرى ئۆلگەن ئاتلارنىڭ گۆشى بىلەن غىزا قىلىۋاتىدۇ» دەپ دوكلات قىلدى. مەن: «ھاۋا سوۋۇپ كەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يېيىدىغان نەرسىدىن قىسىلىۋاتىمىز. ئاممىنىڭ كالا ـ قويلىرى ئولارنىڭ جان تومۇرى، ئۇنى ئېلىشقا بولمايدۇ، بىز ئىلاجسىز تاغ ئۆچكىسى ئېتىپ يېيىشكە مەجبۇر بولدۇق، تۇنۇگۈن يول باشلىغۇچى قالار دېگەن قازاق كىشى 90 جىگدىن كۆپرەك كېلىدىغان ئارقاردىن بىرنى ئېتىپ ئەكىلىپ بەردى، تەمى مەززىلىك ئىكەن. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا جەڭچىلەرنى جەزمەن ئاسرىشىمىز، ئاممىۋى ئىنتىزامغا رىئايە قىلمىشىمىز لازىم.....» دېدىم. يۈسۈپوپ: «بىرمۇنچە يول داشلىرىمىزنىڭ ئايىقى تېشىلىپ قالغان ئىدى. ئازراق كالا تېرىسى، ئات تېرىسى تېپىپ كېلىپ چورۇق قىلىپ كىيىۋالدى بۇ نەرسە يېنىك بولغاچقا تاغقا چىقىشقا ئەپلىك ئىكەن» دېدى. مەن: «ئاتلىق ئەسكەرلەر تۆەنى بىلەن 51 ـ تۆەن جياۋ ـ لۇگۇ جىلغىسىدا جەڭ قىلىۋاتقاندا بىرمۇنچە كىشىلەر يالاڭ ـ ياق يۇرۇپ دۇشمەنگە قوغلاپ زەربە بەردى. بۇ قېتىمقى ئۇرۇش ـ تىن كېيىن تەرجىمان مىڭ بىزگە ئات ـ كالا تېرىسىدىن چورۇق قىلىۋالسا بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ بەردى ھەمدە كوماندىر ـ جەڭچىلەرگە چورۇق ياساشنى ئۆگىتىپ قويدى. بىرمۇنچەيلەن

ئۇنى كىيىپ كۆرگەنلەردىن كېيىن راستلا راھەت ئىكەن دېيىشتى» دېدىم. ئاخىردا يەنە: «سىلەرنىڭ تۇەنىڭلار بۇ قېتىمقى ۋەزىپىنى ناھايىتى ياخشى ئورۇنلىدى، ھەربىرىڭلار تېز، تەشەببۇسكار بولدۇڭلار، قىسىم جاپاغا چىداپ مىللىي ئارمىيە ئۇچۇن شەرەپ كەلتۇردى، بۇندىن كېيىن بىر مەزگىل يەنىمۇ جاپالىق بولۇشى مۇمكىن، بىز قىيىنچىلىقنى ئۇزۇكسىز يېڭىشىمىز لازىم» دېدىم، يولداش يۇسۇپوپ: «خاتىرجەم بولۇڭ، بىز چوقۇم ياخشى ئىشلەيمىز!» دەپ گېپىنى تۇگىتىپلا 40 ـ تۇەنىڭ ئارقا مۇداپىئە لىنىيىسىنىڭ ئارقىسىدىن يۇرۇپ كەتتى. بىزمۇ تىڭگىر داۋىنىدىن قايتا ئۆتتۇق.

ئارمىيىمىز 2 ئايغا يېقىن قوغلاپ يوقىتىش ئارقىلىق، نەتىجىدىكى باندىتلارنى ئاساسىي جەھەتتىن تازىلاپ بولدى. مەجبۇرىيەت ئاستىدا باندىتلارغا ئەگەشكەن قازاق قېرىنداشلاردىن 1100 كىشىگە ئۆي پۇتۇنلەي ئازاد قىلىندى، 60 مىڭغا يېقىن كالا ـ قوي قايتۇرۇپ كېلىندى، قۇتۇبى، ئۇرۇمچى، مانىاس، سانجى قاتارلىق جايلاردىكى چارۋىچىلىق رايونلىرىغا ئەۋەتىلگەن خىزمەت گۇرۇپپىسى قايتىپ كەلگەن قازاق قېرىنداشلارغا قايتىدىن چارۋىچىلىق مەيدانى ئايرىپ بەردى، قىشلاقلىرىنى تەڭشەپ بەردى. ئۇلارنى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇردى.

ئورازباي ئاخىردا تىرىك قولغا چۇشتى، ئۇ 1951 ـ يىلى ئوسمان بىلەن بىللە ئوچۇق‌سوت قىلىنىپ ئۇلۇمگە ھۆكۈم قىلىندى.

(يا‌ك جىگىيۇ خاتىرىلىگەن)

دۇجۇڭيۇەننىڭ شىنجاڭغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچراش جەريانى

ھەققىدە بىلىدىغانلىرىم

لى مىڭجاڭ

شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان چاغلاردا مەن دۇبەن مەخسۇسىنىڭ كاتىبات باشقارمىسىدا ئىشلەيتتىم. خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن ئاربىلىشىش دائىرەم كەڭ ئىدى. دۇجۇڭيۇەننىڭ زىيانكەشلىككە ئۇچراش جەريانىدىن بىر ئاز خەۋىرىم بار ئىدى. شۇڭا پايدىلىنىش ئۇچۇن بۇ ماقالىنى يېزىپ چىقتىم.

دۇجۇڭيۇەن ئەپەندى تىيانشان تېغىدىن 3 قېتىم ئۆتكەن بولۇپ، دەسلەپتە شېڭ شىسەينىڭ تەكلىپى بويىچە كېلىپ شەخسى زىيارەتتە بولغان، بۇنىڭدا ھېچقانداق سىياسىي مەقسەت يوق ئىدى. شېڭ شىسەي ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۇچۇن، بىلىملىك دانىشمەنلەرنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى ئىزھار قىلغان ئىدى. ئۇ يۇرتداشلىق مۇناسىۋىتى بىلەن دۇجۇڭيۇەننى ئۆزىگە تارتتى. دۇجۇڭيۇەن ئاخىرقى قېتىم شىنجاڭغا كەلگەندە بالا ـ چاقىلىرىنى بىللە ئېلىپ

كەلدى. ئۇ شېكى شەسەي بىلەن ھەمكارلىشىپ يېڭى شەنجاڭ قۇرۇش يولىدا ئۆز تۆھپىسىنى قوشماقچى ئىدى.

ئاردىدىن ئۇزۇن ئۆتمەي شېكى شەسەي «دۇجۇڭيۇەن شەنجاڭ دۇبەن مەھكىمىسىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك سىياسىي مەسلىھەتچىلىكىگە قوشۇمچە شەنجاڭ شۆيۇەننىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلەندى» دېگەن بۇيرۇقنى جاكالىدى. كىشىلەر بۇ تۇغرىلىق ئاستىرتىن غۇلغۇلا قىلىشىپ، شېكى شەسەي دۇجۇڭيۇەننى ئېزىزلەپ ئاتالمىش «ئون چوڭ دوكتور» دىن ئارتۇق كۆرۈپ كەتتى، راس تەپپىلىمايدىغان ئۆلىما ئوخشايدۇ، دېيىشتى. كىمنىڭمۇ ئويىغا كەلسۇن، ياخشى كۆرىلەر ئۇزۇنغا بارمىدى. تەخمىنەن 1942 - يىلى 10 - ئايلاردا، شېكى شەسەي تۇيۇقسىزلا دۇجۇڭيۇەننى يۇقىرى دەرىجىلىك مەسلىھەتچىلىكتىن قالدۇرغانلىقىنى جاكالىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، يەنە شەنجاڭ شۆيۇەنگىمۇ باشقا ئادەمنى يۆتكىدى. شۇنىڭ بىلەن دۇجۇڭيۇەن ئەپەندى روھىي، جىسمانىي جەھەتتە بوغۇلۇشقا ئۇچراپ بارا - بارا ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم بولدى. بۇ ئىشقا كىشىلەر: دۇ ئەپەندىنىڭ تەكلىپ بىلەن شەنجاڭغا كەلگىنىگە ئۇزۇن بولماي تۇرۇپ تۇيۇقسىز بۇ خىل بەختسىزلىككە دۇچار بولۇشى زادى نېمە سەۋەب؟ دەپ ھەيرانلىق بىلەن مۇلاھىزە قىلىشتى. كېيىن ئاڭلىشىمچە بۇ ئەھۋالنىڭ ئۆچكى سەۋەبى بىلىنىدىغان بىرەيلەن: دۇجۇڭيۇەن بىلەن شېكى شەسەي ئاساسلىقى سىياسىي كۆز قاراش جەھەتتە بىرلىككە كېلەلمىگەنلىكتىن مۇشۇنداق يامان ئاقىۋەت كېلىپ چىقتى، دېگەن گەپنى قىلغان ئىدى. كۆپ يىللاردىن بۇيان ھەممەيلەنگە ئايان بولۇۋاتقان ئىش شۇكى، شېكى شەسەي چايان بىجەز، رەھىمسىز، گۇمانخور، ئۆزى بىلگىنىنى قىلىدىغان، ئادەم سېغىنمايدىغان بىرئادەم ئىدى. دۇجۇڭيۇەن ئەپەندى بولسا كۆڭلى تۆز، ئادىل، تىز پۈكمەس ئادەم ئىدى. كۆپ قېتىم زور سىياسىي مەسىلىلەردە شېكى شەسەي بىلەن پىكرى بىر يەردىن چىقماي كۆڭۈلسىزلىك پەيدا بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت چوڭقۇرلاشقان ئىدى. شېكى شەسەينىڭ يېغىنلىرىغا دۇجۇڭيۇەن دائىم ئاغرىق باھانىسى بىلەن قاتناشمايتتى. بۇ شېكى شەسەيدە گۇمان پەيدا قىلدى. شېكى شەسەي دۇجۇڭيۇەننى ئالاھىدە ۋەزىپە بىلەن كەلگەن بولۇشى مۇمكىن دەپ گۇمانلاندى ۋە دۇجۇڭيۇەننىڭ ئېچكى ئۆلكىلەردىن كەلگەن خەت - چەكلىرىنى ئامانلىق ساقلاش ئورۇنلىرىغا تەكشۈرتۈپ، دۇجۇڭيۇەننى چوڭچىڭ بىلەن مۇناسىۋىتى بار دەپ قارىلىدى. ئۇنىڭ ئۆزى ئۇچۇن پايدىسىز بولۇپ قېلىشىدىن ھەمدە ئۆزىگە ئوڭۇشسىزلىق كەلتۈرۈشىدىن ئەنسىرەپ ئۇنى ئۇچۇقتۇرۇۋېتىش نىيىتىگە كەلگەن. بىراق شېكى شەسەي دۇجۇڭيۇەننىڭ جەمئىيەتتىكى مەشھۇر زات ئىكەنلىكىنى، مەملىكەت ئىچىدە ۋە شەنجاڭدا يۇقىرى ئابرويىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇنى ئۆزى شەنجاڭغا تەكلىپ قىلىپ ئەكەلگەنلىكىنى كۆزدە تۇتۇپ يەڭگىللىك بىلەن ئىش قىلىشقا پېتىنالمىدى، ئەڭ ئاخىرىدا شېكى شەسەي ئۆزىنىڭ يادرولۇق مەخپىي تەشكىلاتى بولغان «بەشىۋلتۇز ئۇيۇشمىسى»غا يول كۆرسىتىپ، «بەشىۋلتۇز ئۇيۇشمىسى» دىكى شېرىكلىرى ئارقىلىق ئۇنىڭغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولدى. ئۇلار، دۇجۇڭيۇەن «بەشىۋلتۇز ئۇيۇشمىسى» نىڭ ئەزاسى بولمىسىمۇ، بىراق ئۇ زور سىياسىي ئىشلارغا كۆپ ئارىلاشقان، يەنە كېلىپ ھازىر ئۇنىڭدا گۇمان بار، شۇنىڭ ئۈچۇن ئۇلتۇرۇپ ئېغىزىنى تۇۋاقلاش كېرەك دېگەن قارارغا كەلگەن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنى ئالدى بىلەن خىزمەتتىدىن ئېلىپ

تاشلىدى، ئارقىدىن نەزەربەنت قىلدى، ئەڭ ئاخىرىدا مەخپىي ئۆلتۈرۈۋەتتى. سىرتتىكى جامائەتچىلىكتىن ئىشىنىڭ ھەققىي ماھىيىتىنى يوشۇرۇپ ئۇنى ئاغرىپ ئۆلدى، دەپ ئاشكارا جاكالىدى. شېڭ شىسەينىڭ يول كۆرسىتىشى بويىچە، دوجوكيۇەن ئەپەندىگە ئاخىرى زەھەرلىك قول تەگدى.

1943 - يىلى 3 - ئاينىڭ بىر كۈنى، يەنى شەنبە كۈنى تۈن كېچە سائەت 12 ئەتراپىدا، سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئىشلەنگەن بىر پوبېدا توساتتىن دوبەن مەھكىمىسى خىزمەت بىناسىنىڭ ئارقا تەرىپىگە كېلىپ، شېڭ شىسەي ئولتۇرغان ھويلىنىڭ سىرتىدا توختىدى. ماشىنىدىن ئىككى ئادەم چۈشتى، بىرى، شېڭ شىسەينىڭ ئىشەنچلىك مۇھاپىزەتچىلەر باشلىقى بولۇپ، يەنە بىرى ئۇستىگە يالاڭ ھەربىي كىيىم كىيگەن، بويى ئېگىز، سېمىز كەلگەن ھەربىي مەكتەپنىڭ ھەربىي دوختۇرلۇق باشقارمىسىنىڭ باشلىقى ئىدى. ئۇنىڭ قولىدا كىچىك بىر ساندۇق بار ئىدى. ئۇلار مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتى باشلىقىنىڭ كەيىنىدىن ناھايىتى ئىنتىك مېڭىپ مېھمان قوبۇل قىلىش ئۆيىگە كىرىپ كېتىشتى. بۇ چاغدا شېڭ شىسەيمۇ يېتىپ كەلدى. مېھمان قوبۇل قىلىش ئۆيىدىكى ئوزۇنچاق جوزا ئۈستىدە چوڭ 4 دانە ئەينەك پەتنۇس بولۇپ، ئىككى پەتنۇسقا ماناس ئالمىسى، يەنە ئىككى پەتنۇسقا ئىلمىدىن چىقىدىغان لىمون ئالمىسى تىزىلغان ئىدى، ئۇلاردىن باشقا يەنە 4 دانە ئەينەك تەخسە بولۇپ، بۇلاردا بامبۇك سانچىسى، چاي پىيالە، كۈلدان قاتارلىقلار قويۇلغان ئىدى. شېڭ شىسەي مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتىنىڭ باشلىقىنى سىرتقا چىقىپ كېتىشكە ئىشارەت قىلدى. شېڭ شىسەينىڭ شەخسەن نازارەت قىلىپ ئۆگىتىشى ئارقىسىدا ھەربىي دوختۇرلۇق باشقارمىسىنىڭ باشلىقى دەرھال ئىشقا كىرىشىپ ئاغزىدا ماسكا تارتىپ، قولىغا پەلەي كىيىپ، كىچىك ساندۇق ئىچىدىن ئوكۇل سېلىش سايمانلىرىنى چىقاردى، كىچىك قەغەز قاپتىن بىر دانە «يۇقىرى ئۇنۇملۇك ئاستا تەسىر كۆرسىتىدىغان زەھەرلىك ئوكۇل» نى ئېلىپ ئۇنىڭدىكى سۇيۇقلۇقنى شىپرىسقا تارتىپ، شىپرىسكىنى سۇيۇقلۇقنى بىر دانە چوڭ ھەم چىرايلىق پىشقان لىمون ئالمىسىغا ئۇرىدى. ئاندىن ئالمىنى پاكىز سۈرتۈپ پوستىنى دېزىنفېكسىيە قىلدى. شېڭ شىسەي بۇ ئالمىغا مەخپىي بەلگە سېلىپ ئەينەك پەتنوسقا سېلىپ قويدى، شۇنىڭ بىلەن ئىشىكنى ئېچىپ قويۇپ ئاستا چىقىپ كەتتى.

ئەتىسى يەكشەنبە ئىدى، چۈش ۋاقتى سائەت 2 ئەتراپىدا، ئىككى نەپەر قوراللىق مۇھاپىزەتچى دوجوكيۇەننى نەزەربەنت قىلىنغان جايدىن شېڭ شىسەينىڭ مېھمان قوبۇل قىلىش ئۆيىگە ئېلىپ كىردى. ئولتۇرۇشقاندىن كېيىن شېڭ شىسەي دوجوكيۇەندىن ئانچە - مۇنچە ھال - ئەھۋال سوردى، شېڭ شىسەي كۆرۈنۈشتە ناھايىتى بىخارامان ئىدى. ئۇ: بۈگۈن يەكشەنبە كۈنى ئىكەن، كۆڭلۈم ناھايىتى خۇش، سىز بىلەن پاراڭلىشاي دەپ ئالاھىدە چاقىرتقان ئىدىم. مېۋە - چۆمۈلەرگە ئېغىز تەككۈزۈڭ، دېدى. گەپ نەزەربەنت قىلىنغان ئەھۋالغا كەلگەندە، شېڭ شىسەي ساقتىپەزلىك بىلەن: بۇرادەر، كۆپ ئازار يېدىڭىز، چۆچىلىك ئوتتۇرىسىدىكى خەت ئالاقىلىرىڭىزدا ھېچقانداق مەسىلە يوق ئىكەنلىكى ئېنىقلاندى. بىر نەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن رەسمىيەتلىرىڭىز تەييار بولسا پۇتۇن ئائىلىڭىزنى چۆچىڭگە ئۇزىتىپ قويىمىز، دېدى. ئارقىدىنلا يەنە كۆلۈمسىرىگەن ھالدا: ئالمىغا ئېغىز تىگىڭ، دەپ ئۆز قولى بىلەن تەخسىدىن بىر دانە چوڭ

چىرايلىق ئالمىنى ئېلىپ قەلەمتۇراچ بىلەن سىزىپ 4 پارچە قىلىپ تىلىپ تەخسىگە قويۇپ، ئۈستىگە بامبۇك ياغىچىنى سانچىپ، دۇجۇكيۇەنگە ئىككى قوللاپ تۇتتى، دۇجۇكيۇەن ئەپەندى ئورنىدىن تۇرۇپ تەشەككۇر بىلدۈرۈپ ئالمىدىن ناھايىتى تەبىئىي ھالدا ئىككى بۆلەك يدى. شېكى شەسەي گەپ قىلغاچ قەلەمتۇراچنى ئېلىپ تام تۈۋىدىكى جاۋۇردا قولىنى يۇدى ۋە تەخسىدىن يەنە بىر لىمون ئالمىنى ئېلىپ ئاخلاپ پارچىلاپ تەخسىگە قويۇپ، بامبۇك ياغىچىغا سانچىپ يېدى. ئۆز ئارا بىرەر سائەت پاراڭ سېلىشقاندىن كېيىن، شېكى شەسەي بىر ئىش بىلەن سىرتقا چىقماقچى ئىدىم. سىزنى تاماققا تۇتۇپ قالالمىدىم. ئېپۇ قىلىڭ دېدى. دۇجۇكيۇەن ئەپەندى خوشلاشقاندىن كېيىن يەنىلا نەزەر بەنت ئورنىغا قايتىپ كەتتى. تەخمىنەن ئىككى ھەپتىدىن كېيىن، دۇجۇكيۇەن ئەپەندى كېچىسى تۈيۇقسىز ئاغرىپ قالدى، بېشى قېيىپ، قىزىتمىسى ئۆرلەپ بەدەن ئەزايى بوشاپ كەتتى، گېلىدىن غىزا ئۆتمىدى، ئارقىدىن توختىماي يالدۇرۇپ ئىچى سۈردى. شېكى شەسەي خەۋەر تاپقاندىن كېيىن يالغاندىن كۆيۈنگەن بولۇپ ئۆزىنىڭ يېقىن ئادىمىنى مەخسۇس بىر دوختۇرنى ئېلىپ كۆرۈپ كېلىشكە ئەۋەتتى. بىراق قايتا - قايتا داۋالاش ئۇنۇم بەرمەي ھوشىدىن كېتىپ، ئۇزۇنغا قالماي ناھەق ئۆلۈپ كەتتى.

1984 - يىلى 8 - ئايدا ئاقسۇدا يېزىلدى.

يورۇقلۇققا ئىنتىلگەن ھايات

ھەقىقەتكە قايتقان گېنېرال جاڭ فېڭيى ھەققىدە ئەسلىمە

چىن شىمىڭ

گومىنداڭنىڭ ھەقىقەتكە قايتقان يۇقىرى دەرىجىلىك ئوفىتسېرى، سابىق ئاپتونوم رايونلۇق ئېغىر سانائەت نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى يولداش جاڭ فېڭيى مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا زىيانكەشلىككە ئۇچراپ ۋاپات بولۇپ كەتتى، ھازىر بۇنىڭغا 15 يىل بولۇپ قالدى. ئۇنىڭ ھاياتى يورۇقلۇققا ئىنتىلگەن ھايات، سەمىمىيلىك بىلەن پارتىيىگە ئېگىشىپ ماڭغان ھايات.

گېنېرال جاڭ فېڭيى سابىق گومىنداڭ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئاماناتلىقىنى ساقلاش قىسىملىرىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانى، شىنجاڭدىكى تىنچلىق بىلەن ھەقىقەتكە قايتىشقا قاتناشقان مۇھىم كىشىلەرنىڭ بىرى. ھەقىقەتكە قايتىشقا تەييارلىق قىلىشتىن تارتىپ ھەقىقەتكە قايتقانلىقىنى ئېلان قىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇ، باشتىن - ئاخىر تاۋسيۆ، بۇرھان شەھىدى تەرەپتە تۇرۇپ، تاۋسيۆ، بۇرھان شەھىدىلەرگە پائال ياردەملىشىپ كۆپلىگەن ئالاقىلىشىش، تەشكىللەش خىزمەتلىرىنى ئىشلىدى. ئۇ، ما، يې قاتارلىق كىشىلەرگە شەخسى ئاغىنىدارچىلىق يۈزىسىدىن كۆپ قېتىم سەۋرىچانلىق بىلەن نەسىھەت قىلىپ، ئۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى تۆت مىليون خەلقنى نەزەردە تۇتۇشىنى ئۈمىد قىلدى. ئازادلىقتىن كېيىن پارتىيە ئۇنىڭ ۋەتەننى قىزغىن سۆيگەن، كومپارتىيىنى

پرتسیپنی همایه قىلغان ئىزچىل ئىپادىسىگە ئاساسەن ئۇنىڭغا مۇھىم رەھبەرلىك خىزمىتى بەردى. ئۇ جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى شىنجاڭ ھەربىي رايون مەسلىھەتچىلەر باشقارمىسىنىڭ باشلىقى، شىنجاڭ ھەربىي رايون ئىشلەپچىقىرىش ئىشخانىسىنىڭ مۇئاۋىن مۇددىرى، خۇڭيەنچى سۇ ئىشلىرى كومىتېتىنىڭ مۇددىرى، شىنجاڭ كۆمۈر سانائىتىنى باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى، شىنجاڭ ئېغىر سانائەت نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەردە بولدى. ئۇ مۇشۇنداق مۇھىم رەھبەرلىك ئورنىدا ئۆزىنىڭ تېگىشلىك تۆھپىسىنى قوشتى.

مەن كەسپىي جەھەتتىكى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن گېنېرال جاڭ فېڭيى بىلەن تونۇشۇپ قېلىشقا مۇيەسسەر بولغان ئىدىم. ئۇ مېنىڭ ھاياتىمدىكى ئەڭ ئۇنتۇلغۇسىز ياخشى ئۇستازلىرىمنىڭ بىرى ئىدى.

1946 - يىلى گېنېرال جاڭ جۇجۇڭ غەربىي شىمالنىڭ ئارمىيە، ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى باشقۇرغانىدا تەختكە چىقىپلا لەنجۇ تىنچلىق گېزىتىنى چىقىرىشنى پىلانلىدى. ئۇنىڭ پىكرى بويىچە بۇ گېزىتنى تىنچلىقنى مۇراجىئەت قىلىدىغان، ئىچكى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنى ئالىدىغان، دېموكراتىك قۇرۇلۇشقا جامائەت پىكرى توپلايدىغان ئىستېھكامغا ئايلاندۇرماقچى بولدۇق. جاڭ جۇجۇڭ ئۆزىنىڭ ئەقىل كۆرسەتكۈچىلىرىنىڭ بىرى بولغان ژاڭ سىچىڭنى گېزىتخانىنىڭ باشلىقلىقىغا تەيىنلىدى. پىشقەدەم گېزىتچى، جاڭ جۇجۇڭ گۇاڭشىدىكى ۋاقتىدا مۇناسىۋەتتە بولغان «گۇيلىن كۈچ گېزىتى» نىڭ باش مۇھەررىرى ئوۋياڭ مېيىنانى گېزىتخانىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقلىقىغا تەكلىپ قىلدى. ئوۋياڭ مەن كۈچ گېزىتىدە ئىشلىگەن

ۋاقتىمدىكى كونا ئىشدىشىم ئىدى. ئۇمۇمىي لەنجۇ تىنچلىق گېزىتىنىڭ ئالاھىدە ئەۋەتىلگەن مۇخبىرى سۈپىتىدە شىنجاڭغا بېرىپ لەنجۇ تىنچلىق گېزىتى ئۈچۈن ۋەزىيەت يازىتىپ ئوخشىمىغان نۇقتىدىن جاڭ جۇجۇڭ ئوتتۇرىغا قويغان يېڭى فاكتورنىڭ پايدا - زىيىنىنى سىستېمىلىق خەۋەر قىلىشىنى ئۈمىد قىلدى. ئۇنىڭ كۆڭلىنى دەپ بۇنىڭغا خۇشاللىق بىلەن ماقۇل بولدۇم. 1947 - يىلى 4 - ئايدا جاڭ جۇجۇڭ شىنجاڭ بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ ئىككى نەپەر مۇئاۋىن رەئىسى ئەخمەتجان قاسىمى، بۈرھان شەھىدى ۋە مەسئۇت سەبرى، ژاڭ زىڭشەن، رەھىمجان، لىيۇمىڭچۈن، چوي ۋۇ، لىيۇزىرۇڭ قاتارلىقلار بىلەن بىللە جەنۇبىي شىنجاڭنى كۆزدىن كۆچۈردى. شىنجاڭ بىرلەشمە ھۆكۈمىتى تەشكىللەنگەندىن كېيىن، ھەممە ئەزالارنىڭ تۇنجى قېتىم كوللېكتىپ ھالدا سىرتنى كۆزدىن كۆچۈرۈشكە چىققانىدەك بۇ چوڭ ئىش تۇغرىسىدا ئەھۋال ئۇقۇشقا بارغىنىمدا، شۇ چاغدا گومىنداڭنىڭ قەشقەردە تۇرۇشلۇق تەرتىپكە سېلىپ قايتا تەشكىللەنگەن 9 - ئاتلىق بىرىگادىسىنىڭ باشلىقى، قەشقەر گارنىزونىنىڭ قوماندانى جاڭ فېڭيى بىلەن كۆپرەك ئۇچرىشىپ تۇردۇم. جاڭ فېڭيى ئۇ چاغدا جاڭ جۇجۇڭ قاتارلىقلارنىڭ بەخەتەرلىكىنى قوغداش خىزمىتىگە مەسئۇل بولغان ئىدى. ئۇندىن باشقا مەن يەنە ئۇنىڭ بۇرھان شەھىدى بىلەن بولغان شەخسى ئاغىنىدارچىلىقىنىڭ ئىنتايىن يېقىن بولۇپ، شېك شىسەينىڭ تورمىسىدە ئېغىر كۈنلەرنى بىللە ئۆتكۈزگەن دوستلار ئىكەنلىكىنى ئۇقتۇم. ئۇلار قەشقەردە كۆرۈشتى. مەن ئەسلىدە ئۇ ئارقىلىق بۇ قېتىمقى كوللېكتىپ كۆزدىن كۆچۈرۈشكە چىقىش ئىشىنىڭ بىر قىسىم ئىچكى ئەھۋاللىرىنى ئاز - تولا ئۇقۇپ باقماقچى بولغان ئىدىم.

ئەپسۇسكى، جاڭ فېڭيى كونا ئەمەلدارلار سورۇنىدىكى سىياسەتۇزلاردىن بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ھەربىيلەرنىڭ ۋەزىپىسى زىممىنى قوغداش، مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ ۋەزىپىسى دۆلەتنى ئىدارە قىلىش، مەن جاڭ ۋېنبەي ئەپەندىنىڭ ھەربىيلەر ھۆكۈمەت ئىشىغا ئارىلاشماسلىقى كېرەك دېگەن قائىدىنى ھىمايە قىلىمەن دەپ سىلىققىنە ماڭا ئېيتتى.

جاڭ جۇڑجۇڭ قاتارلىقلار جەنۇبىي شىنجاڭنى كۆزدىن كۆچۈرۇۋاتقان مەزگىللەردە مەن لەنجۇ تىنچلىق گېزىتىگە ئۇچ قېتىم مەخسۇس تېلېگراممىا ئەۋەتىپ جاڭ جۇڑجۇڭ قاتارلىقلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى خەۋەر قىلدىم. مەملىكەت بويىچە پەقەت تىنچلىق گېزىتىلا بۇ ئىشنى خەۋەر قىلدى. كېيىن جۇڭياڭشې ئاگېنتلىقى مەن تىنچلىق گېزىتىگە ئەۋەتكەن مەخسۇس تېلېگراممىنى ئومۇملاشتۇرۇلغان خەۋەرلەر قاتارىدا ئېلان قىلدى. بىر يىلدىن كېيىن ۋاڭ سىچىڭ، ئىۋۇ ياڭمېينا گېزىتخانىسىدىن ئايرىلدى، يې جۈنزۇ گېزىتخانىسىنىڭ باشلىقى بولدى. مەنمۇ تىنچلىق گېزىتىدىن ئايرىلدىم.

گېنېرال جاڭ فېڭيى مۇلايىم، چىقىشقاق، كەم سۆز ئادەم ئىدى، كىشىلەرگە سەممىي مۇئامىلە قىلاتتى. ئۇتتۇرىسىدىكى بېرىش - كېلىشلەر قويۇقلاشقاندىن كېيىن، گېنېرال جاڭ فېڭيىنىڭ كالىسى سەگەك، ئىشنى ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن بىر تەرەپ قىلىدىغان، ئەتراپلىق ئويلايدىغان ئادەم ئىكەنلىكىنى سەزدىم. مۇنداق بىر ئىش بولۇپ ئۆتكەن ئىدى، بىر قېتىم سۆزلىشىۋاتقىنىمىزدا ئۇ ئۆزىنىڭ قۇمۇلنىڭ جەنۇبىدا بارىكۆل گارنىزون قوماندانى بولۇپ ئىشلەۋاتقان ۋاقتىدا قۇمۇلنىڭ شەرقىدىكى كىچىك سودا بازىرىنى كۆرگىلى كېلىپ قېتىم بارغانلىقىنى جەنۇبىنىڭ ئەسكەرلىرى زورلۇق - زومۇ-

بولۇق قىلغانلىقتىن بۇ يەردىكى خەلقنىڭ ئىسيان كۆتەرگەنلىكىنى، شۇڭلاشقا كۆپرەك كۆرۈپ ئويلىنىشنىڭ لازىملىقىنى چۈشەندۈردى. ئۇ يەنە: بىزنىڭ ۋەزىپىمىز زىممىنى، چېگرىنى قوغداش، ھەر ۋاقىت ھوشيار تۇرۇشتىن ئىبارەت دېگەن ئىدى.

ئۆتكەندە بىرسى مېنىڭدىن، بىر ئەسلىمىدە جاڭ فېڭيى قەشقەردە خۇاڭ جۈۋۇنى يۆلەپ ئۆستۈرۈپ شىنجاڭ بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ قەشقەردە سايلام ئېلىپ بېرىشىغا توسقۇنلۇق قىلغان دەپ يېزىپتۇ. ئىش زادى قانداق بولغان ئىدى؟ دەپ سوراپ كەپتۇ، مەن بۇنداق دېسە جاڭ فېڭ-بىغا ئۇۋال بولىدۇ دەپ جاۋاب بەردىم.

شىنجاڭ بىرلەشمە ھۆكۈمىتى قۇرۇلغاندىن كېيىن دەرھال ۋاتۇن شىنجاڭدىكى يەتتە رايوندا ۋالىي، ھاكىم سايلىمى ئېلىپ بارىدى. قەشقەر يېڭىشەھەر ناھىيىسىنىڭ سابىق ھاكىمى خۇاڭ جۈۋۇ، ئۇيغۇر، ئەسلى ئىسمى ×× ھاجى. ئۇ، يەرلىك كونسىرۋاتىپلار گۇرۇھىغا مەنسۇپ ئىدى، گومىنداڭ ھۆكۈمران دائىرىلىرى يەرلىكتىكى كونسىرۋاتىپ كۈچلەرنى قولىلاپ ھەم ئۇلارنى ئۆزىگە تارتىپ، شۇ ئارقىلىق ئىنقىلابىي ئىلغار كۈچلەرگە زەربە بېرەتتى، بۇ ھەرگىزمۇ يېڭى ئىش ئەمەس ئىدى. ھەممە نەرسە ئۆز خىلى بىلەن بولىدۇ - دە! شۇڭلاشقا مانا بۇ خۇاڭ جۈۋۇ ھاجىنى شۇ چاغدىكى 42 - جۇنىنىڭ باشلىقى يۇننەنلىك مۇسۇلمان ياڭ دېلىياڭ ياقتۇرۇپ قالغان. ئۇمۇمىي سايلامدا خۇاڭ جۈۋۇ ھاجى ئۆزىنىڭ يېڭىلىپ قالغانلىقىغا تەن بەرمەي ھەممىنى بىرلا دوغا تىكىۋەتمەكچى بولدى، بۇ ئىشنى ياڭ دېلىياڭ كۈرۈپ تۇرۇپ كۆرمەسكە سېلىۋېلىپ ئىچىدە ساقلىدى. كېيىن شىنجاڭ بىرلەشمە ھۆكۈمىتى قەشقەرگە سايلامغا نازارەتچىلىك قىلىش گۇرۇپپىسىنى ئەۋەتكەندە بۇ

توغرىدىكى ئىنكاسلارنى ئاڭلاپ، شۇ چاغدىكى قەشقەردە تۇرۇشلۇق ھۆكۈمەت دائىرىلىرىنى ئىزدەپ بارغاندا ياڭ دېلياڭ ئاقسۇدىكى ھەربىي شتابقا كېتىپ قالغان ئىكەن (ھەربىي شتاب تېخى قەشقەرگە كۆچمىگەن بولۇپ كونىشەھەردە بىر قوماندانلىق شتابىلا بار ئىدى)، سايلامغا نازارەتچىلىك قىلىش گۇرۇپپىسىدىكىلەر جاڭ فېڭيىنى تاپقان. شۇنىڭ بىلەن جاڭ فېڭيى ياڭ دېلياڭنىڭ كاسايىتىگە كەتكەن. شۇ چاغدا بىز بەزىلەرنىڭ جاڭ جۇجۇڭنىڭ ئالدىدا جاڭ فېڭيىنى چېقىشتۇرغانلىقىنى ئاڭلىغان ئىدۇق.

جاۋ شىگۇاڭ 1946 - يىلى قىشتا مۇئاۋىن باش قوماندان قوشۇمچە 42 - جۇننىڭ جۇنجاڭى سۈپىتىدە ياڭ دېلياڭنىڭ ئورنىغا ئولتۇرۇپ جەنۇبىي شىنجاڭنى شەخسەن ئۆزى سوردى. جاۋ شىگۇاڭ جاڭ فېڭيىنى ئەتىۋارلايتتى. بۇنىڭ سەۋەبى، بىرى جاڭ فېڭيىننىڭ شىنجاڭدا ئىشلىگەنلىگە 10 يىلدىن ئاشقان بولۇپ تۇرەنجاڭ، گارنىزون قوماندانى، شىنجاڭ ئوفىتسېرلىرى مەكتىپىنىڭ ئىلمىي مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغانلىقى ئۈچۈن شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنى ئېنىق بىلەتتى، قىسمەنكى ئوفىتسېرلەر ۋە جەڭچىلەر ئۇنى چوڭقۇر ھۆرمەتلەيتتى. يەنە بىرى، جاڭ فېڭيى ئومۇمىيلىققا ئېتىبار بېرىپ، ھەربىي شتاب بىلەن لۇي شتابىنىڭ ھەربىي مۇداپىئەدىن كۆچۈش مەسىلىسىدە بۇيرۇقنى قەتئىي بويسۇنمىغان ئىدى. جاۋشىگۇاڭ جاڭ فېڭيىنىڭ ئىشتا كەسكىن بولۇشتەك ئىستىلىنى ناھايىتى ياقتۇراتتى، يەنە ھاجىتى چۈشسە ئۇنىڭ بىلەن ھەمكارلىشىشنى ئويلايتتى، لېكىن ئۇ جاڭ فېڭيىنىڭ گومىنداڭ گۇرۇھى ئىچىدىكى ئۆز يېقىنلىرىدىن ياشقىلارنى يەكلەيدىغانلىق ئەھۋالىغاقاتتىق سەسكىنىدىغانلىقىنى بىلمەيتتى.

ئۇ قايتا - قايتا خىزمەتتىدىن ئىستىپا بېرىشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالدى. ئۇنى قېپقېلىشقا نەسىھەت قىلىسمۇ ئۇنۇمى بولمىدى، بۇ ئەھۋالدا جاڭ جۇجۇڭ، جاڭ فېڭيىنى غەربىي شىمال ھەربىي - مەمۇرىي باشلىق مەھكىمىسىنىڭ جۇڭجياڭ ئۇنۋانلىق مەسلىھەتچىسى دەپ ئېلان قىلدى. جاڭ فېڭيىنىڭ ھەربىي ۋەزىپىسىدىن ئىستىپا بېرىشى ئۇنىڭ سىياسىي قاينامغا كىرىشىنى خالىمايدىغانلىقىنى ئىپادىلەيتتى. كېيىن تاۋسيوڭ ئۇنى خىزمەتكە تەكلىپ قىلغاندا ئۇ تەمىنلەش 1 - شۆبە ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولۇشنى تاللىدى.

1948 - يىلى يازدا مەن باش شتابقا يۆتكەلدىم. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئۆيىگە پات - پات مېھمانغا بېرىپ تۇرۇدىغان بولدۇم.

ئۇ شىنجاڭ ئۆلكىلىك ئاماناللىقنى ساقلاش قىسمىلىرىنىڭ مۇئاۋىن قوماندانلىق ۋەزىپىسىگە يۆتكەلگەندىن كېيىن مەن ئۇنى تەبرىكلەپ بارغان ئىدىم. ئۇ چاغدا تېيانشاننى قارا بۇلۇت قاپلاپ كەتكەن بولۇپ ۋەزىيەت ئىنتايىن خەتەرلىك ئىدى. لېكىن بىز گېنېرال جاڭ جۇڭنىڭ تاۋسيوڭ بىلەن ئالاقە قىلىشۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپتۇق. بۇنىڭ بىلەن بىز ئازاراق تاڭ نۇرى كۆرگەندەك بولدۇق. لېكىن ئىستىقبال روشەن بولمىغاچقا بىئارام بولدۇق، بۇ ھەقتە مەن ئۇنىڭ كۆز قارىشىنى سوراپ باقتىم. ئۇ ئىنتايىن قەتئىي ھالدا: سىلەر يوقىلاڭ خىيالىلاردا بولماڭلار، كوچا خەۋەرلىرىگە ئىشىنىپ كەتمەڭلار، تاۋ ئەپەندى سىلەرنى نېمە قىل دېسە شۇنى قىلىڭلار دەپ تاپىلىدى. «بىر قانچە كۈن ئاۋۋال لەنجۇ جۇڭياڭشېنىڭ شۆبە ئاگېنتلىقىنىڭ باشلىقى، لەنجۇ مىنگو گېزىتخانىسىنىڭ باشلىقى قاتارلىقلار بالا - چاقىلىرىنى ئېلىپ چېگرىدىن قېچىپ تازا رەسمى

ۋاسى چمقىپتۇ، سىلەر ھەرگىز يېنىكلىك قىلماڭلار» دېدى. ئۆزى توغرىلىق بىرەر ئېغىز سۆزمۇ قىلمىدى. گېنېرال جاك فېڭيېنىڭ قەدىرلىك مېھرى شۇكى، ئۇ ئەزەلدىن باشقىلارنىڭ ئارقىسىدىن گەپ قىلىپ يۈرمەيتتى، ئىككىنچىدىن، ئۇ ئەزەلدىن ئۆزى توغرىلىق ئويلاپ باقمايتتى.

گېنېرال جاك فېڭيې 1905 - يىلى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ جۇاڭخې ناھىيىسىدە تۇغۇلغان، ئاپىسى كۆپ بولمىغان شەرقىي شىمالدا ئۆزىنىڭ بالىلىق دەۋرىنى ئۆتكۈزگەن. 1931 - يىلى ياپون مىلىتارىزمى دۇنيانى زىلزىلىگە كەلتۈرگەن 18 - سېنتەبىر ۋەقەسىنى قوزغاپ، 18 - سېنتەبىر كۈنى لياۋنىڭنى بېسىۋالدى، 19 - سېنتەبىر كۈنى جىلىن قولدىن كەتتى، ھەممە يەرنى قاراڭغۇلۇق باستى، قان ۋە كۆز ياشلار توختىماي ئېقىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا ئەمدىلا 25 ياشقا كىرگەن جاك فېڭيې ياپونغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەننى قۇتقۇزۇش كۈرەش سېپىگە ئاتلاندى، 1932 - يىلغا كەلگەندە شەرقىي شىمالدىكى ياپونغا قارشى پىدائىلار قوشۇنىنىڭ ئوتتۇرا دەرىجىلىك ئوفىتسېرى بولغان، 1932 - يىلنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ياپون قاراقچىلىرىنىڭ ئوچ يوقىتىش سىياسىتى ۋە جياك جېيشىنىڭ قارشى تۇرۇشلۇق سىياسىتى تۈپەيلىدىن شەرقىي شىمالدىكى ياپونغا قارشى قوراللىق كۈچلەرنىڭ ئاشلىق ۋە ئوق - دورىلىرى تۈگەپ قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. بۇ قوراللىق كۈچلەرنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ياپونغا قارشى تۇرۇۋاتقان قىسىملارنىڭ بىرمۇنچىسى ئارقا - ئارقىدىن سوۋېت چېگرىسى ئىچىگە چېكىندى. ياپونغا قارشى تۇرۇۋاتقان ئوفىتسېر ۋە جەڭچىلەردىن 13 مىڭدىن ئارتۇق كىشى باشقىلارنىڭ پاناسىدا جان بېقىشنى خالىمىغان جېن رۇنچېنىڭ لۈيجاڭىنىڭ باشلامچىلىقىدا

لىقىدا شىنجاڭغا كەلدى. بۇ ئىشلارنى تىلغا ئالغاندا گېنېرال جاك فېڭيې ھاياجانلانغان ھالدا: چىڭ دەۋردە موڭغۇللار-نىڭ بىر قەبىلىسى (تۇرغۇت قەبىلىسىنى كۆرسىتىدۇ) بايقال كۆلىدىن شىنجاڭغا قايتىپ كېلىشىدە تارتقىنىغان جاپا - مۇشەق-قەتلىرى قالمىغان ئىكەن، شەرقىي شىمالدىكى ياپونغا قارشى تۇرۇۋاتقان ھەربىيلەرمۇ قاتتىق سوغۇققا قارىماي سىبىرىيىدىن ئۆتۈشىدە تارتقىنغان جاپا - مۇشەققەتلىرى قالمىدى. دۆلەت مۇنەۋۋەرز بولسا ئېچىنىشلىق بولىدۇ. ۋەتىنىدىن ئايرىلغان يىتىم-لارنىڭ ھالىمۇ ئېچىنىشلىق بولىدۇ دېگەن ئىدى.

ئازادلىقتىن كېيىن ئۇ رەھبەرلىك ئورنىدا كىچىك - كۈن-دۈزلەپ بىرىلىپ ئىشلەپ كېلىۋاتقاچقا كۆپرەك كۆرۈشۈپ تۇرۇشمىزغا ئانچە پۇرسەت بولمىدى. مەنمۇ ئۇنىڭ ئۆيىگە ئاران بىر - ئىككى قېتىم بارالىدىم. ئېسىمدە قېلىشچە ئوكچىلارغا قارشى كۈرەشتىن كېيىن مەن ئۇزۇن ئۆتمەي قارامايدىن ئۇرۇمچىگە يىغىنغا بارغىنىمدا ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈپ قالدىم. ئۇ مېنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلدى ھەمدە مەندىن قانداق؟ پەش-ۋا بېمىگەنسىز؟ دەپ سورىدى. ئۇ يەنە ماڭا: ياپونغا قارشى مەزگىلدە چېن تەنچيۇنىڭ بىر قېتىم سۆزلىگەن سۆزىنى ئاڭلىغان ئىدىم. چېن تەنچيۇ: ئېتىقاد كۈچ دېمەكتۇر دېگەن ئىدى. ھازىر بۇ سۆزنى ئويلىسام ھەقىقەتەن شۇنداق ئىكەن. ئېتىقاد بولغاندىلا كۈچ - قۇۋۋەت بولىدىكەن، دېدى. ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى ماڭا ئىنتايىن چوڭقۇر تەسىر قالدۇردى.

چېكىڭ يەنچيۇ شنجاڭدا

جاك ۋېنجۇك

سەنئەت ئۇستازى چېكىڭ يەنچيۇ ئەپەندى جەڭجۇ تىياتىرىنى ئويناشتا ئۇزاقتىن بۇيان داڭ چىقىرىپ كەلگەن سەنئەتچى بولۇپ، ئايالچە رول ئالىدىغان مېيى لەنفاڭ قاتارلىق تۆت ئاتاقلىق ئارتىسنىڭ بىرسىدۇر. ئۇ ئۆز ئالدىغا بىر مەزھەپ بولۇپ، ناخشىنى يېقىملىق ۋە سىلىق ئېيتاتتى، ھەربىكەتلىرى سىپايە ھەم جانلىق ئىدى، سەھنە ئۇسۇلىدە جىددىي ۋەقەلىرىدىللىق بىلەن ماھارەت كۆرسىتەتتى. بولۇپمۇ تراگېدىيىلىك تىياتىرلارنى ئويناشتا جەڭجۇ تىياتىرى ساھەسى بويىچە داڭق چىقارغان ئىدى. 1950 - يىلى كۈزدە چېكىڭ يەنچيۇ ئەپەندى مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەش 1 - نۆۋەتلىك كومىتېتىنىڭ ئەزاسى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن جەڭجۇ تىياتىرىنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى كۆزدىن كۆچۈرۈپ ۋە تەكشۈرۈپ تەتقىق ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن شنجاڭغا كەلدى. چېكىڭ يەنچيۇنىڭ چېگرا رايونغا كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى خەۋەر تېزدىنلا پۈتۈن شەھەرگە تارقىلىپ كەتتى. يادىمدا قېلىشچە، چېكىڭ يەنچيۇ ئەپەندى كەلگەن كۈننىڭ ئەتىسى گېنېرال تاۋ سىيۇ غەربىي چوڭ زالدا ئۇنىڭ شەرىپىگە زىياپەت بەرگەن ئىدى. زىياپەت سورۇنىدا كۆپچىلىك ئۇنىڭ چاڭچىلە ناخشىلىرىنى ئېيتىپ

بېرىشىنى تەكلىپ قىلدى. چېكىڭ يەنچيۇ ئەپەندى كۈلۈپ تۇرۇپ: «شنجاڭ خەلقىنىڭ تەلىپىنى ئىلاجىنىڭ بېرىچە ئورۇنلاشقا تىرىشىمەن. بۈگۈنكى كاتتا زىياپەتكە بولغان مىننەتدارلىقىمنى ئىزھار قىلىش ئۈچۈن ھەرقايسى رەھبىرىي يولداشلارغا بىر ئابزاس چاڭچىلە ناخشىسى ئېيتىپ بېرەي دېۋىدىم، بىراق بۇ قېتىم سازچى ئالغاچ كەلمەپتىمەن. شۇڭا ساز تەڭكەش قىلمايلا ئېيتاي» دېدى. گېنېرال تاۋ سىيۇ: «يەنىلا ساز تەڭكەش قىلغان ياخشى» — دېدى. ئىشلەپچىقىرىش - قۇرۇلۇش بىكىتۈەن تەشۋىقات بۆلۈمىدىكى ئەدەبىيات - سەنئەتكە مەسئۇل يولداشلار تىيانشان داخۇيتاڭدا لى شىغۇغا ساز تەڭكەش قىلىپ بېرىدىغان لى مولىننى چېكىڭ يەنچيۇ ئەپەندىنىڭ كەيپىياتى ناھايىتى ئۇستۇن بولۇپ بىر نەچچە ناخشىنى ئۇلاپ ئېيتىۋەتتى.

ھەربىي رايون تەشۋىقات بۆلۈم باشلىقى ماخەنبىڭ شنجاڭ ئازاد بولغانلىقىنىڭ بىر يىللىقىنى تەبرىكلەش مۇناسىۋىتى بىلەن چېكىڭ يەنچيۇ ئەپەندىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە بىر ناخشا كېچىلىكى ئۆتكۈزسەك، دېگەن تەكلىپنى بەردى. چېكىڭ ئەپەندى بۇ تەكلىپنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدى. چېكىڭ ئەپەندىگە ماسلىشىپ 9 - كورپۇسنىڭ سىياسىي كومىسسارى جاڭ جۇڭخەن بىرگە قوشۇلۇپ ناخشا ئېيتقۇچىلار بولدى. بۇ قېتىمقى ناخشا كېچىلىكى شۇ كۈنى كەچتە غەربىي چوڭ زالدا ئۆتكۈزۈلۈپ كەيپىيات ناھايىتى داغدۇغىلىق بولدى. بۇ قېتىمقى كېچىلىكتە ئاساسەن «فېنخۇەن» تىياتىرىدىكى ناخشىلارنى ئېيتىش بەلگىلەنگەن بولۇپ. چېكىڭ يەنچيۇ لیۇ يىنچۈن رولىنى، جاڭ جۇڭخەن شۆرېنگۈي رولىنى ئالدى. چېكىڭ ئەپەندى ئۆز رولىنى پۈتۈن ھېسسىياتى بىلەن بېرىلىپ ئويناندى. جاڭ جۇڭخەن ناخشىنى ئېنىق ۋە مۇكىلۈق قىلىپ ئېيتقاندىكەن،

ئېيتىشلارغا قاتناشتۇرۇش ئۈچۈن ئۇلارنى ئالدىراش بولۇش، ئۆز ۋاقتىدا ئىشلەپچىقىرىش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلا

يوقلايمەن» دېدى. جاڭ چېڭشياڭ چېن يەنچيۇ ئەپەندىدىن چېڭ يەنچيۇ مەزھەپىنىڭ ناخشا كۈيىنى ئۆگىنىش مەسىلىسىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا، چېڭ ئەپەندى كۈلۈپ تۇرۇپ: «چېڭ يەنچيۇ مەزھەپى دېگەن نېمىكەن! بۇنداق بولۇشقا ھەقمۇ يوق ئەمەسمەن، ھەرقانداق ئارتىستنىڭ ئۆزىگە لايىق شەرتى بولىدۇ، مېنىڭ ئاۋازىم ياخشى ئەمەس، كىچىكىمدە ھەممە مەزھەپنى ئۆگىنىپ قاملاشتۇرالمىدىم. پەقەت بۇرۇن بوشلۇقى ئارقىلىق ئورتاق ھېسسىياتنى ئىپادىلەپ، ئاۋازىم يەتمەسلىكتەك كەمچىلىكنى تولدۇرۇپ كەلدىم، بۇنى بىر مەزھەپ دەپ ئېيتىشقا ئەرزىمەيدۇ» دېدى. چېڭ ئەپەندى مانا شۇنداق كەمتەر ئىدى. ئۇ ھەقمۇ يەنىلا ئۇستازى بولۇشقا مۇناسىپ. چېڭ ئەپەندى يەنە جىڭجۇ تىياتىرىنى دادىل ئىسلاھ قىلىشنى تەكىتلىدى. شىنجاڭنىڭ جىڭجۇ تىياتىرى تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن شىنجاڭ جىڭجۇ ساھەسىدىكى زاتلار بىلەن كەڭ دائىرىدە مۇناسىۋەتتە بولۇش ئارزۇسىنىڭ بارلىقىنى ئېيتتى.

ئارخېئولوگ خۇاڭ ۋېنبېينى سېغىنىش

لۇ گۇيسېڭ

يولداش خۇاڭ ۋېنبېينىڭ ئالەمدىن ئۆتكىنىگە 18 يىل بولۇپ قالدى. مەن 1943 - يىلى ساق 6 ئاي ئۇنىڭ بىلەن بىللە خىزمەت ئىشلەش پۇرسىتىگە ئىگە بولغان ئىدىم. ئۇنىڭ ھاردىم - تالدىم دېمەي تىرىشىپ ئۆگىنىش پوزىتسىيىسى، قىيىن-چىلىققا قارشى جاسارەت بىلەن كۈرەش قىلىپ، جۇڭگو خەلقىغە شان - شەرەپ كەلتۈرۈشتەك ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى ماڭا ئىنتايىن زور تەربىيە بولغان ئىدى. مەن ئۇنى ئىزچىل تۇردە سېغىنىماقتىمەن ۋە ئۇنىڭ روھىنى ئۆگەنمەكتىمەن.

1958 - يىل ياز كۇنلىرىنىڭ بىرىدە، قەدىمقى نەرسىلەرنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن، ئۇ 4 - قېتىم شىنجاڭغا كەلگەن ئىدى. ئۇ چاغدا مەن جەنۇبىي شىنجاڭ يېزا ئىگىلىك 2 - دەۋرىيىسىدە ئىشلەيتتىم، شۇ چاغدا مەن ئۇنىڭ ئۇرۇمچىدىن يازغان بىر پارچە خېتىنى تاپشۇرۇۋالدىم. ئۇنىڭ بۇ خېتىنىڭ ماڭا يازغان ئاخىرقى قېتىملىق — «ۋېدالىشىش» خېتى بولۇپ قالىدىغانلىقىنى زادى ئېپسىمگە ئالمىغان ئىدىم.

مەن ئۆتكەن يىل، بېيجىڭ جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئىنىستىتۇتىغا يولداش خۇاڭ ۋېنبېينىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلىپ بېرىپ، مەدەنىيەت ئىنقىلابى

قىلابىنىڭ بېشىدا ئۇنىڭ ئاللىقاچان زىيانكەشلىككە ئۇچراپ، ئۆلۈپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ، ئىنتايىن قاتتىق قايغۇ - ھەسرەتكە چۆكتۈم، ئوغلى خۇاڭ لېي(ھازىر مەزكور ئىنستىتۇتنىڭ مۇئاۋىن تەتقىقاتچىلىقىنى ئۆتۈمەكتە) ھەم نەۋرىسى خۇاڭ جىسۇ (مەزكۇر ئىنستىتۇتنىڭ تەھرىر بۆلۈمىدە ئىشلەمەكتە) لەرنىڭ ئۈچ قېتىم قوبۇل قىلىشىغا، يولداش خۇاڭ ۋېنبىنىڭ كۆرەش قىلغان پۈتۈن ھاياتىنى سەۋرىچانلىق بىلەن تونۇشتۇرۇپ بېرىشىگە مۇيەسسەر بولدۇم. ئۇلار خاتىرە قىلىش ئۈچۈن، مەرھۇم يولداش خۇاڭ ۋېنبىنىڭ يازغان «غەربىي شىمالنىڭ تارىخى ۋە جۇغرافىيىسى توپلىمى» دېگەن كىتابى ۋە مەرھۇمنىڭ بىر پارچە سۆزىتىنى ماڭا ھەدىيە قىلدى. شۇنىڭ بىلەن مېنىڭ سېغىنىش ھېسسىياتىم تېخىمۇ قوزغالدى.

ھازىر كىشىلەر قەدىمقى ئىدىقۇت ۋە كېيرەن دۆلەتلىرىنىڭ خارابىلىرى ئۈستىدە ھەمىشە گەپ - سۆز قىلىشىدۇ، لېكىن يولداش خۇاڭ ۋېنبىنىڭ بۇ ئورۇنلارنى ھەممىدىن بۇرۇن تاپقۇچىلارنىڭ بىرى ئىكەنلىكىنى بىلىدىغانلار ئىنتايىن ئاز. ئۇ بۇنىڭدىن باشقا، كۆسەن، ئودۇن، كېنگىت قاتارلىق قەدىمقى كىتابلاردا يېزىلغان خاتىرىلەردىن تېپىلغان ئەھۋالغا ئاساسەن، شىنجاڭنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا بېرىپ، نۇرغۇن تەكشۈرۈش ۋە تەتقىق قىلىپ، كۆرۈنەرلىك تەتقىقات مۇۋەپپەقىيەتلىرىگە ئېرىشىپ، شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيە خىزمىتىگە غايەت زور تۆھپىلەرنى قوشقان ئىدى.

يولداش خۇاڭ ۋېنبىي 1917 - يىلى بېيجىڭ ئۇنۋېرسىتېتىنى ئەلا نەتىجە بىلەن پۈتتۈرۈپ، مەكتەپنىڭ ئۆزىدە قالىدۇرۇلغان، ئىلگىر - ئاخىر بولۇپ ئاتسېنت، لېكتور، تەتقىقاتچىلىق ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىگەن، كېيىن يەنە بېيجىڭ قىزىلار سە-

غەن ئۇنۋېرسىتېتى، غەربىي شىمال بىرلەشمە ئۇنۋېرسىتېتى، سىنچۇەن ئۇنۋېرسىتېتى ۋە غەربىي شىمال ئۇنۋېرسىتېتى قاتارلىق مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان. ئۇ، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تارىخ تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىنىڭ تەتقىقاتچىلىق ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىگەن، ئوقۇۋاتقان ھەمدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان چاغلىرىدا، 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرقى ۋە 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئەنگلىيە تەۋەلىكىگە ئۆتكەن ۋېنگرىيەلىك ئىستېئىن ۋە شۋېتسىيەلىك سۋېن خېدىنلارنىڭ كۆپ قېتىم چېگرا رايونلىرىمىزغا تىمىسقىلاپ كېلىپ، كۆپلىگەن مەدەنىي يادىكارلىقلىرىمىز ۋە قىممەتلىك ئەسەرلىرىمىزنى بۇلاپ ئېلىپ كېتىپ، چەت ئەللەرگە تارقىتىۋەتكەنلىكى ھەققىدىكى خەۋەرلەرگە ئىنتايىن دىققەتتە بولغان ۋە غەزەپلەنگەن ئىدى. ئۇنىڭدا ۋەتەنگە بولغان قىزغىن مۇھەببەت قوزغالغانىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ قەدىمقى يادىكارلىقلارنى تەتقىق قىلىشقا ئىرادە باغلاپ، چېگرا رايونلىرىنىڭ شانلىق مەدەنىيەت تارىخىي مىراسلىرىنى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراشتىن ساقلاپ قېلىش يولىدا ئۆز تۆھپىسىنى قوشقان ئىدى. 1943 - يىلى جايلارغا تەكشۈرۈش ئۇچۇن كېتىۋاتقان بىر قېتىملىق سەپىرىمىدە، تەسىرلەنگەن ھالدا ماڭا مۇنداق دېگەن ئىدى: «چەت ئەللىك ئىستېئىن ۋە سۋېنخېدىنلار بىپايان چۆل - جەزىرە ۋە ناچار ئىقلىم شارائىتىدا، ئەرۋاھلارنىڭ تەھدىتى ئالدىدا، نۇرغۇن ھەمراھلىرى ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىنمۇ، يەنىلا ئېلىمىزنىڭ مەدەنىيىتىنى تالان - تاراج قىلىش قارا نىيىتىدىن ۋاز كەچمەي، شىنجاڭ دائىرىسىگە قايتا - قايتا كېلىپ، نۇرغۇن قەدىمقى مەدەنىي مىراسلار بار جايلارغا بارىدى، بىز جۇڭگولۇقلار نۇنىڭغا پەرۋا قىلماي يۈرسەك بولامدۇ؟ شاكېچىك، سەن تېخى

ياش خەلقىمىز ئۇچۇن شۆھرەت قازىنىشىڭ لازىم! بىزنىڭ هازىر كۆرۈۋاتقىنىمىز شىنجاڭنىڭ 1:500.000 ماسشتابلىق خەرىتىسى بولۇپ، بۇنى ئىستېئمال هىندىستانلىق بىر كىشىنى ياللىۋېلىپ ئۆلچەپ سىزدۇرۇپ چىققان، بىز جۇڭگولۇقلار بۇنى نومۇس، دەپ بىلمەيمىزمۇ؟ ۋاهالەنكى بىز بۇ مۇناسىۋەت بىلەن شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيە ئىشلىرى ئۈچۈن كۆپرەك خىزمەت قىلساق بولمامدىكەن؟» ئۇ سۆزلەپ بۇ يەرگە كەلگەندە، ماڭا يەنە ئۆزىنىڭ بېشىدىن ئۆتكۈزگەن مۇنداق بىر ۋەقەنى سۆزلەپ بەردى.

1930 ـ يىلى يولداش خۇاڭ ۋېنبېي سۈيېن خېدىن بىلەن بىللە لوپنۇر كۆلى بويىدىكى كېرورەن خارابىسىغا بارغاندا، سۈيېن خېدىن قۇم دۆڭ ئۈستىگە ئۆز دۆلىتى بايرىقىنى قادىغان. بۇنى كۆرگەن يولداش خۇاڭ ۋېنبېي: «بۇ جۇڭگونىڭ زېمىنى، چەت ئەلنىكىلەرنىڭ دۆلەت بايراقلىرىنى قادىشىغا يول قويۇلمايدۇ.» دەپ قاتتىق ناراز‌لىق بىلدۈرگەن. بىز جۇڭگو خەلقىغە شان ـ شۆھرەت كەلتۈرۈشىمىز، ئۆزىمىزنىڭ مەدەنىيەت تارىخىي مىراسلىرىمىزنى قوغداپ قېلىشىمىز لازىم. يولداش خۇاڭ ۋېنبېي مۇشۇنداق دېگەن هەمدە مۇشۇنداق ئىش قىلغان ئىدى.

يولداش خۇاڭ ۋېنبېي ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خىزمىتىنىڭ مۇهىم نۇقتىسىنى شىنجاڭغا قاراتقان، پايدىلانغىلى بولىدىغانلىكى پۈرسەتلەردىن پايدىلىنىپ، نۇرغۇن قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان، دالا تۇرمۇشىغا كۆپ ۋاقىتنى سەرپ قىلغان ئىدى. ئۇ 1927 ـ يىلى يازكۈنلىرىنىڭ بىرىدە سۈيېنخېدىن رەهبەرلىگىدىكى غەربىي شىمال ئىلىم ـ پەن خادىملىرى تەكشۈرۈش ئۆمىكى شىنجاڭغا كەلگەن چاغدىن ئېيتمىغاندا، 1966 ـ يىل 12 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى ئالەمدىن ئۆتكەنگە قەدەر بولغان 39 يىل ئىچىدە،

شىنجاڭغا تۆت قېتىم كېلىپ، 38 مىڭ 281 كىلومېتر مۇساپە باستى، بۇنىڭ ئىچىدە بىرىنچى قېتىم باسقان 18 مىڭ 830 كىلومېتر، 2 ـ قېتىم باسقان 6 مىڭ 525 كىلومېترلىق مۇساپە هەممىدىن قىيىن ـ جاپالىق بولغان ئىدى. ئۇ چاغدا، شىنجاڭغا كېلىشتە تۆمۈر يول بۇ ياقتا تۇرسۇن، هەتتا تاشيولمۇ يوق ئىدى. يول يۈرۈشتە ئاساسلىقى تۆگە، ئىشەك مىنىشكە تۇغرا كېلەتتى؛ شارائىتى ياخشىراق جايلاردا، هارۋىدا ئولتۇراتتى. قۇمлۇقلار ۋە چۆل ـ جەزىرىلەردە يۈرگەندە، ئىچىدىغان سۇ، ئوزۇق ـ تۈلۈك ۋە يېقىلغۇلار بىللە ئېلىپ يۈرۈلەتتى. يولداش خۇاڭ ۋېنبېي هېچقانداق چاپا ـ مۇشەققەتتىن قورقمايتتى، هەر قېتىم سەرتقا چىققىنىدا، شىنجاڭنىڭ يەرلىك مەهسۇلاتى ـ قاپاقتا سۇ ئېلىۋالاتتى. قەغەز، سىيا ۋە قەلەملەرنى ئېلىپ يۈرۈپ، يادنامىلەر يازاتتى. ئۇ بۇ ئادەتنى تاكى 1943 ـ يىلى قاتناش غول لېنىيىلىرىدە ماشىنا قاتنىغانغا قەدەر داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن ئىدى. 1928 ـ يىلى قىشتا كەلگىنىدە، ئون دانە تۆگە سېتىۋېلىپ، قاقاس چۆل ـ ئادەمزات ئىز باسمىغان قۇمлۇقتا 33 كۈن يول يۈرۈپ، مىڭبىر جاپالارنى چېكىپ، شاهيارىدىن خوتەنگە بارغان چاغدىكى ئەهۋال هەممىدىن قىيىن بولغان ئىدى. ئۇ شۇ قېتىمقى ئۇلۇغ هەربىكتى ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ تەكلىماكان قۇمлۇقىنى تۇغرا كېسىپ ئۆتۈپ، تەكشۈرۈش ئېلىپ بارسام، دېگەن ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇردى.

ئۇ 1930 ـ يىل 2 ـ ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرى ئۈرۈمچىدىن يولغا چىقىپ، قۇرۇق تاغ ئارقىلىق لوپنۇر كۆلىگە بېرىپ، ئۇنى تەكشۈرۈپ چىقتى. شۇ قېتىمقى تەكشۈرۈش نەتىجىسىنى 1930 ـ يىل يېزىپ چىقىپ، بېيپىڭدا چىققاندىن بىر ئۈرنالدا

ئېلان قىلغان ئىدى. ئۇ ئىلمىي ئىشلارنى تېخىمۇ مۇكەممەل ئىشلەش يولىدا تىرىشىپ، 1965 - يىل 9 - ئايدا ماقالىسىنى يېڭىباشتىن تۈزىتىش كىرگۈزۈپ ئېلان قىلدى.

ئۇ 1934 - يىلى 6 مىڭ 525 كىلومېتىرلىق يول يۈرۈپ، 2 - قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ ئىدىقۇت، كېرورەن خارا-بىلىرى ۋە تېيانشاننىڭ جەنۇبىي ئېتىكىدىكى نۇرغۇن ئاسارە - ئەتىقىلەرنى قايتا تەكشۈرۈپ چىقتى.

يولداش خۇاڭ ۋېنبېي 1943 - يىلى يازدا، خېشى كاردوۋىدىن ئۆتۈپ، ئەرلىزىنخې، دۇنخۇاڭ ۋە شىڭشىڭشيالار ئارقىلىق، 3 - قېتىم شىنجاڭغا كەلدى. 6 - ئاينىڭ 16 - كۈنى قۇمۇلغا يېتىپ كېلىپ، شۇ قېتىمقى سەپىرىدە، شىمالدا جېڭشى (هازىرقى باربكۆل)، غەربتە مورى، چىتەي، فۇيۈەن (هازىرقى جىمىسار)، فۇكاڭ، دىخۇا (هازىرقى ئۈرۈمچى) سانجى، قۇتۇبى، ماناس، شىخو، جىڭ، غۇلجا، بورتالالارغا بارىدى؛ يەنە ئايلىنىپ دۆربىلجىن، چۆچەك، بۇرچىن ھەم چېڭخۇا (هازىرقى ئالتاي) غا بارىدى. بۇ ئۇنىڭ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ ئىستېمىنىڭ 1,500.000 ماسىشتابلىق خەرىتىسىدە ئۆلچەنمىگەن بوشلۇقنى تولدۇرۇپ، جۇڭگو خەلقىنە كەلتۈرگەن شان - شەرىپى بولىدۇ.

ئۇ 9 - ئاينىڭ ئاخىرى ئۈرۈمچىگە قايتىپ كېلىپ، ئاندىن جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تۇخسۇن، قاراشەھەر، كۇچا، شاھيار، ئاقسۇ، ئاۋات، ئۈچتۇرپان قاتارلىق جايلارغا باردى، قايتىشىدا، چارقىلىق، كورلا قاتارلىق جايلارغا باردى. كېلەركى يىلى تۇرپان، قۇمۇل ئارقىلىق، ئىچكىرىگە قايتىپ كەتتى. بۇ قېتىم ماشىنا بىلەن يۈرگەچكە ئالدىنقى 2 قېتىمغا قارىغاندا، قۇلايلىقراق بولدى. يولداش خۇاڭ ۋېنبېي بۇ ئوڭاي شارائىتتىن

پايدىلىنىپ، كۆپرەك خىزمەت ئىشلەش يولىدا، پىداكارلىق بىلەن ئۆزىنى ئۇنتۇغان ھالدا تىرىشتى. ئېسىمدە قېلىشچە، بىز قۇمۇلغا يېتىپ بېرىپ، باربكۆلگە ماڭايلى، دەپ تۇرغىنىمىزدا، يولداش خۇاڭ ۋېنبېي قاتتىق تولغاق كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قالدى، ئۇ شۇ چاغدا يېشى 50 كە بېرىپ قالغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئۇستىگە كۆپ يىل داۋام قىلغان قۇمۇقتىكى ناچار ھاۋادا ھەپىلىشىپ يۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ئورۇقلاپ كۆرۈمسىز بولۇپ قالغان ئىدى، ئۇنىڭ بىلەن بىللە يۈرۈپ ئونۇبرسال تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان مۇتەخەسسىسلەر قۇمۇلدا قېلىپ، سەل - پەل دەم ئېلىۋېلىپ، داۋالىنىپ ماڭسىلا دەپ دەۋەت قىلىسىمۇ، ئۇ يەنىلا جاسارەت بىلەن خىزمىتىنى ئىشلەۋەردى. بىر قاپاق سۇ، قەغەز ۋە سىيا - قەلەملىرىنى ئېلىپ، تېيانشان بۇتخانىسىغا بېرىپ تامغا ئويدى ۋە يادنامىلار يازدى. ئۇ يەنە تەكشۈرۈش ئارىلىقىدىكى چاغلاردا، ئۇرۇمچىدىكى خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىدا ھەر مىللەت خەلقىنە شىنجاڭنىڭ تارىخىي - جۇغراپىيىسىگە دائىر بىلىملەرنى سۆزلەپ بەردى. 3 - قېتىمقى سەپىرىدە، جەمئىي 10 مىڭ 781 كىلومېتىر مۇساپە باستى.

4 - قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانلىقى تۇغرىسىدا مەرھۇم يولداش خۇاڭ ۋېنبېينىڭ «غەربىي شىمالنىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيىسى توپلىمى» دېگەن ئەسىرىدە «1957 - ۋە 1958 - يىللىرى شىنجاڭنىڭ ئارخېئولوگىيىسىنى تەكشۈرۈشتىن قىسقىچە خاتىرە» دېگەن ماۋزۇلۇق ماقالىسىنى كۆرۈپ چىقىشىڭلارنى سورايمەن. ئۇ شۇ قېتىمقى سەپىرىدە تەخمىنەن 2 مىڭ 145 كىلومېتىر مۇساپىنى باستى.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان تۆت قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ باسقان 38 مىڭ 281 كىلومېتىرلىق مۇساپە نېمە دېگەن ئۇزۇن مۇساپە - ھە!

يولداش خۇاڭ ژېنبېي غەربىي شىمالدا ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشىدە، ئاز سانلىق مىللەت كىشىلىرىدىن نۇرغۇن دوست تۇتتى. ئۇ ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ يولباشلامچىلىرى ۋە تەرجىمانلىرى بىلەن ئىتتىپاق لاشمىغاندا، تەكشۈرۈش خىزمىتىنى ئىشلەپ كەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى. ئۇ تارىخ - جۇغراپىيە ئىلمى جەھەتتە، لوپنۇر كۆلى كۆچمە كۆل دەپ ھۆكۈم قىلىپ، ناھايىتى ئوبدان تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، گېئولوگلارنىڭ 4 - ئىرادىكى يەر قاتلىمىنىڭ پىلاتفورما ھەرىكىتىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن پايدىلىق ئىزلىنىش ماتېرىياللىرى يەتكۈزۈپ بەردى.

يولداش خۇاڭ ژېنبېي ئۆمۈر بويى ھارماي - تالماي تىرىشىپ ئىشلىگەن پىشقەدەم ئالىم ئىدى. ئۇ ئىلمىي خىزمەت بىلەن ھەر يىلى شۇغۇللانىدى. ئۇنىڭ ئۆگىنىش ئۇسۇلى ئەمەلىي، مۇكەممەل بولۇپ، قەدىمقى ئەسەرلەردىكى خاتىرىلەرنى ۋە قېزىۋېلىنغان مەدەنىي يادىكارلىقلارنى ھازىرقى يەر تۈزۈلۈشى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئېلىمىزدە ۋە چەت ئەللەردە يېزىلغان خاتىرىلەردىن پايدىلىناتتى، قايتا - قايتا سېلىشتۇرۇپ كۆرەتتى، قىلچىمۇ بىپەرۋالىق قىلمايتتى. شۇڭا ئۇنىڭ ماتېرىياللىرى مۇتلەق توغرا، ئىشەنچلىك بولۇپ چىقاتتى. ئۇ ئىدىقۇت خارابىسىنى ئۈچ قېتىم، كېرورەن خارابىسىنى ئىككى قېتىم قايتا تەكشۈرۈپ چىقتى. ئۇ «غەربىي شىمالنىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيىسى توپلىمى» دېگەن كىتابنىڭ كوپېيىسىنى

قايتا - قايتا سېلىشتۇرۇپ، نەچچە ئون يىل ئۆزگەرتىپ چىقىپ، ئاندىن شاڭخەي خەلق نەشرىياتىنىڭ نەشر قىلىشىغا تاپشۇردى.

1966 - يىلى، بۇ بۇۋاي ئاخىرقى ئۆمرىدە ئۆزىنىڭ كېسەلچان بولۇشىغا قارىماي ئەڭ ئاخىرقى يۈرەك قېتىنىنى ۋەتەننىڭ مەدەنىيەت ئىشلىرىغا بېغىشلىماقچى بولۇپ تۇرغاندا، بالايى - ئاپەتكە يولۇقۇپ، ئىسيانچىلار تەرىپىدىن ئۆزىنىڭ بېيجىڭ ۋاڭفۇجىڭكوچىسىدىكى ئۆيىگە نەزەر بەنت قىلىپ قويۇلدۇ. ئۇنىڭغا ئېگىز قەغەز قالپاق كەيگۈزۈپ سازايى قىلدۇ. بۇ ھاقارەت دەستىدىن قاتتىق ئازابلانغان بۇۋاي 73 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. يولداش خۇاڭ لېينىڭ ئېيتىشىچە، خۇاڭ ژېنبېي پايتەخت دوختۇرخانىسىدا، داۋالىنىۋاتقان چاغدا، قان بېسىمى، يۈرەك سوقۇشى نورمال بولغان، باشقا كېسەللەر كۆرۈلمىگەن. پەقەت ئىلگىرى غەربىي شىمال قۇملۇقلىرىدا ئۇزاق ۋاقىت ئىشلەپ كەتكەنلىكتىن بەدەن قۇۋۇتى تولا خوراپ كەتكەن. ئەگەر ياخشىراق داۋالىنىش شارائىتى يارىتىپ بېرىلمىدىغانلا بولسا، ئۇنىڭ يەنە ئۇزۇنراق ئۆمۈر كۆرۈشى، ۋەتەن ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپ تۆھپە - لەرنى قوشۇشى پۈتۈنلەي مۇمكىن ئىدى. ئۇ جان ئۈزۈش ئالدىدا، كېيىنكى كۈنلەرنىڭ بىرىدە، مەن ئورۇنلاپ بولالمىغان ئىشلارنى ئورۇنلىشىڭلارنى ئۈمىد قىلمەن! دېگەن. شۇڭلاشقا، يولداش خۇاڭ لېي دادىسىنىڭ ۋەسىيىتىنى يەردە قويماي، 12 يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ، دادىسى قالدۇرۇپ كەتكەن «غەربىي شىمالنىڭ تارىخى ۋە جۇغراپىيىسى توپلىمى» دېگەن 240 مىڭ خەتلىك ماقالىنىڭ كوپېيىسىنى تامامەن رەتلەپ چىقىپ، 1981 - يىلى 5 - ئايدا نەشر دىن چىقاردى. 50 يىل ۋە 12 يىل، بۇ ئىككىسىنى قوشساق ئۇ كىشىلىك

هاياتىدا چوڭ سالماقنى ئىگەللەيدۇ. خۇاڭ ۋېنبېينىڭ ئوغلى يولداش خۇاڭ لېي ۋە نەۋرىسى يولداش خۇاڭ جىسۇلار ئۇنىڭ ئورۇنلاپ بولالمىغان ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئارخىئولوگىيە تەتقىقاتى خىزمىتى بىلەن شۇغۇللانماقتا. بۇ دەل رېئاللىقتىكى يۈيگۇنىڭ تاغنى يۆتكىشىدەك ئىش ئەمەسمۇ؟

يولداش خۇاڭ ۋېنبېيدىن قالغان نېمە مىراس بار؟ يولداشلار بېيجىڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شەھەر رايونىنىڭ دۆڭچاڭ كوچىسىدىكى يولداش خۇاڭ لېي ئائىلىسى ئولتۇرۇۋاتقان 3 ـ نومۇرلۇق ئىنتايىن قىستىلاڭ بىر قەۋەتلىك ئۆينى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ باقسا، بىر نەچچە ئېغىز ئۆينىڭ كىتاب جاۋىنلىرى، ماتېرىيال ساندۇقلىرى بىلەن توشۇپ كەتكەنلىكىنى، بۇلارنىڭ ئىچىدە مەرھۇم يولداش خۇاڭ ۋېنبېينىڭ قولىيازمىلىرىنى ۋە كىتابلىرىنى كۆرۈشى مۇمكىن. مانا بۇ مۆلچەرلىگۈسىز بايلىق ئەمەسمۇ!

11 ـ نۆۋەتلىك پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى 3 ـ ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، يولداش خۇاڭ ۋېنبېيغا تەزىيە بىلدۈرۈش يىغىنى جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى شيادېڭنىڭ رىياسەتچىلىكىدە 1979 ـ يىل 1 ـ ئايدا ئۆتكۈزۈلدى. سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى مەملىكەتلىك كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بۇرھان شەھىدىمۇ تەزىيە يىغىنىغا قاتناشتى، مەرھۇمنىڭ جەسەت كۈلى باباۋشەن ئىنقىلابىي قۇربانلار قەۋرىستانلىقىغا قويۇلدى.

يولداش خۇاڭ ۋېنبېينىڭ ماڭا بەرگەن تەربىيىسى ئىنتايىن چوڭقۇر. مەن 1943 ـ يىلى ئۇنىڭدىن بۇۋاستە تەلىم ئېلىپ، 2 ـ يىلى گېنېرال تاۋسيۆنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا يولداش خۇاڭ ۋېنبېينىڭ چېگرا رايونىنى گۇللەندۇرۇشتەك ئۇلۇغ ئىرادىسى ۋە كۈرەش قىلىش روھىنى ئۆگىنىپ، ئون دانە تۆگە ياللىۋېلىپ، يولداش خۇاڭ ۋېنبېي بايان قىلغان سۇي-تاڭ دەۋرىدىكى تۈيۈخۇن يولى، دەپ گۇمان قىلىنغان لېنىيە بىلەن دۇنخۇاڭدىن يولغا چىقىپ، گاس ئويمانلىقى (ئادەتتە لىيەنسىخەن، دەپ ئاتىلىدۇ) ئارقىلىق، ئالتۇن تاغنى بېسىپ، قەدىمكى ۋىلايەت پىشامشاندىن چارقىلىققىچە ئارىلاپ چىقتىم. شۇنىڭ بىلەن يولداش خۇاڭ ۋېنبېينىڭ تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىشىدا قېيىقالغان بوشلۇق تولدۇرۇلدى (مەن شۇ چاغدا يازغان تەكشۈرۈشنىڭ ئەملىي ئەھۋالى 1945 ـ يىلى × ـ ئايىنىڭ × كۈنلىرىدىكى «شىنجاڭ گېزىتى» گە بېسىلغان). كېيىن مەن خىزمەت بىلەن شىنجاڭدا قېيقالدىم. شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، شىنجاڭدا گېئولوگىيە ۋە كانچىلىق بىلەن شۇغۇللانغىنىمغا 30 نەچچە يىل بولۇپ قالدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى پارتىيىنىڭ تەلىمىگە مەنسۇپ، شۇنداقلا يولداش خۇاڭ ۋېنبېينىڭ ۋەتەن ئۈچۈن سادىقلىق بىلەن ئىشلەشتەك روھىنىڭ ماڭا بەرگەن تەسىرىدىن ئايرىپ قاراشقىمۇ بولمايدۇ. بۇ ماقالىنى مەن ئۆزەمنىڭ ئۇنىڭغا بولغان سېغىنىشىمنى ئىزھار قىلىش يۈزىسىدىن يېزىپ چىقتىم.

1984 ـ يىل ئۆكتەبىر

فۇكاك ئاق هاربقمنمك قمسقمچه تاربخى

خې جاۋشن

ئازادلىقتىن ئىلگىرى فۇكاك ئاق هاربقى مەملىكىتىمىزدىكى 8 خىل مەشھۇر هاراقلارنىڭ قاتاردا ئۇرۇن ئالالمىغان بولسىمۇ، بىراق ئۇ يۇز يىلدىن كۆپ ۋاقىتتىن بۇيان شىنجاڭدا ئۆز نامىنى يوقاتماي فۇكاك تارىخىدا پارلاق سەھىپە قالدۇردى.

فۇكاك ئاق هاربقىنى ئىشلەش ۋەتىجارەت قىلىش ھەققىدە بىزدە ھېچقانچە تارىخىي خاتىرىلەر يوق. فۇكاكنىڭ نامىنىڭ تەزكىرىسىدە يېزىلىشىچە: «چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدە فۇكاكدا هاراق ياساش باشلانغان بولۇپ، شىنجاڭدا خېلى داڭقى چىقارغان.» خەلق ئارىسىدىكى رىۋايەتلەر ۋە ئون نەچچە نەپەر يەرلىك ئاقساقاللار تەمىنلىگەن ماتېرىياللاردا، 1842 ـ يىلى فۇكاكدا ئاق هاراق ئىشلەش كارخانىسىنىڭ پەيدا بولۇپ، 1949 ـ يىلى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانغا قەدەر يۇز يىللىق تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى. بۇ ئۇزۇن يىللار داۋامىدا هاراق ياسايدىغان سودىگەرلەر چېگرا رايونىمىڭ ئۆزگىرىشچان سىياسىي ۋەزىيىتىدە، ئاخىرقى چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئاغدۇرۇلۇشى، جۇمھۇرىيەت ھاكىمىيىتى دەۋرىدىكى ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقىنى، مىللىتارىست شېڭ شىسەي ھاكىمىيىتى دەۋرىدىكى بىر مەھەل گۈللىنىشنى ۋە گومىنداڭنىڭ

زۇلمەتلىك ھۆكۈمرانلىقىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ خىلمۇ ـ خىل ئازابلارنى تارتتى.

فۇكاك ئاق هاربقىنىڭ گۈللىنىشتىن زاۋاللىققا قاراپ يۈز تۇتۇشىدا نۇرغۇن سەۋەبلەر بار. ئەينى زاماندا فۇكاكنىڭ ئاساسلىق مەھسۇلاتى بولغان كۆممە قوناق ئاق هاراق ئىشلەش ئۈچۈن مول خام ئەشيا يەتكۈزۈپ بەردى. ئازادلىقتىن ئاۋۋال فۇكاكدا تېرىلىدىغان ئاشلىق زىرائەتلىرى ئىچىدە كۆممە قوناقنىڭ يەر ھەجمى پۈتۈن تېرىلغۇ يەر ھەجمىنىڭ ئۇچتىن بىر قىسمىنى ئىگەللەيتتى، بولۇپمۇ جېيۇيۇنجېيې، دۇڭ بايۇن، شىيۇن، ۋۇيۇن ئەتراپلىرىدا (هازىرقى تىەنچى گۈڭشېسىنىڭ شىيۇن ۋە ۋۇيۇن دادۇيلىرى) كۆممە قوناقنىڭ يەر ھەجمى پۈتۈن يەر كۆلىمىنىڭ يېرىمىنى ئىگەللەيتتى. خام ئەشيانىڭ تولۇق بولۇشى ئاق هاراق ئىشلەپچىقىرىشنىڭ راۋاجلىنىشىغا پايدىلىق رول ئويناندى. 1842 ـ يىلى تەسىس قىلىنغان تۇنجى هاراق ياساش كارخانىسى چىڭ دەۋرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، 1932 ـ يىلغا كەلگەندە تۆت كارخانا بولۇپ كۆپەيدى، ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىمۇ ئېشىپ، يىللىق ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 159 مىڭ جىڭغا يەتتى. 1935 ـ يىلدىن كېيىن شېڭ شىسەي ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە فۇكاكنىڭ ئاق هاراق ئىشلەپچىقىرىشى گۈللىنىپ رونақ تاپتى. شېڭ شىسەينىڭ قامال قىلىش سىياسىتى تۈپەيلىدىن، بازاردا پەقەت شىنجاڭ ماركىلىق هاراقلا سېتىلاتتى، بۇ فۇكاك هاربقى ئۈچۈن ياساش، تەمىنلەش، سېتىش جەھەتلەردە ئۇنىڭايلىق تۇغدۇرۇپ، ئۇنىڭ تېز راۋاج تېپىشىغا تۈرتكىلىك رول ئويناندى. بۇ چاغدا هاراق ياساش كارخانىسى بەشكە كۆپەيىپ، ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى ئېشىپ،

يىللىق مىقدارى 440 مىڭ جىڭغا يەتتى. خىزمەتچىلەرنىڭ سانى 68 نەپەرگە يەتتى (ۋاقتىلىق يالالانما ئىشچىلار بۇنىڭ ئىچىدە ئەمەس). بىراق 1945 - يىلىدىن كېيىن ئاق ھاراق ئىشلەپ چىقىرىش خارابلىشىشقا قاراپ يۈز تۇتتى. گومىنداڭ كۆچلىرى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ماچېڭشياڭ-نىڭ ئاتلىق 5 - جۇنى ۋە مەركىزىي ئارمىيىسىنىڭ ئاتلىق قىسىملىرىغا ئېھتىياجلىق يەم - خەشەك جىددىيلىشىپ كېتىپ، دېھقانلاردىن سېتىۋالىدىغان بولۇپ، يەتمىگىنىنى ھاراق ياساش كارخانىسى تولۇقلاپ بېرەتتى. مەسىلەن، 1945 - يىلى لوخۇەنجاڭ 500 دانە (بىر دانە 400 جىڭغا تەڭ) سېتىپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن پۈتۈن ناھىيىگە چۈشۈرۈلگەن ۋەزىپە يەنىلا ئورۇنلانمىغان، مۇشۇ سەۋەبتىن شىنجاڭ دېھقانچىلىق باشقارمىسىنىڭ باشلىقى جاڭ يۈ لوخۇەنجاڭنى بەش كۈن نەزەربەنت قىلىپ، ۋەزىپىنى ئورۇنلىمىغان باۋجاڭلارغا ئاگاھلاندۇرۇش قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا دۆڭگۇەندىكى «دېشىڭلۇك» ھاراق ياساش كارخانىسىنىڭ ئىسكىلاتىدىكى كۆمە قوناقلارنى پېچەتلەپ ئۆزلىرى زورلۇقچە سېتىۋالغان. گومىنداڭنىڭ فۇكاڭدا يەرلىك كېنەر، مۆتىۋەر زات دەپ تونۇلغان لوخۇەنجاڭنىڭ ھاراق كارخانىسىغا تۇتقان بۇ خىل قاتتىق پوزىتسىيىسىدىن، بىز باشقا ھاراق كارخانىلىرىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ يېتىشىمىز مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۇستىگە گومىنداڭ ئىقتىسادىي زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ، پۇل پاخالىلىشىپ، مال باھاسى تېز ئۆرلەپ كەتتى. بۇ ھاراق تىجارىتىگىمۇ ئەجەللىك زەربە بولدى. مەسىلەن: 1948 - يىلى، ھۆكۈمەت باھاسى بويىچە ھەر بىر دانەنىڭ باھاسى 22 يۈەن (شىنجاڭنىڭ كونا پۇلى) ھېسابلىنىپ تەمىنات ئىدارىسىغا سېتىپ بېرىلگەن. ئەركىن با-

زاردا ھەر بىر دانەنىڭ باھاسى 35 يۈەنگە ئۆرلىگەن. يۇقىرىدىن ئاشلىق سېتىۋېلىش خىراجىتى چۈشكىچە باھا ئۆرلەپ، 35 يۈەنگە ئاران 8 كۈرە بېرىلگەن. يەنە كېلىپ بېيۇروكراتلارنىڭ قاتمۇ - قات قامال قىلىشى بىلەن خەلققە ھېچنېمە قالمايتتى. «فابى» جەن «يۈەنجۈەن» پۇللىرىنىڭ قىممىتىنىڭ تايىنى يوقلۇقىدىن خەلق ئۈنى كېرەكسىز قەغەز ئورنىدا كۆرەتتى. ئۇ چاغلاردا سودىگەرلەر كۆمۈش تەڭگىنى ئالماشتۇرۇشنىڭ ئۆلچىمى قىلاتتى، شۇ چاغلاردا پەيدا بولغان «كۆمۈش تەڭگە جارىكىلايدۇ، مال باھاسى ئۆرلەيدۇ» دېگەن قوشاق، مال باھاسىنىڭ قالايمىقانلىقى ۋە ھەددىدىن زىيادە ئۆرلىگەنلىكىگە قىلىنغان ھەقىقىي تەسۋىردۇر.

يەرلىك ھۆكۈمەت ھەربىي ئاشلىقنى تولۇقلاپ بېرىش ئۇچۇن، ئېغىر باج ئالغاندىن سىرت يەنە كېلىپ ھاراق ياساش كارخانىلىرىنى پېچەتلەپ تاشلىدى. پېچەتنى مالىيە باج تارماقلىرى چاپلىغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ رۇخسىتىسىز ئىشلەپچىقىرىشقا كىرىشىشكە بولمايتتى، بولمىسا جازا كۆرۈپ جەريمانە ئالاتتى. 1945 - يىلى «دېشىڭلۇك» ھاراق ياساش كارخانىسى مالىيە باج تارماقلىرىنىڭ ماقۇللۇقىنى ئالماي پېچەتنى يىرتىپ تاشلاپ ھاراق ياسىغانلىقى ئۈچۈن 500 دانەن گاۋلياڭ جەريمانە قويۇلغان ئىدى. يۇقىرقى سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، فۇكاڭنىڭ ھاراق ياساش ئىشلەپچىقىرىشى خارابلىشىپ، تىجارەتمۇ كاساتلاشتى. 1947 - يىلغا كەلگەندە پۈتۈن ناھىيە بويىچە ئاران تۆتلا ھاراق ياساش كارخانىسى قېلىپ، ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مىقدارىمۇ 247 مىڭ جىڭغا چۈشۈپ قالدى. ئامان قالغان بۇ تۆت كارخانا ئازادلىق ھارپىسىغا كەلگەندە كەينى - كەينىلەپ تاقىلىپ كەتتى.

پۈتۈن فۇكاك ناھىيىسىدىكى ھەر قايسى ھاراق ياساش كارخانىلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرى چوڭ پەرق قىلمايتتى. سۈپەت جەھەتتە بولسا جىۋىۇنجيىدە ياسىلىدىغان ئاق ھاراق ئەڭ مەشھۇر ئىدى. بۇنداق بولۇشىدا ئۇلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى، ئۇسكۇنە، خام ئەشيا، تىجارەت، باشقۇرۇش جەھەتلەردە ئۆز ئالدىغا ئالاھىدىلىكلىرى بار ئىدى. ئەينى چاغدا ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى، ئۇسكۇنىلەر ناچار قالاق بولسىمۇ، بىراق قايتا ئىشلەش مەشغۇلاتى ناھايىتى ئىنچىكە ئىدى. بۇغداي، گاۋلياك، يالىڭاچ ئارپا قاتارلىق خام ئەشيالارنى ئىشلىتىش نىسبىتى ئۇخشاش بولمىسىمۇ، بىراق ھەرگىز ناچار خام ئەشيالارنى ئىشلەتمەيتتى. ھاراق ياساشتا ئېچىتقۇ ھالقىلىق ئورۇندا تۇرىدۇ. ئۇ چاغلاردا تېرمومېتىر يوق بولۇپ، ھاراق ياسايدىغان ئۇستا كىچە - كۈندۈز قازان بېشىدا تۇرۇپ گىرادۇسنى ناھايىتى ئەستايىللىق بىلەن تەڭشەپ تۇراتتى. ئۇندىن قالسا ئىدىشقا قاچىلاش بولۇپ، ئېچىتقۇ بىلەن خام ئەشيانىڭ نىسبىتىدە قىلچىمۇ نېرى - بېرى بولۇپ كېتىشكە بولمايتتى. پېچەت ئىدىشقا قۇيغاندا ئاز - ئازدىن قۇيۇش، لېكىن تېز ۋە تەكشى بولۇش تەلەپ قىلىناتتى، تېمپېراتۇرا قويۇشقا بولمايتتى قازاننىڭ تېمپېراتۇرا سىنى كونترول قىلىشتا ۋە ھاراقنى كۆيدۈرۈپ ھاراقنىڭ سۈپىتىنى تەكشۈرۈشتىمۇ زادى بىپەرۋالىق قىلىشقا بولمايدۇ. ھاراقنى كۆيدۈرۈپ ئۇنىڭ ئۇچقۇنلىرىدىن چىققان خىلمۇ - خىل رەڭلەر ئارقىلىق ئىشلەش سەنئىتىدىكى مەسىلىلەر كۆزىتىلىدۇ. ئەگەردە مەلۇم بىر خىل رەڭ كەم بولسا، ئوتنىڭ قانداقلىقى ياكى تېمپېراتۇرىنىڭ قانداقلىقى قاتارلىق مەسىلىلەرنى بايقىۋېلىش مۇمكىن، مەسىلە كۆرۈلسە دەرھال تۈزىتىش

مەشغۇلاتى ئىشلىنىدۇ. يەنە بىرسى سۇ ناھايىتى مۇھىم بولۇپ، سۈپەتكە چوڭ تەسىر كۆرسىتىدۇ. سۇنىڭ ئىنتايىن ساپ بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ. شورلۇق سۇ ۋە باشقا نەرسىلەر ئارىلىشىپ كەتكەن سۇنى ئىشلىتىشكە بولمايدۇ. خۇسۇسەن، يەرلىك ئۇسۇلنىڭ ھەر بىر ھالقىلىق يېرى ئىنچىكىلىك ۋە تېزلىكنى تەلەپ قىلاتتى، ھەرگىز قولىنىڭ ئۇچىدىلا ئىشلەپ قويۇشقا بولمايتتى. يەرلىك ئۇسۇل بويىچە ئېلىپ بېرىلىدىغان ئىشلەپچىقىرىش سەنئىتىنىڭ قائىدىلىرىگە قاتتىق رىئايە قىلىمسا سۈپەتكە تەسىر يەتكۈزىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ فۇكاك ئاق ھاربقى، بولۇپمۇ جىۋىۇنجيىنىڭ ئاق ھاربقى رەڭ، پۇراق، تەم جەھەتتە ئىنتايىن ياخشى بولۇپ سۈزۈك، خۇشپۇراق ۋە مېزىلىك ئىدى. ئاخىرقى چىڭ دەۋرىدىن، «ۋاك، گۈك، ئۆلىما بەگزادىلەر تۇلۇن ئاي كېچىلىرى ۋە سەھەرلەردە ئالدى بىلەن ئۇنىڭدىن بىر قەدەھ ئوتلاشنى خۇشاللىق دەپ بىلىشەتتى».

ھاراق ياساش سەنئىتى جەھەتتە، چىڭ سۇلالىسى دەۋردە ھاراق ياساش كارخانىسى قۇرغان ۋاك لىۇدىن تارتىپ 1930 - يىلى تاشقى مۇڭغۇلىيەدىن شىنجاڭغا كەلگەن ئۇستىسىغىچە بولغان ھەر قايسى دەۋردىكى ھاراق ياساش ئۇستىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىيىتى ئارقىلىق بىر يۈرۈش ھاراق ياساش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ چىققان. بىز نۇرغۇن ئاقساقاللار بىلەن سۆھبەتلىشىش ئارقىلىق ياخشى ھاراق ياساشتا زۆرۈر بولغان مۇنداق يەتتە خىل مۇھىم سەنئەتنى يەكۈنلىدۇق: (1) ئادەم چېچەن بولۇش؛ (2) ئاشلىق ئوبدان بولۇش؛ (3) سۇ تاتلىق بولۇش؛ (4) ئېچىتقۇ ئوبدان بولۇش؛ (5) ئۇسكۇنىلەر تازا بولۇش؛ (6) ئىدىش نەم بولۇش؛ (7) ئوت سۇس بولۇش.

فۇكاك جيۇيۇنجيې ئاق هاريقى توغرىلىق بەزى قىزىقارلىق ئەپسانىلارمۇ بار بولۇپ، ئۇلاردا كىشىلەرنىڭ بۇ هاراقنىڭ سۈپىتىگە بەرگەن باهاسى ئىپادىلەنگەن. رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە، چىڭ سۇلالىسىنىڭ داۋگۇاڭ پادىشاهى دەۋرىدە، ۋاڭ لىيۇنىڭ هاراق ياساش كارخانىسى هازىرقى ۋۇيۇن دادۇيىنىڭ بېيخۇ دېگەن يېرىدە بولۇپ، ئۇ شۇ چاغدا فۇكاڭ ناهىيىسىدىكى بىردىنبىر هاراق ياساش كارخانىسى ئىكەن. كۈنلەرنىڭ بىرىدە چىرايىدىن نۇر يېغىپ تۇرغان بىر خىزىر بۇ يەرگە شاراب ئىچىشكە كەپتۇ. ئۇ بىر غېدىر شاراب ئېلىپ ئىچكەندىن كېيىن يەنە بىر غېدىر ئېلىپ تولا قىسمىنى ئوتلىۋېتىپ قالغان ئازاراغىنى يېنىدىكى قۇدۇققا تۆكۈۋېتىپ كېتىپ قاپتۇ، شۇنداىن ئېتىبارەن مۇشۇ قۇدۇقنىڭ سۇيى بىلەن هاراق ئىشلەيدىغان ۋاڭ لىيۇ داڭق چىقىرىپتۇ، كىشىلەر بۇنى خىزىرنىڭ كۆرسەتكەن كارامىتى دەپىشىدىكەن. 1979-يىلى مەن لياۋنىڭغا تۇغقان يوقلاشقا بارغىنىمدا، 1933-يىلى شىنجاڭغا كەلگەن شەرقىي شىمال پىدائىلار ئارمىيىسىنىڭ پىشقەدەملىرى بىلەن سۆھبەتلەشتىم. ئۇلار فۇكاڭنىڭ جيۇيۇنجيې ئاق هاريقىنى تىلدىن چۈشۈرمەي ماختىشىپ كەتتى ۋە يۇقىرقى ئەپسانىۋى چۆچەكنى تېخىمۇ ئەپسانىلەشتۈرۈپ سۆزلەپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇلار يەنە فۇكاڭغا ئائىت بەزى قىزىق ئىشلارنى، مەسىلەن، ئېسىل پۇراقلىق ساپ ئاق هاراق ۋە شېكى شىسەيىنىڭ فۇكاك دۇڭگۇەن يۇشۇمياۋ بۇتخانىسىدا تېنىگە داۋا تىلەپ ئىلاهقا باش ئۇرغانلىقىدەك ئىشلارنى ناهايىتى قىزىقارلىق قىلىپ سۆزلەپ بەردى. ئۇلار يەنە: «فۇكاڭدا ئۇچ كارامەت بار، بىرسى هاراق، بىرسى لازا، يەنە بىرسى ئات ئوغرىسى» دەيىشتى. ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە خۇ فامىلىلىك بىر

چال بولۇپ شېكى شىسەيىنىڭ قېيىنئاتىسى چىيۇ سىلىڭنىڭ يېقىن خىزمەتچىسى بولغان ئىكەن. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، شۇ چاغلاردا چىيۇ سىلىڭ زىياپەت ئۈتكۈزگەندە سۈۋېت هاريقىدىن باشقا يەنە فۇكاڭنىڭ جيۇيۇنجيې كوچىسىدا ئىشلەنگەن ئاق هاراقتىن ئايرىلالمايدىكەن.

يۇقىرقى ئەپسانىلەر ۋە قىزىق ئىشلار جيۇيۇنجيېنىڭ ئاق هاريقىغا بىر خىل ئاجايىپ تۈس كىرگۈزىدۇ. بىراق هاراق ياساشنىڭ 7 خىل ماهارىتىدە كۆرسىتىلگەن سۇ تاتلىق بولۇش كېرەك دېگەن سۆزنىڭ ئىلمىي ئاساسى بار. فۇكاڭدا بوغدا كۆلىنىڭ سۇيى بار. چوڭ - كىچىك بوغدا كۆلىنىڭ سۇيى ئېتىز - ئېرىقلارغا قۇيۇلۇپ يەر ئاستىغا سىڭىدۇ. ئۇنىڭ تەركىبىدە هەر خىل ئېلېمېنتلار بار. هاراق ياساش كارخانىلىرى تەكشۈرۈش ئارقىلىق يەر ئاستى سۇنىڭ يۇنىلىشى بويىچە قۇدۇق قازغان، شۇنىڭ ئۈچۈن قۇدۇق سۇيى ساپ، تەمى تاتلىق بولۇپ، هاراق ياساشتىكى ئېسىل ماتېرىياللاردىن بولۇپ سانىلىدۇ. 1944 - يىلى جيۇيۇنجيېنىڭ شەرقىي دەرۋازىسى تەرەپتە لو خۇەنجاڭ ئاچقان هاراق ياساش كارخانىسى، غەربىي دەرۋازا تەرەپتە گاۋ جېچىڭنىڭ هاراق ياساش كارخانىسى بار بولۇپ، گەرچە بۇ ئىككىسىنىڭ ئارىلىقى بەك يىراق بولمىسىمۇ، لېكىن لو خۇەنجاڭنىڭ ئىشلىگەن هاريقىنىڭ سۈپىتى گاۋ جېچىڭنىڭكىدىن ئۈستۈن تۇراتتى. بايىقى ئەپسانىدە تىلغا ئېلىنغان هاراق پەرىشتىسى هاراق تۆككەن قۇدۇقنىڭ ئىزىنى ئىزدەپ تېپىشقا ئىمكانىيەت بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ قۇدۇقنىڭ بوغدا سۇيى ئۈتۈدىغان يەردە ئىكەنلىكىدە شەك يوق.

فۇكاڭ ئاق‌هاريقى‌بازىرى‌ئىتتىك ماللاردىن ئىدى. 1863 - يىللاردىن ئاۋۋال شۇ جايىنىڭ ئۆزىدە سېتىلغاندىن باشقا، هاراقنى

سېۋەتكە قاچىلاپ تۆگىگە ئارتىپ گۇچۇك، ئالتاي، تاشقى موڭغۇل قاتارلىق جايلارغىچە ئاپىرىپ ساتقان. 1875 - يىلىدىن كېيىن سۇجۇ (هازىرقى گەنسۇنىڭ جيۇچۈەن دېگەن يېرى» غىچە ئاپىرىپ سېتىلغان. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرى ۋە جۇڭخۇا مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدىن باشلاپ كۆپىنچە شەرقىتە گۇچۇڭغىچە، غەربتە دىخۇاغىچە بولغان يەرلەرگە ئاپىرىپ سېتىلغان. دىخۇانىڭ كوچىلىرىدا، قاۋاقخانىلىرىدا فۇكاك ئاق هاربقى سېتىلىدۇ، دېگەن ئېلانلار چاپلانغان ئىدى.

فۇكاڭدىكى هاراق ياساش كارخانىلىرى ناهىيە شەھىرىنىڭ دۇڭگۈەن، جيۇيۈنجيې، زىنچۈەنزى دېگەن 3 جايىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بېشىدىن ئۆتكۈزگەن تارىخى بىر - بىرسىگە ئوخشاشمايدۇ. هاراق ياساش كارخانىلىرىنىڭ بەزى خوجايىنلىرى فۇكاڭدىكى داڭلىق مۆتىۋەرلەردىن بولۇپ، تارىختا خېلى بىر مەزگىل دەۋر قىلىپ باققان. ئۇلارنى تۆۋەندىكىچە بايان قىلىمەن:

(1) فۇكاڭنىڭ ناهىيە شەھىرىدە ئىككى هاراق ياساش كارخانىسى بولۇپ، شەرقىي دەرۋازىسىنىڭ شىمالىدىكى (يەنى هازىرقى ناهىيىلىك مەدەنىيەت ساراىيى) يۇشىڭكۇي ناملىق كارخانا چىڭ سۇلالىسىنىڭ شۇەنتۇڭ خان دەۋرىدە قۇرۇلغان، ئۇنىڭ خوجايىنى لى فامىلىلىك (ئىسمى ئېنىق ئەمەس) بىرەيلەن بولۇپ، ئۇ مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىغىچە، يەنى 1914 - يىلىغىچە باشقۇرغاندىن كېيىن جيا پىڭشەن ئۆتكۈزۈۋالغان، جي جۆرېك مۇپەتتىش بولغان (ئۇلارنىڭ هەممىسى سەنشىلىك). ئۇلار 1921 - يىلىغىچە باشقۇرغان. 1922 - يىلىغا كەلگەندە ۋاڭ چىيۈن ئۆتكۈزۈۋالغان، تاۋ مىڭيۇ مەبلەغ قوشۇپ شېرىكلەشكەن (تاۋ شىنجاڭدىكى 3 ياش ئەزىمەتتىنىڭ

بىرسى)، 1933 - يىلى فۇكاڭدا ئۇزۇش بولغاندا تۇختىغان. 1935 - يىلى لى جېرۇ ئۆتكۈزۈۋالغان (لى خېبىيلىك ئىدى) لى 2 يىل باشقۇرۇپ ئۆلگەندىن كېيىن، 1937 - يىلدىن 1938 - يىلىغىچە ۋاڭ پاڭزا ئۆتكۈزۈۋالغان، ۋاڭ دىخۇا شەھىرىدىكى دېشىنخې ناملىق سودا ساراىيى تەۋەلىكىدە ئىدى. 1939 - يىلىدىن 1940 - يىلىغىچە لى جىڭۈەن باشقۇرغان بولۇپ، ئۇ ياڭ زېڭشىن، جىن‌شۇرېن هاكىمىيىتى دەۋرىدە ئۆتكەن دېڭ فامىلىلىك كونا دەللالغا تەۋە ئىدى. شېڭ شىسەي هۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە بۇ ئادەم قولغا ئېلىنىپ، مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنغان، هاراق ياساش كارخانىسىمۇ ئاسىيلارنىڭ مال - مۈلكى سۈپىتىدە خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسىنىڭ باشقۇرۇشىغا بېرىلگەن ئىدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ نامى يۇڭماۋ قىلىپ ئۆزگەرتىلگەن ئىدى. 1941 - يىلى خەنزۇ مەدەنىي ئاقارتىش ئۇيۇشمىسى بۇ كارخانىنى ئەن يۈشەن، شى جەنجىن، شۇ ۋەنلىك، سۇي ۋېنبىك تۆتەيلەنگە سېتىپ بەردى. بۇ تۆتەيلەن 40 مىڭ يۈەن (شىنجاڭ پۇلى) پاي قوشۇپ، تۇڭ شېڭچۈەن نامىدا بەش يىل تىجارەت قىلىپ 1945 - يىلى تارقىلىپ كەتتى، 1946 - يىلى بۇ كارخانىنى گو شىيۈگە سېتىپ بېرىپ ياڭ جىڭمىڭنىڭ باشقۇرۇشىدا 1949 - يىلى ئازادلىققا چىققانغا قەدەر تەن شۇنچۈەن نامىدا تىجارەت قىلدى.

ئىككىنچى بىر هاراق ياساش كارخانىسى شەرقىي دەرۋازىنىڭ جەنۇبى (هازىرقى يېمەك - ئىچمەك لاۋازىمەت شىركىتى رەسمىخانىسى ئورۇنلاشقان جاي) دا بولۇپ، نامى دېشىڭلۈك ئىدى. ئۇ مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى قۇرۇلغان بولۇپ، ئاساسەن ياغپۇرۇشلۇق ۋە جۇڭيى دورىلىرىنى سېتىش بىلەن شۇغۇللىناتتى. 1936 - يىلى ئۇنىڭ خوجايىنى ۋاڭ نۈڭ -

گۈمن هاراق ئىشلەش خىلىنى كۆپەيتىپ، كۆپ خىل تىجا - رەت ئاساسىدا ئايرىم ھېسابات ئېلىپ بارىدى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ تارىخى ئانچە ئۇزۇن ئەمەس بولۇپ، 1949 - يىلغا كەلگەندە ئاران 13 يىل بولغان ئىدى. بۇ كارخانىغا ۋاڭ نۆڭگۈمن مەبلەغ سالغان، ۋاڭ چىچې (كونا ناھىيىلىك ھۆكۈ- مەتتە ئىشىككە قارايدىغان بۇۋاي)، كاڭ رۇبو، لى چىگۈبن قاتارلىقلار پاي قوشقان ۋە بىرلىكتە باشقۇرغان، جاڭ ۋەنيۈەن جىگىلى بولغان. ئىككى يىلدىن كېيىن كاڭ رۇبو، لى چىگۈبنلار قوشقان پېيىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن خې بىگ- ۋۇ دېگەن كىشى پاي قوشقان. ئۇلار 1941 - يىلنىڭ ئاخىرى- دا تارقىلىشىپ كەتكەن. 1942 - يىلدىن 1949 - يىلغىچە بولغان 8 يىل ئىچىدە ۋاڭ شۇلى (ۋاڭ نۆڭگۈمننىڭ ئوغلى) يالغۇز باشقۇرغان.

بۇ ئىككى ئائىلىلىك هاراق كارخانىسى 40 يىلدىن ئار- تۇق ۋاقىت تىجارەت قىلغان بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىش تېخ- نىكىسى، ئىشلەپچىقىرىش ئۇسكۇنىلىرى قالاق ئىدى، قول مەشغۇلاتى ئاساس قىلىناتتى. ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارى جەھەتتە ھەر ئايدا 20 ئىدىشتىن 24 ئىدىشقىچە هاراق ئىشلەيتتى، ھەر بىر ئىدىش ئۈچۈن 2 دادەن 4 كۈرە (ھەر بىر دادەن 400 جىڭ) خام ئەشيا، 8 كۈرە ئېچىتقۇ كېتەتتى، ھەر بىر ئىدىشقا 250 كىلودىن 350 كىلوغىچە هاراق قاچە - لاشقا بولاتتى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىن مىنگونىڭ دەس- لەپكى چاغلىرىغىچە ۋە 1933 - يىلدىن ئاۋالقى مەزگىللەردە يىللىق ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 43 مىڭ جىڭغا بارغان بولۇپ، 1935 - يىلدىن كېيىن بۇ ئىككى ئائىلىنىڭ هاراق ئىشلەپ - چىقىرىش مىقدارىدا سەل كۆپىيىش بولغان، يىللىق ئىشلەپ -

چىقىرىش مىقدارى 130 مىڭ جىڭغا يەتكەن. 1945 - يىلدىن كېيىن تۆۋەنلەپ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 110 مىڭ جىڭغا چۈشۈپ قالغان. بۇ ئىككى كارخانىدىكى خىزمەتچى خادىملارنىڭ سانى 20 نەپەر ئىدى (مەدىكارلار بۇنىڭ ئىچى- دە ئەمەس).

هاراق ياساش بىلەن شۇغۇللانغان نۇرغۇن جىگىللار ئىچىدە گو شىيۇ بىر مەزگىل داڭق چىقارغان. 1946 - يىلدىن 1949 - يىلنىڭ دەسلىپىگىچە بولغان مەزگىلدە گو شىيۇ ياش قامەت - لىك بولۇپ، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئۆز ئىشىغا كىرىشىپ كەتكەن، باردى - كەلدى ئىشلىرىغا ماھىر بولغان. ئۇ هاراق ياساش ئىشىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن قوشۇمچە ياغ ئىشە- لەش كارخانىسى قۇرغان ۋە باشقا سودا ئىشلىرى بىلەن شۇ- غۇللانغان، دېخۇا بىلەن گەنسۇ، لەنجۇ ئارىلىقىدا توختىماي قاتناپ تۇرغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئەمەلدارلار سوزۇنلىرى - دىمۇ كىرىپ - چىقىپ يۈرۈپ، دېخۇادىكى ئەمەلدارلار بىلەن تونۇشقان، ماشىنا سېتىۋالغان ھەمدە ۋاكالەتخانە قۇرغان. ئەينى زامانداكى گومىنداڭنىڭ تەمىنات ئىدارىسىدىكى ئەمەلدار- لار ئۇنىڭ دائىملىق مېھمىنى بولۇپ، ئۇ ئۆزىنى يېتەرلىك مەبلەغ بىلەن قامداپ كەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ دېخۇا شەھىرىدىكى ۋە فۇكاڭ ناھىيىسىدىكى سودا ساھەسىدە نوچى ئادەم بولۇپ قالغان ئىدى. بىراق ئۇنىڭ كۆرسەتكەن ئەجرى- تىرىشچانلىقلىرىغا باقماي، ئۇنىڭ هاراق ياساش كارخانىسى ئاخىرى يەنىلا يېپىلىپ قالدى. ئازادلىقتىن كېيىن، ئۇ تەمە- نات ئىدارىسىنىڭ ئاشلىق پۇلى بىلەن بوغۇلۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئەرز قىلىنىپ، فۇكاڭ ناھىيىلىك سوت مەھكىمىسى تەرىپىدىن قانۇن بويىچە جازاغا ھۆكۈم قىلىندى.

(2) جيۇيۇنجيې ئاق هاريقى ئەڭ داڭلىق بوۋاپ، ئۇنىڭ كارخانىسىمۇ هەممىدىن بۇرۇن قۇرۇلغان. 1942 - يىلىدىن ئېتىبارەن ۋاڭ لىيۇ (شەنشىلىك) ھاراق ياساش كارخانىسى قۇرغان، ئورنى ۋۇيۇنخۇانىڭ شەرقىي شىمالىي تەرىپىدە (هازىرقى تىيەنچى گۈڭشې ۋۇيۇن دادۇي بېيخۇدا) بولۇپ، ۋاڭ سىيۇ هەم جىڭلى بولغان، هەم هاراق ياساش ئۇستىسى بولغان، ياسىغان هاراقلىرىنىڭ سۈپىتى ياخشى بولۇپ، شىمالىي شىنجاڭدا داڭقى بار ئىدى. يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ئەپسانىۋى چۆچەك دەل مۇشۇ هاراق ياساش كارخانىسى ئۈستىدە بولغان. 1863 - يىلىدىن كېيىن، تۇدىلىن ئۆزىنى چىڭ جىن ۋاڭ (مۇسۇلمان شاهى) دەپ ئاتىدى، ياقۇپبەگ ئۇرۇمچىگە هۇجۇم قىلىپ كىردى. شۇنداقلا بەيخۇيەن شىنجاڭغا كىرىپ گۈمىدىنى بېسىۋالدى. ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى دەستىدىن فۇكاڭ خەلقى قاتتىق ئوقۇبەت ئىچىدە قالدى. هاراق ياساش كارخانىسىمۇ ئىشتىن توختىدى، 1879 - يىلىغا كەلگەندە لىياڭ كۇي جيۇيۇنجيېنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە هاراق ياساش كارخانىسى، ياغ كارخانىسى قۇرۇدۇ. ئۇنىڭ ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى يۇقىرى بولۇپ تا سۇجۇغىچە ئاپىرىپ سېتىلىدۇ هەمدە سۇجۇدا هاراق دۇكىنى ئاچىدۇ. لىياڭ كۇينىڭ ئۆزى سۇجۇ بىلەن فۇكاڭ ئارىلىقىدا قاتناپ يۈرىدۇ. ئۇنىڭ كارخانىسى مىنگونىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا يېپىلىغان. 1910 - يىلىدىن كېيىن جيۇيۇنجيې شەرقىي دەرۋازىنىڭ شىمالىدا (هازىرقى تىيەنچى گۈڭشې قول هۈنەرۋەنچىلىك كارخانىسى قورۇسىدا) هاراق ياساش كارخانىسى قۇردى. لى يۇ ياشانغان ئادەم بولۇپ، بالىلىرى ئالىقاپ، كارغا كەلمەس ئىدى. 1915 - يىلى ئۇئۆزىنىڭ هاراق ياساش كارخانىسىنى لوخۇەنجاڭغا سېتىپ

بەردى. لو تىجارەت قىلىشتا پەملىك بولۇپ قوشۇمچە دېھقان - چىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى، قىسمەن خام ئەشيا ئۆزىدىن بولاتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن (ئۇ بۇ ئىش بىلەن 35 يىل شۇغۇللانغان) 1947 - يىلغا كەلگەندە لو ئۆزىنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، كارخانىنى جىڭلى ۋاڭ فۇتۇڭغا ئوتكۈزۈپ بەردى، بۇ كارخانا 1949 - يىلى ئازاد بولغاندا تاقالدى.

1941 - يىلى، جيۇيۇنجې غەربىي دەرۋازىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدە ئولتۇرۇشلۇق ماشيۇسەينىڭ هويلىسىدا (هازىرقى تىيەنچى گۈڭشې جيۇيۇنجيې ئاشلىق پونكىتى ئائىلىلىكلەر قوروسىدا) بىر هاراق ياساش كارخانىسى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا ۋاڭ شىنفاڭ (ئۇ تيەنجىنلىك بولۇپ ئۆزى دىخۇادا تۇراتتى) جىڭلى بولدى، بىراق يېرىم يىلدىن كېيىنلا توختاپ قېلىپ كېيىنچە گاۋ جېچىڭغا سېتىپ بېرىلدى. گاۋ ئۆزى جىڭلى بولدى. بۇ كارخانىغا دىخۇا شەھىرىدىكى تۆت سودىگەر ۋە گاۋنىڭ ئۆزى پاي قوشقان، هەر بىر پاينىڭ سانى 2 مىڭ يۈەن بولۇپ، جەمئي 10 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان. مۇشۇنداق ئازغىنە مەبلەغ بىلەن 5 يىل باشقۇرغاندىن كېيىن، هېچقانچە پايدا بولماي، قوشۇمچە چوشقا بېقىشقا كىرىشتى. 1946 - يىلىغا كەلگەندە يېپىلىپ قالدى.

يىز ئەمدى هاراق ياساش ئىشى بىلەن شۇغۇللانغان فۇكاڭنىڭ يەرلىك كىنەزى، ئاتاقلىق مۆتىۋەر لوخۇەنجاڭ توغرىسىدا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەيلى:

فۇكاڭدا هاراق ياساش ئىشى بىلەن شۇغۇللانغانلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئاتاقلىقى لوخۇەنجاڭ هېسابلىنىدۇ. لونىڭ دادىسى ئەسلى شەنشىلىك بولۇپ، 1870 - يىلى گۈمۇدىدىن فۇكاڭغا سەرگەردان بولۇپ ئېقىپ كەلگەن، دۇكىيۇنده دېھقانچىلىق

بىلەن شۇغۇللانغان، لوخۇەنجاڭ 1890 - يىلى فۇكاڭدا تۇغۇلۇپ ياشلىق دەۋردە تۇرپان ناھىيىسىدىكى تېلېگراف ئىدارىسىدا تېلېگرامچى بولۇپ ئىشلىگەن. 1915 - يىلى يۇرتىغا قايتىپ كېلىپ ھاراق ياساش كارخانىسىنى باشقۇرغان، لو ئېغىر ئادەم ئىدى، كىشىلەرگە يۇمشاق مۇئامىلە قىلاتتى. ئۇ 1933 - يىلدىن ئىلگىرى يېزا ئىگىلىك ئەمەلدارى بولغان. 1938 - يىلى ئېچىلغان شىنجاڭ سەنئەتجۇيى ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدا فۇكاڭ ۋەكىلى بولغان. 1945 - يىلدىن كېيىن بىر يىل كەنت باشلىقى بولغان. بۇ چاغدا لو خۇەنجاڭنىڭ نامى ۋە مال - مۈلكى كۆنسا - يىن ئېشىپ بىر مەزگىل داڭق چىقارغان ھەمدە فۇكاڭ ناھىيەسى بويىچە مەرتىۋىلىك مۆتىۋەرلەرنىڭ بىرسى بولۇپ قالغان ئىدى. ھەر قېتىم يېڭى ھاكىملار ۋەزىپىگە ئولتۇرغاندا ھامان لو خۇەنجاڭنى يوقلايتتى، دېخۇادىن كەلگەن ئەمەلدار، بايلارمۇ شۇنداق ئىدى. لو جامائەت ئىشلىرىغا قىزغىن قاتنىشاتتى ھەمدە فۇكاڭدىكى سەنگۇك - سىگۇك دەۋىالىرىنىڭ سۇ سىستېمىسى بىلەن تونۇش بولۇپ، ئەگەردە دېھقانلار سۇ ئۇستىدە جىدەل چىقارسا ياكى ئائىلە ماجراسى تۇغۇلسا ئۇ قىزغىنلىق بىلەن زىددىيەتنى بىر تەرەپ قىلاتتى، ئۆز ئائىلىسىدىكى يالا - لانما ئىشچىلارغا نىسبەتەنمۇ بىر قەدەر مۇلايىم بولۇپ، باشقا يەر ئىگىلىرىگە ئوخشاش ۋەھشى ئەمەس ئىدى. مەسىلەن، ھاراق ياساش كارخانىسىنىڭ ئىشچىلىرىدىن دۇك سۇنغۇ، لى چۇنسەي قاتارلىق تۆتەيلەننىڭ يېشى 50كە يەتكەن بولۇپ تېخى ئۆيلەنمىگەن بولغاچقا، لو ئۇلارغا كېلىن تېپىپ ئۆيلەپ قويغان، ئۇنىڭ ئەسلى غەرىزىنىڭ نېمە بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ بۇ ئىشلىرى شۇ چاغدا ھەقىقەتەنمۇ كىشىلەرنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولغان ئىدى. گەرچە ئۇ فېئودال ھۆكۈمرانلار ئۈچۈن كۆچەنىڭ بېرىچە خىزمەت قىلسىمۇ، بىراق خوجايىنىنىڭ تەلىپىنى قاندۇرالمايتتى. بەزىدە ئەسكەرلىككە ئادەم ئەۋەتىش، ئاشلىق يىغىش ۋە باشقا ئۆشرە - زاكاتلار دەستىدىن جېنىنى جاق تويالتتى.

1947 - يىلى، ئۇ يېشى بىر يەرگە بېرىپ قالغانلىقتىن ئۆزىنىڭ ھاراق ياساش كارخانىسىنى ۋاك فۇتۇكىغا ئۆتكۈزۈپ بەردى، ئۆزى بولسا دېخۇا شەھىرىدە بىر يۇرۇش قورو - چاي سېتىۋېلىپ تەنھا ياشىدى. 1949 - يىلى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن فۇكاڭ جېۋىيۇنجېيىگە قايتا كۆچۈپ كەلدى. ئازادلىق ئارمىيە شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن، لو خۇەنجاڭ يەر ئىگىلىرى ئارىسىدا تەشۋىق خىزمىتى ئېلىپ بېرىشقا قاتنىشىپ، ئاشلىق يىغىش خىزمىتى جەھەتتە كۆپ تىرىشچانلىقلارنى كۆرسەتتى، 1950 - يىلى ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇش چاۋشىيەنگە ياردەم بېرىشتە ئۇ ئۆزىنىڭ دېخۇادىكى ئۆي جايىنى 150 سەر ئالتۇنغا سېتىپ ئىئانە قىلدى. جېۋىيۇنجېيدىكى ياغ كارخانىسىنى 2 - رايونىنىڭ خىزمەت ئورگىنى قىلىپ ئىشلىتىشىگە ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئۇنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكەتلىرى شىنجاڭ گېزىتىدىمۇ ئېلان قىلىنغان ئىدى. ئۇ يەنە ئىككى مىڭ يۈەنلىك مەدەنىيەت بۇيۇملىرى سېتىۋېلىپ ج ك پ 2 - رايونلۇق كومىتېتىغا ۋە سەپەن مەكتەپكە تەقدىم قىلدى. ئۇ 1965 - يىلى ۋاپات بولدى.

(3) زىنچۇەنزىدىكى ھاراق ياساش كارخانىسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى، مىنگونىڭ دەسلىپىدە قۇرۇلغان بولۇپ، سەنئى ئۆلكىسىدىن كەلگەن بىرەيلەن خوجايىن ئىدى، لى باېر جىڭلى ئىدى. كارخانا يۈكتەي دەپ ئاتىلاتتى . 1933 - يىلى جاۋ جۇنچىڭ جىڭلى بولدى. 1939 - يىلى جاڭ فامىلىك

بىرەيلەن جىگلى بولدى. 1944 ـ يىلدىن كېيىن لى جىنگۇي جىگلى بولدى. 1948 ـ يىلى سەنشى ئازاد بولغاندىن كېيىن كارخانا خوجايىنىنىڭ نەۋرىسى فۇكاڭغا كېلىپ مال ـ مۈلۈكلىرىنى ئېنىقلاپ، كارخانىنى گاۋ يۈكشىگىغا سېتىپ بەردى. ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدە ئۇنى ۋۇ تىگيۈن، ۋاڭ ۋەنباۋ ئىككەيلەن بىرلىشىپ باشقۇردى. كېيىن تەمىنات كوپېراتىپى ئۆتكۈزۈۋالدى. ئۇنىڭ يىللىق ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 1933 ـ يىلى ئۆپچۆرىسىدە 45 مىڭ جىڭ بولۇپ، 1935 ـ يىلىدىن كېيىن 72 مىڭ جىڭغا يەتكەن. 1945 ـ يىلى يىللىق ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 75 مىڭ جىڭ بولغان. خىزمەتچىلەردىن 12 كىشى بار ئىدى (يالالانما ئىشچىلار بۇنىڭ ئىچىدە ئەمەس).

شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشى بىلەن فۇكاڭدا ئاق هاراق ئىشلەپچىقىرىش تامامەن توختىدى. بۇ ئىش بىلەن شۇغۇللانغانلار فۇكاڭ ئاق هاراقنى راۋاجلاندۇرۇش ئۈچۈن تۆھپە قوشتى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى هازىر دۆلەت ئىگىلىكىدىكى سودا سەپلىرىدە ۋە تەمىنات كوپېراتىپلىرىدا خىزمەت قىلىدۇ، بەزىلەر يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىغا قاتناشتى.

بۇ ماقالىنى يېزىشتا شى جەنجىڭ، لياڭ شۇمۇ، ۋاڭ فۇتۇڭ، ۋاڭ شۇلى، ياڭ جېچىڭ، دۇڭ سۇنغۇ، گو شىيۈن قاتارلىق بۇۋايلار ياردەم قىلدى.

1984 ـ يىلى 6 ـ ئاي

ئۈرۈمچىدە تىياتىر ۋە ئەلنەغمىنىڭ تەرەققىياتى

جاڭ ۋېنجۇڭ

جىڭجۇ تىياترى

شىنخەي ئىنقىلابىدىن ئاۋۋال «جىڭجۇ تىياترى» شىنجاڭنىڭ تىياتىر سەھنىسىدە يوق دېيەرلىك ئىدى. 20 ـ يىللارنىڭ بېشىدىن باشلاپ، بېيجىڭ، تىيەنجىن، خېنەن قاتارلىق جايلاردىن ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ بىر قىسىم جىڭجۇ ئارتىسلىرى كېلىشكە باشلىدى. خېبېي باغزىدىكى «جىلىبەن» دە جىڭجۇ تىياترى قوشۇپ ئوينالغان بولۇپ، تېخى مۇستەقىل بىر جىڭجۇ تىياتىر ئۆمىكى قۇرۇلمىغان ئىدى.

ئۈرۈمچىگە ئەڭ بۇرۇن كەلگەن جىڭجۇ تىياتىر ئارتىسى ـ جى شاۋپۇ بولۇپ، ئۇ ئەسلىدە بېيجىڭدىكى داڭلىق جىڭجۇ تىياتىر ئارتىسى لى جىرۇينىڭ خىزمەتچىسى بولۇپ ئۇنىڭ ئارقىسىدا يۈرۈپ كېيىن سەھنىگە چىقىپ ئويۇن قويۇپ، هەزىلكەش ناخشىلارنى ئېيتىدىغان بولغان، ئۇ ئۇزۇنغىچە بېيجىڭ جىڭجۇ تىياترى ئۆمىكىنىڭ نەشرىياتلىق قوروسىدىكى شاگىرتلار ئارىسىدا ياشىغان هەم لى جىرۇينىڭ ئۆزى

بۇاستە ئۇلگە كۆرسىتىپ ئۆگىتىشى نەتىجىسىدە جىڭجۇ سەنئەت بىلىمى جەھەتتە پۈختا يېتىشىپ چىقىشقا باشلىغان. ئۇ 20 ـ يىللارنىڭ بېشىدا ئۇرۇمچىگە كېلىپ، ئاۋۋال «تيەنلىبەن» گە كىرىپ جىڭجۇ ھەۋەسكارلىرى ۋە خېۋىي باغزى ئارتىسلىرىغا ھەمراھ بولۇپ جىڭجۇ ئويۇنىنى ئويناندى. ئوينىغان ئويۇنلىرىدىن: «ئايال گۇناھكارنى يالاپ ئېلىپ مېڭىش»، «قارا تەشتەك خاتىرىسى»، «يولۇاس جىلغىسىدا يېتىش» قاتارلىقلار بار. ئۇ تىياتىر ئويناش بىلەن بىللە يەنە ئۆزىگە شاگىرت قوبۇل قىلىپ، ئۇرۇمچىدە جىڭجۇ تىياتىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا تۇرتكە بولدى. كېيىن ئۇرۇمچىدە جىڭجۇ سەھنىسىدە ئۆزىنى كۆرسىتىشكە باشلىغان ھەزىلكەش ۋاك دېكې، ساقاللىقلار رولىنى ئېلىپ چىققۇچى ئەن يۈلىيەن قاتارلىقلار ئۇنىڭ تالانتلىق شاگىرتى ئىدى.

جى شاۋپۇدىن كېيىنرەك ئۇرۇمچىگە كەلگەن جىڭجۇ ئار ـ تىسلىرىدىن چىن يۆچياۋ، چىن يۈلۇ ئاكا ـ ئۇكا ئىككەيلەن بولۇپ، بۇلارمۇ نەشپۈتلۈك قورودىن چىققان مۆتىۋەرلەردىن ئىدى. بۇ ئاكا ـ ئۇكا قاتارلىق بىر قانچە كىشى جىڭجۇ ئارتىسى ئىدى. چىن يۆچياۋ مەخسۇسلا گۈەنگۈك توغرىسىدىكى تىياتىرلارنى ئويناپتتى، ئۇنىڭ ھەر بىر ھەرىكىتى ناھايىتى جايىدا بولغانلىقى ئۈچۈن شۇ چاغدىكى ئۇرۇمچى تىياتىر سەھنىسىدە «ھايات گۈەنگۈك» دېگەن چىرايلىق نام بىلەن ئاتىلىپ كەلدى. چىن يۈلۇ ئەر چامباشچىلارنىڭ ناخشىسىنى ئېيتاتتى ۋە رولىنى ئالاتتى، ئۇنىڭ ماھارىتى چىن يۆچياۋدىن يۇقىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ يەنە بىر ئاكىسى بېيجىڭدىكى ئاتاغلىق چامباشچى بولۇپ، ئۇ «چوڭ يۈلۇ» دەپ ئاتىلىدىكەن، شۇنىڭ بىلەن كىشىلەرمۇ چىن يۈلۇنى «كىچىك يۈلۇ» دەپ

ئاتايدىغان بولدى. چوڭ يۈلۇ ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن، تۇنجى قېتىم رەسمىي ئوينىغان ئويۇنى «گۈللۈك كېپىنەكنى تۇتۇش» دېگەن چامباشچىلىق تىياتىرى بولۇپ، ئۇنىڭ يۇمشاق كالتەكماھارىتى ھەممە ئادەمنى قىزىقتۇردى. چىن يۈلۇ ـ نىڭ ئېگىز ئېسىلغان يۇمشاق كالتەك ئۇستىدە ئۆزىنى بو ـ شىتىپ مولالاق ئېتىشى، چايقىلىپ تىك تۇرۇشى خۇددى «ھاۋادا ئۇچۇدىغان ئادەم» گە ئوخشايتتى، ئۇ ئورۇنلىغان ئاجايىپ ئويۇنلار ئاممىنىڭ قىزغىن ماقتىشىغا ئېرىشتى.

20 ـ يىللاردىن 30 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغىچە ئىچكىرىدىن كەلگەن جىڭجۇ ئارتىسلىرىنىڭ سانى چەكلىك بول ـ سىمۇ، لېكىن ئۇلارنى ئۇرۇمچىدىكى ھەر ساھە چاڭچىلە ھەۋەسكارلىرى بىلەن بىرگە ھېسابلىغاندا خېلى كۆپ بولۇپ قالاتتى. چاڭچىلە ھەۋەسكارلىرى ئېچىدە بىر قەدەر كۆزگە كۆرۈنگەنلەردىن يىن جيەنچياك، ۋاك زىيۇ. گوڭچىن، ياك رۇيفېك، لىيۇ ۋەنچۇەن قاتارلىقلار بار ئىدى. ئۇلار شۇ چاغلاردا «كالتەكلەپ ساندۇقتىن چىقىرىش»، «گۆھەر تاشپاقىغا ھاراق تۇتۇش»، «تۆت يىگىتنىڭ ئاپىسىنى يوقلىشى» قاتارلىق ئويۇنلارنى بىرلىشىپ ئوينىغان ئىدى.

30 ـ يىللارنىڭ بېشىدا بىر قىسىم شەرقىي شىمالىلىق پىداكار ـ لار قوشۇنى سوۋېت ئىتتىپاقى ئارقىلىق ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇرۇمچىگە كەلدى. بۇلارنىڭ ئېچىدە خېلى كۆپ ئادەملەر جىڭجۇ تىياتىرىنى ياخشى كۆرەتتى. بەزىلىرى يەنە سەھنىگە چىقىپ ئويۇن كۆرسىتەتتى. مەسىلەن: جۇ يۇخې، فەن جىنسەن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئاتاغلىق تىياتىرھەۋەسكارلىرى بولۇپ ئۇلارنىڭ تەشەببۇسى ۋە يار ـ دىمى بىلەن «جىلىبەن» گۇاڭمىڭ تىياتىرخانىسىنى ئاچقان ئىدى. شەرق شىمال پىداكارلىرى بىلەن ۋاك يامىن ئىسىملىك جىڭجۇ

ئويناپدىغان ئايال ئارتىس بىللە كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن پى گۇاڭيۇەن (باڭزى ئارتىسى)، مېي لەنفاڭ ئۆز ۋاقتىدا تۇ- زۇپ ئويناپغان «قىز بالىنىڭ ئىلانىنى ئۆلتۈرۈشى» دېگەن جىڭجۈنى ئورۇنلىدى. بۇ خۇراپاتلىقنى تۇگىتىش ئاساسىي تېما قىلىنغان، ئىدىيەۋى مەزمۇنى ساغلام، ئىنىلغار ئويۇن ئىدى.

30 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مېي لەنفاڭ مەزھىپىدىكى ئايال جىڭجۇ ئارتىسى ۋېي ياچيۇ ۋە ئۇنىڭ سىڭلىسى ۋېي پېيچيۇ ئىككىسى خېنەنىدىن يولغا چىقىپ لەنجۇ ئارقىلىق ئۇرۇمچىگە كېلىپ «جىلىبەن» گە قاتنىشىپ، گۇاڭمىڭ تىياتىرخانىسىدا مېي لەنفاڭ مەزھىپىدىكىلەرنىڭ ئەنئەنىۋى ئويۇنى «زالىم پادىشاھنىڭ خانىش بىلەن ۋىدالىشىشى»، «كۆۋۈش رومكا»، «جىنتاكنى ئۆلتۈرۈش»، «تەبرىكتىن كېيىن ئوردىنى تالاش» قاتارلىق تىياتىرلارنى ئوينىدى. ۋېي ياچيۇ يەنە بىرىنچى بولۇپ ئۇرۇمچى تىياتىر سەھنىسىدە دىكراتسىيە ئىشلىتىپ قويۇلىدىغان سەھنە ئەسىرى «ئالتۇن قامچا خاتىرىسى» نى قويدى. بۇنىڭ ئىچىدە «مولۇننى ۋەلىئەھدىگە تېگىشىش» دېگەن كۆرۈنۈشتە قىشلىق ئوردىنىنى كۆيدۈرگەن چاغدا سەھنە ئۈستىدىكى ئوت يالقۇنى تازا ئەۋج ئېلىپ كىشىگە راستەكلا تۇيۇلدى، شۇ چاغدا ئۇرۇمچىدىكى تاماشىبىنلارنىڭ ھەممىسى بۇ ئاجايىپ كۆرۈنۈشكە ھەيران قېلىشتى.

ۋېي ياچيۇ شۇ چاغدا 30 ياشلار ئەتراپىدا ئىدى، ئۇنىڭ سويى زىلۋا، ئۆزى كېلىشكەن، ئاۋازى يېقىملىق بولغاچقا، بەزىبىر نوپۇزلۇق ئەمەلدارلارنىڭ ئاغزىدىغا سېرىق سۇ كېلىشكە باشلىدى. بۇ بىر تۇركۈم تۇرقى ئىنسان قىلىقى

ھايۋانلارنىڭ تەھدىت سېلىش ۋە ئازدۇرۇشىغا نىسبەتەن ۋېي ياچيۇ قىلچە بوش كەلمىدى. بىر - بىرلەپ رەت قىلدى ۋە ئەيىبلىدى.

كېيىن بۇ نوپۇزلۇق ئەمەلدارلار ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ ۋېي ياچيۇغا قارا چاپلاپ زىيانكەشلىك قىلدى. كونا جەمئىيەتتە يامان ئادەملەر جاھان سورايدىغان، پۇقرالار بالايى - ئاپەتكە ئۇچرايدىغان بولغاچقا، جەمئىيەتنىڭ تۆۋەن قاتلىمىدا تۇرۇۋاتقان بۇ ئايال سەنئەتكار. ئاخىرقى ھېسابتا يوقىلاڭ بەدنامىلار بىلەن قارىلىنىپ ئۇرۇمچىدىن غۇلجىغا پالاندى.

1937 - يىل شېڭ شىسەينىڭ ئوفىتسېرلەر مەكتىپى، ياپونغا قارشى تۇرۇش ئۇچۇن ئىئانە توپلاش نامىدا ئوفىتسېرلەر مەكتىپىدە جىڭجۇ ئۆمىكىنى قۇردى. بۇ ئۆمەك ئوفىتسېرلەر مەكتىپىدىكى ئوقۇغۇچىلار ۋە 14 - 13 ياشلىق زاپاس ئوقۇغۇچىلارنى تايانچ قىلىپ ئويۇن قويۇشقا كىرەكلىك جابدۇقلارنى سېتىۋالدى ھەمدە پىشقەدەم جىڭجۇ ئارتىسى شاڭ جىڭگۇينى مۇئەللىملىككە تەكلىپ قىلدى. بۇ ھەرىبىلەشكەن جىڭجۇ ئۆمىكى بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت سەرپ قىلىپ 3 يىلدا ئورۇنلىنىدىغان ئوقۇش ۋەزىپىسىنى ئورۇنلاپ بولدى. ئىلگىرى- كېيىن بولۇپ، شىنشىڭ تىياتىر سەھنىسىدە ۋە شىنجۇڭ تىياتىرخانىسىدا رەسمىي ئويۇن قويۇشقا باشلىدى. قويغان ئويۇنلىرىدىن «فامىن ئىبادەتخانىسى»، «ساۋساۋنى تۇتۇپ قويۇپ بېرىش»، «ئالتۇن مۇنبەر» قاتارلىقلاردا بۇ ئۆمەكنىڭ مەبلىغى كۆپ، ئۆزى رەتلىك بولغاچقا بىر مەزگىل تازا دەۋر سۈرۈپ كەڭ ئاممىنىڭ قىزغىن قارشى ئىپادىسىغا ئېرىشتى.

1940 - يىلدىن كېيىن، شېڭ شىسەينىڭ ئاشكارا ھالدا

گومىنداڭغا ئۆزىنى ئېتىشى بىلەن پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەممە يېرىنى ئاق تېرورلۇق قاپلىدى، ھەربىيلەردىن تەشكىللەنگەن بۇ جىڭجۇ ئۆمىكىمۇ ئۇن - تۇنسىز غايىب بولدى.

1939 - يىلى، ئۇرۇمچىدە تۇنجى كەسپىي جىڭجۇ ئۆمىكى بازلىققا كەلدى. بۇ تىياتىر ئۆمىكى 30 - يىللاردا سوۋېت ئىتتىپاقىدىن شىنجاڭغا كەلگەنلىكى ئۈچۈن «مۇھاجىرلار ئۆمىكى» دەپ ئاتالدى. ئۇلار دەسلەپتە ئىلىغا ئورۇنلىشىپ ئىلگىرى - كېيىن غۇلجا، سۈيدۇڭ (قورغاس) ئەترايىدا ئويۇن قويۇشقا باشلاپ تېخنىكىلىق ئۆچكىلىق زاتلارنىڭ قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدى. كېيىن «شىنمىن تىياتىر ئۆمىكى» قۇرۇلدى. 1939 - يىلى كۈزدە چاڭچىلىخانىدىكىلەر بىلەن زىددىيەت بولۇپ، ئايلىنىپ يۈرۈپ ئۇرۇمچىگە كېلىپ ھازىرقى 1 - ئاۋغۇست تۇرلۇك مالالار ماگىزىنىنىڭ ئورنىدا شىنشىڭ تىياتىرخانىسىنى قۇردى. بۇ چاڭچىلە ئۆمىكى، جىڭجۇ تىياتىرى، پىكجۇ تىياتىرى، خېبېي باڭزى قاتارلىقلارنىڭ بىرلىشىشىدىن تەركىب تاپقان ئۈنۈبرسال چاڭچىلە ئۆمىكى بولۇپ جىڭجۇ قويۇشىنى ئاساس قىلاتتى.

«مۇھاجىرلار ئۆمىكى» نىڭ ئارتىسلىرى بىر قەدەر رەتلىك بولۇپ، ئىچىدە ئاتاغلىق ئارتىسلاردىن ئالا - چىپار يۈزلۈكلەر ۋە سەت كۆرۈنۈشتىكىلەرنىڭ رولىنى تەڭ ئېلىپ چىقالايدىغانلاردىن چىن باۋچىڭ، ئايال رولىنى ئالغۇچى مىڭ يۈشيەن، دەن يۈلەن، چامباشچى لو گۈيچۈن، لىيۇ شېڭكۇي، ساقاللىقلار رولىنى ئالىدىغان بەي رۇڭچۇ قاتارلىقلار بار ئىدى. «مۇھاجىرلار ئۆمىكى» ئۇرۇمچىگە كەلگەندىن كېيىن، باشقا تىياتىر ئۆمەكلىرى بىلەن بىرلىكتە ياپونىغا قارشى تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشتا كۆپلىگەن خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ياپونىغا

قارشى ئۇرۇش ئۈچۈن خېلى كۆپ نەق پۇل يىغىپ ئىئانە قىلدى. بۇ مەزگىللەردە ھەرقايسى تىياتىر ئۆمەكلىرى «ياپونىغا قارشى ئۇرۇشنىڭ مۇۋەپپەقىيىتى»، «تەيجى كەنتى»، «ۋەتەننى قۇتقۇزۇش ئۈچۈن جان پىدا قىلىش»، «يولدىشىنى ھەربىي سەپكە قاتنىشىشقا نەسىھەت قىلىش»، «لوگۇچياۋ كۆۋرۈكى»، «ساتقۇننى تۇتۇش»، «پەنەر چىراقنى چېقىش» قاتارلىق ئويۇنلارنى قويدى.

1944 - يىلى شېڭ شىسەي شىنجاڭدىن يۆتكەپ كېتىلگەندىن كېيىن، گومىنداڭ شىنجاڭدىكى ئەسلىدىكى تارماقلارنى ئومۇميۈزلۈك ئۆتكۈزۈۋالدى. بۇنىڭ بىلەن خىيانەتچىلىك قىلىپ چىرىكلىشىش، ھاپانكەشلىك قىلىش شامىلى پۈتۈن شىنجاڭنى قاپلاپ، مال باھاسى ئۆرلەپ، خەلقنىڭ تۇرمۇشى جىددىيلىشىشكە باشلىدى. «مۇھاجىرلار ئۆمىكى» ئامالىنىڭ يوقىدىن ئەپلەپ - سەپلەپ كۈن كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولدى.

1945 - يىل ياپون قاراقچىلىرى تەسلىم بولغاندىن كېيىنكى بىر يەكشەنبە كۈنى «مۇھاجىرلار ئۆمىكى» غەلىبىنى تەبرىكلەش ئۈچۈن يېرىم باھادا ئويۇن قويۇپ، تۇرۇشلۇق قىسىملارنى كۈتۈۋالدى. بۇ كۈنى «ما چىيەنلۇڭنىڭ چەتكە چىقىشى» دېگەن ئويۇننى قويۇپ بەردى. ئويۇن باشلىنىپ ئۈزۈن ئۆتمەيلا گومىنداڭنىڭ 9 - جۇنىگە قاراشلىق ھەربىي مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى بىلەن شۇ يەردە تۇرۇشلۇق ھاۋا ئارمىيە مەلۇم قىسمىدىكىلەر ئورۇن تالىشىپ توقۇنۇشۇپ قېلىپ، ئاۋۋال تىياتىرخانىنىڭ ئىچىدە مۇشۇلۇشۇپ كەتتى، كېيىن كوچىغا چىقىپ جىدەل قىلىشتى. تەرتىپ ساقلاشقا مەسئۇل بولغان گومىنداڭنىڭ غەربىي شىمال مۇئاۋىن جاڭگۇەنگە قاراشلىق پەۋقۇلئادە تۇەنىنىڭ 1 - لىيەنىدىكى ئەسكەرلەر

دەرھال لیەن شتابنغا بېرىپ ئەھۋالنى دوكلات قىلدى
1 ـ لیەننىڭ باشلىقى جۇ × × نەق مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن، ئاسمانغا قارىتىپ ئوق چىقىرىپ ئاگاھلاندۇرماقچى بولغاندا قوراللىنىڭ ئاغزى پەسرەك بولۇپ قېلىپ ئوق يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ھەربىي مەكتەپ ئوقۇغۇچىسىغا تېگىپ كېتىپ مەملىكەتنى زىل ـ زىلىگە كەلتۈرگەن ۋەقە پەيدا بولدى.

ھەربىي مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ساۋاقدىشىنىڭ ئېتىپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى كۆرۈپ، تېزدىن مەكتەپكە قايتىپ 400 دىن ئارتۇق ئادەم يىغىپ، مىلىتسىلارنى بەتلەپ شەھەرگە بېسىپ كىرىپ، مۇئاۋىن جاڭگۈەن تۈرۈشلۇق جايىنى قورشۇۋالدى. بىرمەيدان كۆرەش قىلى ئۈستىدە قالغان ئىدى. گارنىزون قوماندانلىقى بۇ ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن ئالدى بىلەن شەھەر دەرۋازىسىنى تاقاش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى، كېيىن ئوتتۇرىغا چىقىپ ئىككى تەرەپنى ئەپلەشتۈرۈپ قويدى. تەكرار تەنپەن قىلىش ئارقىلىق ئاخىردا ھەربىي مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار ئوتتۇرىغا قويغان تۆرلۈك ئۈچ تەلەپنى ئورۇنلاپ بېرىپ، چېكىنىپ چىقىش كېلىشىمىنى ھاسىل قىلدى.

بۇ ۋەقە يۈز بەرگەندىن كېيىن شىنشىڭ تىياتىر ئۆسكىمۇ ئويۇن قويۇشنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدى. ئۆمەكنىڭ باشلىقلىرى ھېچنېمىدىن ھېچنېمە يوق تۇتقۇن قىلىنىپ بىرقانچە كۈن سولاپ قويۇلغاندىن كېيىن قويۇپ بېرىلدى، ھەتتا شىنجۇڭ تىياتىر ئۆمىكىمۇ خەۋپتىن قورقۇپ ئويۇن قويۇشنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدى.

1946 ـ يىلدىن باشلاپ «مۇھاجىرلار ئۆمىكى» نىڭ ئەھۋالى بارغانسېرى يامانلىشىپ تاقىلىپ قالاي دېگەن چاغدا

گومىنداڭ شىنجاڭ گارنىزون باش شتابىنىڭ سىياسىي بۆلۈمى (كېيىن سىياسىي خىزمەت باشقارمىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى) نىڭ رەھبەرلىكىنى قوبۇل قىلىپ، مەزكۇر باشقارمىغا قاراشلىق سىياسىي خىزمەت دادۇيىدىكى جەڭجۇ تىياتىر ئۆمىكىنىڭ شتابىغا كىرگۈزۈلۈپ، شىنشىڭ تىياتىر ئۆمىكى «تىيانشان داخۇيتاڭ» قىلىپ ئۆزگەرتىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئۆمەك قايتىدىن تەرتىپكە سېلىنىپ، ئارتىسلارغىمۇ ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا مۇقىم ئىش ھەققى بېكىتىلدى.

تىيانشان داخۇيتاڭىنىڭ ئۇرۇمچىدە مەيدانغا چىقىشى بىلەن تۇڭگىشىپ كېتىۋاتقان جەڭجۇ تىياتىرى قايتىدىن ئەۋج ئېلىشقا باشلىدى. مۇھاجىرلار ئۆمىكىدىكى ئەسلىدە بار ئارتىسلاردىن باشقا يۇقىرى ھەق بىلەن يەنە بېكىندىن بىر تۇركۈم يەنىمۇ قابىلىيەتلىك داڭلىق ئارتىسلار تەكلىپ قىلىندى. مەسىلەن، لەنجۇدا ئۈچ پىك دەپ ئاتالغان جاڭ نەيپىنىك، لى يۈپىك، جاڭ يەنپىڭلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئويۇن قويدى. ساپلا مۇڭگۈزلۈكلەرنىڭ رولىنى ئالىدىغان ژاڭ رونەن، چامباشچى چىن چۈنپۇ، يۇقىرى ئاۋازدا كۈلگۈچى گاۋ شياۋسەن ئەر ـ خوتۇن، قارا كىيىملىك يۇ سۈچيۇ قاتارلىقلارمۇ بار ئىدى. بەزى چاڭچىلە ھەۋەسكارلىرى ئىئانە يىغىش ئۈچۈن ئويۇن قويۇياتتى. بەزىلىرى تەكلىپكە بىنائەن رەسمىي ئارتىسلىققا ئۆتەكەن ئىدى. 1947 ـ يىلى قىشتا شىنجاڭ گارنىزونى باش شتابىنىڭ سىياسىي خىزمەت باشقارمىسى چىن چۈنپۇنى ئېچكىرىگە ئەۋەتىپ ئېچكىرىدىكى جەڭجۇ ساھەسىدىكى پىشقەدەملەردىن بىرنەچى دەرىجىلىك سەنئەتچى لى شىيۇ، «چىرايلىق مايمۇن پادىشاھى» دەپ نام ئالغان لى ۋەنجۇنگە يارەمچى رول ئالغۇچى لەنيۈجۇن، ئايال رولىنى ئالغۇچى مېي سۈجۇەن قاتارلىق

لارنى تەكلىپ قىلىپ كەلدى. بۇلار سەھنىگە لازىمەتلىك نەرسىلەرنى ئۆزى بىلەن بىللە ئالغاچ كەلگەنلىكى ئۈچۈن سەھنىنىڭ قىياپىتى يېڭىلاندى. ئۇرۇمچى شەھەرىدىكى 30 نەچچە كوللېكتىپ ئورۇن ۋە ئىدارە بىرلىشىپ چوڭ بىر دېكىراتسىيە تەقدىم قىلدى، بۇنىڭ بىلەن تېيانشان داخۇيتاڭىنىڭ ئابرويى بىردىنلا ئۆرلەپ كەتتى. لى شىفۇ، لەنيۈجۈن، مېي سۇجۇەن قاتارلىقلار ئويىنىغان «ۋالىنى تەكلىپ قىلىش»، «تۆت جىنشى» «كالتەكلەپ ساندۇقتىن چىقىرىش»، «خەنشىننى قوغلاش»، «ئەرشىنى قالايمىقان قىلىش»، «قاشتېشى بىلەيزۈكى تېپىۋېلىش» قاتارلىق تېياتىرلار ئۇرۇمچىدىكى تاماشىبىنلارنىڭ نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتتى. بۇ باسقۇچنى جىڭجۇ تېياتىرىنىڭ شىنجاڭدا گۈللەپ ـ ياشنىغان دەۋرى دېيىشكە بولىدۇ.

1949 ـ يىلى ئەتىيازدىن كېيىن، ئىچكىرىدە ئازادلىق ئۇرۇشىنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى تېز بولدى، گومىنداڭ ھاكىمىيىتى ئۇمۇمىيۈزلۈك ھالاكەتكە يۈزلەندى. شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىمۇ بارغانسېرى يامانلىشىپ، جەمئىيەت ئەنسىزلىشىپ ئىشلار سارايسىمگە چۈشۈپ قالغانلىقتىن، ھېچكىم ئويۇن ـ تاماشا كۆرۈپ ئىچ پۈشقىنىنى چىقىرىشنى خالىمايتتى. بۇ چاغدا تېيانشان داخۇيتاڭى تۈيۇق يولغا كەپقالدى. ئويۇن كۆرگۈچىلەرنىڭ سانى زالنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىنمۇ ئىگەللىمەيتتى. شۇنىڭ بىلەن بەزىدە «گۈەنسەينى پالتا بىلەن چېقىش»، «يىپ ئىگىرىش» قاتارلىق شەھۋانە، پەس تېياتىرلارنى قويۇپ تاماشىبىنلارنى جەلپ قىلدى. ئارتىسلار يوقسۇللۇق ۋە كېسەل قوشلاپ كەلگەن قىيىن شارائىتنى ۋە تاڭ ئالدىدىكى قاراڭغۇ لۇقنى چىشىنى چىشقا چىشلەپ ئۆتكۈزدى. 1949 ـ يىلى 9 ـ ئاينىڭ 25 ـ كۈنى شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولدى.

تېيانشان داخۇيتاڭى ھەقىقەتكە قايتقان قىسىملار بىلەن بىللە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 22 ـ بېكتۇنىنىڭ سىياسىي بۆلۈمىگە قاراشلىق جىڭجۇ ئۆلكىسىگە قوشۇۋېتىلدى. بىر مەزگىللىك ئۆگىنىش، ئۆزگەرتىش، تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق ئۇ يەنە ئامما بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

1952 ـ يىلى ئۇرۇمچى 1 ـ رايون (تېيانشان رايونى) دىكى بىر قىسىم ياش تېياتىرھەۋەسكارلىرى شىجىيا قوروسىدا (ھازىرقى چۈنجۇك تېياتىر خانىسىنىڭ ئورنىدا) ئىشتىن سىرتقى تېياتىر ئۆلكىسىنى تەشكىللەپ كىچىك تېپىتكى دراملارنى تەييارلاپ قويۇشقا باشلىدى. ئامېرىكىغا قارشى تۇرۇپ چاۋشيەنگە ياردەم بېرىش ھەرىكىتىگە ماسلىشىش ئۈچۈن، ھايات گېزىتىدىكى «ئامېرىكا ـ قەغەزيولۋاس» دېگەن سەھنە ئەسىرىنى جاك چىڭشياك «خەنچېڭنى ئازاد قىلىش» دېگەن جىڭجۇگە ئۆزگەرتىپ ئۇدا 7 ـ 6 مەيدان قويغاندا نەتىجىسى ناھايىتى ياخشى بولدى. ئۇنىڭغا ئۇلاپلا يەنە «يۇنلۇشەن» قاتارلىق بىرقانچە زامانىۋى جىڭجۇ تېياتىرىنى تەييارلاپ قويۇپ جەمئىي 2000 يۈەندىن كۆپرەك كىرىم قىلدى. بۇنىڭ بىلەن ئىشتىن سىرتقى تېياتىر ئۆلكىگە ئىقتىسادىي ئاساس يارىتىلدى.

تېياتىر ئۆلكىسى ھەر قېتىم ئويۇن قويۇپ تاپقان كىرىمنىڭ بىر قىسمىغا كىيىم ـ كېچەك، سەھنە جاھازلىرىنى سېتىۋالدى، كۆپ قىسمىنى تېياتىرخانىنى رېمونت قىلىشقا ئىشلەتتى. يەنمۇ ئىلگىرىلەشنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن سودىگەر جاك دىكفېك ۋە مۇزىكىچى جىياياۋچۈەندىن 3000 يۈەن قەرز ئېلىپ بىر يۈرۈش كونىچە چاڭچىلە ساندۇقى سېتىۋېلىپ ئەنئەنىۋى جىڭجۇ ئويۇنلىرىنى ئويناشقا شەرت ھازىرلىغان بولسىمۇ، لېكىن شۇ چاغدىكى ئارتىسلارنىڭ سەۋىيىسى بىر قەدەر تۆۋەن

بولغانلىقتىن بىرقەدەر كىچىكرەك بولغان ئۇز ۋاقتىدا پەقەت ئويۇنلارنىلا قويالىدى.

1953 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۇلار پۇل چىقىرىپ لەنجۇدىن ساقاللىقلار رولىنى ئېلىپ چىققۇچى كەسپىي ئارتىس ياكى باۋ-رۇي، ئايال رولىنى ئالغۇچى ۋاكى خۇيچىڭ قاتارلىق 7 كىشىنى ئېلىپ كەلدى. ئۇلار رەسمىي ئويۇن قويغاندىن كېيىن قىزغىن قارشى ئېلىشقا ئېرىشىپ ئەھۋال ياخشىلاندى. شۇ كۈندىن باشلاپ بۇ ھەم ئىشتىن سىرت، ھەم كەسپىي خاراكتېرلىق تىياتىر ئۆمىكى پۈختا قەدەملەر بىلەن ئىلگىرىلەشكە باشلىدى. بۇ چاغدا چىياۋستىيەن ئۆمەك باشلىقى، جاكى چىڭشياك، لىيۇ يىننەنلەر مۇئاۋىن باشلىق بولۇپ ئىشلىدى.

شۇندىن كېيىن ئۇزۇن ئۆتمەيلا بۇ ئىشتىن سىرتقى جىڭجۇ تىياتىر ئۆمىكى شەھەر پارتكومىنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، ئۇرۇمچى شەھەرلىك جىڭجۇ ئۆمىكى قۇرۇلدى. ئۆمەكنىڭ ئەسلىدىكى باش ئۆمەك باشلىقى ۋە مۇئاۋىن باشلىقى ئىستېپا بەردى. شۇ چاغدا 1 - رايونلۇق يۆتكەش - توشۇش ئىشچىلىرى ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى، پىشقەدەم ئارتىس يولداش جاۋدېفېنىڭ بۇ ئۆمەكنىڭ باشلىقلىقىغا يۆتكەپ كېلىندى. ئۇرۇمچى شەھەرلىك جىڭجۇ تىياتىرخانىسىنىڭ ئىسمىنى بېكىتىشتە، ئىشتىن سىرتقى كەڭ جىڭجۇ ھەۋەسكارلىرىنىڭ بۇ ئۆمەكنى قۇرۇشتا كۆرسەتكەن تۆھپىسىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن دەسلەپكى قەدەمدە «ئاممىۋى تىياتىرخانا» دەپ نام بېرىلدى.

ئازادلىقتىن كېيىن، شىنجاڭنىڭ تىياتىرچىلىقى مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە تەرەققىياتقا ئېرىشتى. بىكتۆرەنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن دۆلەت ئىچىدە نامى چىققان جىڭجۇ سەنئەتكارلىرىدىن ماۋۇ لىياك، جاكى لىجۇەن، ۋاكى يىڭپىي، لۇيارۇ، يۈمىڭكۈي،

لوخۇيلەن قاتارلىق بىر تۈركۈم ئاتاقلىق ئارتىسلار شىنجاڭنىڭ جىڭجۇ تىياتىر سەھنىسىگە چىقىپ، چېگرا رايونىنىڭ سەنئىتى بىخەتەرلىكى ئاجايىپ چىرايلىق گۈلگە ئايلىنىپ قالدى.

چىنچياك ناخشىسى

چىنچياك مۇزىكىسى ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمال رايونىدا ئۇزۇندىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئاساسلىق ئەلنەغمە تۈرى ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر بۇنىڭ تارىخىنى سۈرۈشتۈرۈدىغان بولساق ئۇنى جىڭجۇ تىياتىرىنىڭ ئاساسچىسى، دېيىشكە بولىدۇ. ئۇنىڭ شىنجاڭ رايونىغا تارقالغانلىقىغا ئۇزۇن زامان بولدى. 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىلا شەنشى، گەنسۇ قاتارلىق ئۆلكىلەردىن ئۇرۇمچىگە ئارتىسلار كېلىشكە باشلىغان بولۇپ، ئۇلار يول بويىدا كالتەك ئۇرۇشۇپ غەزەلخانلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلغاچقا شۇ چاغدا «غالتەك ئويۇنى» دەپ ئاتالغان. 1890 - يىلى ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئول تۇراقلىشىپ قالغان پىشقەدەم چىنچياك سەنئەتچىسى ۋۇجەنتاۋ دېگەن كىشى ئۇرۇمچى قىزىل تاغ بۇتخانا يېغىلىشىدىن پايدىلىنىپ بىكار يۈرۈۋاتقان چىنچياك سەنئەتچىلىرىنى يېغىپ ئۇرۇمچى شەھىرىدىكى تۇنجى چىنچياك چاكچىلە ئۆمىكى - «شىنشىك چاكچىلە ئۆمىكى» نى قۇرغان. ئۇلارنىڭ قىزىل تاغ ئىبادەتخانا يېغىلىشىدا قويغان ئويۇنى قىزغىن قارشى ئېلىشقا ئېرىشكەن.

20 - ئەسىردىن كېيىن، شەنشى يۈرتداشلار جەمئىيىتىنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا، «شىنشىك چاكچىلە ئۆمىكى» شەنشى، گەنسۇ، شەنشىلىك چىنچياك ئارتىسلىرى بىلەن بىر-

لمشەپ «سەنخې ئۆمىكى» گە ئۆزگەرگەن. سەنخې چاڭچىلە ئۆمىكى ئۇزلۇكسىز تۇردە شەنشى، گەنسۇلۇق يۇرتداشلار جەمئىيىتىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشىغا ئېرىشكەن. 1917 - يىلى ۋە 1925 - يىللىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم سەھنە جابدۇقلىرىنى سېتىۋېلىپ ناھايىتى تېز تەرەققىي قىلغان.

30 - يىللاردا سەنخې چاڭچىلە ئۆمىكى داشىن كوچىسىدىكى جۇڭجۇڭ ئۇيۇشمىسىنىڭ ئارقا قوروسىدا «تىيانشان تىياتىر ئۆمىكى» نى قۇردى. بۇ چاغدا خېبېي باڭزىنىڭ «جەنبەن» مۇ جۇڭجۇڭ ئۇيۇشمىسىنىڭ ئالدىدىكى قورودا شىنشىن تىياتىر ئۆمىكى قۇردى. بۇنىڭ بىلەن داشىن كوچىسىدا كۇندە تىياتىر قويۇلۇپ تۇرۇلغاچقا جۇڭجۇڭ ئۇيۇشمىسىنىڭ ئالدى - ئارقىسى ئۇرۇمچىنىڭ تىياتىر مەركىزىگە ئايلىنىپ قالدى. ھەر كۈنى قاراڭغۇ چۈشەي دېگەندە تىياتىر خانىسىنىڭ سىرتىنى ئادەتتىكى يېمەك ساتىدىغانلار ئورۇۋالاتتى پەنەر گاز چىراقلار ھەممە ياقنى يورۇتۇپ بەك ئاۋاتلىشىپ كېتەتتى.

بۇ چاغدا، ئۇرۇمچىنىڭ تىياتىر سەھنىسىدە تازا باش كۆتۈرۈپ چىقىۋاتقان چىنچياڭ ئارتىسلىرىنىڭ كۆپ قىسمى «تىيانشان تىياتىر ئۆمىكى»گە توپلاندى. بۇنىڭ ئىچىدە نام چىقارغانلاردىن چىن يۈكۈي، شۈي يۈۋەي، يۈشىياۋ، لىيۇخۇيفاڭ، لىيۇفېڭيىڭ قاتارلىقلار بار.

چىن يۈكۈي بولسا ھەر تەرەپتىن ماھارەتلىك ئارتىس بولۇپ، قويۇق بومبو ساقاللىق، مەيدىسى تۆكۈلۈك ئىدى، شۇڭلاشقا بەزىلەر ئۇنى ئۇيغۇر دېيىشەتتى، يەنە بەزىلەر ئۇنى رىۋايەتلەردە ئېيتىلىپ كەلگەن «چە نداجىڭ» نىڭ ئۆزى دېيىشەتتى. بۇ ئادەم ئاتاقلىق چىنچياڭ داجىڭ

بولۇپ، شىنجاڭ چۈيزى تىياتىرىنىڭ ناخشىلىرىنى ئوقۇيالايتتى، سوناي، 3 تارىلىق چالغۇ غىجەك قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى چالالايتتى.

تىيانشان تىياتىر ئۆمىكىدە 30 - يىللاردىن باشلاپ ئارتىسلار سەھنىگە چىقمىدىغان بولدى. لىيۇخۇيفاڭ دەسلەپ خېبېي باڭزىنى دوراپ ئېيتقان بولسا، كېيىن چىنچياڭ ئېيتىشقا ئۆزگەرتتى. يەنە لىيۇفېڭيىڭ ئىسىملىك ئارتىس بولۇپ، ئۇ يۈيشياڭنىڭ شاگىرتى ئىدى. يۈيشياڭ بىر مەزگىل «تىيانشان تىياتىر ئۆمىكى» دە ئۆمەك يېتەكچىسى بولغان ئۇ قېرىلارنىڭ رولىنى ئالىدىغان بولۇپ، ئاتاقلىق چىنچياڭ ئارتىسى ھېسابلىناتتى.

1939 - يىلىدىن باشلاپ «تىيانشان تىياتىر ئۆمىكى» دە بۆلۈنۈش پەيدا بولۇشقا باشلىدى، بىر قىسىم ئارتىسلار سانجىنغا كەتتى. قېپقالغانلىرى «چىڭخۇاڭمياۋ بۇتخانىسى تىياتىر ئۆمىكى» گە قوشۇلۇپ كەتتى. ئۆمەك يېتەكچىسى لى خېڭشىن قوشۇمچە چامباشچىلىق ۋە ھەزىلكەش رولىلىرىنى ئالاتتى. ئۇ شەنشىلىك بولۇپ، لەقىمى «قىزغانچۇق» ئىدى. ئۇ مۇشۇ ئەسىرنىڭ دەسلىپىدە شاگىرتى يەن ۋەنچىڭنى باشلاپ ئۇرۇمچىگە كېلىپ چىڭخۇاڭمياۋ بۇتخانىسى ئىچىگە كىرىپ ئارتىس بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە شاگىرت قوبۇل قىلىپ ئۇلارغا دەرس بەردى. 39 - يىلىدىن كېيىن تىياتىر ئۆمەكلىرىنىڭ بازغانسېرى زورىيىشى بىلەن لى خېڭشىن ئۆمەكنىڭ باشلىنىقى بولغانلىقىدىن كېيىن ئارتىسلارنى باشلاپ ئۆزلىرى ھەرىكەتكە كېلىپ چىڭخۇاڭمياۋ بۇتخانىسى تىياتىرخانىسىنى 2 گە بۆلۈپ، ئۇنى دەسلەپكى قەدەمدىكى تىياتىرخانىغا ئۆزگەرتىپ «شىنجۇڭ تىياتىرخانىسى» نى قۇردى.

«شىنجۇڭ تىياتىرخانىسى» قۇرۇلغاندىن كېيىن لى خېڭ ـ شىن چاڭچىلە ئۆمىكىنى ئىككى گۇرۇپپىغا ئايرىپ، بىر گۇرۇپپىغا ئۆزى يېتەكچىلىك قىلىپ قۇتۇبى، ماناس قاتارلىق جايلارغا بېرىپ سەييارە ئويۇن قويۇشتى، يەنە بىر گۇرۇپپىغا دۇمباقچى شىن يۈكسەن يېتەكچىلىك قىلىپ چاڭچىلىخانىدا قېلىپ ئويۇن قويۇشنى بەلگىلىدى. بۇ تەدبىر راھىب تولا، ئوماچ ئاز، كەرىم ـ چىقمىنى قامدىيالماسلىقتەك ئەھۋالنىڭ ئالدىنى ئالدى. نەتىجىدە سەرتقا چىققان بىر گۇرۇپپا سەرتقى ناھىيىدىكى كەڭ ئاممىنىڭ قارشى ئېلىشىغا ئېرىشىپ خېلى كۆپ پايدا تاپقان. بۇنىڭ بىلەن تىياتىرخانىنى راۋاجلاندۇرۇشقا ئىقتىسادىي ئاساس ھازىرلانغان.

بۇ چاغدا شىنجۇڭ تىياتىرخانىسىنىڭ سەھنىسىدە كۆزگە كۆرۈنۈپ كېلىۋاتقان گەنسۇلۇق پىشقەدەم ئارتىس ياڭ ـ سە نىشۇڭ (يەنە بىر ئىسمى ياڭمۇڭ) ساقاللىقلارنىڭ رولىنى ئېلىپ چىقاتتى، ئۇ كۆپلىگەن ئويۇنلارنى بىلەتتى. ئۇلار «خۇاڭخې سېپى»، «سىمانىڭ مۇنبەرگە تازىم قىلىشى»، «شەپقەتسىز بالا»، «قارا ياغاچ خەنجەر»، «ئۆتكەلدىن ئۆتۈش» قاتارلىقلار بولۇپ قويۇلىدىغان سەھنە ئەسەرلىرىدە ھەم رول ئالاتتى، ھەم رېژىسسورلۇق قىلاتتى، ئۇ شىنجۇڭ تىياتىر ـ خانىسىنىڭ تايانچىسى ھېسابلىناتتى.

ئۇندىن باشقا يەنە جۇدېڭيۈن ئىسىملىك گەنسۇلۇق بولۇپ ئۇمۇ ئويۇن ئوينىشقا ۋە ناخشا ئېيتىشقا ئۇستا ئىدى. ئۇ 20 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ئۇرۇمچىگە كەلگەن بولۇپ چىنچياڭ ۋە چاڭچىلە ئويۇنلىرىدىكى مايىسىلىرىنى يېتىشتۇرۇشتە تۆھپىسى بار ئىدى. مەسىلەن: كىچىك چامباش ـ چى شېن دېچىڭ، ساقاللىقلارنىڭ رولىنى ئالىدىغان ۋاڭ باۋ ـ

شۇن قاتارلىق نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۇ يېتىشتۇرۇپ چىققان ئىدى. يەنە بىر، بىر قەدەر كۆزگە كۆرۈنگەن ئايال ئارتىس بولۇپ ئىسمى جىن شۇلەن ئىدى. ئۇ چاڭچىلىدە شوخ قىزلارنىڭ رولىنى ئېلىپ چىقاتتى. ئۇ ۋاڭ دېشۇننىڭ شاگىرتى بولۇپ، رەسمىي سەھنىگە چىققاندىن كېيىن ئۇرۇمچىنىڭ زىل ـ زىلىگە كەلتۈرۈۋەتكەن ئىدى. ئېيتىش، ئوقۇش، رول ئېلىش قاتارلىق جەھەتلەرنىڭ ھەممىسىدە تولىمۇ ماھارەتلىك ئىدى، يەنە بىر تەرەپتىن شۇ چاغلاردا ئايالالارنىڭ سەھنىگە چىقىپ ئو ـ يۇن قويۇشى ئاز ئۇچرايدىغان ئىش ھېسابلىناتتى.

1945 ـ يىلى ئەتراپىدا گۈچۈكدىن ئۇرۇمچىگە كەلگەن ساۋەنلىك ۋاڭ گۈيلەن ئىسىملىك ئايال سەنئەتچى بولۇپ، ئۇ چىنچياڭ تىياتىرىنىڭ داڭلىق ئارتىسى چىن يۈكۈينىڭ شاگىرتى ئىدى. ئۇمۇ ئۇرۇمچىنى بىر مەزگىل زىل ـ زىلىگە كەلتۈردى. ۋاڭ گۈيلەننىڭ كۈز ئاغرىقى بولۇپ، «سوغۇق گەمە» دېگەن ناخشىدىكى ۋاڭ باۋچۈەننىڭ ئۆزىگە چۈشلۈق ئالاھىدىلىكى بارلىقىنى ئوقۇغاندا بەزىلەر ئۇنى «قارغو باۋ ـ چۈەن» دەپ ئاتىدى. ئۇنىڭ دەل شۇ كۈز ئەيىبى تىياتىرغا ئالاھىدە تۈس قوشۇپ بىر مەزگىل قىزىق پاراڭ بولۇپ تارقىلىپ يۈردى.

ئۇرۇمچىدىكى چىنچياڭ ئارتىسلىرى ئىچىدىن كەلگەن لەر، گەنسۇدىن كەلگەنلەر، يەرلىكلەر دەپ 3 گۇروھقا ئايرىش مۇمكىن.

ياپونغا قارشى ئۇرۇش غەلبە قىلغاندىن كېيىن، چىن ـ چياڭ ئارتىسلىرى غەربىي شىمالنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن ئۇرۇمچىگە تۈركۈملەپ كېلىشكە باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن چىن ـ چيجاڭ تىياتىرخانىسىغا ئۇزلۇكسىز تۇرده يېڭى نومۇرلار ۋە

يېڭى ئارتىسلار قوشۇلۇپ، ئۇرۇمچى چىنچياڭ تىياتىر سەھنىسىنى ئاۋاتلاشتۇرۇۋەتتى. دەسلەپ لېيشىنلەن 1946 - يىلى ئۇرۇمچىگە كېلىپ رەسمىي ئايال رولىنى ئېلىپ چىقىپ ئاخشا ئېيتتى، كېيىن ئاۋازى پۈتۈپ قالغانلىقتىن كەسپىنى ئۆزگەرتىپ سازەندە بولۇۋالدى.

1947 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇرۇمچىگە كەلگەنلەردىن لېيشىنلەننىڭ ئوغۇلى چېن جىكمىڭ، داڭ يۈتىڭ، ۋاڭ باۋخۇا ۋە «ئۇچ ۋاڭ» دەپ ئاتالغان ۋاڭ يىمىڭ، ۋاڭ جېنمىڭ، ۋاڭ بىيىڭ قاتارلىقلار بار. «ئۈچ ۋاڭ» بىلەن لېيشىنلەن قاتارلىق كىشىلەر چىنچياڭ سەنئەت تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى.

ۋاڭ يىمىڭ خېلى ئۇزۇن مەزگىل شەھەرلىك چىنچياڭ تىياتىرىنىڭ رەھبەرلىك خىزمىتىنى ئىشلىدى. ۋاڭ جىڭ مىڭنىڭ ئاۋازى جاراڭلىق بولغاچقا ھەر خىل رولىلاردا ناخشا ئېيتىشنى تەتقىق قىلغان. ھەر قېتىم ئويۇن باشلىنايدىغىنىدا بىرەر ئارتىس مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن سەھنىگە چىقالماي قالسا، ئۇ كۆكرەك كېرىپ سەھنىگە چىقىپ، ئەھۋالنى ئوڭشۇالاتتى ھەمدە ئالقىشقا ئېرىشەتتى. ۋاڭ بېيپىڭنىڭ سەنئەت بىلىمى چوڭقۇر بولۇپ، ئاھاڭ، سۆز، مەشق قىلىش قاتارلىقلاردا ئاساسى ناھايىتى ياخشى ئىدى. ئۇ «تۆت كىشىلىك گۇروھ» ئاغدۇرۇلغاندىن كېيىن بەختكە قارشى كېسەل تارتىپ ۋاپات بولۇپ كەتكەنده، شەھەرلىك مەدەنىيەت ئىدارىسى ئۇنىڭ سەنئەت جەھەتتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنگە يۇقىرى باھا بەردى ھەمدە تەزىيە سۆزىدە ئۇنى ئۇرۇمچىدىكى داڭلىق پىشقەدەم چىنچياڭ سەنئەتكارى دەپ ئاتىدى.

1947 - يىلىدىن 1948 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا

ئۇرۇمچىدىكى چىنچياڭ تىياتىرىنىڭ گۈللەپ - ياشنىغان دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. لېكىن 49- يىلغا كەلگەندىن كېيىن ئەھۋال جىددىي بولۇپ ياساپ چوڭ بولۇنۇش، چوڭ ئۆزگەرتىپ تەشكىللەش ھالىتى يۈز بېرىپ شىنجۇڭ تىياتىرخانىسى ئومۇمىيۈزلۈك ۋەيران بولۇشقا تاس قالدى. بۇ جاغدا چىن لىشىندىن باشقا ۋاڭ يىمىڭ باشچىلىقىدىكى ئىچكىرىدىن كەلگەن ئارتىسلار ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ ئۇرۇمچىدىن ئايرىلدى. ئۆمەكتە 20 نەچچىلا ئادەم قېپقالدى. ھېلىمۇ ياخشى دۇمباقچى ساڭجوڭ، سازەندە لېيشىنلەر بولغانلىقى ئۈچۈن ئەپلەپ - سەپلەپ ئويۇن قويۇپ تۇردۇق.

ئۆمەكتىكى ئاساسلىق كىشىلەردىن ۋاڭ باۋشۇن باشلىق 20 نەچچە كىشى گۇچۇڭ ئەتراپىغا بىرىپ ئۆمەك تەشكىللەپ ئويۇن قويۇپ باققان بولسىمۇ، تۇرمۇشىنى قامدىيالمىغانلىقتىن ئۆمەكنى تارقىتىۋېتىشتى. ۋاڭ باۋشۇن ئالتايغا كەتتى، قالغانلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ شىنجۇڭ تىياتىر ئۆمىكىگە كىردى.

ۋاڭ يىمىڭ باشچىلىقىدىكى بىر بۆلۈم كىشى چىڭياڭ تىياتىر ئۆمىكىگە قاتناشتى (ھازىرقى ئالغا تىياتىرخانىسىنىڭ ئورنىدا ئىدى). چىڭياڭ تىياتىر ئۆمىكى گومىنداڭنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇشلۇق 5 - ئاتلىق جۇنى سىياسىي خىزمەت باشقارمىسىنىڭ باشلىقى ماسىبۇ ئۆزى پۇل چىقىرىپ قۇرغان ئۆمەك ئىدى. 1949 - يىلى ئازادلىق ھارپىسىدا ماسىبۇ قېچىپ كەتمەكچى بولۇپ بارلىق سەھنە جابدۇقلىرىنى ئېلىپ كەتتى، بۇنىڭ بىلەن چىڭياڭ تىياتىر ئۆمىكىمۇ ۋەيران بولدى. ۋاڭ يىمىڭ قاتارلىقلار خېبېي باڭزىنىڭ تىياتىر سەھنە جابدۇقلىرىنى ئارىيەت ئېلىپ شىمبېي تىياتىر ئۆمىكىنى قايتىدىن قۇرۇپ

ئەپلەپ ـ سەپلەپ ئويۇن قويۇپ كۆن ئۆتكۈزدى.

چىنچياك تىياتىرى مۇشكۈل ئەھۋالدا قالغاندا شىنجاڭ ئازاد بولدى. بۇنىڭ بىلەن تۇڭشەي دەپ قالغان چىنچياك تىياتىرىغا يېڭىدىن ياشاش پۇرسىتى تۇغۇلدى.

1950 ـ يىلى شىنجۇڭ تىياتىر ئۆمىكىنىڭ ئارتىسلىرى ئۆزلۈكىدىن تەشكىللىنىپ لى شىنلەن، ۋاڭ جاۋچىڭ قاتارلىق 8 كىشىدىن تەركىب تاپقان رەھبەرلىك گۇرۇپپىسىنى تەسىس قىلىپ كوللېكتىپ ئىگىلىكى تۈزۈمىگە قاراپ يول ئالدى. ئۆزۈن ئۆتمەي شىببي تىياتىر ئۆمىكىدىكى ۋاڭ يىمىڭ قاتارلىقلارمۇ شىنجۇڭ تىياتىر ئۆمىكىگە قايتىپ كەلدى.

قايتىدىن تەشكىللەنگەن شىنجۇڭ تىياتىر ئۆمىكى سىرتقا چىقىپ يېڭى يول ئېچىشقا بەل باغلىدى. ئۇلار پۈل قەرز ئېلىپ ھارۋا يالاپ سانجى قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئويۇن قويدى. سانجى، ماناس ئەترابىدىكى ئۇيغۇرلار ۋە خەنزۇلار بىر قەدەر توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان رايون بولغاچقا چىنچياك تىياتىرىغا ئالاھىدە ئىشتىياقى بار ئىدى. ئۇنى يەرلىك ئاھاڭ دەپ قارايتتى. يىراق ـ يېقىن ئەترابتىكى كۆپلىگەن دېھقانلار بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ناھىيە بازىرىغا كېلىپ ئويۇن كۆرەتتى. بىز بۇ قېتىم بۇ قەدەمنى تۇنجا بېسىپتىمىز. بۇنىڭ بىلەن قەرزلىرىمىزنى قايتۇرۇپلا قالماي يەنە جۇغلانمىمىزمۇ بار بولدى.

شىنجۇڭ تىياتىر ئۆمىكىنىڭ تەرەققىياتى ۋە زورىيىشى پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ سەممىي غەمخورلۇقى ۋە زور كۈچ بىلەن قوللىشىغا ئېرىشتى. شەھەرلىك پارتكوم ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ لىيۇ گۇيبۇ، جاڭ تەيلۇ ۋە ئوۋجىلۇ قاتارلىق يولداشلارنى ئۆمەككە خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇردى، بۇنىڭ بىلەن

تىياتىر ئۆمىكىمىز 1953 ـ يىلدىن باشلاپ خەلق باشقۇرىدىغان، ھۆكۈمەت يارىدەم بېرىدىغان ئۆمەككە تەرەققىي قىلدى. 1958 ـ يىلى يەنىمۇ تەرەققىي قىلىپ ئومۇمخەلق مۇلۇكچىلىكىدىكى ئۆمەككە ئايلاندى.

شەھەرلىك چىنچياك ئۆمىكى كۆپلىگەن مۇنەۋۋەر ئەنئەنىۋى ئويۇنلارنى قويۇپلا قالماي، يەنە ئۇرۇمچىدە قويۇلغان زامانىۋى تىياتىرلار ئىچىدىمۇ خېلىلا ئالدىدا ماڭدى. 50 ـ يىللاردا ئۇلار «نامراتلارنىڭ نەپرىتى»، «ئاق چاچلىق قىز» قاتارلىق تىياتىرلارنى ئويناندى. 60 ـ يىللاردا «3 ئەۋلادنىڭ قىسىسى» دېگەن تىياتىرنى ئويناندى.

ئازادلىقتىن دەسلىپىدە، ئۇلار ئۆز كۈچىگە تايىنىپ، چېڭخۇاڭمياۋ بۇتخانىسى تىياتىر ئۆمىكىنى ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ ئىككى قېتىم رېمونت قىلدى. تىياتىرخانا ئومۇمخەلق مۇلۇكچىلىكىگە ئۆتكۈزۈلگەندىن كېيىن 1959 ـ يىلى دۆلەت ناھايىتى كۆپ مەبلەغ ئاجرىتىپ ئۇرۇمچى چىنچياك تىياتىر ئۆمىكىنىڭ ئورنىغا يېڭى تىياتىرخانا سېلىپ بەردى. سۇرلۇك، كونا چېڭخۇاڭمياۋ بۇتخانا تىياتىرخانىسى، چېڭخۇاڭمياۋ بۇتخانىسى بىلەن قوشۇپ ئۈزۈل ـ كېسىل بىكار قىلىنىپ چىرايلىق كەڭتاشا بولغان يېڭى تىپتىكى تىياتىرخانا قەد كۆتەردى. بۇ ھازىرقى ئۇرۇمچى شەھەرلىك چىنچياك تىياتىر خانىسىنىڭ ئورنى ـــ شىنخۇا تىياتىرخانىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

چىنچياك تىياتىرىنىڭ تەرەققىيات تارىخىنى ئەسلىگەن چاغدا مېڭجىن چىنچياك تىياتىر ئۆمىكىنىڭ ئازادلىقتىن كېيىنكى ئويىنىغان رولىنى ھەرگىز ئۇنتۇپ قېلىشقا بولمايدۇ. مېڭجىن تىياتىر ئۆمىكى ـــ جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 1ـ مىڭتۇەنى شەنشىدىكى چاغدا ئۆتكۈزۈۋالغان ۋەيرانە بولغان

يەرلىك تىياتىر ئۆمىكى بولۇپ، بۇلاردا بالىلار كۆپ بولغاچقا «بالىلار ئۆمىكى» دەپ ئاتالغان. شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن 17 ـ دەۋرىيە پارتكومىنىڭ سەمىمىي غەمخورلۇقى بىلەن ئار-تىسلار سىياسەت، مەدەنىيەت، سەنئەت ئۆگىنىپ جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ھەقىقىي سەنئەت قوشۇنىغا ئايلاندى. ئىجارە كىمەيتىش، زومىگەرلەرگە قارشى تۇرۇش كۆرىشىدە بولسۇن ياكى دېموكراتىك ئىنقىلابتا بولسۇن مېڭجىن تىياتىر ئۆمىكى ئەزەلدىن دەرھال ھەرىكەتكە كېلىپ، تەشۋىقىي ـ تەربىيەۋى ئەھمىيەتكە ئىگە نومۇرلارنى ئاكتىپلىق بىلەن ۋاقتىدا تەييارلاپ، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى سىياسىي ھەرىكەتلەرگە كۆچلۈك ماسلاشتى. بۇ ئۆمەكنىڭ ئىستىلى مۇستەھكەم بولۇپ، ئويۇن قويۇشتا جىددىي پوزىتسىيە تۇتاتتى، ھەمىشە لىيەندۇيلەرگە چوڭقۇر چۆكۈپ، لىيەندۇيمۇ ـ لىيەندۇي بىرىپ ئويۇن قويۇپ كەڭ بوز يەر ئۆزلەشتۇرۇش جەڭچىلىرىنىڭ يوقىرى باھاسىغا ئېرىشكەن ئىدى.

خېبىي باڭزى

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، بېيجىڭ، تيەنجىن رايونلىرىدا ھەر يىلى ئاپەت بولۇپ تۇرغانلىقتىن كۆپلىگەن كىشىلەر يۇرتىدىن ئايرىلىپ، ئايلىنىپ يۈرۈپ شىنجاڭغا كەلدى. شۇنداق باشلاپ ئۇرۇمچىدە بېيجىڭ، تيەنجىنلىك ئاھالىلەر يارغانسېرى كۆپەيىپ خېلىلا كۆچكە ئىگە «بېيجىڭ، تيەنجىن گۇرۇھى» شەكىللەندى. ئۇلار ئۆز يۇرتىنىڭ ئويۇنى ـ خېبىي باڭزىنى قەۋەتلا ياخشى كۆرەتتى. 1891 ـ يىلى خېبېيلىق سودىگەر ۋاڭ شىزېن ئۇرۇمچىدىكى خېبىي باڭزىنى ئېيتالاي-

دىغان سەنئەتچىلەرنى تەشكىللەپ تۇنجى خېبىي باڭزى تىياتىر ئۆمىكى ـ «جىلىبەن» قۇرۇپ، قەزىل تاغ بۇتخانا سەيـ ماسىدا ئويۇن قويىدى. بۇ چاغدا «جىلىبەن»نىڭ ھېچقانداق سەھنە جابدۇقلىرى بولمىغاچقا، سەھنىدە ئولتۇرۇپلا گىرىمسىز ھالدا ھەرىكەتسىز ناخشا ئېيتاتتى.

شىڭخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن «جىلىبەن» دېگىنەردىن مولىيەـ جۇن، لى شۇچۇن قاتارلىقلار «تيەنلىبەن»نى قۇرۇپ چىققان بولسىمۇ ئۇزۇن ئۆتمەيلا 1924 ـ يىلى ئەتراپىدا تارقىلىپ كېتىشتى. ئۇلارنىڭ بىر قىسمى جەنۇبىي شىنجاڭغا كەتتى. بىر قىسمى يەنىلا «جىلىبەن»گە قاتناشتى. «جىلىبەن» بېيجىڭ، تيەنـ جىنلىك سودىگەرلەرنىڭ ياردىمىگە ئۇزلۇكسىز تۇردە ئېرىشىپ تۇردى. 1917 ـ يىلىدىن كېيىن تەدرىجى ھالدا چاڭچىلە كىيىم ـ كېچەكلىرىنى تەييارلاپ، ئارتىسلار قوشۇنىنى كۆپەيتىپ سەھنىدە گىرىمسىز، ھەرىكەتسىز ناخشا ئېيتىشتىن گىرىم قىلىپ «نەن تيەنمېن» ، «قارىغايزارلىق» قاتارلىق ئارىيە ئويۇنلارنى قويالايدىغان بولدى.

20 ـ يىللاردا «جىلىبەن» تازا گۈللىنىشكە باشلىغان دەۋر بولۇپ، ئىچكىرىدىن كەلگەن خېبىي باڭزى، بېيجىڭ تىياتىرى، شەرقىي شىمالدىكى ئارتىسلارنى قارا ـ قويۇق قوبۇل قىلىپ ئۇنۇبرسال خاراكتېرلىق تىياتىر ئۆمىكى بولۇپ شەكىللەندى، لېكىن خېبىي باڭزا يەنىلا ئاساس قىلىندى.

20 ـ يىللارنىڭ بېشىدا ئەسلىدە خان ئوردىسىدا مەخـ سۇس خان جەمەتىگە ئويۇن قويغان ئوردا ئويۇنچىسى، داڭلىق خېبىي باڭزا ئارتىسى «لى خېيئېر» (لەقەمى خېبېيلىق قاراۋاي دېگەن كىشى) ئۇرۇمچىگە كېلىپ ئاۋۋال «تيەنلىبەن» گە كىردى، كېيىن «جىلىبەن» گە كىردى. ئۇ «ئوردىغا ئۇچ قېتىم

كىردىش»، «جەن شىياڭلەن» قاتارلىق ئويۇنلارنى ماھارەت بىلەن ئورۇنلىغان. بۇ ئادەمنىڭ يۈزى مەس ھەيكەلگە ئوخشايتتى. ئاۋازى جارانلىق بولغاچقا «دېڭشياڭ ۋاڭ بۇتخانىسى» (ھازىرقى تىيانشان دالۇنىڭ ئودۇلىدا) ناخشا ئېيتىسا بۇتخانىنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ ئۇنىڭ ئاۋازىنى ناھايىتى ئېنىق ئاڭلىغىلى بولاتتى. شۇڭلاشقا ئۇمۇ بىر مەزگىل ئۆزىنى كۆرسەتتى.

بۇ مەزگىلدە شەرقىي شىمال، خېبېي قاتارلىق جايلاردىن ئۇرۇمچىگە كەلگەن داڭلىق خېبېي باڭزا ئارتىسلىرىدىن يەنە ۋاڭ كۇيشېڭ، دۇ باۋلىن، جاڭ ۋېيجۇڭ ۋە ۋاڭ كۇيشېڭنىڭ شاگىرتى جاۋ دېفېڭ قاتارلىقلار بار.

ۋاڭ كۇيشېڭ ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرى بىر قىسىم يېڭى نومۇرلارنى ئالغاچ كەلگەن ئىدى. ئالاھىدە ئېغىزغا ئېلىشقا تېگىشلىك يېرى شۇكى، ئۇ «بەش پالۋان» دېگەن سەھنە ئەسىرىنى تولۇق ئېلىپ كەلگەن بولۇپ، بۇ شۇ چاغدا ئىچكىرىدە ئاستا - ئاستا يوقۇلۇپ كېتىشكە باشلىغان ئىدى. ھازىر بۇنى بىلىدىغانلار تېخىمۇ ئاز.

دۇ باۋلىن ئالا يۈزلەر رولىنى ئالىدىغان ئارتىس بولۇپ، ئۇ جاڭ فېينىڭ رولىنى ئېلىپ چىقارغان. ئېيتىلىشچە، ئۇ كىچىك ۋاقتىلىرىدىن تارتىپ چاڭچىلە ئويناشنى مەشق قىلغان بولۇپ، سەھەر تۇرۇپ كەچ ياتقان، قىشمۇ - ياز جاپاغا چىداپ مەشق قىلغان. ئۇستازى ئۇنى ئوردا ئايىقىنى كىيىپ مۈز ئۈستىدە چۆگىلەشنى، مولاق ئېتىشنى، بىر پۇتى بىلەن تىك تۇرۇشنى ..... بويرۇغاندا جاپاغا چىداپ مەشق قىلىپ چامباشچىلىق ماھارىتىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالغان. دۇ- باۋلىن 1923 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا ئۇرۇمچىگە كېلىپ «جىلىبەن» گە

قاتناشتى، ئۇ كەلگەن ۋاقىت دەل 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنىگە توغرا كەلگەن بولۇپ، بۇ چاغدا جەن شۇرېن «جىلىبەن»گە ئۆزى ئوچۇن بەزمە تەييارلاشنى بويرۇق قىلغاندا كۆپچىلىك قانغىچە كۆرۈۋېلىش ئوچۇن دۇ باۋلىننى مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بىرىنچى بولۇپ ئويۇن قويۇشقا تەيىزلىدى. دۇباۋلىن خۇشاللىق بىلەن «گۈە نىشېڭنى ئوتتۇۋېلىش»نى ئويناندى. ئۇ يەتتە يېرىم مېتر ئېگىزلىكتىن ئىككى ئۇستەلنى قاتلاپ قويۇپ ئۈستىدىن مولاق ئېتىش بىلەن بىر مولاق ئېتىپلا يەرگە تىك تۇرالايتتى، ئۇنىڭ ھەقىقەتەنمۇ نامىغا لايىق بىگىسى بار ئىدى. شۇڭلاشقا ئۇ تاماشىبىنلارنىڭ ماختىشىغا ئېرىشتى. ئەپسۇسكى، ئۇ كېيىنكى چاغلاردا ئەپيۇن چېكىدىغان يامان ئادەتنى ئۆزلەشتۈرۈۋالغاچقا ئۆزىنىڭ سەنئەت باھارىنى ۋەيران قىلىۋەتتى.

جاڭ ۋېيجۇڭ ئۇرۇمچىنىڭ تىياتىر سەھنىسىدە 20 يىلدەك ئۆزىنى كۆرسەتكەن سافالىلىقلارنىڭ رولىنى ئېلىپ چىقىۋچى ئاتاقلىق ئارتىس بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ئەسلىدىكى يۈرتى خېبېيدا تۇرمۇشتا قېينىلىپ ئامالنىڭ يوقىدىن كۈيئوغلىنىڭ قېشىغا پانا ئىزدەپ ئۇرۇمچىگە كېلىپ «جىلىبەن» گە كىرگەن.

20 - يىللاردا خېبېي باڭزىدىكى ئارتىسلار ئىچىدە چامباشچىلىق ماھارىتى بىلەن تونۇلغانلاردىن يەنە شى چاڭشۇ، ۋۇ جىنچىڭ، خې جىنشيا قاتارلىقلار بار.

شى چاڭشۇ ھەزىلكەش موللاقچى بولۇپ، يۈرتى بېيجىڭلىق، ئۇنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە ئويۇنلىرىدىن «توققۇز ئەجدىھا رومكىسىنى ئوغرىلاش»، «يولۇاس جىلغىسىدا يېتىش» قاتارلىق- لار بار. جەن شۇرېن ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە جەنۇبىي

شىنجاڭدا ئۇرۇش قالايمىقانچىلىقى پەيدا بولغانلىقتىن شى چاڭشۇ ئەسكەرلىككە ئېلىنغان. ئېيتىلىشىچە ئۇنىڭ چامباشچىلىق ماھارىتى ئۇستۇن بولغاچقا قىلىچلىقلار دۇيمگە باشلىق قىلىنغان. شى - چاڭشۇ بىر قېتىملىق قىلىچۇازلىق ئۇرۇشىدا قاتمۇ - قات مۇ - ھاسىرىگ ھۆجۇشۇپ قالغاندا قولىدىكى قىلىچنى پۈلاڭلىتىپ ئۇياقتىن - بۇياقتا سەكرەپ يۈرۈپ سول تەرەپتىكىگە زەربە بېرىپ، ئوڭ تەرەپتىكىنى چېپىپ بوش كەلمىگەن بولسىمۇ، ئاخىرى ئۆزىدىن كۆپ دۇشمەنگە تەڭ كېلەلمەي ئۇر - چاپ ئىچىدە ئۆلۈپ كەتكەن، ئەپسۇسكى، مۇشۇنداق بىر ياخشى ھەزىلكەش موللاقچى ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن توپ يېمى قىلىۋېتىلىپ، قازاغا ئۇچراپ ئۆلۈپ كەتتى.

«تۆت ئوغۇل» دەپ نام ئالغان ئەر چامباشچى خې جىنچىڭ ۋە «تۆت كىچىك ئوغۇل» دەپ نام ئالغان ئالا يۈز چامباشچى خې جىنشىيالارنىڭ ئالاھىدە ماھارىتى بار ئىدى.

خېبېي باڭزا تىياتىر ئۆمىكى 20 - يىللاردىن 30 - يىللار-غىچە ئۇرۇمچىنىڭ تىياتىر سەھنىسىدە ئالدىنقى ئورۇندا تۇرۇپ كەلدى.

1933 - يىلى «جىلىبەن»، «دېڭشياڭۋاڭ بۇتخانىسى» دېگەن سەھنە ئاساسىدىن پايدىلىنىپ گۇڭمىڭ تىياتىرخانىسىنى قۇردى. ئىككىنچى يىلى كۈزدە شېڭ شىسەي شەرقىي يولدىكى قازاق ئاقساقاللىرىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بۇرھان شەھىدىنى باربكۆل، قۇمۇل قاتارلىق جايلارغا تەشۋىقات ئېلىپ بېرىشقا ئەۋەتتى، بۇرھان شەھىدى كۆپلىگەن مال ۋە «جىلىبەن» نى ئېلىپ سەكسەكسز ماشىنىلىق كاتتا قوشۇن تەشكىللەپ ئۇرۇمچىدىن يولغا چىقتى. قەمەرىيە 9 - ئاينىڭ ئاخىرىدا گۈچۈڭغا يېتىپ بېرىپ شەنشىلىك

يۇرتداشلار ئۈيۇشمىسىدا «قەدىمىي شەھەردە ئۇچرىشىش»، «يەن لياڭ بىلەن ئېلىشىش» قاتارلىق گۈەنگۈڭ تىياتىرلىرىنى ئوينىدى ھەم ماشىنا ئەترىتى بىلەن بىللە باربكۆلگە يېتىپ بېرىپ، قەمەرىيە 10 - ئاينىڭ بېشى (كونىچە «ئەرۋاھ بايرىمى» ئىدى) دە، «جىلىبەن» باربكۆلدىكى چىڭخۇاڭمياۋ بۇتخانا سەيلىسى پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ بىر قانچە مەيدان ئويۇن قويدى ھەمدە باربكۆلدىكى شەنشىلىك يۇرتداشلار ئۈيۇشمىسىدا قازاق ئاقساقاللىرى ۋە ئارمىيە - ھۆكۈمەت باشلىقلىرىغا مەخسۇس ئويۇن قويۇپ بەردى.

قەمەرىيە 10 - ئاينىڭ 9 - كۈنى «جىلىبەن» بۇرھان شەھىدى بىلەن بىللە قۇمۇلغا كەلدى. قۇمۇلنىڭ ۋالىسى يولۋاس شۇ كۈنى كەچتە بۇرھان شەھىدى بىلەن سۆھبەت ئۆتكۈزدى. يولۋاس سۆھبەت مەزگىلىدە ماجۇڭيىڭدىن ئايرىلىپ شېڭ شىسەينىڭ يېڭى ھاكىمىيىتىنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. تىياتىر ئۆمىكى ئۇنىڭ مەھكىمىسىدە بىر قانچە مەيدان ئويۇن قويۇپ بەردى. يولۋاسمۇ ئويۇننى بىللە كۆردى.

«جىلىبەن» قۇمۇلدىكى گەنسۇلۇق يۇرتداشلار ئۈيۇشمىسىدا ئويۇن قويۇپ بەردى. ئويۇن يولۋاس ئەۋەتكەن ئەسكەرلەرنىڭ كۈزىتىپ تۇرۇشى ئاستىدا قويۇلدى. بۇرھان شەھىدى ۋە - زەپنىنى ئادا قىلغاندىن كېيىن دوكلات قىلىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئۇرۇمچىگە قايتىپ كەتتى. يولۋاس «جىلىبەن» نى ئېپقېلىپ قويۇپ بەرمىدى، شېڭ شىسەينىڭ دۇبەن مەھكىمىسى يولۋاسقا تېلېگراممىا بەرگەندىن كېيىن ماشىنا ئەۋەتىپ «تىياتىر ئۆمىكى» نى ئاپىرىپ قويدى.

«جىلىبەن» نىڭ شەرقىي يول سەپىرى ئوبيېكتىپ جەھەتتە ھەللىي زىددىيەتنى پەيسەيتىش، شىنجاڭ ۋەزىيىتىنى تىنچلاندۇ -

رۇش، خەنزۇ، قازاق ۋە باشقا قېرىنداش مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش قاتارلىق ئىشلاردا ئاكتىپ رول ئويناندى. ئۇندىن باشقا بۇ ئۆمەك ھۆكۈمەتكە ۋاكالىتەن سەييارە ئويۇن قويۇشقا كەلگەنلىكتىن جايلاردىكى ئەمەلدارلارنىڭ ئېتىبار بېرىشىگە ئېرىشىپ كىرىمىمۇ خېلى كۆپەيدى. بۇنىڭ بىلەن تىياتىر ئۆمىكىنىڭ ئىقتىسادىي كۈچى زور دەرىجىدە كۈچەيدى. ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا داشىنخاك كوچىسىدىكى «جوڭجۇ ئويۇشمىسى» نىڭ ئالدىدىكى قوروسىدا «شىنشىن تىياتىرخانىسى» قۇرۇلدى.

«جىلىبەن» دە داۋۇت ئىسىملىك بىر نەپەر ئۇيغۇر ئارتىس بار ئىدى. داۋۇت ئۇرۇمچىلىك بولۇپ، ئۇيى شياۋنەنمېن ئەتراپىدا ئىدى، دادىسى ناۋايىلىق قىلاتتى، ئائىلىسىنىڭ تۇرمۇش ئەھۋالى قىيىن ئىدى. داۋۇت تۇغما ئەقىللىق بولۇپ ناھايىتى تىرىشچان ئىدى. بالا ۋاقتىدا ھەمىشە ئۆيىنىڭ يېنىدىكى ساتىراچ دۇكىنىغا بېرىپ، ساتىراچنىڭ ئۇششاق-چۈششەك ئىشلىرىغا قارىشىپ بېرىپ يۈرۈپ ھەر ۋاقىت چاچ ئېلىش ھەرىكىتىنى، تۇرۇش ھالىتىنى دىققەت بىلەن كۈزىتىپ، چاچ ئېلىش ماھارىتى جەھەتتىكى مۇھىم قائىدىلەر ئۈستىدە كۆڭۈل قويۇپ ئىزدەنگەن. ئاخىرىدا ئۇستام ئۆگەتمىكەن ئەھۋال ئاستىدىمۇ ئۆزى ئۆگىنىپ 20 ياشقا كىرەي تۇرۇپ ساتىراچلىق كەسپىنى ئىگەللىغان.

«جىلىبەن»دىكى ئارتىسلارنىڭ ياتقى داۋۇتنىڭ ئۆيىدىن ئانچە يىراقتا ئەمەس ئىدى. ئارتىسلار كۈندە ئەتىگەن، كەچ مەشق قىلغانىدا ئۇ بىر تەرەپتە كۆرۈپ تۇرغانلىقتىن ئۇنىڭدا چوڭقۇر قىزىقىش پەيدا بولۇپ، بىر تەرەپتە تۇرۇپ دوراپ مەشق قىلغان. بەش-ئالتە يىللىق جاپالىق مەشق قىلىش

ئارقىلىق رەسمىي ئارتىس بولۇپ يېتىشىپ چىققاندا ئاساس يارىتىلغان.

داۋۇت ساتىراچلىقنى ئۆگەنگەندىن كېيىن، دەسلەپ «جىلىبەن» گە كېلىپ ئارتىسلارنىڭ چېچىنى ئېلىپ قويۇپ يۈردى. ئۆمەك يېتەكچىسى ئۇنىڭ خەنزۇ تىلىنى راۋان سۆزلىيەلەيدىغانلىقىنى، چامباشچىلىقتىمۇ ئاساسى بارلىقىنى كۆرۈپ، ئادەم يېتىشمىگەن چاغلاردا ئۇنى يۈگۈر-يېتىم ئىشلارغا سالىدى، كېيىن خېنجىشيا ئۇنىڭ چىداملىق، تىرىشچان، تەن ساپاسىنىڭ ياخشى ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، ئۇنى رەسمىي شاگىرتلىققا قوبۇل قىلدى، شۇنداق قىلىپ ئۇ مۇنەۋۋەر ئۇيغۇر خېنىي باكۇزا ئارتىسى بولۇپ قالدى.

داۋۇت 40-يىللارنىڭ بېشىدا ئۇرۇمچىدىن ئايرىلىپ ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ گۇچۇڭ، چاپچال قاتارلىق جايلارغا بېرىپ ئۆمەك تەشكىللەپ خېنىي باكۇزا ئېيتتى. بىرقانچە يىل ئاۋۇال ئۇ ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ ئۆزىنىڭ ئۇستازى. بۇرۇنقى ھەمراھلىرىنى ۋە ئاغىنىلىرىنى يوقلىدى. ئۇ ھازىرمۇ چاپچالدا تىياتىر خىزمىتى بىلەن شوغۇللىنىۋاتىدۇ.

1939-يىلى «جىلىبەن» دە يەنە بىر قېتىم بۆلۈنۈش يۈز بەردى، بىر قىسمى قايتىدىن «گۇاڭمىڭ تىياتىرخانىسى» غا قايتىپ كەتتى، يەنە بىر قىسمى ئىلغا كەتتى. 1941-يىللىرى ئەتراپىدا ئىلغا كەتكەنلەر يەنە ئۇرۇمچىگە قايتىپ كېلىپ ھازىرقى ئالغا تىياتىرخانىسىنىڭ ئورنىدا غەربىي شىمال تىياتىر ئۆمىكىنى قۇردى.

40-يىللاردا خېنىي باكۇزا تىياتىرى سەھنىسىدە ئۆزىنى كۆرسەتكەن داڭلىق ئايال ئارتىسلاردىن ئىككىسى بولۇپ بىرسىنىڭ ئىسمى ۋېي يەنفاڭ، يەنە بىرسىنىڭ ئىسمى ساۋشىنفېن

ئىدى. ئۇلار 1942 - يىلنىڭ ئالدى - كەينىدە ئۇرۇمچىگە كەلگەن ئىدى.

ۋېي يەنفاڭ شەرقىي شىمالىغا بولۇپ، خېبېي باڭزا ئېيتىشنى ئاساس قىلاتتى ھەم شەرقىي - شىمال ناخشىلىرىنىمۇ ئېيتاتتى، ئۇنىڭ ناخشا ئېيتىش، ئوقۇش، رول ئېلىش ماھارىتى خېلىلا ئۇستۇن ئىدى. كىشىلەر ئۇنى گۈزەل - نازىنىن دەپ ئاتىشاتتى، ئۇ بەزىدە نازاكەتلىك ۋە مۇلايىم ئوبرازلارنى ياخشى ئورۇنلىيالايتتى.

ساۋشىنفىن ئىچكىرىدە خېلىلا داڭقى چىققان خېبېي باڭزا ئارتىسى ھېسابلىناتتى. دەسلەپ «جىلىبەن» بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ ئۇرۇمچىگە ئالدۇردى. ئۇ ئۇرۇمچىدىكى تاماشىبىنلارغا «ئىككى ئەمەلدارنىڭ ئەرز قىلىشى»، «تۆت جىنشى»، «قوش تال تۇمار» قاتارلىق ئويۇنلارنى ئالغاچ كەلگەن ئىدى.

40 - يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن، ئۇرۇمچىدىكى خېبېي باڭزىلار خارابلىشىشقا باشلىدى. 1946 - يىلى غەربىي شىمال تىياتىر ئۆمكىنىڭ ئويۇنىنى كۆرۈدىغان تاماشىبىنلار تېزدىن ئازىيىپ كەتتى، ئارتىسلارنىڭ تۇرمۇشى كۈنسايىن قىيىنلاشتى. بۇ چاغدا جاۋدېفېك قاتارلىقلار تاماشىبىنلارنىڭ يېڭىلىققا ئىنتىلىشتەك پسىخولوگىيىلىك ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن داڭلىق چاڭچىلە - شىچۈي ھەۋەسكارى جاڭ چىڭشيائىنى «تۆت يېگىتنىڭ ئاپىسىنى يوقلىشى» دېگەن تىياتىرنى ئويناشقا ئالاھىدە تەكلىپ قىلدى. ئېلان چىقىرىلغاندىن كېيىن دەرۋەقە تاماشىبىنلار كۆپىيىپ كەتتى، جاڭ چىڭشياڭ ئىككىنچى كۈنى لەنجۇغا كەتكەن بولسىمۇ غەربىي شىمال تىياتىر ئۆمكىنىڭ ئويۇنىنى كۆرۈدىغانلار يەنىلا كۆپىيىشكە باشلىدى ھەمدە

بۇ ئىر مەزگىل داۋاملاشتى.

1948 - يىلدىن كېيىن غەربىي شىمال تىياتىر ئۆمكىنىڭ كۈنى يەنىلا قىيىنلىشىپ قالدى. بۇنىڭ بىلەن «خېبېي باڭزا تىياتىر ئۆمكى» ئازادلىق ھارپىسىدا ئۇن - تۇنسىزلا يوقاپ كەتتى.

«جىلىبەن» قۇرۇلغاندىن تارتىپ تارقىلىپ كەتكىچە ھولغان يېرىم ئەسىر ئىچىدە ياڭ، جىن، شېڭ ۋە گومىنداڭ قاتارلىق بىر قانچە تارىخىي دەۋرنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. بۇ جەريانda ئۇلار كونا جەمئىيەتتە ئويۇن قويۇپ پۇل تېپىپ جان بېقىشنىڭ نەقەدەر جاپالىق بولغانلىقىنى بىلىپ يەتتى. ئۆمەك تارقىلىپ كەتكەندىن كېيىن، ئارتىسلارنىڭ كۆپ قىسمى ياشاش ئۈچۈن يېراق ياقتا يۈرتلارغا كېتىشكە مەجبۇر بولدى، قېپقالغانلارمۇ يېمەك - ئىچمەك، كىيىم - كېچەك جەھەتلەردە بەكلا قىيىنلىپ ئېچىنىشلىق ھالدا قالدى. مەسىلەن: شەھەرلىك جىڭجۇ تىياتىر ئۆمكىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى مەرھۇم جاۋدېفېك ئۆمەك تارقىلىپ كەتكەندىن كېيىن، نامرات ئاغىنىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن كىچىك تەنزىكەشلىك قىلغان بولسىمۇ، يەنىلا جان باقالمای ئامالسىز رېكىشچىلىق قىلىپ ئائىلىسىنى باقتى.

ھازىر ئۇرۇمچىدە خېبېي باڭزىنىڭ پىشقەدەم ئارتىسلىرىدىن ھېچقانچىلىك ئادەم قالمىدى، كۆپچىلىكى يەتمىش ياشلارغا كىرىپ قالغان بولسىمۇ، ئۇلار ئاخىرقى ئۆمرىنى كۆڭۈلدىكىدەك ئۆتكۈزمەكتە.

خۇنەننىڭ گۈللۈك دۇمباق تىياتىرى

18 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا مانجۇ، خەنزۇ، خۇيزۇ قاتارلىقلارنىڭ ئارمىيە ـ ھۆكۈمەت خادىملىرى ۋە ئاھالىسىنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇرۇمچىدە تىياتىر ۋە ئەلنەغمە سەنئىتى مۇ تەدرىجى ھالدا تەرەققىي قىلدىشقا باشلىدى، چىڭ دەۋرىدە شىنجاڭغا پالانغان ئەدەب جى شاۋفېڭنىڭ 1768 ـــ 1770 ـ يىللىرى يازغان «ئۇرۇمچىدىكى پارچە خاتىرىلەر» دېگەن ماقالىسىدە: «ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇرۇمچىدە بىر قانچە يەردە مەيخانا بولۇپ، شۇ يەردە كۈندە ئويۇن قويۇلۇدىكەن، ئازراق پۇل تۆلىسىلا ئويۇن كۆرگىلى بولىدىكەن. پايتەختتىكى ئەھۋالغا ئوخشىشىپ كېتىدىكەن»، «بىر قانچە يەردە تىياتىرخانا بار ئىكەن، كەلگەنلەر ئىچىدە كۈنچۇي تىياتىرىنى بىلىدىغانلار ئۆز ئالدىغا بىر گۇرۇھ بولۇپ، خاڭجۇدىن كەلگەن چىڭسىنى ئۆزىگە باشلىق قىلىۋاپتۇ، ناخشىچىلىرىدىن بىر قانچىسى بولۇپ دەسلەپتە پىيىۋ، پىيجىنلار ئۇلارغا باشلىق بوپتۇ، يېقىن ئەتراپتىكى سانجىغا كۆچۈپ بارغانلارنىڭ پەرزەنتلىرىمۇ يېڭى بىر گۇرۇھ بولۇپ شەكىللىنىپتۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. لېكىن بۇ تىياتىر ئۆمەكلىرىنىڭ مۇقىم بىر ئويۇن قويۇدىغان تىياتىرخانىسى يوق ئىدى، كېيىم ـ كېچەك، سەھنە جابدۇقلىرىمۇ يوق ئىدى. پەقەت كوچا ۋە مەيخانىلاردا ناخشا ئېيتىپ يۈرەتتى.

1875 ـ يىلى لیۇجىنتاڭ باشچىلىقىدىكى شىياڭجۇن ئەسكەرلىرى (خۇنەنلىكلەردىن تەركىپ تاپقان) ئۇرۇمچىگە كىرىگەندىن كېيىن، ئۇ ئۆز يۇرتى خۇنەننىڭ گۈللۈك دۇمباق تىياتىرىنى ئېلىپ كەلدى. چىڭ خانلىقى جەمەتىدىن بولغان زەيلەن دېگەن ئاقسۆڭەك شۇ چاغلاردا خان ئوردىسى تەرىپىدىن ئۇرۇمچىگە پالانغان بولۇپ، ئۇ، شياڭجۇن ئەسكەرلىرى ئىچىدىكى خۇنەننىڭ گۈللۈك دۇمباق ناخشىسىنى ئېيتالايدىغان ئەسكەرلىكتىن بوشانغان خادىملارنى تەشكىللەپ ئۇلارغا «چىڭخۇابەن» دەپ نام بېرىپ، ئۆزى ئۇچۇن ئويۇن قويغۇزۇپ كۆڭۈل ئاچاتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي، «چىڭخۇابەن»، «زۇگۇڭسى» (ھازىرقى 1 ـ ئاۋغۇست تۇرلۇك مالىلار ماگىزىنىنىڭ ئارقىسىدا) دا تىياتىرخانا قۇرۇپ، بىلەت سېتىپ رەسمىي ئويۇن قويۇشقا باشلىدى. بۇ ئۇرۇمچىدە تۇنجى قېتىم دۇنياغا كەلگەن تىياتىرخانا ئىدى. شۇ چاغدا ئۇلار ئۆزىنىڭ تىياتىر كىيىم ـ كېچەكلىرى، سەھنە جابدۇقلىرى بولغان، گىرىم قىلىپ ئويۇن قويالايدىغان تىياتىر ئۆمىكى ھېسابلىناتتى. ئۇلارنىڭ تىياتىر كىيىم ـ كېچەكلىرى بۇتخانىدىكى بۇتساتۇانىڭ ئۈستىدىن ئالماشتۇرغان كونا تون، كىشىلەردىن تىلىۋالغان ياكى سېتىۋالغان رەختلەردىن تىكىلگەن بولغاچقا ھەممىسى كونىراپ كەتكەن كىيىم ئىدى.

«چىڭخۇابەن» ئارتىسلار كىيىم بولۇش ۋە كىيىم ـ كېچەك، سەھنە جابدۇقلىرى قاتارلىقلار قىسى بولۇش سەۋەبىدىن «پادىچى بالا»، «لیۇ خەينىڭ تومۇزغا ئويناشى» قاتارلىق كىچىك تىياتىرلارنى قويۇش بىلەن چەكلەندى، بۇ تىياتىرلارنىڭ مەزمۇنى قويۇق يەرلىك تۇسكە ئىگە ئىدى. ئاھاڭى، تەلەپپۇزى جەھەتتىمۇ مەلۇم بەدىئى جەلىپ قىلىش كۈچى بار ئىدى. يەنە بەزىبىر ئىدىيىۋى مەزمۇنى شەھۋانىيلىرەس بولغان ناچار تىياتىرلارمۇ بار ئىدى. بۇلارنى ئۆزۈندىن بۇيان قويۇش جەريانىدا يامان تەسىر پەيدا قىلغان ئىدى.

شىڭخەي ئىنقىلابىدىن كېيىن، باشقا تىياتىر ئۆمەكلىرىمۇ تەدرىجى ھالدا گۈللىنىشكە باشلىدى. ئۇلار ئارقا ـ ئارقىدىن

سەھنە جابدۇقلىرىنى سېتىۋېلىپ تەسىر كۆچىنى كېڭەيتىپ، كۆچلۈك رىقابەتلىشىشنى قانات يايدۇردى. 20 ـ يىللار ئەتراپىدا «چىگخۇابەن» دە يەنە يۇ قامىلىلىك بىر ئارتىس بار ئىدى. كېيىن شىياڭجۇن ئەسكەرلىرىنىڭ بىر قىسمى ئىچكىرىگە قايتىپ كەتكەنلىكتىن ئۇمۇ شۇلار بىلەن كېتىپ قالدى. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سىرتتا ئېقىپ يۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇرۇمچىدە خۇنەنلىكلەر بارغانسېرى ئازىيىپ كېتىشكە باشلىدى. تاماشىبىنلارمۇ ئازىيىپ كەتتى، ئاخىرى 20 ـ يىللارنىڭ ئاخىرىدا «خۇنەنلىك گۇللۇك دۇمباق تىياتىرى» ئۇرۇمچىنىڭ تىياتىر سەھنىسىدىن چېكىنىپ چىقتى.

ئۇرۇمچىنىڭ شەھەر ئەتراپى رايونىدىكى سەندۇبا بۇرۇن شىياڭجۇن ئەسكەرلىرىنىڭ بوز يەر ئاچىدىغان يېرى بولۇپ، خۇنەنلىكلەر بۇ يەرگە خىلمۇخىل توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان. ئۇلار خۇنەنلىكلەر گۇللۇك دۇمباق تىياتىرىنى خىلى ياخشى كۆرەتتى. 1943 ـ يىلى ئەتراپىدا «چىگخۇابەن» دىن كېيىن خۇنەنلىك گۇللۇك دۇمباق تىياتىرىدىن يەنە بىرسى مەيدانغا كەلدى. لى شاۋلىن، زىك فۇسەن قاتارلىق 10 نەچچە كىشى بىر تەرەپتىن خۇنەنلىك گۇللۇك دۇمباق تىياتىرىنى ياخشى كۆرگەنلىكى ۋە بۇ جەھەتتە ئارتۇقچىلىقى بولغانلىقى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇرمۇشتا قىينالغانلىقتىن ئويۇن قويۇپ كىرىم قىلىپ تۇرمۇش قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش ئۈچۈن بۇ تىياتىر ئۆمىكىنى قۇرغان ئىدى. لى شاۋلىن باشچىلىقىدىكى 10 نەچچە ئادەم بىر كۈنلۈك ئەمگەكتىن كېيىنكى ھېرىش ـ چارچاشقا قارىماي كەچلىرى ئولتۇرۇشلاردا ئويۇن قويىاتتى، بايلار كېچە ـ كېچىلەپ نەغمە ناۋا، ئويۇن ـ تاماشادىن لەززەتلىنەتتى، بۇلارنى ھايات ئۇچۇن جان تىكىپ كۆرەش قىلىۋاتقان ھېلىقى كىشىلەر بىلەن سېلىش

تۇرغاندا تۇيۇقسىز ئوخشىمايدىغان ئىككى خىل ئەھۋال ئىدى.

1936 ـ يىلنىڭ ئالدى ـ كەينىدە خۇنەنلىك گۇللۇك دۇمباق تىياتىرى ئۇرۇمچىگە كۆچۈپ كەلدى. بۇ چاغدا «زۇگۇڭ-سى» نىڭ ئالدىدىكى خۇنەنلىك گۇللۇك دۇمباق تىياتىرخانىسى «يۇەنشىن تىياتىرخانىسى» غا ئۆزگەرتىلگەن ئىدى. شىنجاڭنىڭ چۈيزى تىياتىر ئۆمىكى مۇشۇ يەردە ئويۇن قويۇدىغان بولدى. كېيىن كېڭىشىش ئارقىلىق ئىككى تىياتىر ئۆمىكى نۆۋەت بىلەن ئويۇن قويۇش توغرىسىدا كېلىشىم ھاسىل قىلدى.

لى شاۋلىنلىك خۇنەنلىك گۇللۇك دۇمباق تىياتىر ئۆمىكى ئۇرۇمچىدە بىر يىلدىن كۆپرەك ئويۇن قويغان بولسىمۇ، تاماشىبىنلار ئاز بولغانلىقتىن كىرىمى چىقىمنى قامدىيالماي ئۇزۇل-كېسىل ۋەيران بولدى.

شىنجاڭ چۈيزى تىياتىرى

شىنجاڭنىڭ چۈيزى تىياتىرى ـ شەنشىنىڭ مېيخۇ تىياتىرى ۋە لەنجۇنىڭ چۈيزى تىياتىرى ئاساسىدا ئۆزلەشتۈرۈش ئارقىلىق تەرەققىي قىلغان بولۇپ، ئۇ شىنجاڭنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئىگە يەرلىك تىياتىر ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭ چۈيزى تىياتىرى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە مۇستەقىل بىر تىياتىر شەكلىگە ئايلانغان ئىدى، لېكىن ئۇ خىلى ئۇزۇن مەزگىل لەرگىچە خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرۈپ 20 ـ ئەسىرنىڭ 30 ـ يىللىرىغا كەلگەندىلا يۇەنشىن تىياتىر ئۆمىكى ئۇرۇمچىدە شىنجاڭ چۈيزىسىنى ئورۇنلاشنى ئاساس قىلىدىغان تىياتىر ئۆمىكىنى قۇردى.

يۇەنشىن تىياتىر ئۆمىكىمۇ خىلى بۇرۇنلا قۇرۇلغان بولۇپ،

دەسلەپ «لاۋجون بۇتخانىسى» (ھازىرقى خۇكچۇنيۇەن مېھ-مانخانىسىنىڭ ئورنىدا) دا ۋاڭ فۇنىڭ مەسئۇللۇقىدا چىڭچياڭ ۋە شىنجاڭ چۇيزى ناخشىسىنى ئېيتتى. ۋاڭ فۇ ئارتىس ئەمەس ئىدى. ئۇ چايخانا ئېچىپ ئوقەت قىلىدىغان ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ باشلامچىلىق قىلىشىدىكى مەقسىتى ئۆزىگە خېرىدار تارتىش ئىدى. 30 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا بۇ تىياتىر ئۆمىكى كېڭىيىشكە باشلاپ بۇنىڭغا لىيۇ زۇچۇەن يېتەكچىلىك قىلىدىغان بولدى ھەمدە ئۇلار «لاۋجون بۇتخانىسى» دىن «زۇگۇڭسى» (ئەسلىدىكى خۇنەن گۇلۇك دۇمباق تىياتىرخانە-سىنىڭ ئورنى) غا كۆچۈپ كەلدى.

يۇەنشىن تىياتىر ئۆمىكىنىڭ شىنجاڭ چۇيزى تىياتىرى

بۇ لىيۇزۇچۇەندىن كېيىن جاڭ چۇەن باشلىق بولغان چاغلار-دىن باشلاپ ھەقمقىي تۇردە ئەۋج ئېلىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا سىرتقى ناھىيىدىن خېلى لاۋلىيۇ ئىسىملىك داڭلىق ئارتىس كەلدى. خېلى لاۋلىيۇ يۇەنشىن تىياتىر ئۆمىكىگە كىرگەندىن كېيىن كۇرس ئېچىپ شاگىرتلارغا دەرس بېرىپ بىر تۈركۈم ياش چۇيجۇ تىياتىر ئارتىسلىرىنى تەربىيىلەپ يېتىشتۈردى، بۇنىڭ ئىچىدە خېلىلا داڭقى چىققانلاردىن خۇ لىمىڭ (لەقىمى جان ئالىدىغان بالا)، ۋېي گۇيخۇڭ، ما شيۇجىن قاتار-لىقلار بار.

يۇەنشىن تىياتىر ئۆمىكىدىكى شىنجاڭ چۇيزى تىياتىر ئۆمىكىنى باشقا خىلدىكى تىياتىر ئۆمەكلىرى بىلەن سېلىشتۇر-غاندا بۇلارنىڭ كۆلىمى بەكلا كىچىك بولۇپ، بىرنەچچە قىسقاراق بولغان ئۇزۇندە ئويۇنلارنىلا مەسىلەن: «سۇ سېتىش»، «دۇيخۇا

(ئىككى كىشىلىك ناخشا)»، «جاڭ لىياڭنىڭ رەخ سېتىشى»، «ئىككى ئەمەلدارنىڭ ئەرز قىلىشى» قاتارلىق ئويۇنلارنى ئوينىيالايتى-تى. بۇنىڭ ئېچىدە بىرمۇنچىسى مىشچانلارنىڭ كۆڭلىگە ياقى-دىغان پەس شەھۋانە ئويۇنلار ئىدى. بۇ ئۆمەكتىكى ئارتىس-لار قوشۇنى بەكلا مۇرەككەپ بولۇپ، چاڭچىلىكەشلەر ئېچىدە ھەقمقىي سەنئەتكارلار، سۇنغان ئائىلىلەرنىڭ پەرزەنتلىرىمۇ، ھەتتا پاھىشە ئاياللار، مەخپىي جالاپلار بار ئىدى. شۇڭلاشقا نامى ياخشى ئەمەس ئىدى. ئوقۇغان ناخشا تېكىستلىرىمۇ بارغانسېرى شەھۋانىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، مېڭىش-تۇرۇش-شىمۇ پەسكەش ئىدى، بۇلار مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق تاما-شىبىنلارنى ئۆزىگە جەلىپ قىلاتتى، تىياتىرخانىنىڭ ئۇسكۇنە-لىرىمۇ بەكلا ئاددىي، زالنىڭ ئىچى خىرە، سەھنە تار ئىدى. تاماشىبىنلار ئەگرى-بۇگرى بولۇپ قالغان، كونىراپ كەتكەن ئورۇندۇقلاردا ئولتۇراتتى. سەھنە بىر قانچە دانە كىرسىن لامپىسى بىلەن يورۇتىلاتتى.

1945 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە، يۇەنشىن تىياتىرخا-نىسى يىلىارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن رېمونتسىز قالغانلىقتىن ئۆرۈلۈپ چۈشتى، ئۇنى رېمونت قىلىشقا ئۆمەكنىڭ ماغدۇرى يەتمىدى، ئۆمەكتىكى كۆپ سانلىدىكى ئارتىسلار گۇچۇڭغا كۆچۈپ كەتتى. شۇڭلاشقا گۇچۇڭدا شىنجاڭ چۇيزىسىنىڭ تارقى-لىش ۋاقتى ئۇزۇنراق بولدى.

ئۇرۇمچىدە يەنە تەخمىنەن 19 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا تۇغۇلغان بىر پىشقەدەم ئۇيغۇر خەلق سەنئەتچىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ھەقمقىي ئىسمى ئېنىق ئەمەس. ئۇ سۇناي بىلەن شىنجاڭ چۇيزىسىنى ئورۇنلايتتى ھەمدە ئالا يۈزلەرنىڭ چىگ-چياڭ ناخشىلىرىنى ئېيتالايتتى. شۇڭا ئۇ «چەن داجىڭ» دەپ

ئاتالغان. شىنجاڭ چۈيزى تىياتىر جەھەتتە ئۇ ئالاھىدە ماھارەتكە ئىگە ئىدى. ساقاللىقلارنىڭ رولىنى، ئاياللارنىڭ رولىنى، چىمپار يۈز ھەزىلكەش روللارنى ئورۇنلىيالايتتى، ئۇ ھەقىتكى ناخشىلارنى ئېيتالايتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە تەلەپپۇزى ناھايىتى ئېنىق ئىدى. تىياتىر ئۆمىكى بەزىدە ئوچۇقچىلىقتا ئويۇن قويسا ئۇ سەھنىنىڭ تۆۋىنىدە تۇرۇپ سۇنايى بىلەن ئۆز لايىقىدا تەكەش قىلىپ بېرەتتى، ئەھۋالنى ئۇقمىغانلار سەنئەتچىلەر سەھنىنىڭ تۆۋىنىدە تۇرۇپ تەكەش قىلمۇاتقان ئوخشايدۇ دەپ بىلەتتى.

شىنجاڭ چۈيزى تىياتىرىنىڭ شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يېقىتۇرۇشىغا ئېرىشەلىگەنلىكىدىكى سەۋەب، بىرى، ئۇ يەرلىك تىياتىر تۈرى بولغانلىقى، ئىككىنچىسى، سازلارنىڭ تەكەش قىلىنمىشى ئادەتتىكى تەلەپپۇزى ئېنىق، ئاممىباب، ئۆگىنىشكە، ئوقۇشقا ئوڭاي، سەھنىنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرىماسلىقتەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىقىدا، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ شىنجاڭ يېزىلىرىدا كەڭ ئاممىۋى ئاساسقا ئىگە ئىدى.

ئەلنەغمە

مۇشۇ ئەسىرنىڭ 20 - يىللىرىنىڭ ئالدىدا ئەلنەغمە ئورۇنلىنىدىغان مۇقىم بىر تەشكىلگە ئىگە ئەمەس ئىدى، ئەلنەغمە ئورۇنلايدىغانلار تىياتىرخانىمۇ يوق ئىدى.

20 - ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا جاڭ ياچىن مەسئۇلىلۇقىدا «زۇگۇڭسى» دېگەن سابىق خوتەن گۇللۇك دۇمباق تىياتىرىدا شەرقىي شىمال ناخشىسىنى، دۇمباق بىلەن قوشاق ئېيتىش قاتارلىقلارنى خور قىلىپ ئېيتتى، بۇ ئورۇنچىدە شۇ چاغدىكى

تۇنجى ئەلنەغمە ئۆمىكى ھېسابلىنىاتتى. لېكىن ئۇ ئۇزۇن تۇرالمىدى، ئۇزۇن ئۆتمەيلا «زۇگۇڭسى» نىڭ تىياتىر سەھنىسىنى يۇمۇشىن تىياتىر ئۆمىكى ئىگەللىۋېلىپ، لېيۇ زۇچۈەن باشچىلىقىدا شىنجاڭ چۈيزى تىياتىرىنى قويۇشقا باشلىدى. شۇندىن ئېتىبارەن ئۇزۇن مەزگىلگىچە ئەلنەغمە ئارتىسلىرى كوچىلاردا غەزەلخانلىق بىلەن تىرىكچىلىك قىلىپ كەلدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ ئارتىسلار تولا يۆتكىلىپ يۈرۈشەتتى، بەزىلىرى ئورۇمچىدە قىسقا مۇددەت ئويۇن قويغاندىن كېيىن باشقا يۇرتقا كېتەتتى.

40 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە شياۋشىمېن ۋە داشىمېن ئەتراپى بارا - بارا ئەلنەغمە ئارتىسلىرى بىر قەدەر مۇقىم ھالدا يىغىلىپ ئويۇن قويۇدىغان سورۇنغا ئايلاندى.

ۋاڭ جەنشىن، لېيۇ خۇيمىن، تۇڭ تېيەنيۇڭ قاتارلىق پىڭشۇ (يۇقىرى ئاۋازدا ھېكايە ئېيتىش) ئارتىسلىرى شياۋشىمېندىكى 2 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ ئارقا دەرۋازىسى ئەتراپىدىكى ئوچۇقچىلىقتا ئويۇن قويدى، ئويۇندا ئۆلۈك ھالدا ئوقۇپلا بېرەتتى، ھېچقانداق ھەرىكەت ۋە ئىپادە بولمايتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن ئويۇنىنىڭ نەتىجىسىمۇ دېگەندەك ياخشى بولمايتتى.

ياڭ شىشياڭ، ۋاڭ يۈيتەن، مېي يىسەن، گو شيۇڭ قاتارلىق 3 كىشى داشىمېندىكى شەنشى بۇتخانا يولىنىڭ ئېغىزىدا ئويۇن قويدى، مېي يىسەن ۋە گوشيۇڭلارنىڭ ئويۇن قويۇش ئەھۋالى شياۋشىمېندىكى ۋاڭ جەنشىڭلارنىڭكى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشىپ كېتەتتى. ياڭ شىشياڭ، ۋاڭ يۈيتەنلەر - نىڭ ئورۇنلىشى سەل ياخشى ئىدى. ئۇلار ئايرىم - ئايرىم ھالدا ئويۇن قويدى. مەيدانىنى بورا بىلەن ئوراپ، ئورۇندۇق قويۇپ مەيدانىنى خېلىلا مۇقىملاشتۇرغان ئىدى. ئۇلار ئويۇن قويغاندا

تېكىستكە قارىماي ئورۇنلىيالايتتى. ۋاڭ يۈتيەن پىكشۇ ئېيتاتتى. ياڭ شىشياڭ بامبۇكنى چېكىپ قوشاق ئېيتاتتى، ئۇنىڭ بۇ ئويۇنى پىكشۇغا قارىغاندا تېخىمۇ قىزىپ كېتەتتى، شۇڭلاشقا ئۇ ئورۇنلىغان «ياڭ ئائىلىسىدىكى باتۇر» دېگەن ئويۇن تاماشىبىنلارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى.

ئازادلىقتىن كېيىن، 1950 - يىلى ئاتاقلىق پىكشۇ ئارتىسى، ھازىرقى شەھەرلىك ئەلنەغمە ئۆمىكىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى يولداش بەن سۈڭلىك بېيجىڭدىن ئورۇمچىگە كەلگەن بولۇپ، دەسلەپتە شەنشى بۇتخانا يول ئېغىزىدا لاپاس تىكىپ ئويۇن قويۇپ، ئەلنەغمە قوشۇنىنىڭ ئەمەلىي كۆچىنى يەنمۇ كۆچەيتكەن ئىدى.

1953 - يىلى، شەھەرلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ ھەمكارلىقى بىلەن بۇ ئەلنەغمە ئارتىسلىرى بىرلىشىپ ئەلنەغمە گۇرۇپپىسىنى تەشكىللىدى، بۇ 20 - يىللاردا جاڭ ياچىنىڭ ئەلنەغمە ئۆمىكىدىن كېيىنكى مەيدانغا كەلگەن ئىككىنچى بىر ئەلنەغمە تەشكىلى ھېسابلىنىدۇ.

1953 - يىلىدىن 1955 - يىللىرى ئارىلىقىدا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ دەندۇڭ، شىجياجۇاڭ قاتارلىق جايلاردىن بىر تۈركۈم ئەلنەغمە ئارتىسلىرى كەلدى. مەسىلەن: لى گوجۇن، لى چىگيۇەن، لى گۇيچىڭ قاتارلىقلار. بۇنىڭ بىلەن ئەلنەغمە گۇرۇپپىسى تەدرىجى ھالدا كېڭىيىشكە باشلىدى. خەلقنىڭ مەدەنىيەت تۇرمۇشىنى بېيىتىپ، ئاممىنىڭ ئەلنەغمىگە بولغان تەلىپىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن 1955 - يىلى دۆلەت 30 نەچچە مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىپ، ئەلنەغمە گۇرۇپپىسىنىڭ غالىبىيەت تىياتىرخانىسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە تىياتىرخانا سېلىشىغا ياردەم بەردى ھەمدە شەھەرلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىنىڭ رەھ -

بەرلىكىدە ئەلنەغمە گۇرۇپپىسىنى كوللېكتىپ ئىگىلىكىدىكى خەلق باشقۇرىدىغان، ھۆكۈمەت يارەدەم بېرىدىغان ئۇرۇمچى شەھەرلىك ئەلنەغمە جەمئىيىتى قىلىپ ئۆزگەرتتى، بەن سۇڭ - لىك ئۇنىڭغا مۇدىر بولدى.

1955 - يىلىدىن 1959 - يىلىغىچە شەندۇڭنىڭ كويبەن قوشىقى ئېيتىدىغان، شياڭشېك ئېيتىدىغان، شې داگۇ (دۇمباق بىلەن قوشاق ئېيتىش) ئېيتىدىغان، تارىلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى چالىدىغان ئارتىسلار ئارقا - ئارقىدىن كەلدى، مەسىلەن: لىيۇ ئەيخۇا، سۇن شىدا، جىك شاۋسەن، گاۋ شاۋلىك، خاۋ شيۇلەن، سۇن جېنشىن قاتارلىقلار. بۇ ئارتىسلارنىڭ يېتەپ كېلىشى ئۇرۇمچىنىڭ ئەلنەغمە سەھنىسىنى تېخىمۇ بېيىتتى، بۇنىڭ بىلەن شەھەرلىك ئەلنەغمە جەمئىيىتى 1955 - يىلدىن باشلاپ تەرەققىي قىلىپ ئومۇمخەلق مۇلازىكچىلىكىدىكى ئەلنەغمە تەشكىلاتىغا ئايلاندى.

新疆文史资料选辑（19） （维吾尔文）

中国人民政治协商会议新疆维吾尔
自治区委员会文史资料研究委员会编

新 疆 人 民 出 版 社 出 版
（乌鲁木齐市解放路306号）
新疆新华书店发行　新疆医学院印刷厂印刷
787×1092毫米 32开本 10.5印张
1986年8月第1版 1986年10月第1次印刷
印数：1——8,000

统一书号：M11098·185 定价：0.79元

（内部发行）

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (19)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى ش ئۇ ئا ر
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى تەتقىقات ھەيئىتى

*

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھەر ئازادلىق كوچا №306)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ مېدىتسىنا ئىنستىتۇتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 787×1092 مم 1/32 باسما تاۋىقى: 10.5
1986 ـ يىل 8 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
1986 ـ يىل 10 ـ ئاي 1 ـ بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: M 11098.185
تىراژى: 1 ـــ 8,000
باھاسى: 0.79 يۈەن
(ئىچكى جەھەتتە تارقىتىلىدۇ)

书号：M 11098·185
定价：　　0.79元
（内部发行）